

ІСТОРІЯ України

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

ВИПУСК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО – ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
"РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ"
НАЦІОНАЛЬНА ГІРНИЧА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ НГАУ

І С Т О Р І Я У К Р А Ї Н И

Маловідомі імена, події, факти
(збірник статей)

Випуск 11

КИЇВ
РІДНИЙ КРАЙ
2000

ББК ТЗ (4УКР) Л43

У збірнику, виданому на пошану академіка НАН України П.Т.Тронька, на основі широкого кола джерел, які здебільшого вперше вводяться у науковий обіг, розкриваються сторінки економічного розвитку України, аналізується внесок української інтелігенції у збереження та популяризацію народних традицій, розвитку науки і культури, утвердження духовності, висвітлюються наслідки політичних репресій, міжнародні зв'язки України.

Для викладачів, студентів, вчителів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією України.

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з спеціальності "Історія" (Бюлетень ВАК України, 1999, №4)

Редакційна колегія:

В.Ю.Пушкін (відповідальний редактор)

Р.Ю.Подкур (відповідальний секретар), *А.Г.Болебрух*¹, *О.М.Бут*²,
*В.О.Горбик*³, *Л.А.Гречина*⁴, *Ю.З.Дайлюк*⁵, *В.В.Калініченко*⁶, *В.М.Курйло*⁷,
*Л.П.Нагорна*⁸, *С.І.Попович*¹⁰, *О.П.Ресніт*¹¹, *В.О.Савчук*¹², *Є.М.Скляретко*¹³,
*Г.К.Швидьків*¹⁴.

Рецензенти:

О.О.Нестуля - доктор історичних наук

В.А.Войналович - кандидат історичних наук

ISBN 966-02-1686-6

© Інститут історії України НАН України

© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
"Реабілітовані історією"

© Національна гірнича академія України

ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ ТРОНЬКО
До 85 – річчя з дня народження.

**УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ**

Про присвоєння звання Герой України

За визначні особисті заслуги перед Україною у розвитку науки, відродженні та збереженні історико-культурної спадщини українського народу **п о с т а н о в л я ю:**

Присвоїти звання Герой України з врученням ордена Держави завідувачу відділу Інституту історії НАН України, голові Всеукраїнської спілки краєзнавців, доктору історичних наук, академіку НАН України ТРОНЬКУ Петру Тимофійовичу, м. Київ.

Президент України

Л.КУЧМА

м. Київ
7 липня 2000 року
№ 864/2000

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

ПЕТРУ ТИМОФІЙОВИЧУ ТРОШЬКУ

Шановний Петре Тимофійовичу!

Щиросердно вітаю Вас, видатного українського вченого історика громадського діяча, з пам'ятною віхою на життєвому шляху.

Цей шлях сповна присвячено відданому служінню Україні, піднесенню духовності і культури народу.

У Ваших наукових дослідженнях відновлено яскраві сторінки минушини, досліджено чимало її процесів, подій та постатей.

Важливе місце у Вашому доробку займає керівництво створенням фундаментальної колективної праці - історії міст і сіл України. Ви були в числі тих, хто сприяв відродженню Михайлівського Зодововерхого та Успенського соборів, інших безцінних пам'яток історії та культури рідного краю.

Не має сумніву, що попереду у Вас нові вагомі здобутки, і бажаю щастя, здоров'я, енергії та бадьорості духу ще на довгі літа.

З повагою

Л.КУЧМА

АКАДЕМІК П.Т.ТРОНЬКО І НАЦІОНАЛЬНА ГІРНИЧА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ

Цілком очевидно, що життєвий і творчий шлях академіка П.Т.Тронька і вся історія Національної гірничої академії України неминуче повинні були перетнутися. З одного боку, це П.Т.Тронько як видатна постать в сучасній історичній науці і культурі, діяльність якого має загальнодержавні масштаби. Перш за все його заслуга полягає у вивченні та збереженні пам'яток історії та культури, зокрема, у виданні 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР”, в організації і багаторічному керівництві Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Всеукраїнської спілки краєзнавців, якою він керує вже протягом 10 років. А ще П.Т.Тронько — голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, Голова комісії державної програми “Реабілітовані історією”. Таким чином, край гірників і металургів, славний козацький край з його пам'ятками історії і культури не міг не потрапити в межі дослідницької і організаторської діяльності академіка П.Т.Тронька.

З іншого боку, до зустрічі з визнаним вченим П.Т.Троньком протягом всієї своєї історії йшла наша Національна гірничоакадемія України (НГАУ), яка на столітньому шляху змінювала свій статус — Вище гірниче училище, гірничий інститут, державна гірничоакадемія, Національна гірничоакадемія — в процесі свого розвитку і підвищення ролі в підготовці висококваліфікованих кадрів спочатку для гірничої і металургійної промисловості, а пізніше — й для інших галузей народного господарства. Але з перших років свого існування наш вуз був тісно пов'язаний з розвитком духовної культури на Подніпров'ї і більше того — охороною історичної пам'яті народу. Професори щойно відкритого у 1899 р. Катеринославського вищого гірничого інституту спочатку добилися організації і конституювання Катери-

нославського наукового товариства, яке ставило своїм завданням всебічне дослідження краю, включаючи його історію і культуру. Катеринославське Наукове товариство (КНТ) очолив професор Вищого гірничого училища В.В.Курилов. Наступним кроком КНТ було клопотання перед МВС Росії про відкриття у Катеринославі обласного краєзнавчого музею. Питання про його необхідність було порушено місцевою культурною громадськістю ще на початку 80-х рр. XIX ст., але тільки поява вищого навчального закладу і авторитет професури спричинили його позитивне вирішення. КНТ при Вищому гірничому училищі запросило на посаду директора обласного історичного музею на той час вже відомого козакознавця професора Московського університету Дмитра Івановича Яворницького.

І в подальшому гірничий вищий навчальний заклад мав відношення до подій і осіб, що входять в коло дослідницьких інтересів П.Т.Тронька. У 1903 р. не без участі професорів і викладачів гірничого училища в Катеринославі було створено Губернську Вчену архівну комісію.

Влітку 1905 р. у Катеринослав повинен був відбутися XIII Археологічний з'їзд, рішення про місце проведення якого, згідно давно існуючих правил, ухвалено на попередньому з'їзді.

З цією метою з представників губернської адміністрації, професорів Вищого гірничого училища, викладачів Комерційного училища (директором його був відомий вчений-географ і громадський діяч А.С.Сенявський, який викладав заводську статистику в КВГУ), учителів місцевих навчальних закладів, членів КНТ був сформований Підготовчий Комітет. Як повідомляє хроніка тих часів, головою ПК був губернський предводитель дворянства М.Міклашевський, секретарем — секретар губернського Статистичного комітету Я.Г.Голованов. Керівництво науковими дослідженнями (обов'язковий елемент підготовки до чергового з'їзду) доручено було Вченому Комітету під головуванням професора В.В.Курилова. За кілька місяців до XIII АЗ голова Археоло-

гічного інституту і Голова археологічних з'їздів, археолог, графиня П.С.Уварова у листі до відомого вченого Т.Д.Флоринського писала: "Открывающийся в августе текущего года в Екатеринославе Съезд впервые соберется не в университетском городе нашего юга. Это обстоятельство не может не отразиться как на уровне организации научных работ, так и на общем ходе их. Местные научные силы, группирующиеся главным образом около горного училища, слишком малочисленны, чтобы успешно разрешить все задачи Съезда". Але гірші передбачення П.С.Уварової не збулися. Вчена архівна комісія, археологи на чолі з Д.І.Яворницьким провели значну роботу по дослідженню пам'яток археології та обстеженню і вивченню місцевих архівів. Катеринославське Наукове товариство до Археологічного З'їзду надрукувало об'ємний збірник наукових статей краєзнавчого характеру.

Катеринославське Вище гірниче училище (далі — інститут) ніколи не стояло осторонь суспільно-політичного життя. Коли в Катеринослав утворилася "Просвіта", ряд його викладачів, співробітників та студентів ввійшли до неї, серед них — видатний вчений, професор гірничої механіки, засновник наукової школи, пізніше академік і перший директор академічного інституту гірничої механіки М.М.Федоров. Професор (згодом академік) О.М.Терпигорєв у 1914 р. очолював Комісію по проведенню 100-річного ювілею Т.Г.Шевченка.

У гірничому інституті Д.І.Яворницький не раз читав публічні лекції для студентів. Тут проводилися учительські курси в роки активізації національно-культурного життя в краї та до моменту створення університету.

У всі часи в гірничому навчальному закладі велика увага приділялася гуманітарним питанням освіти і виховання (літературна студія, картинна галерея, зустрічі з діячами культури та ін.). Але особливо цей аспект діяльності академії, при успіхах у науковій та навчальній роботі, набув значення у другій половині 80-х — 90-ті рр. Прилучення студента до надбань історії і культури народу, а відтак, виховання в ньому почуття громадянина

своєї держави, в академії перетворено на важливу складову частину підготовки молодого спеціаліста. Постійна увага до цих питань, усвідомлення необхідності гуманітарної освіти і виховання студентів не лише керівництвом, але й всім професорсько-викладацьким колективом, привели до фактичного перетворення Національної гірничої академії України в провідний заклад, в центр культурного життя студентської громадськості міста.

У таких умовах і народжена була ідея створення в НГАУ Інституту гуманітарних проблем, для втілення якої в життя знадобилися консультації академіка П.Т.Тронька. Нині він є його науковим консультантом та членом редколегії наукового щоквартальника "Гуманітарний журнал", що видається в НГАУ.

Перша безпосередня зустріч П.Т.Тронька з Національною гірничою академією відбулася весною 1996 р., коли кафедра українознавства та політології (завідувач — проф.В.Ю.Пушкін) організувала спільно з Інститутом історії України НАН України Міжнародну наукову конференцію "Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи". На її пленарному засіданні П.Т.Тронько виступив з важливою доповіддю "Дослідження проблем історії української інтелігенції в контексті реалізації державної програми "Реабілітовані історією". В ній доповідач наголосив, що "інтелігенція в силу своїх соціальних функцій виступала хранителем генофонду народу, активним продовжувачем його історико-культурних традицій".

Тоді П.Т.Тронько прибув на конференцію разом зі своїми колегами по відділу Є.М.Скляренко, Ю.З.Данилюком та О.Г.Бажаном. Крім виголошення доповіді на конференції, Петро Тимофійович провів зі студентами кілька зустрічей, на яких обговорювалися питання про значення збереження історичної пам'яті народу, примноження її своєю працею. З тих пір шановний академік неодноразово зустрічався зі студентами, залишаючи в їх серцях незабутнє враження про людину невичерпної енергії, котра піклується про те, щоб не втрапився зв'язок

поколінь. Тоді ж відбулася досить корисна зустріч П.Т.Тронька і його колег з викладачами і аспірантами кафедри українознавства та політології.

Враховуючи значення творчих зв'язків академії з Петром Тимофійовичем Троньком, 7 травня 1996 р. на Вчній Раді у присутності викладачів і аспірантів він був обраний почесним професором Національної гірничої академії України. 12 травня в НГАУ відбулася презентація важливої Державної програми “Реабілітовані історією”, яку представляли Голова оргкомітету по її виконанню П.Т.Тронько та його колеги — співробітники Інституту історії України НАН України.

У своєму програмному виступі Петро Тимофійович підкреслив: “Сьогодні важливо не просто підрахувати нанесені витрати, увічнити і вшанувати імена загиблих. Необхідно всебічно проаналізувати причини і витоки тих трагічних явищ в історії України, докласти всіх зусиль, щоб подібне ніде й ніколи не повторилося”. Сама таке завдання стоїть перед Державною програмою підготовки і видання науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. У зв'язку з цією важливою подією Управління СБУ в Дніпропетровській області передало в музей НГАУ ксерокопії слідчих справ незаконно репресованих у 1937 р. професорів гірничого інституту.

І хоча основне навантаження по виданню “Книг пам'яті” та виконання програми “Реабілітовані історією” лягає на плечі науковців історичного факультету університету, проте НГАУ не залишилась осторонь цієї справи. У виданні об'ємної книги нарисів про незаконно репресованих в роки тоталітаризму людей “Відроджена пам'ять” взяли участь завідуючий історичним музеєм НГАУ І.М.Слінов та професор Г.К.Швидько.

12 травня 1998 р. в гірничій академії за участю викладачів і студентів відбулися Наукові читання, присвячені 350-річчю початку Визвольної війни українського народу 1648—1657 рр., а також презентація збірника документів “Збережемо тую славу”. Представляли цю дуже цікаву книгу (бо вона, до того ж, торкається історії і культури нашого краю) її упорядники: академік

П.Т.Тронько та його колеги. Збірник відображає історію громадського руху, діяльність окремих дослідників історії рідного краю, громадських організацій і органів державної влади в 50—80-ті рр. по увічненню історії українського козацтва, висвітлює драматичну історію спроби організації державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на острові Хортиця.

Ніби в розвиток щойно завершеної на наукових читаннях теми і презентації книги “Збережемо тую славу” вже 14 травня вчені кафедри українознавства та політології (професори В.Ю.Пушкін і Г.К.Швидько, доцент В.О.Василенко) виступали на науковій міській конференції в м.Жовті Води.

Під час перебування Петра Тимофійовича в Національній гірничій академії України було досягнуто принципової домовленості щодо організації на базі НГАУ ІХ Всеукраїнської наукової конференції “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи”. Протягом усього року йшла інтенсивна підготовка до конференції, яка за кількістю учасників і обширністю проблематики стала етапним явищем в розвитку краєзнавчого руху в Україні, очолюваного академіком П.Т.Троньком.

Чергове відвідування академіком П.Т.Троньком НГАУ було пов’язане із святкуванням сторічного ювілею нашого вузу, в якому взяв участь Президент України Л.Д.Кучма. У ювілейних урочистостях Національної гірничої академії брав участь і радник Президента України, академік Петро Тимофійович Тронько.

27 вересня 1999 р. Національна гірнича академія України гостинно приймала учасників краєзнавчої конференції. Серед них: 2 академіки (П.Т.Тронько, П.П.Толочко), 20 докторів наук, 95 кандидатів наук, всього 300 краєзнавців, які репрезентували всі регіони України. В одному з привітань, які надійшли на адресу Голови оргкомітету ІХ Всеукраїнської наукової конференції з проблем краєзнавства П.Т.Тронька, говориться: “Символічним є той факт, що на межі другого і третього тисячоліть Ваша конференція розпочинає свою роботу в краї сла-

ветного кошового українських істориків і краєзнавців, незабутнього батька історії запорізького козацтва академіка Д.І.Яворницького”. Очевидно, символічним є й те, що ця конференція з краєзнавства проведена в навчальному закладі гірничого профілю, професори якого сто років назад добилися відкриття обласного краєзнавчого музею і запросили Д.І.Яворницького в цей козацький край. Інакше кажучи, для нашої гірничої академії краєзнавча конференція така ж природна, як і науковий форум з гірничої справи.

Тепер наукова конференція з історичного краєзнавства, проведена в стінах Національної гірничої академії України, є вже не тільки історіографічним фактом, етапом в розвитку краєзнавства в Україні, але й фактом історії самої НГАУ. У гірничій академії ставлення до історії вузу є елементом виховання молодого покоління. Тому й увічненні в гранітних пам'ятниках, що їх можна бачити біля входу в головний корпус НГАУ, імена видатних вчених, які в різні роки працювали в гірничій академії. Тому в НГАУ, крім багатого цінними зразками корисних копалин мінералогічного музею, існує теж багатий експонатами історичний музей, в якому постійно можна бачити відвідувачів, в якому першокурсники обов'язково починають свої студентські роки, в якому постійно діє історичний клуб “Грані”.

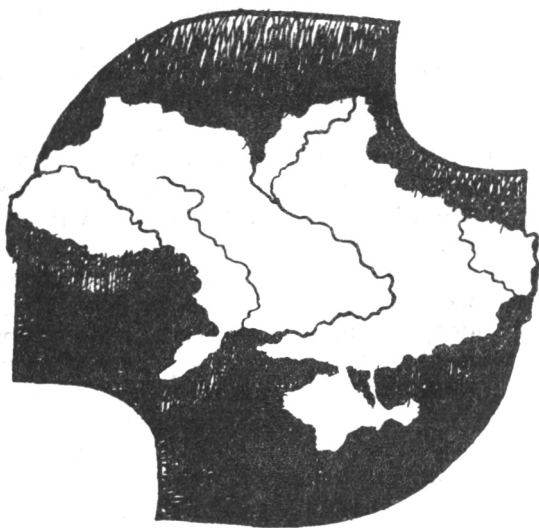
Творчі зв'язки Національної гірничої академії України і академіка П.Т.Тронька є надзвичайно плідними у вирішенні загальної проблеми виховання у молоді історичної свідомості, дбайливого ставлення до пам'яток історії і культури, громадянського ставлення до виконання своїх професійних обов'язків. Велика роль у цьому належить почесному професорові НГАУ академіку Петру Тимофійовичу Троньку.

*Ректор Національної гірничої академії України,
академік НАН України Г.Г.Півняк*

**Ректор Національної гірничої академії
Г.Г.Півняк вручає диплом Почесного Професора
академіку П.Т.Троньку.
Дніпропетровськ. 1998 р.**

**РЕГІОНАЛЬНІ
ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ БОРИСОГЛІБСЬКОГО КУЛЬТУ (до подій 1015 - 1019 рр.)

Північний форпост столиці Русі - Вишгород здавна славився великою святинею східного слов'янства - Борисоглібським храмом - мавзолеєм, у якому стояли гробниці святих Бориса і Гліба. Князі-страстостерпці, перші руські святі, визнані в усьому східнохристиянському світі, завжди сприймалися взірцем братської любові, адже вони покійно прийняли смерть від рук старшого брата Святополка, молячи Бога за свого вбивцю. Святі брати стали символом християнської жертвності, небесними захисниками Русі, улюбленими героями творів давньоруської літератури і мистецтва. У науковій літературі зазначалось, що впродовж цілого сторіччя - з початку XI до початку XII - Вишгород і його реліквії були в центрі церковно-політичного життя Києва, а епопея створення Борисоглібського меморіалу віддзеркалила у собі всю тогочасну політичну історію Київської держави¹.

Втім, виникнення Борисоглібського культу пов'язане із загадковими подіями другого десятиріччя XI ст., які дотепер викликають палкі наукові дискусії. Що насправді ми знаємо про жертвних братів? Твори давньоруської літератури малюють нам абстрактних подвижників, і ці агіографічні образи святих князів затуляють собою реальних людей, які жили й діяли в конкретній історичній ситуації. Активний вихід їх на політичну арену Русі стався за часів княжої усобиці, що спалахнула після смерті Володимира Великого. П'ятирічна війна між синами Володимира за батьківську спадщину привела до влади династію Ярослава, на замовлення якої з'явилася та офіційна версія подій 1015-1019 рр., яку історики назвали "тенденційним історичним романом"².

Загальноприйнята літописна версія виглядає так. У 1014 році Ярослав Новгородський відмовився сплачувати Києву належну данину у 2 000 гривен. Володимир готувався піти

війною на непокірного сина, але захворів і передав свою дружину улюбленому синові Борису Ростовському для походу супроти печенігів. Борис був у поході, коли Володимир помер. Після смерті великого князя владу в Києві захопив його старший син, туровський князь Святополк, котрий вирішив позбутися братів-суперників. Він підіслав до Бориса вбивць - чотирьох вишгородських бояр. Бориса вбили на річці Альті поблизу Переяслава; потім Святополк розправився з муромським князем Глібом та древлянським Святославом.

Дізнавшись про події на півдні, Ярослав пішов походом на братовбивцю. Перша битва відбулася глибокою осінню 1016 р. на Дніпрі біля Любеча. Святополк привів сюди велике військо, яке складалося з русів і печенігів, але був ущент розбитий і втік "в Ляхи" (за Новгородським літописом - "в Печеніги"), а Ярослав сів у Києві, щедро нагородивши своїх новгородців. 1018 року Святополк привів на Русь військо свого тестя, польського князя Болеслава. Ярослав зустрів їх на річці Буг, але зазнав нищівної поразки і "втік з чотирма мужами до Новгорода". Зайнявши Київ, Болеслав розвів свою дружину по містах "на покорм". Ярослав тим часом прибув до Новгорода і хотів тікати за море. Тоді посадник Костянтин Добринич з новгородцями порубали Ярославові лодії і, діставши грошей, привели з-за моря варягів. Відтак Ярослав зібрав сильне військо для нового походу на Святополка.

Водночас на півдні Святополк намовив людей вбивати ляхів, і Болеславу нічого не залишалось, як втекти до Польщі, захопивши при цьому великі багатства, Ярославових бояр, сестер та настоятеля Десятинної церкви Анастаса Корсунянина, приставленого до награбованого майна. Так Святополк почав княжити в Києві.

Далі наче між іншим сказано: "І пішов Ярослав на Святополка, і переміг Ярослав Святополка, і втік Святополк до печенігів". Де відбулася та битва, за яких обставин - невідомо. Зате після цього йде епічна розповідь про те, як 1019 року Ярослав рушив на Святополка й зустрів його на Альті. Ставши на місці, де було вбито Бориса, Ярослав почав молити Бога допомогти йому помститися за кров брата, з

цим же благанням звернувся він і до своїх братів-страстотерпців. І знов була січа люта, якої ще не знала Русь. Тричі сходилися супротивники й рубалися так, що текла кров долинами. Лише надвечір перемиг Ярослав. Розбитий Святополк, вражений страшною недугою, що розслабила його кості, побіг на захід. Не міг Окаянний (себто такий, що уподібнився біблійному братовбивцеві Каїну) навіть сидіти на коні, тож несли його на ношах, а він, охоплений жахом, твердив: "Біжіть бігом зі мною, женуться за нами". Та ніхто не гнався вслід йому. Він же лежав немічний і, гнаний гнівом Божим, і в пустелі "між Чехами і Ляхами" закінчив своє зле життя. І після смерті Окаянний терпить вічні муки. Ярослав же посів київський стіл, "утер піт з дружиною своєю, показавши перемогу і труд великий"³.

Крім літописної повісті, у давньоруській книжності виникли й інші численні твори борисоглібського циклу: анонімне сказання про Бориса і Гліба, Читання про Бориса і Гліба Нестора, проложні сказання, паремійні читання. Питання про взаємовідношення всіх цих текстів, їх хронології та історичної достовірності є вельми складним і донині спірним. Згадані події знайшли відображення і в іноземних джерелах, зокрема в хроніці Тітмара Мерзебурзького та в скандинавській сазі про Еймунда Хрінгссона. Для нашої теми найбільший інтерес являють собою Читання Нестора, хроніка Тітмара та Еймундова сага, співставлення яких дає змогу виявити перегук багатьох подій і обставин, а відтак - гіпотетично відтворити картину усобиці 1015-1019 рр.

Читання про Бориса і Гліба ("Чтение о житии и погублении блаженую страстостерпца Бориса и Глеба"), написане Нестором наприкінці XI чи на початку XII століть⁴. Ядро Читання складають мікробіографії Бориса і Гліба для складання яких Нестор користувався якимось втраченим для нас джерелом, що містило низку фактів, які або відсутні в літопису, або суперечать йому; саме вони для нас є особливо цінними.

Зв'язаний з двором германського імператора Генріха II і добре обізнаний у європейських справах мерзебурзький єпископ Тітмар писав свою хроніку впродовж 1012-1018 рр. Руські звістки Тітмара нечисленні, проте похід Болеслава

на Русь і події, що передували йому, викладені у хроніці доволі докладно і об'єктивно. Сам автор не брав участі в поході Болеслава, однак його інформаторами були саксонські лицарі, загін яких входив до складу польського війська. Зі слів своїх земляків Тітмар і зробив запис, після чого незабаром помер; його хроніка зберігалася в оригіналі до бомбардувань Дрездена в 1945 р., що виключає можливість її пізніших доповнень і переробок. Загалом звістки Тітмара отримали високу оцінку дослідників як джерело руської історії⁵.

Нарешті, цінним джерелом з історії Русі першої чверті XI століття є славнозвісна Еймундова сага, що була записана в XIII столітті і дійшла до нас у єдиному списку XIV століття у складі великого компілятивного ісландського зводу. Вона повідомляє про участь найманої варязької дружини, очолюваної норвезьким конунгом Еймундом, в усобиці синів Володимира. Еймунд вкупі з конунгом Рагнармом прибув на Русь щойно по смерті Володимира і разом із загоном у 600 співвітчизників поступив на військову службу до новгородського князя Ярослава. Плин і послідовність описуваних у ній подій є близькими до літописної розповіді, однак учасники цих подій, їх імена, наміри та вчинки виглядають інакше, ніж у літопису⁶. Дехто з істориків, у тому числі - сучасних, досить скептично ставиться до історичної достовірності саги, мовляв, це фольклорне джерело відображує дійсність у поетично узагальненому вигляді; доводиться також читати, що сага - джерело пізнє, іноземне, легендарне, тому не можна віддавати їй перевагу над хронологічно ближчими до подій джерелами⁷. Але при цьому чомусь зовсім не враховується жанрова специфіка саг, хоча питання історичної достовірності цього виду джерел спеціально розглянуто їх знавцем, відомим культурологом-медієвістом А. Гуревичем⁸. Саме слово "сага" означає "те, про що розповідають": "Кожну сагу треба розповідати так, як вона відбулася" - стверджував крилатий вираз. При переказі чи при записі саги не можна нічого змінювати, потрібно викладати її "так, як все відбулося". Ось чому, хоча саги виникли в X-XI ст. а були записані в XIII, вони по суті не дистанційовані й максимально близькі тому середовищу, в якому виникли і побутували. Сагу не можна співставляти ані з художнім твором, ані з

епосом. У ній відсутні художня вигадка, узагальнення, немає типізації героїв, умовності, літературних штамів - це розповідь про те, "що сталося", тому сага відзначається фактичністю викладу⁹. Ось чому розповідь про подвиги на Русі норвезького конунга Еймунда вражає своєю колоритною реалістичністю, буквально доносить до нас живе дихання тієї доби.

Почнемо з хроніки Тітмара, яка повідомляє про події, що передували смерті Володимира. Виявляється, одна з дочок Болеслава була віддана за Святополка, і до почу польської княжни входив її капелан Рейнберн, котрий не без участі Болеслава почав схилити Святополка до заколоту супроти батька. Дізнавшись про це, Володимир покарав сина, невістку й Рейнберна одиночним ув'язненням. Гадають, що це трапилось близько 1013 або 1014р.¹⁰ "Згодом,- пише Тітмар,- цей король (Володимир.- Авт.), обтяжений роками, помер, залишивши всю свою спадщину двом синам, тим часом як третій усе ще сидів у темниці; пізніше він вирвався з темниці й, залишивши там дружину, втік до тестя"¹¹.

Отже, в момент смерті Володимира влада дісталася двом його синам, а Святополк сидів у в'язниці аж до самої втечі в Польщу. Повернувся на Русь Святополк уже з Болеславом 1018 р. Це означає, що в подіях 1015-1017 рр., коли загинули Борис і Гліб, Святополк участі не брав, отже, не був їх вбивцею. Війна йшла між реальними володарями Русі - двома, згаданими Тітмаром, нащадками Володимира. Одного з них Тітмар знає - це Ярослав, імені другого не називає. Знаходимо це ім'я в Еймундовій сазі, яка розповідає, що після смерті Володимира владу на Русі "тримають три його сини". Володимир розподілив своє володіння не порівну. Більша і краща частина - Кенугард (Київ) дісталася Бурислейфу (Борису), Хольмгард (Новгород) - Ярислейфу (Ярославу), а Вартилафу (Брячиславу) - Палтеск (Полоцьк). Брячислав - онук Володимира від померлого ще за життя батька старшого сина Ізяслава (пом.1001 р.) - володів Полоцькою землею, яка була "виділом" із загального спадку Рюриковичів, тому основними суперниками виступили Бурислейф (Борис) і Ярислейф (Ярослав). Отже, сага свідчить, що Київ дістався Борису за заповітом батька. Тітмар

теж говорить про особливу волю Володимира в питанні спадщини.

Звернімося до Читання Нестора. З нього дізнаємося, що Борис у Ростові взагалі не княжив, батько тримав його при собі разом з Глібом. Коли Борис змужнів, Володимир вирішив оженити його. Княжич відмовлявся від небажаного шлюбу, та бояри умовили його не суперечити батькові. І Борис оженився "закона ради цесарьскаго й послушания ради отца". Тоді Борис отримав Володимир-Волинський, а Гліб залишився в батька, бо був ще малим. Аж ось Святополк, прагнучи заволодіти Руссю, надумав убити Бориса. Володимир дізнався про лихі наміри Святополка й відкликав Бориса в Київ. За це Святополк ще більше зненавидів брата: він вирішив, що Борис хоче після смерті батька посісти київський стіл. Незабаром Володимир занедужав, а на Русь напали вороги. Він поставив Бориса на чолі 8-тисячного війська й послав його проти нападників. Борис був у від'їзді, коли Володимир помер. А Святополк, дізнавшись про ці події, приїхав до Києва й захопив батьківський стіл.

Як бачимо, Нестор вказує на причину ненависті Святополка до Бориса - це прагнення останнього володіти Києвом. Щоправда, Нестор намагається пояснити це облудною думкою Святополка, котрого, за офіційним приписом, зображує як лиходія. Втім, побоювання Святополка мали під собою реальний ґрунт. Намагаючись показати відчуженість Бориса від усього земного, Нестор обмовився про його шлюб, укладений "за царським законом". Причому саме Володимир наполягав на цьому шлюбі! Хіба це не свідчить про те, що Володимир влаштував Борису як царській особі вигідний, хоча й не бажаний для сина, династичний шлюб?

Історики давно звернули увагу на акцентовану джерелами особливу любов Володимира до Бориса. С.Соловйов висловив здогад, що, імовірно, київський стіл мав дістатися Борисові. При цьому історик звернув увагу на свідчення Тверського й Іоакимівського літописів, що Борис і Гліб народилися від візантійської царівни Анни¹². Інші літописи не згадують про народження нею дітей, а матір'ю Бориса і Гліба називають якусь "болгариню". Та Анна

жила на Русі з 989 по 1011 рік, а юнацький вік Бориса й отроцтво Гліба, на які вказують усі джерела, вкладаються лише в ці хронологічні межі. Недаремно у давньоруській писемності збереглося відлуння отримання Борисом царських регалій. Сучасник Володимира і Ярослава, автор першої церковної служби св. Борису і Глібу митрополит Іоанн говорить, що ще юнаком Борис був удостоєний царського вінця: "Цесарським веньцемъ от уности украшен", і далі:

"И крестъ в скипетра место в десную руку носяща"¹³. Тобто Борис, зазнавши насильницької смерті, носить у правій руці мученицький хрест замість царського скипетру.

Повернімося до опису війни між Борисом і Ярославом в Еймундовій сазі. Коли в Норвегії дізналися про події на Русі, там знайшлося багато охочих шукати за морем слави й багатства. Зібрався великий загін на чолі з Еймундом, котрий не гаючи часу вирушив у Новгород до Ярослава. Варяги запропонували князю свою допомогу за "золото, срібло і добрі убрання", погрожуючи в разі відмови податися до його брата. Після недовгого торгу вдарили по руках, "і ця умова мала стояти 12 місяців". Аж ось надійшов лист від Бориса, котрий вимагав від Ярослава кількох округів і торгів, що прилягали до Борисових володінь. За порадою Еймунда Ярослав відмовив брату, а той, дізнавшись про прибуття до Новгорода шести сотень варягів, почав збирати військо. Тоді Ярослав звелів возити по своїй державі стрілу - вісницю війни.

Першим виступив Борис. Зустріч ворогів відбулася на річці, на протилежних берегах якої зупинилися обидва війська. Далі йде опис битви, який легко ототожнюється з літописною розповіддю під 1016 р. про битву Ярослава і Святополка під Любечем.

Та чи Святополк був супротивником Ярослава? У літописному описі битви фігурує воєвода Святополка Вовчий Хвіст, котрий їздив уздовж ріки і дражнив новгородців теслями, а Ярослава - кульгавцем. Цей самий Вовчий Хвіст згадується в літописі під 984 р. як воєвода Володимира, котрий підкорював радимичів. Нам уже відомо, що перед смертю Володимир передав дружину Борису, а Святополк зра-

зу після смерті батька втік до Польщі. Отже, у битві на Дніпрі Вовчий Хвіст був воєводою не Святополка, а Бориса. Та й сама битва, ймовірно, сталася не 1016 р., а пізньої осені 1015-го: варяги прибули до Ярослава одразу по смерті Володимира, і невдовзі по тому виступили на південь; битва, як випливає з літопису, відбулася, коли Дніпро вже почав замерзати.

Після розгрому Бориса, розповідає сага, всі повернулися додому, "а конунг Ярислейф утримав за собою обидва володіння". Коли вийшов строк угоди (тобто влітку 1016 р.), Еймунд запропонував продовжити її. Ярослав, вважаючи Бориса мертвим, хотів було відмовитися від послуг варягів, які надто дорого коштували. Та повідомлення Еймунда про те, що Борис залишився живим і спорядив у печенізькому стані велике військо для походу на Київ, змусило Ярослава продовжити угоду ще на 12 місяців.

За три тижні по тому Борис підійшов до Києва, завчасно укріпленого Ярославом. У кривавій битві під стінами й на вулицях міста Ярослав був тяжко поранений у ногу, а в розгромленого Бориса загинув хорунжий; рознеслася чутка, що й самого Бориса вбито. Опис бою в сазі настільки нагадує розповідь "Повісті врем'яних літ" під 1036 р. про битву Ярослава з печенігами на "поле вне града" під Києвом, що М. Ільїн цілком слушно ототожнив обидві баталії. Втім, дата літопису хибна, битва відбулася значно раніше, адже 1036 р. загому Еймунда на Русі давно вже не було. Зіставивши дані джерел, історик визначив, що битва сталася 1017 р.¹⁴ Та сага, на наш погляд, має свою, точнішу хронологію: це відбулося влітку 1016р.

Після того якийсь час був спокій. Варяги бенкетували й розважались, тішачись шанобою у всіх. Зрештою, гадаючи, що брат загинув, Ярослав вирішив відмовитися від допомоги і припинив платити варягам. Обурений Еймунд вимагає, щоб князь "виплатив утримання, як личить могутньому конунгу". Подальша розповідь Еймунда не додає Ярославу оптимізму. Варяг говорить, що Борис волів за краще втратити корону, аніж життя. "Він пішов з поля бою живим і знов перебув зиму в печенігів. Тепер з ним

іде могутнє військо, що не знає втечі: це торки, біло-кумани й багато інших диких народів. Він має намір зректися християнства і, відібравши в тебе Гардарик (Русь), залюднити обидві держави тими варварськими народами".

Отже, становище Бориса жахливе. Тепер він може сподіватися лише на допомогу хижих степовиків, котрим обіцяє все що завгодно, аби повернути владу. Та й Ярослав розуміє, що справи його кепські, тому просить Еймунда не залишати його, погоджуючись утримувати варягів ще рік. Погоджується, бо напевно знає, що печенізька допомога Борису гарантована. Чи не з печенізького стану взяв Володимир жону Борису? Єпископ-місіонер Бруно, котрий 1008 р. йшов через Русь до печенігів, повідомляє, що він був посередником у перемир'ї між Володимиром і степовиками. Щоб скрипити мир, Володимир надіслав у заручники власного сина¹⁵. Очевидно, ним був наслідник престолу Борис, котрого тоді ж могли заручити з печенізькою княжною. Борис не хотів цього шлюбу, що, ймовірно, негативно позначилося на стосунках зі Степом, бо у конфлікті Русі й Польщі на початку другого десятиліття XI ст. печенізька кіннота виявилася у складі війська Болеслава. За повідомленням Тітмара, коли 1013 р. Болеслав вторгся в західноруські землі, печеніги раптом відмовилися йому підкорятися, тому він, наказавши перебити їх, повернувся до Польщі. Не виключено, що саме 1013 р., коли Володимир опинився у кризовому стані через заколот Святополка й конфлікт з Польщею, Київ пішов на згаданий династичний шлюб, що зірвало похід Болеслава. Літопис говорить, що 1015 р. Борис "не обрел" печенігів, тобто і не воював їх, а в битві на Дніпрі ми бачимо степовиків союзниками Бориса.

Варто уваги, що династичні шлюби синів Володимира були розраховані на родинні зв'язки з наймогутнішими сусідами Русі, причому кожний княжич оженився на дочці державця, чия країна межувала з його володіннями: Ярослав Новгородський - на шведській принцесі, Борис Київський - на печенізькій княжні, Святополк Туровський - на польській. Така система гарантувала безпеку кордонів Русі. Проте розрахункам Володимира не судилося збутися: війна спалахнула у власному домі, і в неї було втягнуто зап-

ланованих союзників, кожний з яких підтримав свого родича, котрого волів бачити на київському престолі.

Отож навесні чи влітку 1017 р. Борис знов іде на Київ. Навряд чи вистоїть місто, обложене величезним військом. І тоді Еймунд радить Ярославу вдатися до політичного вбивства суперника: "Адже не буде ніколи кінця цим бучам, поки ви обоє живете!" Ярослав лицемірно відповідає на це: "Ні намовляти нікого не буду до битви з конунгом Бурислейфом, ні засуджувати будь-кого, якщо він буде вбитий". Еймунд все зрозумів: Ярославу його порада припала до душі.

Незабаром поширилася чутка, що Борис уже недалеко від Києва "з силою дикого люду". В місті зростало збентеження: чому перед лицем страшної небезпеки ніхто не готується до війни? На що сподівається Ярослав?

Коли військо Бориса було в одному дні переходу до Києва й зупинилося на ночівлю на Альті, настав вирішальний момент драми. Еймунд з товаришами пробрався до стану Бориса і глибокої ночі вбив князя та його сторожу. Вигляд закривавленої голови брата, принесеної Еймундом Ярославу, викликав в останнього сильне хвилювання. Кров кидається йому в обличчя й замість очікуваної подяки Еймунд чує незрозумілі слова. Князь каже, що вони, варяги, надто хутко зробили справу, яка стосується особисто його.

Тим часом військо Бориса охопила паніка; позбавлене вождя, воно розійшлося по домівках. Варяги за дорученням Ярослава повернулися у спустілий табір Бориса, взяли його тіло, приклали до нього голову й одвезли до Вишгорода, де таємно поховали на загальному цвинтарі біля старої церкви св. Василя. Так закінчив своє життя законний спадкоємець Володимира, коронований цар Русі Борис.

Те, що в сазі йдеться саме про Бориса, переконливо довів М. Ільїн. Він вперше зіставив опис вбивства Бориса на Альті з розповіддю саги про умертвіння Бурислейфа варягами й виявив разючий збіг подробиць. Це було блискуче відкриття історика, проте він під впливом магії літописної версії про боротьбу Ярослава зі Святополком ототожнив Бурислейфа з Борисом лише в цьому епізоді, а в інших місцях саги бачив у Бурислейфі то Болеслава, то Святополка. На його думку, вбивство Бориса - випадковий епізод, який

не вплинув на хід подій і мав місце напередодні вторгнення Болеслава на Русь, тобто влітку 1018 р.¹⁶ Приблизно такої ж думки дотримуються інші вчені, котрі прийняли висновки М. Ільїна. Щодо головних учасників усобиці, то майже ніхто не сумнівається, що ними були Ярослав і Святополк. Для нас же очевидним є те, що головними героями подій були Ярослав і Борис. Причина загибелі Бориса - його право на київський стіл, а час вбивства - літо 1017 р. Саме 1017 р. Ярослав, позбувшись суперника, зміг піти в похід на Болеслава. Цей похід, як повідомляє Тітмар, Ярослав здійснив за домовленістю з Генріхом II у серпні-вересні 1017 р. Під цим же роком у Новгородському літописі записано: "Ярославъ иде къ Берестію. И заложена бысть Святая София Къеве"¹⁷. Отож літопис відносить до 1017 р. початок бурхливої будівельної діяльності Ярослава, чим фіксує його утвердження на київському столі.

Про обставини загибелі Гліба можна лише здогадуватися. За літописним переказом Святополк облудним шляхом викликав Гліба в Київ і послав йому назустріч вбивць, котрі зарізали княжича на Смядині під Смоленськом. Тіло Гліба деякий час лежало занедбане "межи двома колодами", а згодом було поховане поруч з Борисом у Вишгороді.

Та Читання Нестора говорить про інше. Виявляється, після смерті батька Гліб, дізнавшись про замах на його життя, втік з Києва на північ; його втеча була кимось підготовлена. І чи не ті Горясер і кухар Гліба Торчин, котрих літопис називає вбивцями княжича, були організаторами його втечі? Принаймні ім'я Торчин говорить про походження кухаря; сусіди печенігів, торки, згадуються в Еймундовій сазі як співники Бориса.

Після перемоги над Борисом "минули літо і зима", говорить сага, "і не було чого робити: утримання знов не сплачувалося". Ярославу радили позбутися небезпечних свідків, і це стало відомо варягам. Після сварки з князем Еймунд з товаришами тікає в Полоцьк до Брячислава. Відтак страшна таємниця вислизнула разом з варягами з рук засновника династії Ярославичів. Хронологія саги подає час втечі варягів з Києва: літо 1018 р. Лише тепер починається новий етап усобиці, коли в боротьбу за Київ включається Святополк,

котрий вкупі з Болеславом 22 липня 1018 р. розбиває Ярослава на Бузі. Про ці події у сазі не говориться нічого, бо вояги Еймунда вже пішли від Ярослава. Тут історію наче продовжує Тітмар, котрий в розповіді про похід Болеслава і Святополка на Київ підкреслює популярність цієї акції серед тубільців. Кияни, очолювані митрополитом, зустрічали спільників у кафедральному монастирі св. Софії як визволителів: з мощами святих і церковними реліквіями. Реакцію населення й Церкви можна зрозуміти, адже похід явно проходив під прапором боротьби з узурпатором київського столу Ярославом Новгородським.

Святополка підтримали й спільники Бориса печеніги, котрі безперервно, як говорить Тітмар, атакували зайнятий Ярославом Київ. 1019 р. війна завершилася загибеллю Святополка, причому сага про Інгвара-мандрівника говорить про полон та осліплення князя¹⁸. Ще одна, чи не найтрагічніша, жертва братовбивчої війни.

А переможець здійснив серію ідеологічних акцій, щоб надати справді християнського характеру своїм діям. З цим пов'язано встановлення культу Бориса і Гліба, що не тільки виправдовувало Ярослава в очах сучасників і нащадків, але й оточувало ореолом святості його династію. У Вишгороді вже на початку 20-х років XI ст. Ярослав збудував Борисоглібський храм-меморіал, в якому урочисто встановили гробниці його святих братів. Безталанний Святополк став "козлом відпущення", котрого офіційна версія подій навіки нагородила прізвиськом Окаянний. У цьому заказному літописному сценарії кожному феодальному вождю було відведено свою роль: Святополку Окаянному - вбивці, Борису Святому - жертві, Ярославу Мудрому - богообраного месника. Такими вони і увійшли в історію.

¹ Каргер М.К. Древний Киев. - М.; Л., 1961. - С.310.

² Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник (опыт анализа). - М., 1957. - С.44; Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.). - М., 1986. - С.15.

³ Повість врем'яних літ: літопис (За Іпатським списком)/ пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В.Яременка.- К., 1990.- С.204-231.

⁴ Александров О. Старокиївська агіографічна проза XI- першої третини XIII ст. - Одеса, 1999.- С.149-179. Текст Читання див.: Абрамович Д.С. Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службы им// Памятники древнерусской литературы .- Пг., 1916. - Вып.2.- С.1-26.

⁵ Хроника Титмара Мерзебургского/ Сост., пер., комент. М.Б.Свердлова// Латиноязычные источники по истории древней Руси: Германия IX-первой половины XIIв. - М.; Л., 1989.- С.57-103.

⁶ Эймундова сага//Сенковский О.И. Собр.соч. - СПб., 1858.- Т.5.-С.421-573.

⁷ Див. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах.- К., 1994.- С.105; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. - К., 1998.- С.131.

⁸ Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. - М., 1990.- С. 69 -115.

⁹ Там само.- С.69-75.

¹⁰ Ильин Н.Н. Вказ. праця.- С.82-83; Свердлов М.Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X - начала XIIв.//Исследования по истории славянских и балканских народов.- М.,1972. - С.150.

¹¹ Хроника Титмара Мерзебургского. - С. 67.

¹² Соловьев С.М. Сочинения : В 18 кн.- Кн.1. - Т.1-2.- М.; Л., 1988. - С.195.

¹³ Абрамович Д.С. Вказ. праця. - С. 136, 140.

¹⁴ Ильин Н.Н. Вказ. праця. - С. 120.

¹⁵ Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром// Русская беседа. - 1856.- Кн.1: отдел науки. - С.1-34.

¹⁶ Ильин Н.Н. Вказ. праця.- С.139-165.

¹⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.- М.; Л., 1950. - С.15.

¹⁸ На цю обставину звернув увагу В.Мавродін. Див. Мавродін В.В. Образование Древнерусского государства. - Л., 1945.- С. 355.

Салій К.І.

ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ В УКРАЇНІ

Середина XVIIст. в історії України характеризується сплеском національно-державницького і релігійного піднесення всіх верств українського народу під проводом Богдана Хмельницького, оформленням влади нових українських публічних еліт: козацької старшини і вищої ієрархії української православної церкви.

За переконанням багатьох дослідників історії Церкви, на верху суспільної піраміди Гетьманщини, побіч знатного товариства й шляхти, на другому щаблі, а в деяких випадках і на першому, стоїть духовенство. Церква вилучається з під юрисдикції загальних органів державної влади й підпорядковується органам церковної, автономної організації, які спираються на власне законодавство¹.

Православну паству в межах Королівства Польського в цей період безпосередньо очолювало духовенство Київської митрополії-єпархії і його духовна влада простягалася до єпархій та окремих ще православних монастирів в сучасній Україні, Білорусі та Литві.

Владу виборюють чи одержують нові політичні персони, які намагалися своєю діяльністю провести різноманітні зміни в політичному житті України, що за їх переконаннями мали сприяти покращенню життя як своєму власному прошарку, так і всього суспільства в цілому.

Політичні перетворення безпосередньо торкнулися становища Православної Церкви та її вищої ієрархії в зміненому суспільстві України, оскільки релігія тоді відігравала основну роль в свідомості населення².

Згідно твердження дослідників історії Церкви, перший митрополит Гетьманщини — Сильвестр Косів був живим свідком і послідовником тих традицій в українському цер-

ковному й суспільному житті, коли Церква — єдина легітимна національна інституція в умовах відсутності української національної держави — брала на себе чимало функцій останньої, а митрополит і в очах влади, і в очах суспільства вважався лідером усієї нації. Нова козацька влада значно обмежила повноваження митрополита в справах політичних, однак залишила здебільшого недоторканими його прерогативи в питаннях духовних, навіть розширила їх в наслідок перемог 1648—1649 рр.³

Обмеження політичної діяльності православного духовенства не могло відбутися відразу, бо Українська Православна Церква як спеціальна національно-духовна інституція була вкрай необхідна козацькій еліті з декількох причин:

— новий суспільний лад конче потребував ідеологічно-правової легітимізації власного права на існування, як всередині визволених від поляків земель, так і на тогочасній міжнародній арені;

— лише Православна Церква мала в своєму розпорядженні конфесійні вищі чи середні освітні заклади в яких навчалася переважна більшість козацької старшини та їхніх дітей;

— гетьмани та окремі претенденти на гетьманське достоїнство постійно потребували ідеологічної підтримки з боку духовенства, яке завдячуючи своїм надзвичайним наближенням до віруючих справляло на них відчутний вплив;

— значна більшість дипломатичної діяльності козацької верхівки проходила за безпосередньої участі окремих представників українського духовенства;

— лише Українська Православна Церква довгий час виконувала національно-інтегруючу функцію в роздертій між різними іноземними державами Україні.

Але поруч із значною взаємопотребою двох гілок української публічної еліти між ними почали виникати суперечності які згодом вилилися у їхню гостру та безкомпромісну боротьбу, що знайшла своє яскраве вираження в боротьбі за земельні угіддя, майнових тяжб в судах, взаємній підозрі і як наслідок поширення практики політичних доносів тощо. Хоча культурно-національні заслуги духовенства, особливо монастирів, давали їм високий авторитет серед суспільств-

тва й виправдовували в його очах втручання у політичне життя⁴.

Оцінивши положення Церкви стосовно нової української публічно-правової еліти — козацтва і прогнозуючи можливі наслідки насуваючогося політичного, господарчого та духовного розриву українських теренів між Річчю Посполитою та Московським Царством, вища ієрархія православної церкви в Україні розпочала активно виробляти власну політичну позицію стосовно цих трьох, безпосередньо оточуючих її, суб'єктів політичного життя.

Саме на початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького в українському суспільстві відчутно виявлялася москвофільська ідея, що мала найбільше прихильників у середовищі київського духовенства та еліти. У зв'язку з цим гетьманський уряд наприкінці 1648 року, вдавшись до посередництва патріарха Паїсія, прагне заручитися підтримкою та протекцією одновірного царя. Попри негативні наслідки акції, московська карта з цього часу стає не лише домінуючою в зовнішньополітичній діяльності Хмельницького, спрямованій на нейтралізацію Польщі, а й значною мірою детермінує напрями еволюції української державності протягом другої половини XVII—XVIII ст.⁵

Пізніше у 1660-х роках до процесу військового розподілу українських теренів між Московською державою та Королівством Польським почала втручатися Османська Туреччина із васальним Кримським Ханством⁶, що безперечно справляло відчутний дезорієнтуючий вплив на українське духовенство та суспільство загалом. Присутність загрози османського поневолення Правобережної України особливо зросла у 1666 році, коли гетьмана Петра Дорошенка Османська Порта вже офіційно вважала за свого васала⁷.

Російська дожовтнева історіографія взагалі приписує “в заслугу” гетьмана П.Дорошенка перше збройне зіткнення між Московським царством і власне Османською Портою⁸.

Можливість мусульманського владарювання в Правобережній Україні не знаходила підтримки в широких прошарках українського суспільства і вищого духовенства⁹.

До відвертого несприйняття українським духовенством можливої орієнтації на Османську Туреччину призводила

активна політика грецької церкви в Україні, яка з об'єктивних причин визначалася не прагненням сприяти самоусвідомленню саме українського народу як етносу, а більш "поважними" для греків причинами – збереженням єдиновірної православної громади у її міжнаціональній єдності. Це згодом вилилося у всілякому сприянні грецького духовенства подальшому зміцненню зв'язків України і Росії, як першого кроку до бажаного альянсу усіх православних християн (разом із греками) проти віковичного спільного ворога – Оттоманської Порти¹⁰.

Загалом велика кількість грецького духовенства протягом XVI—XVIII ст. перебувала в якості політичних агентів Москви чим також пояснюється вищезазначене твердження¹¹.

Окрім цього, Українська Православна Церква усвідомила і розпочала реалізовувати багато власних суто корпоративних політико-майнових інтересів, які часто не співпадали із політикою Лівобережних чи Правобережних гетьманів.

Гетьмани й козацька старшина усвідомлювали вагомий духовний, ідеологічний, політичний вплив Церкви на внутрішнє життя не лише Гетьманщини, а й на решту території України, яка лишалася під владою Речі Посполитої.

Задля залучення політичного і духовного авторитету Церкви на свій бік гетьмани, починаючи із Б.Хмельницького, та представники старшини розпочали процес широкомасштабних майнових та земельних пожертв Церкві, нібито компенсуючи наростаючі з часом майнові втрати української церкви в землях підвладних Речі Посполитій. Останніми великими жертводавцями Церкві були Гетьмани І.Мазепа та І.Скоропадський. З часів гетьманування Д.Апостола розпочинається боротьба, багато в чому інспірована російським урядом, козацької старшини із православним духовенством та монастирями за володіння земельними угіддями.

Необхідно підкреслити таку важливу рису, яка відіграла і досі продовжує відігравати основоутворюючу роль у відносинах українського православного духовенства до будь-яких форм державності в Україні, як пошуки ієрархією прихильності влади і практикування лояльнос-

ті до держави й суспільного устрою, що забезпечувало їй права й привілеї. До того ж стабільність суспільства сприяла стабілізації церковного життя¹².

Ці заходи, надзвичайно великі земельні та грошові надання, виявилися неспроможними задовольнити всі інтереси церкви і її представники розпочали брати найактивнішу участь в політичному житті Гетьманщини, Московського Царства та Речі Посполитої. В своїх політичних діях та уподобаннях українське православне духовенство виступало не єдиним фронтом, як стверджують деякі сучасні дослідники¹³, а розрізненими угруповуваннями, які часто боролися за протилежні політичні цілі. Корінь цих розбіжностей в середині українського духовенства, на думку Дмитра Дорошенка, криється ще в часах діяльності Київського митрополита Петра Могили та його послідовників, котра не сприяла розвиткові української національної свідомості й взагалі інтересам українського народу в тій мірі, як би того слід було сподіватись. Маючи на увазі справу Православної Церкви і в українців, і в білорусів, румунів і взагалі на Балканах, діячі Могиллянського осередку, починаючи з самого митрополита, не виявляли почуття українського патріотизму й не могли через те впливати в цьому напрямі на своє оточення. Це трохи згодом дало свої негативні наслідки в формі податливості українських церковних діячів на різні концепції — москвофільську, як у Інокентія Гізеля або Лазаря Барановича, і полонофільську Сільвестра Косова, Діонісія Балобана та інших¹⁴.

Стосовно персональної прихильності українських духовних лідерів до польського чи московського напрямів висловився О. М. Мироненко. Він відносить І. Гізеля, Л. Барановича, І. Галятовського, Ф. Сафоновича до послідовних прибічників орієнтації на Москву, авторами політичних обґрунтувань сднання слідно-слов'янських народів¹⁵. Останнє твердження виглядає сумнівним з огляду на величезну роль греко-східного православного духовенства у формуванні політичного напрямку на визволення всіх православних народів Московським царем.

Інший український діаспорний дослідник Юрій Федорів переконаний, що трагічним для подальшого утвердження

української державності було оформлення в середині українського православного життя двох відмінних напрямів. Один, репрезентований Могилою і його однодумцями, орієнтувався радше на Захід та був схильний йти на поступки заради примирення православ'я з уніатством. Другий напрям, репрезентований Ісаєю Копинським, об'єднував консервативні кола так званого "древнього благочестія", які беззастережно орієнтувалися на Москву¹⁶.

Рівень участі православного духовенства в Лівобережній Україні виявився настільки вагомим, що деякі дослідники дійшли висновку про тимчасове церковно-світське двовладдя в Гетьманщині, яке тривало з 1654 по 1685 роки¹⁷.

Згаданий період політичної історії України характеризується довгим протистоянням та руйнівними взаємними впливами козацької і церковної еліт Гетьманщини: незгода Київського митрополита Сильвестра Косова присягати на вірність Московському царю (Б.Хмельницький навіть був змушений писати виправдальні листи до Москви й вибачитися за вчинки митрополита)¹⁸; митрополити перебували за межами Києва (Д.Балобан та І.Нелюбович-Тукальський) тощо. В цей же час відбуваються конфліктні ситуації між представниками вищої ієрархії православної церкви в Україні та московськими боярами і воеводами.

Але ніякої єдиної політичної програми стосовно державного життя, починаючи з повстання 1648 року, Гетьманщини й Запоріжжя Церква не мала. Вона цілих 116 років, від самого утворення Гетьманщини 1648 р. і до її фактичної ліквідації (відміна гетьманського достоїнства у 1764 р.), стояла перед жорсткою необхідністю вибору внутрішньо- та зовнішньополітичної "точки опори".

З виникненням і наступним утвердженням козацької держави, яка до 1711 року відзначалася надзвичайним поліцентризмом політичної влади, на дуже обмеженій території Лівобережжя (з 30 січня 1667 р. — підписання Андрусівського миру між Московською державою та Королівством Польським) відбулося довготривале політичне роз'єднання Київської митрополії на дві неоднорідні частини в Речі Посполитій та Гетьманщині (згодом в Російській імперії).

Найбільша частина митрополії залишилася під польським врядуванням, що згодом вилилося в насильницьку ліквідацію польським державним апаратом (до другого поділу Польщі 1793 року) осередків православ'я в Правобережній Україні, Білорусі та Литві. Православні віруючі з цих теренів здійснювали постійний тиск на представників вищої ієрархії православної церкви в Україні, вимагаючи дієвої та негайної підтримки їхніх зусиль, спрямованих на збереження православної віри від католицького натиску.

Цей тиск православних з Речі Посполитої призвів разом з багатьма зовнішніми та внутрішніми факторами до подальшої незмінної орієнтації переважної більшості вищого й рядового українського духовенства на православну Москву, а згодом на Російську імперію, як єдину силу, здатну в тих конкретних міжнародних умовах допомогти українському православ'ю духовно, економічно й політично.

Фактор 27-річного османського панування Поділлям (1672—1699 рр.), під час якого чинилися не просто утиски немусульманам, а відверте фанатичне глузування з усього православного (19-го вересня 1672 р. при в'їзді у завойований Кам'янець гетьман Дорошенко був вимушений проїхати на коні разом із султаном по вибрукуваними іконами вулицям міста)¹⁹, мали безперечно відсікти в українського православного духовенства будь-які міркування стосовно прийнятності зверхності Османської Туреччини та пов'язаних із нею українських політичних діячів.

Необхідно відмітити, що Київські митрополити були значно обмежені в своїй митрополичій владі і землях Вольностей Запорозьких, які після Андрусівської угоди 1667 р. виокремилися у самостійну територію, що призвело до складання там своєрідного, оригінального церковного устрою²⁰.

Московський уряд в свою чергу мав протягом XVII—XVIII ст. своїм стратегічним інтересом через політичне підпорядкування та подальшу колонізацію Гетьманщини прорватися до берегів Чорного моря. Для досягнення цієї мети Московським урядом була втілена складна комплексна програма політичних та ідеологічних дій серед яких значної уваги було приділено з 1649 по 1685 рр. саме Українській Православній Церкві.

Політичне підпорядкування Гетьманщини без залучення на свій бік Православної Церкви в Україні було неможливо. В Москві було вирішено, що основним, після військового, питанням московсько-української політики стане проблема залучення на свій бік української вищої церковної ієрархії. Основною перешкодою цьому наміру був канонічний статус Київської митрополії, котра до 1686 року залишалася в якості автокефальної (екзархату) помісної церкви Константинопольського Патріархату. Також сам внутрішній устрій, обрядовість, відношення до світської влади, рівень участі в міжнародному житті, освідченість духовенства Київської митрополії значно відрізнявся від устрою вищого й нижчого духовенства Московського Патріархату.

Якщо гетьман був символом незалежності Гетьманщини в політичному відношенні, то фігура Київського митрополита, підпорядкованого лише формально далекому Константинопольському Патріархові, була синонімом самостійності України в духовному і культурному відношеннях²¹.

Для досягнення свого колонізаційного інтересу московські урядовці використали шлях дрібних заходів, які тісніше зв'язували Російську і Українську православні церкви — використання окремих представників українського духовенства в здійсненні завдань з Москви, залучення духовного авторитету і громадського впливу цих політичних діячів від церкви задля спрямування політики Правобережних і Лівобережних гетьманів у вигідному для московської політики руслі²².

З кінця 1657 р. на розвиток українсько-московських відносин дедалі більший вплив починають справляти внутрішні фактори суспільно-політичного життя України. Подальша нерозважлива соціальна політика українського керівництва, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності і, як результат, – втрата довіри в українському суспільстві, його глибокий розкол дали змогу Москві балансувати між конфліктуючими сторонами, отримуючи в такий спосіб можливість втручатися у внутрішні справи Війська Запорізького, просуватися по шляху обмеження його суверенності. В своїй наступній політиці Московський уряд робить ставку на московфільські елементи її лівобережного регіону і тим са-

ним сприяє територіальному розчленуванню країни²³.

Якраз в період громадянської війни чи “Руїни” 1657—1687 рр. сталися великі “провали” московської політики в Гетьманщині. Саме в цей час зростає участь українського духовенства у внутрішньополітичному та зовнішньополітичному житті Правобережної і Лівобережної України. Московський уряд врахував авторитет і політичну силу українського духовенства — і вперше це показав на прикладі єпископа Мефодія (Максима) Филімоновича, котрий став агентом впливу Московського уряду. За ним пішла низка інших духовних осіб, які прислужували чи допомагали московській політиці часто не за матеріальну винагороду, а згідно власних політичних переконань: Лазар Баранович, Сімеон Адамович, Гедеон Святополк-Четвертинський, Інокентій Гізель тощо.

Підтримка на певних етапах московської політики зовсім не означає, що українські духовні діячі беззастережно підтримували чи схвалювали будь-які політичні кроки московського уряду. Найбільш яскравим прикладом несхвалення московської політики щирим прихильником Московського царя є заклик до козацької старшини Чернігівського єпископа Лазаря Барановича незважати на польсько-московську угоду 1667 р. в Андрусові²⁴.

Аналіз документальних джерел та історичних досліджень дозволяє авторові стверджувати, що вищезгадані духовні особи діяли згідно московських інтересів, навіть розташовані в містах Гетьманщини московські воєводи довгий час повинні були у найважливіших справах радитися з ними. Вони добували необхідну військово-політичну інформацію для московського уряду, передавали тексти укладених договорів між окремими гетьманами та польською владою, спостерігали за діяльністю гетьманів, старшини та московських воєвод, брали активну участь в зовнішній політиці Гетьманщини тощо.

Феномен тимчасового двовладдя світської та духовної влади в Гетьманщині російська дожовтнева й сучасна історіографія звично пояснює, за твердженням митрополита Макарія (Булгакова), шляхетським пропольським походженням представників вищого Київського духовенства й

притаманним цьому стану прагненням влади та органічною спорідненістю з шляхетським режимом Речі Посполитої²⁵.

Подібне твердження не відповідає дійсному стану політичних симпатій та уподобань представників вищої ієрархії та рядового духовенства Православної Церкви в Україні. Це була спроба ідеологічного перекручування історичної дійсності і намагання замовчати наявність незалежної від московського впливу політичної позиції великої частини духовенства Київської митрополії.

¹ Падох Я. Церква й держава в добі Гетьманщини // Збірник праць ювілейного конгресу на пошану 1000-ліття хрещення Руси-України. - Мюнхен, 1988-1989. - С. 712.

² Антонович М. Українська Православна Церква в XVII-XVI-І століттях // Збірник праць ювілейного конгресу на пошану 1000-ліття хрещення Руси-України. - Мюнхен, 1988-1989. - С. 293.

³ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. - Київ, 1994. - Кн. 3. - С. 82.

⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України. - Київ, 1991. - Т.2. - С. 125.

⁵ Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини 2-ої пол. XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УІЖ. - 1997. - № 1. - С. 22.

⁶ Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII - поч. XVIII ст.). - Київ, 1995. - С. 44.

⁷ Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 76.

⁸ Бухаров Д. Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13 - 25 Марта 1871 г. (включительно). Исторический очерк. - СПб., 1878. - С. 4-5.

⁹ История Русской Церкви. Перераб. М.В. Толстого. - Москва: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского мон-ря, 1991. - С. 609.

¹⁰ Грецький Схід і Україна. Листи Грецького духовенства XVIII ст. - К., 1994. - С. 10.

¹¹ Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI-XVII вв. - М., 1885. - С. 275-277, 286-287, 296-299, 322-323.

¹² Історія релігії в Україні. - Т. 2. - Київ, 1997. - С. 256.

- 13 Здіорук С. Спротив української православної церкви поневоленню в часи визвольних змагань України у XVII ст. // Конотопська битва 1659 р.: Збірник наук. праць. - Київ, 1999. - С. 129.
- 14 Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940. - С. 36.
- 15 Мироненко О.М. Проблема прав і свобод людини в українській богословській думці доби середньовіччя. - Київ, 1995. - С. 22.
- 16 Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. - Торонто, 1967. - С. 200-201.
- 17 Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793 гг.): Историко-юридический очерк. - Петроград, 1915. - С. 95.
- 18 Інститут рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського. - Ф. II, 2303.
- 19 Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подоліі: Історичні нариси. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С. 59-61.
- 20 Лиман І.І. Церковний устрій запорозьких вольностей (1734-1775 рр.). Дис. канд іст. наук. - Запоріжжя, 1996. - С. 16, 22.
- 21 Розенфельд И.Б. Вказ. праця. - С. 95.
- 22 Там само.
- 23 Горобець В.М., Струкевич О.К. Вказ. праця. - С. 26-27.
- 24 Чухліб Т.В. Вказ. праця. - С. 30.
- 25 Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. - М., 1996. - Кн. 7. - С. 43-44.

Кондратьєв І.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС ЛЮБЕЧА в другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Історія стародавнього Любеча нараховує понад тисячоліття. Ще у IX ст. тут виникла невелика фортеця, а у другій половині XI ст. за Володимира Мономаха було збудовано дерев'яний замок. Після монголо-татарської навали Любеч відійшов до Великого князівства Литовського, яке стимулювало розвиток "українних" міст як військово-політичних осередків. Держава, зацікавлена у постійних збройних формуваннях, надавала військовослужбовій шляхті землі навко-

ло фортеці, де утворювались своєрідні шляхетські “гнізда”. Якраз у цьому мікрорегіоні України виникла унікальна спільнота, яка складалася з численного землянства, міщанства і селянства, об'єднаних проживанням у замковій “околиці” та виконанням певних обов'язків перед замком. Після Люблінської унії 1569 р. місто увійшло до складу Речі Посполитої. Стратегічне розташування Любецького замку зробило його своєрідним “яблуком розбрату” у стосунках між Польщею, Литвою та Московщиною. Околична шляхта Любеча взяла найактивнішу участь у Визвольній війні українського народу середини XVII ст., і незабаром “перевтілилась” у козацьку старшину. Сам Любеч, вочевидь, був зруйнований під час війни, але став центром окремої сотні і водночас ранговою маєтністю чернігівських полковників. Використовуючи Любеч як своєрідний плацдарм, вже у 70-х рр. XVII ст. чернігівські полковники починають захоплювати землі колишньої любецької околиці. Це полегшувалось значним черезсмузжям та великою кількістю дрібних власників.

Чернігівські полковники посилали до міста своїх “дозорців”, які повинні були слідкувати за порядком, та, ймовірно, збирати гроші на “уряд” свого господаря. У 1656 р. чернігівський полковник Іван Попович залишив у Любечі свого “дозорця” вибельського сотника Данила “на той час будучим засланим от Его Милости, Пана Полковника”¹. Серед інших обов'язків чернігівських полковників слід згадати і необхідність слідкувати за виконанням гетьманських універсалів. Так, 23 липня 1660 р. Ю.Хмельницький видав універсал любецькому сотнику Саві Унучко, Артему Красковському та Івану Мишуку “зо всеєю тамошнею шляхтою”. Гетьман підтверджував за любечанами їхні володіння та шляхетські права. Чернігівський полковник І.Силич був зобов'язаний “противних карати имеют, иных зась не послушних ему до нас отсылати сваволцев, которых ми сурово-би и на горле без фолги (пощади) карати будем”².

У травні 1665 р. чернігівським полковником та володарем Любеча став Дем'ян Многогрішний, а вже у 1668 р. на старшинській раді його було обрано гетьманом Лівобережної України. На виборах гетьмана був присутній лю-

бецький сотник Сава Унучко, який разом із іншою старшиною запрягнувся новому гетьману “на верное подданство веру учинили, чтол быть им под их Государскою самодержавною высокою рукою неотступна, и в том, все к статтям тем своеручно подписались”³. Цікаво, що за гетьманування Д.Многогрішного Любеч змінює свій статус. Відомий наказ гетьмана любецькому сотнику “не превлащать любецких мещан под регламент”, оскільки вони перейшли під юрисдикцію Чернігівського магістрату⁴. Чернігівський війт отримав право “любецкими мещанами владеть и всякое послушенство щоб отдавали, усматривая чрез несчастливие часи ущербок черниговскому войту и всему майстрату з бурмистрами из мещанами”. Вочевидь, Любеч недовгий час перебував під “регламентом” чернігівського магістрату. В універсалі чернігівському магістрату новообраного гетьмана І.Самойловича 1672 р. місто вже не згадується⁵.

1672 р. чернігівським полковником став Василій Борковський (Дунін-Борковський). Він одним із перших починав захоплювати землі колишньої любецької околиці. Передусім він відібрав у Юрія Бакуринського частину Ріпок⁶. У 1672 р. гетьман І.Самойлович затвердив за чернігівським полковником села Орлівка та Листвен. Тоді ж В.Борковському була пожалувана частина маєтностей у с.Бурківка⁷. 1673 р. В.Борковський заволодів частиною с.Великий Листвен, на яке незабаром отримав грамоту московського царя Олексія Михайловича⁸. Бакуринські втрачають і с.Велика Весь, яку чернігівський полковник передав значковому товаришу Ворошилі, полковим обозним Леску, Заборовському і Байдаку⁹. До чернігівського полковника перейшла і частина с.Тупичев¹⁰.

За рахунок захоплення та купівлі земельних маєтностей у любецькій околиці значно збільшив свої володіння чернігівський полковник Яків Лизогуб (1687—1698 (1699?)). Так, він відібрав у любецьких сотників с.Шибириновку. 1695 р. Лизогуби отримали гетьманський універсал на цю маєтність та села Семаки і Пересаж¹¹. Ще у ранзі обозного Чернігівського полку Я.Лизогуб придбав у Мокрієвичів частину с.Листвен. Серед маєтностей полковника слід згадати

ще села Плехів, Велички, Пузики, Гуньковську Рудню, які знаходились “на куплених шляхетских землях”. Він заволодів частинами с. Антоновичі, Гути, Високінь, Петрики, Осорійки (Осяричі), Бохани (Бухани), Зубахи, Угловки та ін.¹². Цікаво, що Я. Лизогуб відібрав у колишнього чернігівського полковника В. Борковського частину Ріпок, яку той свого часу відібрав у Бакуринських. Лише опісля четвертого гетьманського універсалу, за якими Бакуринським щоразу доводилось їздити до Батурина, Я. Лизогуб у 1698 р. повернув їм половину маєтку¹³.

Чернігівський полковник (1699—1704) Юхим Лизогуб захопив Антоновицький та Шибиринівський “грунти”, більша частина яких належала родині Жлобів. Можливо, ще раніше він придбав частину цієї маєтності у козака Михайла Клименка та його дружини Пелагеї Жлоби. 1703 р. Ю. Лизогуб придбав половину володінь шибиринівських козаків Стефана і Павла Жлобів-Кудренків у Антоновицькому, Шибириновському, Жукотському та Гирманському грунтах “за семсот золотих готових грошей личбы и монеты доброй”. Ю. Лизогуб відібрав у Жлобів частину Гирманського “грунту”. Згодом Жлоби продали “в спокойное владение” частину володінь Семену Лизогубу. Так само вчинив і козак Грицько Гладкий. Родина Лизогубів і надалі продовжувала розширювати свої володіння у любецькій околиці. Протягом 1714—1727 рр. С. Лизогуб по частинах скуповує володіння Вербицьких. У 1717 р. він придбав частину володінь козака Яцка Жлоба-Кудренка біля с. Шибириновка. Тоді ж він купив у Пузиків їхню частину Величковщини. У 1719 р. Петро I надав С. Лизогубу с. Антоновичі. 1726 р. Лизогуби докуповують частину Величковщини у козаків Бовдяків, 1727 р. — частку Антоновицького “грунту” у козака Лук’яна Семакова. Відтак родина Жлобів майже повністю втратила свої маєтності, які остаточно продала вже Юхиму Лизогубу¹⁴.

Але саме тоді Любеч змінив свій статус і перейшов у власність гетьмана Івана Мазепи¹⁵. Відтак любецька шляхта отримала цілу низку охоронних листів чернігівських полковників. У 1688 р. Юрій Бакуринський отримав пільгу не виплачувати третину прибутків до військо-

вого скарбу з Вирського млину на Грабовщині. У 1693 р. Я.Лизогуб затвердив за удовою Феодорою Бакуринською право на володіння Вирським млином, а у 1699 р. — за Климом та Яківом Бакуринськими половину Ріпок¹⁶.

Під час розправи над “мазепинцями” у 1708 р. Любеч був пожалований Петром I чернігівському полковнику Павлу Полуботку (1705—1723) у власність. Новонабуті П.Полуботком маєтки знаходилися головним чином довкола Чернігова та Любеча¹⁷. “Дозорцем” П.Полуботка в Любечі був Моїсей Осовицький¹⁸. Таким чином, Любеч перейшов з категорії рангової маєтності у власність родини Полуботків.

Таким чином, чимало населених пунктів довкола Любеча перейшли у приватну власність козацької старшини Чернігівського полку або ж самих чернігівських полковників. Останні не лише осаджують “нові” слобідки у старих селах, які здебільшого втратили своїх власників, але й не цураються прямого захоплення земель. Після втрати Любечем статусу рангової маєтності чернігівських полковників і перетворення його у приватну власність Полуботків починається поступовий занепад міста.

¹ Лазаревский А.Л. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Чернигов, 1866. - Вып. I. - С. 47; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городническаго уезда. Родина преподобного Антония Печерского. - М., 1871. - С. 151.

² Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII - XVIII ст. - Прага, 1924. - Т. I. - Вып. I. - С. 61; Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 57, оп. 1, спр. 7. - Арк. 660-660 зв.

³ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію. - К., 1994. - С. 394; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 223.

⁴ Лазаревский А.М. Заметки о Мазепе // Лазаревский А.М. Очерки, заметки и материалы по истории Малороссии. - К., 1899. - Т. V. - С. 37.

⁵ Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII - XVIII ст.) // Сіверянський літопис. - 1999. - №6. - С. 38.

⁶ Татищев Ю.В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году). - Харьков, 1901. - С.22; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка. - Чернигов, 1908. - С. 20.

⁷ Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... - С. 83.

⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии... - С. 249.

⁹ Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 гг. Карманная справочная книжка. - Чернигов, 1896. - Отд. III. - С. 28-29.

¹⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... - С. 90; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... - С. 83.

¹¹ Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... - С. 58; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... - С. 51.

¹² Там само. - С. 154,156.

¹³ Татищев Ю.В. Черниговские архивы... - С. 22; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... - С. 20.

¹⁴ ЦДАУК. - Ф. 57, оп. 1, спр. 6. - Арк. 903-903зв, 905; Спр. 8. - Арк. 492-493, 496, 497-500, 501, 507зв, 533, 545, 546-547.

¹⁵ Милорадович Г.А. Любеч... - С. 92.

¹⁶ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... - С. 19-20, 283-284; Татищев Ю.В. Черниговские архивы... - С. 15-17; Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. - Чернигов, 1868. - Вып. I. - С. 6; Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербурзі. - Ф. 1343, оп. 17, ч. 1, спр. 498. - Арк. 29.

¹⁷ Коваленко О. Павло Полуботок - політик і людина. - Чернігів, 1996. - С. 13-14.

¹⁸ Милорадович Г.А. Любеч... - С. 62-63.

Доманова Г. С.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ МІЩАНСТВА ЧЕРНІГОВА (друга половина XVII – XVIII ст.)

У першій половині XVII ст. уряд Речі Посполитої надав найбільшим містам Лівобережної України магдебурзьке право. Суть його полягала у звільненні міського населення від юрисдикції місцевої державної адміністрації та створенні власних органів станового міщанського самоврядування та суду – магістратів. У їх віданні перебували передусім міщани. Магдебурзьке право забезпечувало їм переваги у володінні міськими землями, угіддями, сіножатями, млинами, а також монопольне право займатися промислами, торгівлею, шинкарством¹.

Чернігів, як прикордонне місто, притягував до себе увагу двох держав – Росії та Польщі. Спалене у 1611 р., місто тільки через 12 років повернулося до життя – “почали знову люде збиратися и будоватися”². Відтак, польський уряд покваліфікував наділити певними пільгами його населення, і у 1623 р. Чернігів отримав магдебурзьке право, покликане сприяти економічному розвитку міста і зростанню чисельності міщан.

Друга половина XVII ст. внесла зміни у подальшу долю міського населення, але Чернігів і надалі продовжував жити за нормами магдебурзького права. Втім становище та склад міщанства істотно змінюються, постійні порушення приписів магдебурзького права, пожежі та інші катаклізми негативно впливали на ці процеси. Треба згадати пожежі 1718 та 1750 рр., коли вогонь перетворив Чернігів на суцільне згарище і, як зазначив з цього приводу О. Шафонський, “уже он стал пустеть и не мог до того многолюдства и состояния прийти, какое в нем было”³. Документи свідчать, що удар стихії був справді нищівний. Так, пожежа 1718 р. неодноразово згадується у скаргах Чернігівського магістрату до гетьманського уряду, універсалах, наказах

полковників, оскільки “чрез великое посещение божеское город Чернигов в пепел превращен”⁴. Пожежа 1750 р., від якої вигоріло усе старе місто з урядовими будівлями і міщанськими домівками, детально висвітлена у статті В. Дубровського саме на підставі документів Чернігівського магістрату⁵. Велика шкода від цієї пожежі та переполох, що вона вчинила, викликали навіть появу спеціального слідства у цій справі, листування та складання особливого пожежного акту, що дозволяє уявити її руйнівний характер. У полум’ї цих пожеж загинула більшість документів архіву Чернігівського магістрату, що зумовило наявність “білих плям” в історії міста. Тому й питання про чисельність чернігівського міщанства досі залишається відкритим.

Відомо, що у січні 1654 р. на вірність царю Олексію Михайловичу присягнули 1078 мешканців Чернігова⁶. Скільки серед них було міщан - з’ясувати важко, бо тоді межа між станами зникла, міщани намагалися записатися у козаки, посполиті - у міщанство і навпаки.

У 1666 р. був проведений подвірний перепис населення міста з метою проведення податкової реформи - роком раніше гетьман І. Брюховецький уклав з представниками царського уряду угоду, на підставі якої збирання податків з мешканців Лівобережної України, котрі належали до міщанського та селянського станів переходило до російської військової адміністрації в особі воєвод. Переписна книга Чернігова 1666 р. зберіглася і дозволяє скласти досить чітке уявлення про чисельність та заняття мешканців міста, які належали до міщанського стану⁷. У переписній книзі згадуються 314 дворів, серед яких “мещанских дворов пашенных людей пятьдесят один двор. Промышленных и торговых людей сто восемьдесят два двора. Ремесленных людей шестьдесят девять дворов. Бедных и убогих людей двенадцать дворов... Людей в них четыреста шестьдесят семь человек”. Того ж року, наприклад, у Києві загальною кількістю було переписано 684 міщанських дворів⁸.

Протягом наступних ста років чернігівське міщанство помітно підупало. Згідно з документами Чернігівського магістрату за 1751 р., у місті існувало 112 міщанських дворів “чрез частые пожарные случаи пришел в немалое запустение

...ибо так знатный в царской России прежде бывою город ныне толко имеет тут в себе 112 дворов мещанских и так от времени до времени пришол и приходит во всямущее умоление”⁹.

М. Білозерський залишив витяги з ревізій 50-х р. XVIII ст., які містять дані про чисельність мешканців міста. Так, згідно відомості Чернігівського магістрату 1752 р. - “коликое число в городе Чернигове имеется старшины магистратовой и служительских магистратских так же мещан и подсосудков и каковы при мещанах жилищества или промысла” – у місті налічувалося, міщанських дворів – 138, в яких 192 хати, сімей – 139¹⁰. За даними ревізії 1753 р. “подведомственных магистрату Черниговскому мещан, живущих своими домами (кроме старшины магистратовой) – 117 (в том числе вдов 26), подсосудков поселившихся на магистратской земле 101; в мещанских домах живущих людей 119; в шинковом дворе – 19”¹¹.

Інші документи, наприклад “Дело о приводе к присяге на верность Елизавете Петровне мещан города Чернигова”, також подають не дуже втішну картину¹². Річ у тім, що під час пожежі 1750 р. згоріли списки міщан, які присягнули на вірність імператриці. Генеральна Військова канцелярія, згідно указу Сенату, вимагала поновити всі втрачені документи. Відтак, у 1755 р. міщани були розподілені за такими категоріями: “грунтовые - 1, мало грунтовые - 12, нищенские - 37, нищенские имеющие скот - 38, крайне нищенские не имеющие скот - 149”. Загалом, приблизно 238 чернігівських міщан - чоловіків склали присягу у 1755 р. Про скрутне становище міщан свідчить і той факт, що вони намагалися продати своє майно, податися під протекцію чиновників з метою уникнення податків. У 1757 р. Чернігівський магістрат скаржився гетьману К. Розумовському на те, що “некоторые того магистрата мещане нехотя по должности своим отбывать подлежащих... указных дабелей укривая себя под разными званиями продавшись”¹³.

Згадки про ревізії або переписи, які проводив Чернігівський магістрат у 50-х рр. XVIII ст., загалом не дають чіткого уявлення про чисельність міщанства. Встановлено напевно тільки те, що існувала тенденція спрощування переписи

сів міського населення, а також що їх проведення підпорядковувалося представникам полкової адміністрації¹⁴. П. Клименко наводить деякі відомості про проведення ревізійної справи Чернігівського магістрату протягом першої половини 50-х рр. XVIII ст.¹⁵ Так, на вимогу ревізорів чернігівського полкового осавула Славатинського і значкового товариша Даниловича 22 листопада 1750 р. Чернігівський магістрат подав іменний список мешканців Чернігова, розподілених на “статті”. Окремо було визначено у магістратському списку двори “вакансові й шинкові”. Разом з тим магістрат подав заручну підписку, що міщан за “статтями” вказано правдиво, а “двори” визначено відповідно до їхнього реального становища. Ревізори перевірили магістратську відомість і в списку, складеному після перевірки і ствердженому підписами ревізорів, кількість міщан вже була зменшена. Досить часто у переписах міщан поділяли на декілька категорій за розмірами майна. У 1751 р. міщан було поділено на дві категорії, крім того, до них вписані їхні підсусідки. У подальших переписах міщан здебільшого поділяли на 4 категорії¹⁶.

Цехові організації подавали свої списки окремо. Але і вони не були численними. Так, у 1731 р. найбільшими були кравецький (12 осіб) та шевський (11 осіб) включаючи цехмістрів та підскарбіїв¹⁷. Полкова старшина або сотенна адміністрація знаходила приводи обмежити вплив місцевих цехів. Наприклад, у 1759 р. Чернігівська полкова канцелярія наказала, щоб майстри військового звання були залежні від сотенного керівництва, а не від цехового, що викликало незадоволення з боку Чернігівського магістрату¹⁸.

У 1763 р., за даними М. Ткаченка, в Чернігові було 400 дворів, що, наприклад, у 6 разів менше ніж у Києві¹⁹. Дані за 1766 – 1767 рр. дають приблизно таку ж цифру, “причем было не мало бедных хат без дворов”²⁰. Не дуже втішну картину становища міського населення, зокрема міщанства, подають Накази 1767 р. - “это нелепая, но правдивая и яркая картина упадка и разложения городов Малороссии” (за влучним висловом І. Теличенка)²¹. Дійсно, міщани на той час складали найбільш бідну частину населення і потерпали від податків, конкуренції, банкрутств. До того ж, універса-

лом гетьмана К. Розумовського у 1761 р. міщанам заборонено було “курить вино и шинковать напоєм домовым и иностранным”, що було прямим порушенням норм магдебурзького права²².

На середину 80-х р. ситуація дещо змінюється. Серед міщан виокремлюється прошарок купецтва, який поступово посідає чільне місце. Місто налічувало вже 627 будинків, серед яких 363 належали купецтву та міщанам²³. Загальна кількість населення сягала 4000, у тому числі 2444 міщан та купців²⁴. Це було викликано тим, що 17 березня 1775 р. вийшов царський маніфест, а пізніше, у 1781 р. рескрипт “для устрєсенія губернсства”, в яких, між іншим, йшлося про те, що “...относительно же составления об тих городах мещанства и купечества, дать полную свободу казакам, и всякого звания ведомства казенного людям если они пожелают иметь мещанские промысли или ремесла по городам записываться в мещанское общество, а имеющие капитал и в купечество”²⁵. Мінімальний капітал, який необхідно було мати, для того, щоб записатися у купецтво, мав перевищувати 500 рублів. Крім того, від козаків, які переходили у міщанство, вимагали свідоцтво, яке засвідчувало, що вони дійсно записані у 1764 р. до козацької ревізії. Крім того, вони мусили мати власну оселю у місті або можливість придбати її. Бажаючі записатися у міщанство чи купецтво зверталися з цим проханням до Чернігівського магістрату. Опісля цього залишалось скласти присягу та зобов’язатися сплачувати необхідні податки до міської казни. Починаючи з 1780 р. козаки почали переходити у міщанство, а якщо вистачало коштів, записувалися у купецтво. Міщани, які мали необхідні кошти, також переходили в купецтво. Маємо неповний список тих, хто здобув цей новий статус:

“Список в Губернский Черниговский магистрат из городского Черниговского магистрата кто именно принят в мещанство разного звания людей по их желанию Сочиненной 1782 году июля 8 дня.

1. Бывший райца М. Козловский	капитал 510 руб.
2. Бывший райца Яков Хлебовский	- “ - 510 руб.
3. Мещанин Данило Гриценко	- “ - 510 руб.

4. Казак сотни полковой Черниговской
Михайло Цвет - “ - 510 руб.
5. Атаман сотенный Данило Осмаков - “ - 510 руб.
6. Уволенный от дел консистории черниговский
канцелярист Иван Демчинский - “ - 510 руб.
7. Умершего бурмистра Семена Речицкого
сын Иван Речицкий - “ - 600 руб.
8. Бывший почтальон Черниговский
Остап Киприянов - “ - 520 руб.
9. Умершего значкового товарища
Стефана Колодкевича сын Иван Колодкевич 520 руб.
10. Мещанин Петро Балашевич - “ - 510 руб.
11. Мещанин Федор Малахов - “ - 510 руб.
12. Атаман сотенный Максим Шуковський - “ - 510 руб.
13. Бывший райца Никита Рак - “ - 510 руб.
14. Бывший райца Стефан Леонтьев - “ - 1010 руб.
15. Бывший консистории черниговский
канцелярист Григорий Селетренников - “ - 510 руб.
16. Судьи совесного суда сын Иакова
Демьян Гриб - “ - 520 руб.
17. Совесного суда мещанского заседателя Василя
Малахова сын Павел Васильев сын Малахов 520 руб.”²⁶

Таким чином, наприкінці XVIII ст. міщанство дещо поповнилося за рахунок козаків. О. Шафонський зазначає, що натовді налічувалось:

“I Купцов Малоросиян первой и третьей гильдии	58
II Мещан	
1. Малоросиян	2381
2. Великоросиян	5
Итого мещан	2386” ²⁷ .

Тобто, тільки наприкінці XVIII ст. чернігівське міщанство поступову починає набирати вагу. Як бачимо, магдебурзьке право не спромоглося забезпечити йому належних переваг, значного приросту та швидкого економічного розвитку.

- ¹ Багалій Д. Магдебурзьке право на Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні – Руси XV-XVII в. – Львів, 1904. – С.390; Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С.186.
- ² Очерк г. Чернигова. 907-1907. – Чернигов, 1908. – С.16.
- ³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.262.
- ⁴ Рукописи Черниговской городской думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XVI-го археологического съезда в городе Чернигове. – Чернигов, 1908 – С.87
- ⁵ Дубровський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. – 1997. - №6. – 154-166.
- ⁶ 30-е деятельности Черниговского городского общественного самоуправления. – Чернигов, 1901. – С.29.
- ⁷ Переписна книга Чернігова 1666 р./ Підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона // Сіверянський літопис. – 1997. - №3. – С.167-181.
- ⁸ Чернігівці 1666 р. // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С.3.
- ⁹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДАУК). – Ф.1673, оп.2, спр. 6. – Арк.16.
- ¹⁰ Інститут рукопису НБУ. – Ф. 204, спр. 32. – Арк. 16.
- ¹¹ Там само. – Арк. 12.
- ¹² ЦДАУК. – Ф.1673, оп.2, спр.28. – Арк.1-69.
- ¹³ Там само. — Спр.17. – Арк.8.
- ¹⁴ Клименко П. Компути та ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т.3. – С. 182.
- ¹⁵ Там само. – С.177.
- ¹⁶ Там само. – С. 221.
- ¹⁷ Інститут рукопису НБУ. – Ф. II. – Спр. 22926. – Арк. 1-5.
- ¹⁸ Єршов В. До історії цехів на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. – К., 1928. – С. 129.
- ¹⁹ Ткаченко М. Вказ. праця. – С. 94.
- ²⁰ Очерк... - С. 36.
- ²¹ Теличенко И. В. Вказ. праця. – С.75.
- ²² Авсеенко В. Г. Малороссия в 1767 г. Эпизод из истории XVIII ст. по неизданным источникам. – К., 1864. – С. 62.
- ²³ Шафонский А. Вказ. праця. – С. 285.
- ²⁴ Очерк... - С. 36.
- ²⁵ ЦДАУК. – Ф. 1673, оп. 2, спр. 135. – Арк. 5.
- ²⁶ Там само. – Арк. 289-290.
- ²⁷ Шафонский А. Вказ. праця. – С. 292.

Кавун М.Е.

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ МІСТА КАТЕРИНОСЛАВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. (СЛОБОДА ПОЛОВИЦЯ ТА ЇЇ НАСЕЛЕННЯ)

Питання про фактори та обставини утворення нових міст другої половини ХVІІІ ст. – досить актуальне у дослідженні регіональної історії Півдня України. Одним з маловивчених аспектів утворення міст є їх співвідношення із литовськими, татарськими, турецькими, козацькими поселеннями, що існували на цій території раніше (у ХVІ – ХVІІ ст.).

Катеринослав в цьому сенсі не є винятком. Згідно з історіографічною традицією, місто з'явилося в 1780-х роках (внаслідок низки указів) як столиця Новоросійського краю на місці запорозької слободи Половиці. Протягом ХVІІ–ХVІІІ ст. на цій території сформувалася ціла система козацьких поселень, яка, на думку деяких сучасних дослідників, й дала початок пізнішому Катеринославу. Виникнення Катеринослава вони (зокрема Ю. Мицик) пов'язують з мешканцями населених пунктів Старий та Новий Кодак, що беруть початок в сер. ХVІІ ст. і були першими постійними поселеннями на цій території. “Кодацька” версія вже знайшла своє обґрунтування в історичній літературі¹. Але, зрештою, й запорозька слобода Половиця, розташована безпосередньо на місці пізнішого Катеринослава, теж має право і можливість претендувати на роль “першопоселення”.

Власне, в даному питанні й намагається розібратись автор, пропонуючи свою розвідку про Половицю та особливості її господарського життя, менталітету запорожців в умовах переходу до форсованої колонізації краю з другої половини ХVІІІ ст.

Інтерес до історії Половиці виявився на початку 1990 р., коли розгорілася жвава дискусія щодо дати заснування Дніпропетровська. При цьому деякі її учасники (наприклад, В. Заремба) вважали за можливе вести відлік від Половиці.

Окремі відомості про Половицю та її мешканців присутні у науково-популярних виданнях історико-краєзнавчого змісту, які побачили світ у ХІХ – на поч. ХХ ст. Найповніше її історію, (вірніше, історію її церков), виклав єпископ Феодосій (Макаревський)². Запорожець Микита Таран (Корж) у своїх спогадах, записаних Гавріїлом Розановим, досить часто зупиняється на фактах, пов'язаних з цією слободою (виникнення, походження її назви, персоналій Лазаря Глоби та його сусідів)³. Ці матеріали Коржа (між іншим, досить сумнівні) стали базовими для пізніших дослідників, які широко застосовували їх у своїх працях. На шпальтах “Екатеринославського юбилейного листка” (1887р.) з'явилися розповіді старожилів про Половицю, інші козацькі селища⁴. В.Біднов у 8 та 10 випусках “Літопису Катеринославської вченої Архівної Комісії” опублікував архівні документи, що стосуються Лазаря Глоби, Ігната Каплуна та інших запорожців, котрі мешкали у Половиці⁵. Саме на ці джерела (які, до речі, не збереглися в оригіналі), слід звернути увагу історикам міста як на найбільш достовірні.

Незаперечним фактом є те, що Половиця стала заселятися близько середини ХVІІІ ст. (так, зокрема, вважали Д. Яворницький, О. Єгоров, В. Біднов)⁶. Можна виділити точну дату – 1743 р. Цього року Лазар Глоба, який народився у с. Ведмедівка (біля Чигирина), прийшов “в пределы вольностей Запорозьких”. Глоба оселився біля Монастирського острова, де збудував “каменных четыре мельницы на пользу общественную”. Ці дані взяті з донесення Глоби губернатору Новоросійської губернії Н.Д.Язикову від 18 вересня 1778 року (опублікованого В. Бідновим). Глоба також насадив багато диких і родючих дерев⁷. Разом з тим в інтерпретації Микити Коржа описані події виглядають дещо інакше: Глоба був неодружений і прибув на береги Дніпра з Нових Кодак, де мав челядь до 15 чоловік кравців⁸. Займався Глоба також й садівництвом. З часом біля маєтку Глоби почала заселятися запорозька слобода, яка отримала назву Половиця. Сам Глоба пише так (наводимо в орфографії ХVІІІ ст.): “... неусыпными моими трудами и коштом развел на том острове, тож при жилью своему и особо

при слободі Половиці не тільки доволно лесу но и плодови́я дере́вья, что все от бывшего Коша ко владению моему многими повелениями и препоручено было, как так же и в то время, когда населялась невдале моего жилья слобода Половица потому же оставался тот на острову лес и разведенныя трудами моими плодоносныя дере́вья за мною і Койдацким начальником подтверждаемо было”⁹.

Як вважав Д. Яворницький, початок поселення Половиці можна віднести приблизно до 1750 р. Це узгоджується логічно з фактами, наведеними вище. За даними Яворницького, на мапі Де Боксета 1751 року Половиця позначена вже як слобода. Зауважимо принагідно, що слободою називалося поселення, мешканці якого при розташуванні на новому місці мали довгострокові (до 20 років) пільги й не сплачували податків. Не зовсім, однак, ясно, якими органами в межах запорозьких земель надавалися відповідні пільги, і чи була Половиця слободою в юридичному значенні цього слова. В архіві Коша Нової Запорозької Січі Половиця майже не згадується, тоді, як наприклад, Новий Кодак – кілька десятків разів¹⁰. Яворницький подає відомості, що в 1768 р., після відомого набігу татар, в Половиці оселилася частина козаків, а пізніше, 1775 р., деякі з тих, що не пішли за Дунай. Жили тут “абшитовані” (тобто відставні) козаки, а також вихідці з “Польської України” (з правобережних земель). Одним з таких вихідців був й Лазар Глоба. У 1779 р., після ліквідації Запорожжя, Половиця входила до Саксаганського повіту Слов’янської провінції.

Отже, навіть з наведеного огляду відомостей стосовно Половиці логічно випливає висновок про те, що поселення з такою назвою дійсно існувало. Проте через брак джерел детально реконструвати його історію дуже важко. Очевидно, остаточне розв’язання даного питання ще попереду.

Окрема тема – походження назви “Половиця”. Існують кілька версій. Д. Яворницький, зокрема, вважав, що слобода отримала назву від річки Половиці, яка там протікала, в нижній течії розгалужуючись на два русла, на дві половини. Додамо: “Половиця”, в українській транскрипції, означало половину чого-небудь, приміром, війська, майна, податі і т. ін.¹¹ Назву “Половиця” також виводили від половців, які

населяли цей край у XI – XII століттях, М. Корж – від ягоди полуниці, що росла тут; деякі - від слова “полон” (тому що татари переправляли тут полонених християн). Є й інші версії: від “полов’є” – улова та полювання, від слова “поле”, від слова “половина”. О. Єгоров стверджував, що Половиком називався “першопоселенець” цих міст. Етнограф і фольклорист Іван Манжура був переконаний, що назва Половиця походить від слова “половий”, тобто жовтуватий (подібний до м’якини) колір, який домінував на берегах Дніпра в цьому місці¹². “Словник української мови” Б. Гринченка подає тлумачення слова “Половиця” як “полова”, тобто “м’якина”¹³.

В цілому, походження та значення назви селища неможливо визначити однозначно, незважаючи на велику кількість версій. Найбільш вірогідною нам здається версія І. Манжури.

За 10 років до офіційного заснування Катеринослава у 1787 р. Половиця вже являла собою досить велике поселення. Феодосій (Макаревський) подає на 1779 рік цифру в 125 дворів¹⁴. Василь Біднов, посилаючись на “Ведомость о казенных селениях...” від 31 серпня 1783 р. з архіву Катеринославського губернського правління, подає величину населення Половиці в 113 1/4 дворів та 6795 десятин землі. Для порівняння: в той час Нові Кайдаки (в орфографії XVI–II ст. замість “Кодак” вживалося “Кайдак”) мали 287 дворів та 17220 десятин; а Лоцманська Кам’янка та Старі Кайдаки – набагато менше – відповідно 33 3/4 та 75 1/2 дворів та 2025 та 4530 десятин¹⁵.

Половиця після Нових Кайдаків була другим за величиною поселенням в окрузі. Неважко зрозуміти, що кількість землі набагато більша, ніж це потрібно на кожний двір – близько 60 десятин. В. Біднов щодо цього зауважує: “підприємливі люди, користуючись наявністю вільної землі, засновували хутори та займалися скотарством та хліборобством в великих розмірах “. Від себе додамо, - й садівництвом, як це робив Лазар Глоба. Д. Яворницький в “Истории города Екатеринослава” посилається на матеріали 1784 року, де сказано: “Жителів в Половице: казенних поселенців, питаючихся хлебопашеством мужчин – 400,

женин - 302. Занимаючихся чорною роботою мужчин – 38, женин – 31. Дворов (по количеству хат) деревянных 50 и мазаных – 80. В Половице 5 водяных мельниц и 3 кузницы”¹⁶.

З початком забудови Катеринослава (після указів 1783-1784 років), частина мешканців Половиці переселилася до Сухачівки, Діївки, Нових Кайдаків. Частина половичан на чолі з Андрієм Мандрикою заснували нове поселення – Мандриківку (в подальшому передмістя Катеринослава). Можна припустити, що слобода Половиця припинила існування де факто з 1790 до 1795 р., коли вона вже стала складовою нового міста (яке забудовувалося дуже повільно).

Неузгодженість відомостей, які походять з різних джерел, дає підстави для сучасних спекуляцій у місцевій пресі. Автор однієї із статей, В. Петров, не обтяжуючи себе скрупульозним вивченням документальних джерел, безпеляційно заявляє, що Лазар Глоба був нібито євреєм, а Половицю називає єврейською слободою, яка поклала початок єврейському місту Катеринославу. В статті навіть Б. Хмельницький названий євреєм, а назви порогів й прізвища поселенців транскрибуються з івріту¹⁷.

Все це нагадує продуману провокацію, спрямовану на роздування лжесенсацій. Навіщо одному народові приписувати те, що насправді робилося іншим народом. Але, оскільки тема вже піднята часом, і оскільки В. Петров вказав на спірність деяких моментів, ми не можемо лишатися осторонь. Враховуючи вищесказане, зупинимося на питаннях, які, на наш погляд, потребують додаткового вивчення, а саме – справжнє походження, мотиви й спосіб занять мешканців Половиці.

Біографія Лазаря Глоби дійсно дуже заплутана. В літературі сформувався стереотип сприйняття Глоби у вигляді ідеалізованого запорожця, котрий після “подвигів ратних”, насадив кілька садів, що існують у Дніпропетровську й дотепер. Цей стереотипний образ нерідко протиставляється князеві Потьомкіну, який “силою змусив” Глобу продати в казну його сади. В свою чергу є всі підстави вважати, що запорожець Глоба був досить багатою людиною, і сади він

насаджував з метою одержання прибутку (продаж плодів), й на бік уряду перейшов у 1775 році, щоб уникнути ліквідації свого маєтку.

Глоба з'явився на Запорозьких землях 1743 р, тобто він, мабуть, не козацького походження. Але документи Глоби (атестати), опубліковані Бідновим, підтверджують участь його в бойових діях 1768 – 1774 років та покірність царському урядові у 1775 р., за що він міг отримати чин осавула – козацького полковника. Однак досі незрозуміло, як Глоба – осавул міг займатися господарською діяльністю. Адже 18 вересня 1778 р. Глоба прохав губернатора Новоросійської губернії Н. Язикова залишити за ним землі та відвести ще 12 дворів. Язиков залишив за Глобою його млини і сади. Але така підприємливість людини, що іменувалася запорозьким козаком, ще не дає підстав ототожнювати його з євреєм. В. Петров, справедливо беручи до уваги тезу про участь євреїв у колонізації Півдня України, на нашу думку, перебільшує, коли говорить про єврейський характер слободи Половиці. Принаймні бракує доказів єврейського походження Глоби та його сусідів. Ігнат Сидорович Каплун в статті Петрова названий Капланом. В той же час українське слово “Каплун” присутнє в “Словнику” Грінченка в значенні “півень” або “хитрий віл”¹⁸.

Чимало питань виникає у зв'язку з обставинами останніх років життя Глоби. В. Біднов, наприклад, переглянувши метричні книги Катеринослава з 1790 по 1798 рр., не знайшов там запису про Л. Глобу. Між тим, дата його смерті встановлена в літературі – 1793 р.¹⁹ Викликає питання й опис пам'ятника на честь Глоби в міському саду. Дійсно, на цьому пам'ятнику (існував в кінці ХІХ – І пол. ХХ ст.) не було хреста, а для православної людини це було неможливим, хрестів не було тільки на могилах “язичників”. Але розгадка дуже проста – то був не пам'ятник на могилі, а тільки пам'ятний знак – кенотаф, споруджений, на думку В. Біднова, тільки 1887 р. під час святкування ювілею міста. Справжня могила Глоби з плином часу була втрачена, віднайти її не вдалося.

Разом з Глобою жило ще кілька козаків – Федір Крошко, Андрій Токар, Ігнат Каплун та ін., які теж займалися

землеробством та садівництвом. З приводу зайнять мешканців слободи, у джерелах та літературі існують великі розбіжності. Архієпископ Гавріїл (Розанов) в примітках до усних сповідей М. Коржа зазначив, що на тому місці, де Корж ідентифікує млин Глоби (нижче пізнішого палацу Потьомкіна), млина не може бути фізично, бо русло ріки кожне літо пересихає. Однак документально відомо лише одне: Глобиними руками, та руками його “челяді” насаджені два сади пізніше - Потьомкінський (Шевченко) і міський (Чкалова, Глоби). Документів про насадження садів не залишилося, але сам Глоба в “доношении” писав: “... ныне имею ... трудами моими розведенной лес и плодови́тыя деревьа и особо при слободе Половице сад... и для нужного моего пропитания землю пахать и сено косить невозбранно... от селениев, жилище мое окружающих, много бываю притесняем... скотом обыватели опустошают”²⁰.

Напевно, відносини Глоби – людини багатой і незалежної, з сусідами склалися не дуже добре. За інформацією А. Скальковського, в середині 1780-х рр. землі Глоби були викуплені князем Потьомкіним за 3000 крб. (існують інші дані – 500, 300 крб.)²¹. Ще один доказ багатства Глоби та тягби з приводу продажу його садів до казни наводить Є. Чернов. Це архівна справа, в якій спадкоємці Глоби у 1805 р. вимагали компенсації за володіння свого предка. В кінцевому підсумку їм була виплачена компенсація в розмірі 3825 крб., згідно із оцінками Казенної палати²².

В пам’яті місцевого населення Половиця дійсно постала як заможна слобода. Наведемо уривок з розповіді жінки 95 років, записаної і опублікованої Я. Новицьким у 1887 р. (дається в сучасній орфографії):

- Расскажите же, бабушка, что вы знаете про Половицу:
- Служила я там у козака нянькою аж три годи. Тоді там жило запорозьке козацтво. Хати у їх були великі і малі, тіко тоді плани були великі: хата од хати геть-геть, далеко, - гонів двоє, або трое. (Гін – 120 сажнів – М.К.). Огороди були од гори, де Собор, та аж до самісінького Дніпра. По горі садки були у кожного, а по низах левади; в левадах, було, росте капуста як відра, огірки, соняшники, тютюн і всяка там всячина... Слобода була чималенька, і люди жили все

заможні, багато мали скоту, коней, хліба, сіна, бджіл... По горі стояли козацькі вітряки, і не такі, як тепер, німецькі, а менші, криті очеретом. На Дніпрі, - теж водяні млини на байдаках й було стукотять день и ніч...²³

Місце, яке займала Половиця, можна ідентифікувати, базуючись на перших планах м. Катеринослава, на яких присутні і запроектовані, і реальні споруди. На плані, затвердженому 10 жовтня 1786 р., роботи Клода Геруа, квартали слободи Половиці показані паралельно Дніпру від нинішньої вулиці Серова до парку ім. Шевченка. Половичани проживали також в низинах декількох балок – Кленовій (нині Рибальській), Бобиревій (Аптекарьській) та Довгій (Красноповстанській)²⁴. Місцевість, де знаходилася Половиця, була вкрита дубовим і кленовим лісом, а між лісом були городи. За Яворницьким, мешканці слободи займалися коневодством, землеробством, косили сіно, розводили бджоли та ін.

Повернемося, однак, до розгляду питання про літочислення міста. На сьогодні сформувалися дві протилежні точки зору – “кодацька” та “катерининська”. Автори “Кодацької” версії виходять з того, що фортеця Кодак (знаходиться на території с. Старі Кодаки Дніпропетровського району) дала початок (з 1635 р.) місту Кодак, від якого виникли потім Нові Кодаки (в орфографії XVIII ст. - Кайдаки), а зрештою й Половиця. Всі ці перипетії відбувались на території майже 125 кв. км. Тобто говорити про єдине місто Кодак – Нові Кодаки – Половиця – Катеринослав з наявністю безперервного (географічно і хронологічно) історичного ядра – навряд чи є можливим.

“Катерининська” версія прямо наголошує, що Катеринослав, як місто, утворений у 1780-х роках. Справжнє місто (і за числом мешканців, і їх професією, і за правами, і економічно) було утворене у 1780 рр. і нікуди не переміщувалось за 200 років. Катеринослав, проте, утворений не на пустому місці. Користуючись світовим досвідом, треба вказати, що в такому разі за основу відліку дати заснування береться дата заснування першого населеного пункту, який розміщувався на місці нинішнього міста і шляхом безперервного історичного розвитку переріс у місто. Юридично місто Ка-

теринослав засноване указами 1783-1784 рр. (закладене Катериною II у 1787 р.), але утворене місто на базі козацької слободи Половиці, яка існувала документально з 1743 р., з часу заснування Лазарем Глобою свого маєтку.

Це всього лише варіант літочислення міста, який має компромісний характер і може, мабуть, задовольнити прихильників обох версій його походження. Автор даного варіанту наголошує на існуванні системи козацьких селищ, одним з елементів якої і була слобода Половиця, але при цьому враховуються й містоутворюючі чинники кінця XVI-II ст. – адміністративне стимулювання, спроби налагодити економічне життя, надання юридичних прав. Саме сукупність дій цих чинників – існування “фундаменту” для міського життя у вигляді козацьких поселень та урядові заходи кінця XVIII ст. – в кінцевому рахунку й дали життя новому місту на Дніпрі.

Половиці, певно, не вистачило б внутрішнього потенціалу, щоб самостійно розвинутися у велике місто. Але й Катеринослав кінця 1780 – початку 1790-х рр., який існував здебільшого у проектах, реально базувався на тому “доробку”, що його дала Половиця. Про це свідчать вказівки в офіційних актах приблизно такого змісту: Катеринослав нове місто, яке будується з колишньої слободи Половиці. Основна забудова нового міста зосередилася не на горі (де планувався центр), а в низинній частині, біля Дніпра – саме там, де розміщувалися будівлі Половиці. (Така ситуація зберігалася до середини XIX ст.). На це вказують й матеріали про будівництво церков в Половиці – Катеринославі, наведені єпископом Феодосієм (Макаревським). У серпні 1786 р. представники Половиці просили архієпископа Славянського та Херсонського збудувати нову церкву замість згорілої 1783 р. Із цих справ ми дізнаємося, що “в селении... ныне назначен город Екатеринослав ... в сем месте для строения города Екатеринослава приготавливается уже выделка кирпича, производится пиление лесов и делаются другие припасы, также и строения строятся; при означенных работах необходимо до несколько сот людей; кроме того острог, в коем содержится немалое количество для казенных работ колодников, при коих и команда военно-служащих; да в сем же се-

лени, кроме жительствоющих, причисляется купечество и другие разночинцы...”²⁵.

В листі правителя Катеринославського намісництва В. Коховського до преосвященного Амвросія від 13 січня 1791 р. говориться: “назначено быть дворянскому собранию, в губернском городе Екатеринославе, в древней Половице...”²⁶. Церква Св. Петра й Павла (1786 р.), перейменована на Казанську церкву, слугувала першою церквою нового Катеринослава. З архіву Консисторії видно, що в 1790 р. “...в селении Половице, где ныне губернский город Екатеринослав” було 155 дворів, та обох полів 1950 “душ”²⁷. Місцеве населення довгі роки називало Катеринослав Половицею. Про це свідчать матеріали, опубліковані на шпальтах “Екатеринославского юбилейного листка”. Яків Новицький, наводить слова тієї ж старої жінки: “... А знаете, бабушка, как теперь называют Половицу? – А чом же: люди называют Катеринославом, а ми, по-старому, звемо Половицею...”²⁸. Інший старожил, Мартин Кравець, повідомляв: “Катеринослав спершу звали Половицею, бо так звали слободу, де тепер город ...”²⁹.

Підводячи підсумки, слід визнати, що дискусія стосовно літочислення міста не закінчена. Компромісний варіант літочислення враховує наявність прямого історичного зв'язку (континуїтету) між слободою Половицею та пізнішим Катеринославом. Джерела свідчать, що населення Катеринослава складалося, перш за все, за рахунок половичан. Територія Половиці ввійшла як складова до території Катеринослава. Міське ядро протягом ХІХ ст. розташувалося на тому самому місці, де у другій половині ХVІІІ ст. зосереджувалася забудова Половиці.

З усіх козацьких поселень лише Половиця може бути ототожнена з пізнішим Катеринославом. Цього не можна сказати про Старий та Новий Кодаки (перш за все через територіальну віддаленість). Ці поселення в кінці ХVІІІ ст. мали ввійти до складу Катеринослава як його “форштадти”, але ці потьомкінські проекти не були реалізовані. Але слід пам'ятати, що Половиця і Катеринослав не були продуктами однієї містобудівничої традиції. Половиця була звичайним сільським поселенням, її розвиток підтверджує

тезу про перехід частини запорожців до осілого господарства, орієнтованого на отримання прибутку. Катеринослав на Дніпрі з'явився як продукт нових геополітичних реалій, за допомогою стимулювання з боку царського уряду. Досить різко відрізнялися й масштаби цих двох поселень.

Історія виникнення Катеринослава другої половини XVI-II ст. добре ілюструє одну з тенденцій процесу колонізації краю – перетворення невеликих сільських поселень в потужні міські центри, якщо такі поселення мали перспективи стати адміністративними, економічними та культурними центрами.

¹ Див., наприклад: Мицик Ю.А. Скільки років нашому місту? // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 1. - Дніпропетровськ, 1997. - С. 19-30.

² Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Вып 1. Катеринослав, 1880. - С. 40-58.

³ Устные воспоминания бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. - Днепропетровск: Собор, 1991. - С. 35-37. (Репринт видання 1842 р.)

⁴ Екатеринославский юбилейный листок. Апрель-май 1887. - Катеринослав, 1887. - С. 57-58, 61-62, 67-68, 75-77, 94-95, 178-179, 217-219.

⁵ Беднов В. К биографии Лазаря Глобы // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. (далі - ЛЕУАК). Вип. 8. - Катеринослав, 1912. - С. 317-320; Він же. К истории бывших запорожских старшин и козаков // ЛЕУАК. Вип. 10. - Катеринослав, 1915. - С. 237-242.

⁶ Яворницкий Д. История города Катеринослава. - Днепропетровск, 1989. - С. 39; Егоров А. Катеринославское блукание. - Катеринослав, 1887. - С. 12; Біднов В. Вказані праці.

⁷ Беднов В. К биографии Лазаря Глобы... - С. 318.

⁸ Устные воспоминания... С. 35-36.

⁹ Беднов В. К биографии Лазаря Глобы ...- С. 318-319.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713-1776. - Київ, 1994.

- 11 Яворницький Д. История города Екатеринослава ... - С. 38.
- 12 Екатеринославский юбилейный листок... - С. 94-95.
- 13 Словарь української мови. Упоряд. Б. Грінченко: В 4-х т. - Т. 3. - О.П.- К., 1996. - С. 285, 286.
- 14 Феодосий (Макаревский). Материалы... - С. 42.
- 15 Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков... - С. 231.
- 16 Яворницький Д. История города Екатеринослава... - С. 40.
- 17 Петров В. Страшная тайна казака Лазаря Глобы // Теленеделя - Днепропетровск. - 2000. - №2. - С. 9.
- 18 Словарь української мови. Упоряд. Б. Грінченко: В 4-х т. - Т. 2. - 3- Н.- К., 1996. - С. 217-218.
- 19 Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и козаков... - С. 239.
- 20 Беднов В. К биографии Лазаря Глобы... - С. 319.
- 21 Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Т. 2. - Одесса, 1853. - С. 106.
- 22 Чернов Є.А. Доля земельної власності Лазаря Глоби (з історії соціально-економічних стосунків в Катеринославі кін. XVIII - поч. XIX ст.) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Секція III, IV, V. - Запоріжжя: РА "Тандем - У", 1997. - С. 158-161.
- 23 Екатеринославский юбилейный листок... - С. 76-77.
- 24 Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА.), ВУА, спр.. 18725. - Арк. 7-8.
- 25 Феодосий (Макаревский). Материалы... - С. 44-45.
- 26 Там само. - С. 47-48.
- 27 Там само. - С. 49.
- 28 Екатеринославский юбилейный листок... - С. 77.
- 29 Там само. - С. 217-218.

Петреченко І.Є.

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА КІНЦЯ XVIII СТ.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігово-Сіверщини було започатковано в останній чверті XVI-ІІ ст. у безпосередньому зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що мали на меті остаточну лік-

відацію автономного устрою Гетьманщини у складі Російської держави. Впродовж 1779—1796 рр. майже безперервно тривала робота по опису Лівобережної України і, зокрема, території Чернігівського намісництва. Періодичність надходження наказів про створення того чи іншого опису, час, що витрачався на їх підготовку і впорядкування, а також аналіз інформації, яку містили описи, дозволяють стверджувати, що опис Чернігівського намісництва було проведено в три етапи.

На першому етапі (1779—1781 рр.) в ході загального опису Лівобережної України комісією, що складалася з колезьких канцеляристів та представників козацької старшини, на чолі з А.С. Милорадовичем¹ було підготовлено три різновиди описів Чернігівського намісництва: опис у формі статистичного зведення відомостей про людність намісництва²; опис, що являє собою перелік населених пунктів³; опис, в якому представлено цікавий узагальнюючий матеріал про географію, економічний розвиток і соціальну структуру населення Чернігівського намісництва, який завдяки зусиллям О.М. Лазаревського був частково оприлюднений на сторінках “Записок Черниговского губернского статистического комитета”⁴. З “легкої руки” дослідника його зазвичай називали Описом Д.Р. Пащенко. Другий етап (1784—1786 рр.) був пов’язаний передусім з підготовкою О.Ф. Шафонським “Черниговского наместничества топографического описания”, яке 1851 р. було видано заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка⁵. Крім того, тоді ж були виготовлені опис “продуктов и произведений”⁶ та “річок, озер і височин Чернігівського намісництва”⁷. Нарешті, на третьому етапі (1787—1796 рр.) було впорядковано “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии”⁸, нещодавно оприлюднене на сторінках журналу “Сіверянський літопис”⁹, та “Камеральное описание пришедшей от Минской и Волынской губернии к Черниговскому наместничеству части и устроенной в ней Речицкой округи”¹⁰.

Значний інтерес становить, зокрема, “Описание озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам,

состоящим в Черниговском наместничестве”, яке в числі інших готувалося “к всеподаннейшему поднесению Ея Императорскаго Величества”¹¹. 31 січня 1785р. член Російської Академії наук і мистецтв П.О. Соймонов, який на другому етапі координував роботу по складанню описів намісництв, писав генерал-губернатору Лівобережної України П.О. Рум’янцеву-Задунайському: “Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равномерно и горам, вверенных Вашему Превосходительству губерниях находящихся”¹². Вже 21 лютого 1785 р. П.О. Рум’янцев-Задунайський доручив Чернігівському намісницькому правлінню “уездным землемерам приказать, чтобы они каждый в своем уезде оныя как возможно вернее и точнее описали, и особливо иметь им примечание о портовых реках, где они протекают, показав вершину их или источники, откуда они начало свое имеют и устье, в какия реки впадают, также и какия реки и озера в них входят, а по временам в году, какой они ширины и глубины и в весняное как далеко разливаются, а в зимное, как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменныя ли они или земляныя и не значут ли они чего по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются. И таковыя списки к губернскому землемеру, а тот, приведя в должную и лучшую исправность, чрез наместническое правление ко мне представить должен неукоснительно, о чем наместническое правление и губернскому землемеру благоволить притвердить”¹³.

4 березня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало наказ відповідного змісту повітовим землемірам і губернському землеміру прем’єр-майору Л. Лутовінову¹⁴. Незабаром останній, зауважуючи, що “такое описание рек, озер, речек, ручьев и гор . . . надлежит им (землемерам — І.П.) сделать надлежащим образом с прилежанием и верною, каковой . . . без снятия оных в натуре по инструменту быть неуповательно, без чего и ему Лутовінову в должную, лучшую и верную исправность привести не можно”, прохав Чернігівське намісницьке правління наказати “каж-

дому землемеру в своем уезде те состоящие озера, реки, речки, ручьи, также и горы снять по инструменту и наложить на имеющиеся у них, данные от его для сочинения уездных и составления губернской карты плани”, аби ж полегшити виконання поставленого завдання в допомогу землемірам виділити по два солдати, а також вози та робітників для транспортування інструментів¹⁵. Очевидно, намісницьке правління визнало доводи Л. Лутовінова цілком слушними, тому що 6 травня 1785 р. своїм наказом задовольнило прохання губерньського землеміра¹⁶.

Робота по опису рік, озер, струмків і гір, мабуть, дещо затягнулася, тому що 16 жовтня 1786 р. П.О. Рум'янцев-Задунайський нагадав Чернігівському намісницькому правлінню “о скорейшем такового описания ... доставлении”¹⁷. 23 жовтня 1786 р. намісницьке правління, розглянувши це питання на своєму засіданні, встановило для всіх повітових землемірів, крім зеньківського, який, очевидно, вже представив свій опис, останній термін подання описів — 1 грудня 1786 р.¹⁸ Разом з тим, висловлювалося побажання, “дабы повеленныя описания . . . окончены были как можно скорее и ежели можно, то прежде положеннаго срока”¹⁹. Губерньський землемір Л. Лутовінов мав негайно виїхати в Городню, Березну, Борзну, Ніжин, Прилуки, Глинськ, Лохвицю, Ромни та Гадяч і на місці з'ясувати у повітових землемірів “учинены ль им повеленные рекам и озерам описания”. Якщо ж за якихось причин опис не було підготовлено, Л. Лутовінов мав посприяти, “чтобы он (повітовий землемір — І.П.) к учинению онаго описания того ж самаго времени приступил”. Повітовим землемірам чернігівському Дормедонту Філіпову, городницькому Козьмі Глуміліну, березинському Турагіну, ніжинському Олексію Станіславському, борзеньському Павлу Астафьеву, роменському Івану Колобову, прилуцькому Івану Ушакову, лохвицькому Якову Хоменкову і гадяцькому Петру Шнітнікову було наказано, щоб вони “приложили радетельное попечение, дабы описания лежащим в их уездах рекам, озерам, речкам, ручьям и горам окончены были на вышеозначенный срок непременно под опасением неминуемаго и строжайшаго взыскаия”. У зв'язку з тим, що в Глинському повіті власно-

го землеміра на той час не було, підготовку цього опису було доручено новопризначеному чернігівському землеміру Михайлу Стефановичу. Усім городничим і повітовим справникам, у свою чергу, Чернігівське намісницьке правління наказало, аби вони “над уездными землемерами настаивали и к скорейшему сочинению сих описаний понуждали, а равномерно по требованиям их городничие по два человека солдат, а исправники потребное число подвод и работников без и малейшаго замедления давали, и всякое пособие чинили”²⁰.

Інспекційна поїздка Л. Лутовінова показала, що далеко не всі землеміри належним чином поставилися до впорядкування опису рік, річок, струмків і гір, а дехто навіть і не починав цієї роботи. Так, 5 листопада 1786р. Чернігівське намісницьке правління, зокрема, розглядало рапорт Л. Лутовінова, в якому говорилося, що землеміри ніжинський О. Станіславський, лохвицький Я. Хоменков та зеньківський П. Дьяконов “повеленныя описания горам и рекам учинили”, у той же час городнянський і березинський землеміри лише “в бытность его (Л. Лутовінова — І.П.) к сему и приступили”, а чернігівський землемір Д. Філіпов “чтобы он такое описание и начал, в рапорте своем не упоминает”²¹. Враховуючи це, а також тільки-но отриманий наказ П.О. Рум’янцева-Задунайського “наместническому правлению иметь атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличествующими на сей случай украшениями, которые землемери ... сделать должны”, намісницьке правління вже більш суворо застерігало повітових землемірів, крім лохвицького та зеньківського: якщо вони “повеленнаго описання не сочинят, ... то, как нерадивие и неспособные”, вони мали бути “отрешени от своих должностей и преданы суждению по законам”²².

Мабуть, ця погроза не в останню чергу сприяла активізації роботи землемірів. Вже 19 листопада 1786 р. намісницьке правління констатувало факт отримання описів річок, озер, струмків і гір від чернігівського, лохвицького, глиньського і зеньківського землемірів, а 24 листопада розглянуло рапорт Л. Лутовінова, в якому той повідомляв, що

повітові землеміри борзенський П. Астаф'єв, ніжинський О. Станіславський, прилуцький І. Ушаков і гадяцький П. Шнітніков завершують роботу над описами²³.

Однак, серед повітових землемірів були й такі, кого навіть загроза втратити роботу і бути притягнутим до відповідальності не примусила розпочати опис рік, озер, струмків і гір. Серйозна проблема з виконанням цього завдання виникла в Роменському повіті. Ще 9 листопада 1786 р., заслухавши нарікання роменського городничого Г. Сегунова на поведінку тамтешнього землеміра І. Колобова і його відмову виконувати свої обов'язки, зокрема, описувати річки, озера, струмки і гори. Чернігівське намісницьке правління наказало останньому, “чтобы он о скорейшем окончании находящимся в Роменском уезде рекам и озерам описаний употребил всевозможное старание, ибо в противном случае, ежели описания на повеленной срок не окончат.... яко незначительной и нерадивой штрафован будет по всей строгости законов”²⁴. Схоже, І. Колобов проігнорував і цей наказ, бо вже 24 листопада намісницьке правління уповноважило Л. Лутовінова підключити до описування річок і гір в Роменському повіті гадяцького і прилуцького землемірів, І. Колобова ж належало арештувати і відправити до Чернігова²⁵.

Чи то виготовлення подібних описів не потребувало багато часу, чи то землеміри працювали дуже оперативно, але до визначеного терміну всі описи були готові. В усякому разі вже 29 грудня 1786 р. П.О. Рум'янцев-Задунайський в листі до Катерини II писав: “Присланное ко мне от Черниговскаго наместническаго правления описание рек, болот и гор в Черниговской губернии находящихся, при сем всеподданейше представляю”²⁶.

Рукопис “Описания озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве” виявив свого часу в архіві Малоросійської колегії О.М. Лазаревський. Дослідник датував цей опис 1785 р., хоча, на нашу думку, доцільніше його датувати 1786 р., адже у 1785 р. робота над підготовкою опису тільки розпочалася, завершено ж її було у 1786 р. У грудні 1867 р. Чернігівський губернський

статистичний комітет ухвалив рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх "Записок"²⁷, що й було зроблено 1868 р. Подальша доля рукопису опису, на жаль, невідома. Відтак, "Описание рек Черниговскаго наместничества", опубліковане О.М. Лазаревським, сьогодні править за першоджерело.

"Описание рек" містить інформацію про те, територією яких повітів та намісництв протікає та чи інша річка, звідки бере свій початок, яку вона має ширину та глибину протягом року та під час повеней, коли вона буває вкрита кригою; обов'язково зазначається, чи є в річці мілини чи придатна річка до судноплавства, а також чи має вона пристані і де саме, які інші річки в неї впадають. В описі подано скупі відомості про озера — їх розміри (довжина, ширина, глибина), які річки з них витікають, в них впадають або несуть через них свої води; фіксуються назви боліт, в яких мають свої верхів'я річки; згадуються навіть невеличкі струмки та джерела. Певне уявлення про характер цієї пам'ятки дозволяє скласти опис річки Десни²⁸:

"Портовая река Десна, течение имеет новгородской северской губернии, от сосницкаго уезда, черниговскаго наместничества через березинской и черниговской уезды, киевскаго наместничества в уезд остерский, излучинами; широкою она в самую малую воду, в жаркое летнее время, бывает от 50 до 100, а, глубиною от 1 до 3 саж., по оной реке в некоторых местах, имеются отмели, однакож судовому ходу не препятствуют. На ней пристаней судам и лесу две, из коих одна против города Чернигова, а другая березинаскаго уезда, при селе Кладковке. В весенное время разливается от 2 до 5 верст. Вода при самом большем разливе, прибывает до 4 1/2 арш. Замерзает в ноябре и декабря в первых числах. Льдом покрыта бывает по апрель м.; а прибыль и убыль воды также и равные обстоятельства имеют, как и река Днепр"²⁹.

Окрім опису водної мережі Чернігівського намісництва, у пам'ятці наведено також коротку інформацію про гори (або скоріше височини) краю — де вони розташо-

вані, яка їх висота, яку мають назву і звідки вона походить: “Горы холмоватие состоящие сей же губернии в городницком, у реки Днепра, 1) при м. Любече, Мазепинская, высотой 20, в поверхности длиною 60, а шириною 16 сажень. Название свое получила потому, что на оной построен был дом бывшего в Малой России гетмана Иоана Мазепи; 2) именуемая Кучка, высотой 20, в поверхности ж длиною 80, шириною 23 сажени; а почему сие название имеет — неизвестно; 3) над речкою Болгачом, называемая Лисица, простирается по берегу длиною на 4 версты; 4) в глинском у., при м. Сребном, над речкою Лисогором, с правой стороны, по названию владельца — Ливсиева; при подошве в окружности — 322, высотой 231/2 сажени. В сем же городницком, черниговском и лохвицком у рек Днепра и Удаю, над левыми, а Десни и Снови над правыми берегами, состоят горы и отделяющие у оних низкие места от возвышенных, высотой от 10 до 15 и до 20 сажень, а толстотою в крутости на горизонте, от подошвы горы от 2 до 4 сажень, а длиною простираются — сплошние при Днепре на 8, при Десне на 9, а при Снови — на 10 верст; а разделяются токмо отврагами, из которых первые три пещание, а последние все земляния з глиною, и состоящая ж у реки Ворскли близ бывшего преображенскаго скелскаго монастыря, гора, длиною на 3 версты, каменистая; но все оние без звания и по древности ничего не значат”³⁰.

Навіть при поверховому розгляді опису помітно, що його впорядкувала одна людина, адже кожен землемір складав опис в межах свого повіту, в той час як у підсумковому “Описании рек” поділу на окремі повіти немає. Не виключено, що відомості з місць узагальнив губернський землемір Л. Лутовінов, однак поки що це залишається лише припущенням.

¹ Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. —

Т. 1. — Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 7-13; його ж. Опис Новгород-Сіверського намісництва // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). — К., 1931. — С. V-XI.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф.І. — Спр. 60130-31. — Арк. 65-144; Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДАК). — Ф. 54, оп. 3, спр. 14139. — Арк. 1-48.

³ ЦДАК. — Ф.204, оп.1, спр. 5. — Арк. 1-72; Російська державна бібліотека. — Відділ рукописів. — Ф. 159, оп. 1, спр. 1121. — Арк. 46-90.

⁴ Описание Черниговскаго наместничества // Черниговские губернские ведомости (далі — ЧГВ). — 1867. — № 44-48; 1868. — № 1, 4, 6, 7, 9. — Часть неофициальная; (Пащенко Д.Р.). Описание Черниговскаго наместничества (1781г.). — Чернігів, 1868.

⁵ Шафонский А.Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851.

⁶ ЦДАК. — Ф. 204, оп. 1, спр. 39. — Арк. 1-94.

⁷ Описание рек Черниговскаго наместничества (1785г.) // Записки Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. — Чернігів, 1868. — Кн. II. — Вип. 1-2. — С. 1-34.

⁸ Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 846, оп. 16, спр. 19166.

⁹ “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 82-95.

¹⁰ РДВІА. — Ф. 846, оп. 16, спр. 19167. — Арк. 1-14.

¹¹ ЦДАК. — Ф. 204, оп. 2. — Спр. 298. — Арк. 59 зв.

¹² Там само. — Ф. 193, оп. 1, спр. 2863. — Арк. 13; Ф. 204, оп. 2, спр. 296. — Арк. 97; Ф. 1959, оп. 1, спр. 52. — Арк. 12-12 зв.

¹³ Там само. — Ф. 204, оп. 2, спр. 296. — Арк. 97-98 зв.

¹⁴ Там само. — Спр. 298. — Арк. 59 зв.; Спр. 343.—Арк. 28 зв.—29.

¹⁵ Там само. — Спр. 291. — Арк. 311 зв.—312; Спр. 307. — Арк. 407зв., 427.

¹⁶ Там само. — Спр. 298. — Арк. 59-60.

¹⁷ Там само. — Спр. 342. — Арк. 568.

¹⁸ Там само. — Спр. 325. — Арк. 212.

¹⁹ Там само. — Спр. 343. — Арк. 31, 93.

²⁰ Там само. — Арк. 30-30 зв.

- 21 Там само. — Арк. 92-92 зв.
22 Там само. — Арк. 92 зв.—93; Ф. 1537, оп. 2, спр. 405. — Арк. 6 зв.—7.
23 Там само. — Арк. 355-355 зв., 438.
24 Там само. — Арк. 547-148 зв.
25 Там само. — Арк. 438-439 зв.
26 ІР НБУВ. — Ф. VIII, спр. 589. — Арк. 12.
27 Журнал засідання Черниговського губернського статистического комітета // ЧГВ. — 1868. — № 3. — Прибавление.
28 Витяг друкується мовою оригіналу (згідно сучасного російського правопису) із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання пам'ятки здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI — XVIII ст. популярним методом. (Сташко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI — XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. — К, 1992).
29 Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.). — С. 7.
30 Там само. — С. 29-30.

Швидько Г.К.

І.В.БЕБЕР ТА ЙОГО ПРОЕКТ СТВОРЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В КАТЕРИНОСЛАВІ

Історію розвитку освіти на Катеринославщині дослідники, як правило, починають від потьомкінського нереалізованого проекту створення в новому губернському місті Університету та Академії Художеств. У кращому випадку згадується козацька Січова школа в Орловщині. Метою автора даної публікації є ввести до наукового обігу маловідоме ім'я першого директора катеринославських народних училищ та його також нереалізований проект створення в Катеринославі педагогічного інституту.

Вихідні дані життя Івана Васильовича Бебера за відсутністю свідчень сьогодні вказати неможливо. Відомості про

нього зустрічаємо в документах, пов'язаних з відкриттям Головного народного 4-класного училища в Катеринославі. Статут для народних училищ Російської імперії був затверджений 5 серпня 1786 р. Катеринослав як губернське місто в цей час перебував у стані активної забудови. Зі смертю ентузіаста і покровителя Г.О.Потьомкіна в Катеринославі не припинився ні містобудівний процес, ні розвиток освіти і культури краю.

15 червня 1792 р. Катерина II підписала рескрипт на ім'я правителя Катеринославського намісництва Василя Каховського про відкриття в губернському і повітових містах народних училищ (згідно Статуту 1786 р. в губернських містах відкривались Головні народні училища, а в повітових містах — малі 2-класні училища). В рескрипті говорилося: “Повелюємо вам відкрити народні училища в намісництві Катеринославському на основі виданого про них Статуту, для чого й відправлений до вас з наданням з Комісії про училища наставленням надвірний радник Бебер, якому встановити жалування по тисячі рублів на рік для кращого цього діла успіху. Після відкриття цих училищ він повинен відправитися для такого ж відкриття оних (училищ — Г.Ш.) в область Таврійську...”¹.

Ім'я надвірного радника і кавалера І.В.Бебера, призначеного Директором училищ Катеринославщини, згадується в листуванні правителя Катеринославського намісництва генерал-майора В.В.Каховського та Голови Комісії по створенню народних училищ таємного радника П.В.Завадовського. 14 квітня 1793 р. І.В.Бебер направив до катеринославського Приказу Громадської Опіки подання, у якому говорилося: “Які отримав я від п.генерал-поручика і кавалера Петра Івановича Мелнеського ордер, а від генерал-майора і кавалера Василя Степановича лист, про мою відправку до Катеринославської губернії для відкриття народних училищ і управління (ними — Г.Ш.) при цьому в копіях для належного відома до Приказу Громадської Опіки направляю. Іван Бебер”².

Відкриття Головного народного 4-класного училища в Катеринославі відбулося 17 квітня 1793 р. І.В.Бебер обіймав посаду Директора народних училищ Катеринославщи-

ни з 15 червня 1792 р. по 31 серпня 1795 р. За цей час кількість учнів у Головному народному училищі зросла з 65 до 164. Очевидно, саме в цей період, тобто до переїзду в Таврію, І.В.Бебер і склав план створення в Катеринославі педагогічного інституту. Автором даної публікації план Бебера знайдено в фонді №17 — “Наука, література і мистецтво” Центрального державного архіву давніх актів Росії у Москві. Справа під архівним номером 87 має заголовок: “Пропозиції Бебера про створення педагогічного інституту в Катеринославі”. Справа архівістами датована приблизно — “Друга половина XVIII ст.”. Оскільки в документі згадується як вже минулий 1794 р., а восени 1795 р. І.В.Бебер вже піклувався про розвиток народної освіти в Таврії, то можна припустити, що план складено у першій половині чи середині 1795 р. “Пропозиції” І.В.Бебера написані французькою мовою на 4-х стандартних аркушах.

В документі мова йде про об'єднання Катеринославського головного народного училища і Кременчуцького “інституту” в один педагогічний інститут. Відомо, що м.Кременчук у 1765 — на початку 1784 р. був адміністративним центром Новоросійської губернії. З виникненням Катеринослава як губерньського міста він перетворився на повітове місто Катеринославського намісництва, а потім — Малоросійської губернії (до 1802 р.), хоча функції губерньського міста Кременчук виконував до 1789 р.³ Така роль Кременчука в південному регіоні країни спричинила виникнення тут у 1766 р. казенної школи, відомості про яку почерпуємо з паперів генерал-губернатора В.О.Черткова, що знаходяться в тому ж фонді №17 ЦДАДА Росії. Очевидно, ця казенна школа на середину 90-х років відігравала роль головного навчального закладу для підготовки педагогічних кадрів малим народним училищам обширного південного краю.

І.В.Бебер пропонував об'єднати два навчальних заклади в один педагогічний інститут. Автор плану детально виписує майбутній контингент студентів, штати викладачів, навчальний план, фінансування, мету перетворень в освітній справі Катеринослава. Власне, сам план показує, що інститутом у повному розумінні пропонуваній для створення навчальний заклад не можна назвати. Та й називається він

у плані то училищем, то коледжем, то інститутом. А ті, хто навчається, називаються то студентами, то учнями.

Нижче подаємо переклад плану І.В.Бебера.

“Пропозиції та план створення педагогічного інституту в Катеринославі.

Головна школа в Катеринославі почала свою роботу зі студентами в кількості 100 чоловік. Кількість тих, хто навчається, вірогідно, скоріш буде збільшуватися, ніж зменшуватися, оскільки прогрес, який молоді люди здійснили в дуже короткий термін, привернув увагу всього дворянства не тільки Катеринослава, але також і сусідніх провінцій. Отже, абсолютно очевидним виявилось те, що об'єднання цього інституту (Головного народного училища — Г.Ш.) з Кременчуцьким, де також нараховується 60 студентів, кількість студентів була б занадто великою, щоб сформувати з неї 4 класи. Це є мотив, через який було запропоновано декілька змін, завдяки яким можна було б уникнути недоліків в процесі навчання і в той же час підняти освіту на більш високий рівень, задовольнивши тим самим побажання більшості жителів і уряду.

Зміни в системі освіти вказані в наступних параграфах.

I

Кременчуцький інститут і Катеринославське Головне народне училище у викладанні дисциплін і управлінні будуть віднині складати одне ціле. 60 учнів, з яких 40 — представники дворянства, а 20 — простолюдинів із заможних сімей, будуть користуватися безплатним навчанням за рахунок казенного утримання. Ті, які не потрапляють під цю допомогу, будуть знаходитися на громадському пансіоні або ж будуть просто відвідувати класи, користуючись скромною грошовою субсидією, про яку мова йтиме далі.

II

60 вказаних учнів будуть проживати в приватному особняку, прилаштованому для такого випадку. Вони будуть поділені на 4 групи, на чолі яких будуть стояти учні старших курсів, які будуть виконувати накази обраного з числа вчителів інспектора, функція якого наглядати за поведінкою,

доповідати директору, який має функції керівництва всією установою. Цей інспектор буде користуватися, крім забезпечення харчуванням, житлом, дровами, призначеною платою в розмірі 100 рублів.

III

Громадський пансіон, про який йшлося вище, буде встановлений під безпосереднім наглядом інспектора у одного з учителів інституту, який матиме схильність до виховання молоді. Призначена при цьому сума буде складати 125 рублів на рік, із якої 100 рублів будуть виплачені підрядчику, а 25 — підуть в касу інституту і будуть використані для нормального відвідування деякої кількості учнів.

IV

Крім цього, кожен викладач має можливість поселяти в себе кілька пансіонерів, якщо батьки проявлять в цьому відношенні бажання і довір'я до даного викладача. Кожен з цих учнів, а також всі, хто відвідує класи інституту, повинні будуть заплатити деяку суму, яка складає для 2-х молодших класів 12 рублів, а для 3-х вищих класів — 20 рублів на рік.

Оскільки сума в 15 рублів, яка до цього часу призначалася для всіх класів без виключення, не відповідає рівню викладання, і можна, очевидно, розраховувати на громадськість, яка знайде можливість, аби каса інституту наповнювалася до 800 рублів на рік.

V

Всі учні інституту будуть поділені на 5 класів, з яких два перші ставлять перед собою мету таку ж, яку ставить перед нами Статут народних училищ, тобто, жоден з учнів не перейде в наступний клас, не вміючи прекрасно читати, писати під диктовку, виконувати арифметичні вправи.

VI

Три вищих класи будуть створені за тим же принципом, що й молодші, з тією тільки різницею, до тут будуть введені мови (німецька, французька), щоб наблизити інститут до

інших державних і приватних навчальних закладів.

Буде приділено увагу особливо тій частині математики, яка пов'язана з військовою справою, аби дати ґрунтовну освіту в цій галузі.

VII

Предмети в 3-х класах:

1-й клас

1. Догмати релігії.
2. Прикладна арифметика.
2. Загальні принципи граматики і російської мови.
4. Основи історії і географії.
5. Елементарні поняття німецької і французької мов.
6. Каліграфія і малювання.

2-й клас

1. Догмати релігії.
2. Геометрія, тригонометрія, елементи алгебри.
3. Основи стилю, перші твори російською мовою.
4. Загальна історія.
5. Географія (детальна).
6. Граматика (німецька, французька), перші спроби перекладу.
7. Малювання.

3-й клас

1. Догмати християнської моралі.
2. Механіка, архітектура цивільна і воєнна, артилерія.
3. Історія Російської імперії.
4. Елементи фізики, природознавства, технології.
5. Статистика.
6. Стилїстика і твори на російській мові.
7. Переклад з німецької і французької мови.
8. Малювання.

VIII

Оскільки латинська мова, звичайно, цікавить лише незначну частину студентів і тому вона не може бути включена до загального списку предметів, які вивчаються, буде організовано певну кількість додаткових уроків латинської мови для бажаючих вивчати цю мову.

ІХ

Кількість вчителів — 4, не рахуючи тих, котрі працюють в інституті м.Кременчук. Коли ж відбудеться об'єднання, їх буде 7, з яких 2 будуть викладати всі предмети, визначені Статутом. 5 інших будуть викладати в старших класах (3—5), кожен буде викладати свою дисципліну:

- 1-й — фізику і математику;
- 2-й — політичну і природну історію;
- 3-й — релігію, мораль, граматику, стиль, російську і латинську мову;
- 4-й — німецьку і французьку мови;
- 5-й — малювання і каліграфію.

Х

Заробітна плата викладачів буде розподілятися згідно зі Статутом:

1. Викладачеві математики — 400 р.;
2. Викладачеві історії — 400 р.;
3. Викладачеві релігії — 400 р.;
4. Викладачеві німецької і французької мови — 400 р.;
5. Викладачеві малювання — 300 р.;
6. Викладачеві початкового класу, а також малювання в 1-2 класах — 300 р.;
7. Викладачеві 2-го класу — 250 р.;
8. Вчителям, які займаються вихованням зверх зарплати — 100 р.

Всього сума — 2550 р.

Крім того, кожен буде забезпечений житлом, дровами, освітленням згідно зі Статутом.

ХІ

Виплата, згідно наказу, передбачає субсидію 1350 р. на рік, а також дрова, свічки, що видаються вчителям (4), які працюють з моменту відкриття школи у 1793 р.

Вчителям може бути також видана сума, якщо:

1. Інститут отримує від дворянства 10000 р. (як, наприклад, це мало місце у 1794 р.).

2. Залишається якась сума від витрат, які йдуть на навчання і пансіон учнів.

XII

Директор призначається згідно з наказом, йому належить право регулювати роботу школи, оформляти документи. Ніхто не має права втручатися в його справи. Він спостерігає за тим, щоб вчителі всі отримували, що їм належить, і щоб справа процвітала на благо людства.

¹ Грахов Я.Д. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. — Одесса, 1856. — С. 9.

² Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — №12. — С. 110.

³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX в. — М., 1976. — С. 60.

Григор'єва Т.Ф.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МУЗЕЇВ НА ПВДНІ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛ. ХІХ СТ.)

Організація музеїв на території Південної України стала результатом колекціонування предметів старовини, знайдених на території античних міст, під час розбору залишків древніх споруд, укріплень, некрополів. Один з перших музеїв був створений у 1809 р. у м. Миколаєві. Історія його виникнення пов'язана з Чорноморським Гідрографічним депо, заснованим у 1803 році для збору матеріалів, пов'язаних з історією Чорноморського флоту, Чорного моря і морського воєнного мистецтва. Ініціатором створення музею вважається адмірал маркіз де Траверсе. Депо, очолюване Кумані з 2 наглядачами, виконувало велике коло завдань — складення гідрографічних карт, метеорологічні спостереження, зйомка креслень і планів кораблів, будівель морського відомства. При Гідрографічному депо існувала типографія, бібліотека і музей. З 1804 року за розпорядженням адміра-

ла де Траверсе став накопичуватися нумізматичний матеріал, уламки скульптур, капітелей, надмогильні плити, статуї, знайдені в Пантикапеї, Афінах, барельєфи Херсонеса, о. Тамані. Подібні надходження до музею було закономірним явищем, тому що в цей час офіцери Чорноморського флоту практично по всьому узбережжю Чорного моря від Севастополя до о. Тамані, приймали участь у розборі древніх укріплень, заготовляючи цеглу і камінь для будівництва нових портів, гаваней, маяків, адміністративних і житлових споруд, казарм і карантинів. Багато офіцерів стало прилучатись до археологічних розкопок, засвоювати перші правила їх проведення, опрацювання знахідок (монет, фрагментів посуду, статуй, архітектурних деталей)¹.

Академік Є. Келер, відвідавши у 1804 році Крим, висловив уряду свою думку відносно ведення археологічних розкопок і доцільності проведення їх офіцерами Чорноморського флоту. З відкриттям музею у м. Миколаєві були внесені елементи організації в археологічні розкопки, що в деякій мірі призупинило розбазарювання і контрабандний вивіз цінних знахідок за кордон. Археологічні знахідки не були єдиним джерелом накопичення предметів в музеї. Він поповнювався за рахунок пожертв приватних осіб. Так, у 1835 році віце-адмірал М. П. Лазарев передав до Депо 329 морських раковин, 22 корали, 71 мінерал, 78 древніх монет, 93 одиниці інструментів, малюнків, карт². В музеї накопичувались предмети з мінералогії, нумізматики, літографії, архітектури, скульптури. В такому стані комплектування він перебував до 1843 року. Коли занепад його став очевидним, було вирішено передати матеріали до музею Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС)³.

Другим, за часом створення, вважається Феодосійський музей. Його заснування пов'язано з ім'ям градоначальника Семена Михайловича Броневського (1760—1830). Він прибув до Феодосії у 1809 році. Знайомлячись з містом, він спостерігав за розбором древніх міських стін. Одного разу побачив мармурові дошки з написами, барельєфи. За його розпорядженням їх перенесли до старої мечеті, що знаходилась у центрі міста. Перед вищестоячими урядовими установами С. М. Броневський порушив питання про відкрит-

тя музею, де можна було б зберігати предмети давнини, знайдені в Керчі, Ені-Кале, Тамані та інших місцях Кримського півострова. На його думку, музей будуть відвідувати “любители старовини”, що його експонати допоможуть їм прочитати деякі сторінки історії про край чи підкажуть тему для наукових досліджень. 8 листопада 1810 року проєкт створення музею був затверджений, а з 1811 року він став наповнюватись експонатами. Перша колекція для музею була куплена у місцевого купця за 1250 крб., виділених із коштів міста⁴. Під керівництвом С.М.Броневського були проведені перші археологічні розкопки в Керчі, котрі пізніше продовжували П.Дюбрюкс, І.Бларамберг, І.Стемпковський⁵. Поповнювався музей за рахунок знахідок в Фанагорії, Феодосії та інших міст. А розміщувався у тій же старій мечеті, де об’ємні експонати лежали просто на підлозі, деякі на дерев’яних лавах, що було незручно для огляду відвідувачами. Рідкісні та цінні експонати зберігались на квартирі завідувача музею. До серпня 1849 року цю посаду обіймав лікар Феодосійського карантину, французький емігрант Гаперон. В музеї нараховувалось: 130 золотих монет, 38 — з срібла, 227 — із міді і 46 — епіграфічних написів⁶. Музей перебував у жахливому стані і потребував термінового вжиття заходів по збереженню пам’яток. Громадськість міста дотримувалась двох точок зору. Частина вважала за доцільне передати музей в підпорядкування Одеському товариству історії і старожитностей, котре було ініціатором вирішення долі міського музею. Друга частина — пропонувала передати музей в розпорядження центрального карантину. Для прийняття остаточного рішення доручили неодмінному члену Феодосійського карантину, члену ОТІС Є.Ф. де Вильньову скласти детальний опис. З нього видно, що восени 1849 року в музеї нараховувалось 642 предмети, в тому числі 331 медаль⁷. Музей передали в підпорядкування Одеському товариству історії та старожитностей, без права перевезення експонатів, котрі визнані власністю міста Феодосії. Міністерство фінансів щорічно стало виділяти по 100 крб. сріблом на утримання сторожа і придбання музейних експонатів⁸. З часом для поповнення колекції музей отримав право передачі в його фонди предме-

тів, знайдених під час будівельних робіт, при умові, що вони будуть знайдені в декількох екземплярах⁹. В 1858 році його колекції нараховували: 4 золоті, 8 срібних монет, 49 предметів з мармуру і глини¹⁰. Нагляд за діяльністю Феодосійського музею здійснював професор Рішельєвського ліцею М.Н.Мурзакевич. У 1870 році уродженець Феодосії — визначний художник-мариніст І.К.Айвазовський за власний кошт побудував приміщення музею і картинної галереї, що, безперечно, значно покращило умови функціонування музею. Сучасники по-різному оцінювали цей невеличкий провінційний музей. Історик О.І.Михайловський-Данилевський, знавець пам'яток Кримського півострова І.М.Муравйов-Апостол вважали його “складом малоцікавих, випадкових речей”¹¹. Високої оцінки заслужила діяльність градоначальника міста Феодосії, котрого називали “першим краєзнавцем Півдня Росії”. Для жителів міста музей став певним культурним закладом, який притягував до себе місцеву інтелігенцію. Він був першим міським музеєм в краї, що ставив просвітницькі завдання, знайомив жителів з історією міста, його старожитностями.

Одеський і Керченський археологічні музеї, створені у 1825-26 рр. з ініціативи прогресивної частини інтелігенції, що проживали на Півдні України — І.О.Стемпковський, І.П.Бларамберг, О.І.Льовшин, П.Дюбрюкс та інші. На необхідності створення музеїв в Новоросійському краї наголошував І.О.Стемпковський у доповідній записці на ім'я генерал-губернатора М.С.Воронцова у 1822 р. На основі матеріалів, викладених у доповідній, М.С.Воронцов підготував записку на ім'я царя. В ній він писав, що на берегах Чорного і Азовського морів знаходиться значна кількість пам'яток грецького і римського періоду, котрі можуть принести велику користь дослідникам і науковцям. До цього часу місцева влада не приділяла їм великого значення. Вони потрапляли в різні руки, залишались невідомими чи навіть вкраденими у нащадків — були поламани, розбиті, переплавлені, застосовані при будівництві в якості будівельних матеріалів або вивезені за межі країни. В зв'язку з цим він пропонував:

1. Запровадити систематичне дослідження курганів (у відповідності з виробленими правилами), де можуть бути предмети старовини.

2. Заснувати 2 музеї для збереження цих знахідок, один — у м.Одесі, що зберігав предмети, знайдені в Бессарабії, Херсонській губернії, о.Тендр; в другому, розміщеному в Керчі, зберігати пам'ятки, котрі будуть знайдені на території Катеринославської і Таврійської губерній, на землях древнього Херсонесу, Феодосії, Пантикапеї і на берегах Кіммерійського Боспору¹². Проведення археологічних розкопок, нагляд за ними, збір музейних експонатів передбачалось доручити археологу-аматору І.П.Бларамбергу (1772—1831). Доповідна записка отримала позитивне рішення і дозвіл на створення музею був отриманий. В серпні 1825 року розпочав свою роботу музей в м.Одесі, а 1826 року — у м.Керчі. В основу створення музейних колекцій Одеського музею була покладена збірка старожитностей, подарована І.П.Бларамбергом. Він передав музею 347 шт. давньогрецьких, римських предметів і монет, 50 томів книг. До відкриття музею їх було зібрано 1000 шт. Багато знахідок передали музею лікарі А.А.Уманець, М.І.Врачко, А.А.Рафалович, які у 1836 році надавали допомогу народу Єгипту, що боровся з чумою. Частина музейних надходжень була придбана на кошти казни. Так, у І.П.Бларамберга було куплено 230 монет, 16 — епіграфічних пам'яток, 276 — посудин, 139 — виробів із металу¹³. Сам Іван Петрович, ставши директором музеїв, проводив значну роботу по вивченню пам'яток краю, сприяв збору і дослідженню їх. Він висловлював тривогу, що ріст інтересу до приватного колекціонування старожитностей принесе країні лише збитки. Вже багато наших цінних предметів є прикрасою громадських і приватних зібрань в країнах Європи¹⁴. З метою концентрації предметів в музеї, адміністрація краю звернулася до жителів з проханням передавати археологічні знахідки до музеїв. Накопичені експонати спочатку зберігались вдома у І.П.Бларамберга, де любили збиратись любителі історії, археології, пам'яток давнини.

У 1829 році музею виділили приміщення в будинку міських “присутственных” місць на Приморському бульварі м.Оде-

си, а в 1843 р. було споруджено спеціальне одноповерхове приміщення для музею. Після смерті І.П.Бларамберга (1831 р.) директором музею назначили чиновника з особливих доручень А.Спаду. Протягом 10 років (до 1843 р.) він зумів паралізувати діяльність музею, роздарувати та розбазарити цінні експонати, до яких відносився як до своєї власності. Недбале відношення до долі музею відштовхнуло від нього прогресивну інтелігенцію, любителів археології, історії краю. З 1843 року завідування музеєм передали Миколі Никифоровичу Мурзакевичу (1806—1883), який доклав багато зусиль по упорядкуванню, інвентаризації експонатів. Ця робота дозволила йому підготувати і 1851 році видати покажчик музею. Відродження діяльності музею призвело до росту числа експонатів, котрих через 10 років нараховувалось: 215 давньогрецьких предметів, 155— римських, 16— рідкісних, 1824— монети¹⁵.

Керченський археологічний музей розгорнув свою діяльність у 1826 році. Основу його колекції склали знахідки Р.Скассі — попечителя керченської і черкеської торгівлі і Павла Дюбрюкса — наглядача кримських солоних озер, котрі він назбирав у вільний від роботи час. З 1811 року він за дорученням місцевої адміністрації проводив археологічні розкопки в околицях м.Керчі. Всі знахідки спочатку зберігались в будинку П.Дюбрюкса, потім у приміщенні гауптвахти, а з 1835 року у побудованому для музею приміщенні на горі Митридат. Місце для будівництва приміщення музею було вибране невдало — вітер постійно зривав кришу, заливав дощ, приміщення не опалювалось. Тому у 1860-х роках його перебудували в християнський храм, а музей знову розмістили у приміщенні гауптвахти. Науково обгрунтованого плану комплектування колекцій музей не мав, тому тут накопичувались різноманітні матеріали, передані місцевими жителями, знайдені під час розкопок, що проводили І.П.Бларамберг, І.О.Стемпковський, А.Б.Ашик, Д.Корейша та інш., які за своїми художніми якостями (ціна визначалась вагою дорогоцінних металів, з яких вони були виготовлені) не підлягали передачі до Ермітажу. Місцева адміністрація, на жаль, коштів на придбання археологічних знахідок не мала. Після розкопок Золотого кургану

(1830 р.) та знайденої там великої кількості прикрас із золота і срібла музей отримав новий штатний розклад. В ньому була передбачена посада малювальника і скульптора. Утримання збільшилося з 3 тисяч крб. до 5 тис. крб. Керував археологічними розкопками директор музею А.Ашик. Знайдені цінні знахідки він відправляв до Санкт-Петербургу. Окрім А.Ашика, археологічні розкопки дозволили проводити правителю (керуючому) канцелярією Керч-Єнікальського градоначальника Д.Корейші, котрий всі цінні знахідки, відповідно до інструкції, відправляв до кабінету її величності¹⁶.

За свідченнями очевидців, матеріали в музеї були систематизовані наступним чином: I зал — скульптури із мармуру, в тому числі унікальні — Ескулапа, Геркулеса, Кібели, бюст Юнони (без голови), багаточисельні уламки статуй, колон, капітелей та інших архітектурних деталей; II зал — палеографічні пам'ятники (епіграфічні); III зал — надмогильні плити з скульптурами і написами. Особливу цінність представляли мармурові надгробки періоду царювання Боспорських царів; IV зал — посуд із глини і скла (вази різної форми і розмірів, статуетки і бюсти); V зал — речі, знайдені раніше (до 1834 р.); VI зал — грецькі вази, біля 200 медалей та інші¹⁷. Спрощена систематизація нумізматичних матеріалів була виконана І.О.Стемпковським при підготовці публікації до газети "Одесский вестник" і своєї наукової роботи. А загалом, наукове опрацювання музейних експонатів не проводилось. Діяльність А.Б.Ашика у питаннях звітності про знахідки, відправки їх до Ермітажу викликала багато нарікань, обростає нісенітницями і чутками, які мали під собою підґрунтя. Йому пред'являли претензії про приховування знахідок і відправку їх до Санкт-Петербургу у вигідний для нього час. Спроба приписати собі знахідку декількох скульптур потягла за собою розслідування обставин цього випадку міністром внутрішніх справ Л.О.Перовським і призвели до відсторонення А.Ашика від роботи¹⁸.

Після відставки А.Ашика, археологічні розкопки в Керчі продовжували О.Є.Луценко — інженер шляхів сполучень, пристрасний археолог-аматор, директор музею у 1853-1878 рр., Я.М.Лазаревський, Ф.І.Грос, К.Р.Бегичев — співробіт-

ники музею. Вони намагались запроваджувати наукові підходи до археологічних розкопок, складали звіти, робили замальовки, креслення. Їх діяльність співпадала з діяльністю пристрасного археолога-аматора, міністра внутрішніх справ, потім міністра уділів Л.О.Перовського. Він розробив широку наукову програму систематичних археологічних розкопок давньогрецьких городищ і курганів, підготував правила проведення археологічних розкопок на Кримському півострові¹⁹. В них були викладені вимоги щодо: ведення детального журналу під час розкопок, незалежно від кількості і цінності знахідок, описування місцевості, де було знайдено пам'ятку. Відкривати гробниці вимагалось в присутності комісії у складі 3-х чоловік (2 — від музею, 1 — від градоначальника). Археологи мали оформляти протоколи, недопускати крадіжок. Транспортування знахідок вони мали здійснювати у тому вигляді, в якому вони були знайдені²⁰.

З приходом до музею О.Є.Луценка археологічні розкопки набули рис наукового дослідження. Музей став отримувати від імперської Археологічної комісії дотацію в сумі 1500 крб. щорічно²¹.

Під час Кримської війни співробітники музею зуміли вивести і врятувати лише частину експонатів музею, решта була пограбована окупаційними військами. Англійський полковник Вестмакот вивіз до Англії значну кількість пам'яток періоду Боспорської держави, які і нині прикрашають Британський музей в Лондоні. Англійські війська в пошуках скарбів самочинно проводили розкопки курганів²². Після війни силами енергійного директора О.Є.Луценка музей був відроджений, продовжились роботи по дослідженню пам'яток.

В діяльності Керченського музею найбільш рельєфно відбилися шляхи розвитку музейної справи в країні, основні напрямки їхньої наукової і практичної діяльності. З організацією музею в Керчі був покладений кінець пограбуванню древніх курганів хижацькими розкопками, хоча діяльність І.Бларамберга, А.Ашика, Д.Корейши була теж своєрідним пошуком скарбів на замовлення царського двору. Знахідки не досліджувались і не музеєфікувались. Керченський музей більше нагадував склад цікавих речей. В

ньому була відсутня наукова систематизація, експозиціонування. Лише під кінець періоду, що розглядається, відбулися зміни в підходах до археологічних досліджень, їх намагались вести по науковому плану. Але, незважаючи на це, Керченський музей спромігся зібрати найцінніші експонати, що зробило його другим музеєм у світі після Афіньського за колекцією скульптурних і архітектурних деталей (лапідарій).

З 1827 року веде свою історію Херсонський музей, який виник в результаті розкопок визначного пам'ятника давнини Херсонесу Таврійського. За дорученням адмірала Грейга у 1827 році лейтенант Крузе розпочав археологічні дослідження. Знайдені речі стали складати у сараї. У 40—50-х роках тут знаходилися знахідки з археологічних розкопок Д.Корейши, лейтенанта Шемякіна, О.Уварова²³. Вони не систематизувались, науково не досліджувались і в такому вигляді демонструвались відвідувачам. Разом з городищем представляли і музей, який користувався великою популярністю і був відомим за межами Росії. З 1845 року територія Херсонесу перебувала під наглядом Одеського товариства історії і старожитностей, який здійснював член ОТИС З.А.Аркас, що проживав у Севастополі. Були вжиті запобіжні заходи щодо припинення хижацьких розкопок. На жаль, цей період був занадто коротким. Археологічні розкопки, що велись за розпорядженням архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія, ієромонахом Василієм на завжди знищили для науки центральну, найбільш цінну частину Херсонесу²⁴. За задумом секретаря Одеського товариства історії і старожитностей планувалося “систематичне відкриття фундаментів церков і громадських споруд із збереженням їх в тому вигляді, в якому вони будуть знайдені”. Але в житті, як бачимо, сталось зовсім інше. Під час Кримської війни на території давнього Херсонесу французькі війська поставили батарею, знищивши при цьому залишки багатьох пам'яток, в тому числі і відкрити О.Уваровим унікальну базиліку²⁵.

У м.Катеринославі з ініціативою створення “Громадського музею” у 1848 році виступили представники місцевої інтелігенції. За планом, передбачалось зберігати в ньому предмети, що заслуговуватимуть уваги в історичному і ар-

хеологічному відношенні чи належатимуть до природних чи штучних виробів губернії. Засновниками музею виступили: генерал-губернатор А.Я.Фабр, директор губернських училищ Я.Д.Грахов. Вони розраховували на добровільні пожертви до музею з боку місцевих жителів, що володіли древніми монетами, медалями, предметами археологічної чи історичної вартості, знайденими як на території Катеринославської губернії, так і в інших місцях. Просили до предметів додавати невеликі описи з датою пам'ятки, відомостями, де і ким були знайдені чи придбані та інш. А.Я.Фабр передав закладу чималу кількість предметів, пожертвував певну суму грошей на облаштування музею, декілька екземплярів кам'яних баб (скульптур), започаткувавши формування унікальної колекції²⁶. Директор училищ Я.Д.Грахов, що взяв на себе всі турботи по створенню музею, подарував 60 медалей із срібла і міді. Розмістився музей в приміщенні Дворянського зібрання. Через три роки в його колекціях були нумізматичні предмети — давньоруські, польські, датські, пруські, французькі, австрійські, римські, грецькі, колекції кам'яного вугілля, гірських порід, керченських старожитностей (горщики, чашки, глечики — 160 шт.), єгипетські древності (зображення богів, скарбеїв з ієрогліфами, талісманами — 100 шт.), знахідки з розкопок кургану Міклашевського, фрагмент мідного горщика (грецького), знайденого у Верхньодніпровському повіті, ботанічний прес, що належав академіку П.С.Палласу і був ним подарований А.Я.Фабру. Музей планував розширити свої експозиції, придбати гербарій, дендрографічні, ентомологічні колекції, зібрані на території Катеринославської губернії²⁷.

Організація музеїв на території Південної України відноситься до початку ХІХ ст. Вона пов'язана з поширенням знань про пам'ятки античної епохи, давньоруського періоду, про природні багатства краю, окремих регіонів, що проявилось у масовому колекціонуванні, створенні приватних кабінетів, мюнц-кабінетів в учбових закладах.

Про доцільність створення мережі музеїв в Російській імперії неодноразово висловлювались академік Г.Келер, що служив в Ермітажі, П.І.Кеппен — член Рум'янців-

ського гуртка, згодом відомий вчений. Ф.Аделунг у 1817 році запропонував проект створення російського національного музею. Він наголошував на тому, що кожен народ повинен знати свою історію, шанобливо відноситись до пам'яток, збирати і вивчати їх²⁸.

Тому не випадково, що ініціаторами створення музеїв виступали представники наукової громадськості, інтелігенція, чиновники-спеціалісти різних галузей народного господарства, які були небайдужими до історії свого народу, краю. Фонди створених музеїв комплектувались за рахунків пожертв, археологічних знахідок, незначних закупок предметів старовини місцевою владою чи за рахунок казни.

Позбавлені матеріальної підтримки з боку держави, багато з них ледь-ледь животіли, не були широко відкритими для відвідувачів. В більшості випадків музеї слугували лабораторіями для вузького кола спеціалістів. Та, незважаючи на це, музеї сприяли поширенню відомостей про край, місцеву історію серед населення, зберегли в певній мірі значну кількість унікальних пам'яток сивої давнини, котрі і в наші дні викликають почуття гордості за свою державу.

¹ П.Свиньин. Обзорение путешествия издателя "Отечественных записок" по России в 1825 году, относительно археологии // Отечественные записки (далі - ОЗ). - 1826. - Ч. 27. - С. 99-101.

² Краткая характеристика Херсонской губернии // Херсонские губернские ведомости (далі - ХГВ). - 1853. - №3-4.

³ Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 93, оп. 1, спр. 39. - Арк. 3-3зв, 7.

⁴ Указатель Феодосийского музея древностей. - Феодосия. - 1903. - С. 11.

⁵ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. - Одесса, 1838. - Ч. II. - С. 263.

⁶ ДАОО. - Ф. 93, оп. 1, спр. 40. - Арк. 71-72.

⁷ Там само. - Арк. 26-27, 43-57.

⁸ Там само. - Арк. 37.

⁹ Там само. - Арк. 58-58зв, 103-103 зв.

¹⁰ Там само. - Арк. 44-45.

- 11 Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии. - М., 1961. - С. 35.
- 12 Исторический архив России (далі - ИАР). - Ф. 733, оп. 91, спр. 110. - Арк. 1.
- 13 Там само. - Арк. 3-4.
- 14 Донесение статского советника Бларамберга к господину Новороссийскому генерал-губернатору от 30 июля 1825 года // Записки, издаваемые от департамента народного просвещения. - 1827. - Кн. II. - С. 189.
- 15 Дложевський С.С. Одеський державний історично-археологічний музей. - К., 1924. - С. 5.
- 16 О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // Записки Одесского общества истории и древностей (далі ООИД). - 1872. - Т. 8, отд. III. - С. 369.
- 17 Марти Ю. Сто лет Керченскому музею (исторический очерк). - Керчь, 1926. - С. 7-8.
- 18 Бич. О.И. Архивные данные о статуях, найденных в Керчи в 1850 г. // Советская археология. - М., 1958. - Т. 28. - С. 87-89.
- 19 ДАОО. - Ф. 93, оп. 1, спр. 55. - Арк. 215-219.
- 20 Марти Ю. Вказ. праця. - С. 19-20.
- 21 Там само. - С. 18.
- 22 Жебелев С. Источники для изучения истории античной культуры Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. - М.-Л., 1955. - С. 14.
- 23 Гриневич К.Э. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому. - 1926. - С. 47.
- 24 Гриневич К.Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827-1927). Исторический очерк. - Севастополь, 1927. - С. 17.
- 25 Там само. - С. 47.
- 26 Каменные бабы. - Днепропетровск, 1976. - С. 9.
- 27 Описание общественного музея // Екатеринославские губернские ведомости. - 1852. - №25.
- 28 Аделунг Ф.П. Предложение об учреждении русского национального музея // Сын Отечества. - 1817. - Ч. 37. - №14.

Верменич Я.В.

БІЛЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА (КОМІСІЯ ДЛЯ ОПИСУ ГУБЕРНІЙ КИЇВСЬКОГО УЧБОВОГО ОКРУГУ)

Як науковий напрям і громадський рух, що ставив своїм завданням комплексне дослідження певного краю (регіону), краєзнавство на теренах України сформувалося в середині ХІХ ст. Першою науковою інституцією, яка прагнула до системного вивчення природи, клімату, населення, історії міст і сіл, історичних пам'яток, промисловості, торгівлі в межах великого регіону (5 губерній), стала Комісія для опису губерній Київського учбового округу. В час, коли самого поняття “краєзнавство” ще не існувало, київським науковцям вдалося не тільки істотно просунути вперед регіональні статистико-географічні дослідження, але й виробити критерії їх програмного забезпечення, згуртувати навколо Комісії серйозні наукові сили, зацікавити дослідженням минулого краю, його народонаселення і природних багатств широкі кола аматорів. Шукали вони, щоправда, з меншим успіхом, і шляхи практичного застосування здобутих знань.

Київський учбовий округ було створено у 1832 р. Він був одним з шести учбових округів, що існували у Російській імперії і одним з трьох, які діяли на території України. До складу Київського учбового округу увійшли Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська губернії, а з 1839 р. — і Полтавська. У наступні роки майже всі наукові установи, які створювалися у Києві, перебували у підпорядкуванні Київського учбового округу. Це давало змогу консолідувати навколо краєзнавчої роботи зусилля викладачів університету, гімназій, повітових училищ.

Комісія для опису губерній Київського учбового округу була створена у 1850 р., в час, коли суспільство перебувало в тривожному очікуванні давно назрілих соціальних і політичних реформ. Відставання самодержавно-кріпосниць-

кої Росії від країн Заходу стало кричущим, і виявлялося воно не тільки у консервації патріархального укладу життя, але й у практичній відсутності інструментів наукового пізнання суспільних явищ. Від часів В.Татищева та М.Ломоносова існувала, щоправда, традиція статистико-географічних описань територіальних одиниць, що вкладалися в рамки т.зв. державознавства. Здебільшого це були саме описання, а не дослідження, природних та кліматичних особливостей певної місцевості, окремих пам'яток, розміщення населення тощо. Предмет такої географії-статистики вимальовувався невиразно. В Україні про комплексне обстеження територій до середини XIX ст. мова взагалі не йшла. Правобережні українські землі лише незадовго перед тим, наприкінці XVIII ст. увійшли до складу Російської імперії, а з інших українських губерній лише Чернігівщина могла похвалитися топографічним описанням, що стояло на ґрунті тогочасних вимог.

Перша половина XIX ст. ознаменувалася утворенням на етнічних українських територіях кількох наукових товариств, таких як Харківське товариство наук, Одеське товариство історії і старожитностей, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київ). Вони підготували ґрунт для унормування наукових відносин, залучення до краєзнавчої роботи студентів, вчителів, інших любителів старовини. Але це були переважно історичні товариства, і діяльність їх в основному спрямовувалася на розшукування і збереження старожитностей. Тим часом у суспільстві відчувалася потреба у комплексному дослідженні територій з виразним спрямуванням у бік статистики народонаселення. Те, що робилося у цьому напрямі, по суті не виходило за межі якоїсь однієї губернії.

30 — 40-і рр. XIX ст. у зарубіжній соціогуманітаристиці справедливо характеризуються як “епоха ентузіазму” в статистиці народонаселення. Саме в цей час поряд з діючими офіційними статистичними інституціями в Європі почали виникати регіональні статистичні товариства. В Англії у 30-і рр. були створені Манчестерське статистичне товариство і аналогічне товариство у Брістолі. У 1834 р. було створене Лондонське статистичне товариство.

Потреба у створенні наукових товариств такого типу гостро відчувалася і в Україні. Ініціативу у цій справі взяв на себе Харківський університет, який ще у 1829 р. виробив проект Статистичного комітету і представив його у Міністерство народної освіти. Але ідея була заблокована самими ж представниками науки: академік Г.Паррот заявив, що вважає її “небезпечною для університету”. Професор, доводив він, має жити наукою, а не витратити сили на безплідну цифрову працю¹.

У Києві палким пропагандистом ідеї створення Статистичної комісії виступав відомий статистик-економіст Д.Журавський, який з 1845 р. працював чиновником особливих доручень при київському цивільному губернаторі І.Фундуклеї. Маючи ґрунтовну європейську освіту (Париж, Відень, Варшава) і досвід роботи під керівництвом відомого реформатора М.Сперанського, він обстоював ідею суцільного статистико-географічного описання Росії і надання Вільному економічному товариству функцій центрального статистичного органу². Оскільки цю ідею реалізувати не вдалося, Журавський зосередився на підготовці фундаментального “Статистического описания Киевской губернии”, яке здійснювалося під егідою і на кошти Фундуклея.

Управляючий Київським учбовим округом генерал-губернатор Д.Бібіков був ознайомлений з ідеями Журавського і по-своєму намагався сприяти їх реалізації, принаймні в межах округу. Університетських професорів, які зверталися до нього за субсидіями на далекі наукові відрядження, він орієнтував на більш ґрунтовне дослідження власного краю і саме на ці поїздки виділяв кошти. Протягом другої половини 1849 і початку 1850 рр. було одержано перші наукові результати, проте вони не виходили за межі дослідження округу у геолого-мінералогічному та біологічному відношеннях. Ось тут і стали в пригоді ідеї Журавського про необхідність детально розроблених історико-статистичних обстежень, для здійснення яких, на його переконання, Києву була потрібна своя Статистична комісія.

Своє бачення завдань Статистичної Комісії Журавський виклав у листі до помічника попечителя Київського учбово-

го округу М.Юзефовича від 1 квітня 1850 р. Значною мірою воно було зумовлене участю Журавського і багатьох інших київських науковців у діяльності Російського географічного товариства, створеного у 1846 р. Товариство розсило на місця програми обстежень територіальних одиниць, які могли стимулювати краєзнавчі пошуки на місцях. Проте Журавському було затісно у рамках традиційних “описань” губерній. Він мріяв про створення київської статистичної школи і водночас краєзнавчого центру з широким діапазоном досліджень, здатних пробудити “прагнення до ґрунтового вивчення власної вітчизни, до позитивності і самостійності досліджень”³. Статистична комісія мислилася Журавським як наукове товариство, здатне поміж іншим влити свіжий струмінь у цю роботу і об’єднати навколо конкретної справи як знавців і любителів старовини, так і “популяціоністів” (поняття “демографія” ще не існувало), природознавців, економістів.

Лист Журавського до Юзефовича цікавий тим, що, висувуючи ідею створення Статистичної комісії, він так широко формулює її завдання, що вони цілком вкладаються у пізніше розуміння системи наукового краєзнавства. Наукову і навчальну роль комісії він вбачав у тому, щоб збирання місцевого матеріалу і його обробка засобами камеральної статистики стали підґрунтям для створення наукової картини життєдіяльності п’яти губерній Київського учбового округу і водночас для використання зібраного матеріалу у викладанні; чимало надій він покладав і на те, що студенти і учні під час канікул будуть поповнювати цей матеріал і прилучатися до наукової роботи. Адміністративна функція комісії, за Журавським, мала полягати у впорядкуванні і систематизації розрізнених статистичних даних, що містяться в офіційних документах та діловодстві, складанні відповідних зводів, збірників статистичних та інших матеріалів, створенні з часом при Комісії статистичного архіву. З економічної точки зору значення роботи Комісії Журавський вбачав у ознайомленні підприємців і поміщиків з методами раціонального ведення господарства. Із часом, вважав він, вона може дати матеріал для видання землеробської газети. Все це разом, доводив Журавський, служитиме спра-

ві “видання повних або часткових описань краю, підвідомчого Київському учбовому округу, різних місцевостей, класів, народонаселення, учених та господарських питань”⁴.

Такий масштабний задум навряд чи відповідав тому розумінню значення вивчення округу, яке існувало у Бібікова. Він, природно, не забував про те, що відповідальність за напрям регіональних досліджень і їх суспільний резонанс власті імперії покладали саме на попечителів учбових округів, якими були генерал-губернатори. Тому у листах міністру внутрішніх справ і міністру народної освіти він поставив питання не про Статистичну комісію, а про Комісію для описання губерній округу. Дозвіл на її створення було одержано 20 грудня 1850 р. В статуті “Комиссии, высочайше утвержденной для описания губерний Киевского учебного округа”, який був затверджений Миколою I 22 грудня, зазначалося, що вона заснована “для дослідження губерній Київського учбового округу у природничому, сільськогосподарському і промисловому відношеннях і для статистичного їх описання”⁵.

Хоч це було не зовсім те, про що мріяв Журавський, він дав згоду на пропозицію Бібікова стати ученим секретарем комісії. Щоправда, це викликало незадоволення Фундуклея, який побоювався, що робота в комісії загальмує підготовку “Статистического описания Киевской губернии”. На нове призначення Журавського він погодився лише за умови, що посада секретаря не завадить швидкому завершенню “Описания”, чим поставив Журавського у складне становище. Навантаження ставало неймовірним, але від спокуси хоч якось реалізувати свої задуми він не був у силі відмовитися. Хоч через рік стан здоров’я Журавського погіршився настільки, що роботу на посту секретаря Комісії йому довелося облишити⁶.

Перше засідання Комісії відбулося 21 лютого 1851 р. Її головою було призначено М.Юзефовича, заступником — ректора університету Р.Траутфеттера, Журавський став її ученим секретарем і редактором IV Статистичного відділення. Всього відділень було чотири: крім статистичного, ще географічне, природничо-історичне і промислове. Пізніше, у 1854 р., було відкрите і етнографічне відділення.

Програма діяльності Комісії була результатом колективних зусиль; при її складанні були використані напрацювання професорів університету, якими визначався напрям досліджень 1849 — 1850 рр. Оскільки більшість членів-засновників працювала в галузі природничих наук, основу програми складали дослідження в галузі мінералогії й геології (К.Феофілактів), ботаніки (Р.Траутфеттер), зоології (К.Кесслер). Окремо передбачалося визначити перспективи медичної ботаніки дослідженням дикоростучих лікарських рослин у Полтавській губернії. Підвалини історичного краєзнавства закладалися запропонованим І.Вернадським, П.Павловим та А.Ставровським планом географічного, статистичного і історичного описання краю, яким передбачалося збирання відомостей про пам'ятники архітектури й живопису; про народні звичаї, обряди, що виникли в давнину і збереглися. Окремо планувалося історичне дослідження внутрішнього життя міст: а) з погляду юридичного; б) економічного; в) духовного. Інтерес до проблем народонаселення не обмежувався дослідженням його природного руху — передбачалося вивчати його за соціальними групами, з урахуванням історії колонізації, майнового стану, занять. Окремо планувалося здійснити дослідження “іноплеменно-го впливу на тутешній край” із диференціацією по губерніях, повітах, містах⁷. Отже, членів комісії цікавило складне переплетення на цій території різних етнічних впливів і, як показали пізніші дослідження, межі мовних кордонів. Програмою діяльності Комісії передбачалося також вивчення історії промисловості в краї і статистики народонаселення, чим закладалися водночас основи соціоекономічного краєзнавства і регіональної демографії.

Об'єднати всі зазначені напрямки роботи єдиною ідеєю вдалося завдяки тому, що справу визначення характеру діяльності Комісії взяв у свої руки Журавський. У червні 1851 р. він представив на розгляд Комісії “План статистического описання губерний Киевского учебного округа”, який щодо масштабу намічених статистико-економічних опитувань і глибини дослідження проблем був безпрецедентним. Досить сказати, що він мав 55 розділів і включав 418 питань. Дослідження планувалося як дев'ятитомне⁸.

Відомий український спеціаліст у галузі історії статистики М.Птуха зазначав, що видання “Плану” Журавського мало велике загальнодержавне значення, оскільки створило наукові критерії дослідження окремих місцевостей Росії⁹. Програма опитувань була не лише ґрунтовною, але й цілком оригінальною, такою, що враховувала місцеві реалії, і мала, поміж іншим, суто прикладне значення. Журавський вважав, що будь-які спроби реформування російської дійсності за рецептами лордів Блюма чи Росселя, на основі полеміки у закордонних журналах, безплідні; спроби “запозичувати чужі думки, не працюючи над засвоєнням їх з вітчизняної точки зору” нічого дати не можуть¹⁰. Він був переконаний, що лише здійснені на основі детально розроблених планів демографо-статистичні обстеження розміщення населення, його відтворення, міграційної рухливості, етнічних характеристик укупі з дослідженням економічних чинників прогресу, історичних традицій, звичаєвого права, пам’яток культури тощо можуть створити науковий каркас для реформування системи господарювання і управління, формувати в суспільстві усвідомлене ставлення до нововведень.

Особливо слід наголосити на тому, що як послідовний демократ, ворог кріпосництва Журавський передбачив у “Плані” вивчення економічного й морального стану, культури й побуту найнижчих верств суспільства — робітників і селян. Один з розділів плану передбачав “окремі дослідження і описи фабрик і заводів”, започатковуючи цим напрям краєзнавчих досліджень, що набув розвитку вже у наступному, ХХ столітті. Один з найбільш уважних дослідників діяльності Комісії В.Горленко звертав увагу на першу в історії української науки постановку питання про вивчення робітничого побуту в “Плані” Журавського. Запроваджуючи, зокрема, статистичний принцип у етнографію, він набагато випередив розвиток сучасної йому етнографічної думки¹¹.

Таким чином, в особі Комісії Україна дістала авторитетний осередок краєзнавства, багатообіцяючі задуми якого звернули на себе увагу російської наукової громадськості. Щоправда, коштів на її роботу уряд не виділяв: вона повинна була працювати на правах наукового товариства і

існувати на членські внески і пожертвування меценатів. Рамки її діяльності істотно обмежувалися також тим, що план її роботи і склад керівництва мав затвердити особисто генерал-губернатор.

Робота товариства ускладнювалася розходженнями у поглядах його членів. Голова комісії, помічник попечителя Київського учбового округу М.Юзефович дотримувався консервативних поглядів і дещо пізніше виявив себе як запеклий українофоб. Намагався ні в чому не відступати від офіційно визначеної лінії у роботі товариства і Р.Траутфеттер. Журавському, як послідовному демократу, доводилося постійно переборювати спротив тим починанням, які мали на меті висвітлення “темних сторін” життя. Проте завдяки його ентузіазму навколо комісії згуртувалося чимало прогресивно настроєних вчених. Своїми демократичними переконаннями відрізнялися професор університету П.Павлов, белетрист і етнограф О.Афанасьєв-Чужбинський, відомий історик М.Маркевич. В комісії плідно працювали люди, закохані в українську минувшину — М.Максимович, А.Метлинський, В.Тарновський.

Про труднощі, які одразу ж постали перед членами новоствореного наукового товариства, може дати уявлення непроста доля головної праці Журавського — “Статистическое описание Киевской губернии”. Хоч І.Фундуклей зробив усе для того, щоб попередній перегляд праці в міністерстві внутрішніх справ пройшов без ускладнень, чиновники різних відомств на свій розсуд коригували цифрові показники, а Синод не дозволив публікацію статті Журавського про землі й угіддя духовенства губернії. Цензурні перепони затримали видання праці на п’ять років. Найстрашніше сталося вже після смерті Журавського — четвертий том праці в цензурі взагалі загубився і світу не побачив.

Втім і ті три томи, які з’явилися друком на початку 1856 р., могли зробити честь будь-якому науковому товариству. 1910 сторінок великого формату з планами, картами, ілюстраціями і безліччю таблиць містили величезний матеріал про розташування Києва і губернії, про ріки, клімат, мінеральні ресурси, народонаселення, стани, етнічні групи, домашній побут, екологію тощо. Як зазначалося у передмові

до видання, “стан краю у нинішньому його вигляді” скрізь доповнювався нарисами його історичного розвитку і дослідженнями минулого побуту за літописами і документами, що збереглися¹².

Особливо багато уваги у тритомнику приділено проблемам народонаселення і його динаміки, характеристиці різних станів і класів, етнічних груп; помітне місце відведене місцевому єврейству. Надзвичайно цінні дані містив огляд міст, містечок, сіл і шляхів сполучень між ними. Тут є докладний нарис Києва з аналізом його природних особливостей і планування, характеристикою громадських і казенних будівель, міського управління і господарства. За такою ж схемою дано огляд повітових міст, містечок і сіл. Так починалася традиція систематичного дослідження історії міст і сіл України, яка нині має вже півторавікову історію. У планах комісії було видання списків населених пунктів округу.

За багатьма параметрами “Описание” стало еталонною працею, яка визначила напрям історико-краєзнавчих досліджень в усій Росії на багато років уперед. За оцінкою М. Чернишевського, воно виявилось одним з найдорогоцінніших надбань російської науки протягом всього століття¹³. Географічне товариство посмертно присудило за нього Журавському Жуковську премію — “як за працю, що не має рівних у нашій літературі”. У своєму звіті про піввікову діяльність Географічного товариства П.Семенов-Тянь-Шанський відзначав величезний вплив Журавського і його праць на наступний розвиток історико-географічних досліджень і праць з теорії і практики статистики¹⁴.

За методикою, апробованою на матеріалах Київської губернії, Комісія мала на меті здійснити обстеження всіх 5 губерній учбового округу. При цьому були запропоновані нетрадиційні методи збирання і обробки етнографічно-статистичного матеріалу — експедиційні, шляхом анкетування тощо, а також нові методи картографування культурно-побутових явищ. Докладну програму етнографічного описання губерній округу розробив у 1853 р. В.Дабіжа. “При складанні цієї програми, — писав він, — я мав на увазі охопити з усіх боків народне життя у якомога повніших і докладні-

ших його проявах”¹⁵. Концентруючи увагу на антропологічних та етнографічних особливостях регіону, ця програма у своїй мовній частині була доповнена А.Метлинським. На думку академіка І.Срезневського, вона була “прекрасним надбанням у нашій філолого-етнографічній літературі”¹⁶. Йшлося, зокрема, про визначення шляхом картографування меж поширення особливостей у їжі, одязі тощо — насамперед для окреслення етнічних кордонів.

Перші три роки діяльності Комісії виявилися напрочуд плідними. За цей час було проведено 18 засідань Комісії, видано 3 томи її “Трудов” (четвертий вийшов у 1861 р.). Результатом колективних зусиль К.Феофілактова, К.Кесслера та О.Роговича стала серія капітальних монографій “Естественная история губерний Киевского учебного округа” (6 томів, 1850 — 1856) — перша спроба комплексного вивчення природних багатств краю. К.М.Феофілактів уже в цей час гучно заявив про себе як про засновника київської школи геологів і петрографів; “Нестора російської геології”. Саме в цей час він впритул зайнявся вивченням гранітів України, здійснив успішну спробу їх типізації, довів різновіковість гранітів, що складають Український кристалічний масив. Роботу О.Роговича про третинні викопні риби (1860) було відзначено премією Мінералогічного товариства¹⁷. Р.Траутфеттер підготував ряд цікавих праць з флори Київської губернії, став засновником університетського ботанічного саду, який невдовзі став одним з кращих у Росії. Величезний вплив на умови студентства мав талановитий професор російської історії П.Павлов, який, за свідченням одного з сучасників, “був тим, чим Грановський для Москви, Каченовський для Харкова — сіячем істини і добра”¹⁸.

Загалом напрям діяльності Комісії вкладався в рамки “росієцентристських” підходів; на те, щоб стати центром українознавства, вона не претендувала (лише через чверть століття таку роль взяв на себе її наступник — Південно-Західний відділ Російського географічного товариства). Проте зроблене комісією в галузі етнографії проклало шляхи до дослідження українського етногенезу і визначення українських етнічних кордонів. Мовно-діалектні відмін-

ності у різних губерніях і питання етнічного кордону цікавили, приміром О.Афанасьєва-Чужбинського, який поставив перед собою завдання “проведення на карті межі малоросійського наріччя”¹⁹. Праця Афанасьєва-Чужбинського “Быт малороссийского крестьянина” була спробою висвітлення особливостей культури і побуту українців, їх звичаїв, обрядів, фольклору. Паралельно він працював над “Словарем малорусского наречия”, частина якого (літери А-З) була опублікована в Петербурзі. Пізніше високу оцінку цьому словнику дав І.Франко²⁰.

Дуже цікавий напрям роботи обрав для себе М.Маркевич. Замисливши написання великої праці “Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени”, він зосередився спочатку на докладному вивченні народонаселення Полтавської губернії, давши у статті, опублікованій у III томі “Трудов” Комісії, докладну характеристику її демографічного розвитку у XVII — XVIII ст. Маркевича сьогодні вважають фундатором історико-демографічного вивчення народонаселення України, звертаючи увагу, зокрема, на те, що він точніше, ніж його наступники, визначив величину двору в українських переписах і дослідив вплив природного руху і міграцій на темпи зростання населення”²¹. Давши докладну характеристику надто тяжких умов життя українського селянина, Маркевич саме з них виводив високий рівень захворюваності і смертності, особливо жіночої і дитячої. Різні сторони життя українських селян знайшли відображення в серії статей Маркевича “Простонародная малороссийская медицина”, “Простонародное малороссийское поваренное искусство”, “Описание вертепа рождественского”, опублікованих уже після смерті автора у збірнику “Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян” (1860).

Справді безцінним вкладом в українознавство є серія альбомів Д. де ла Фліза з замальовками українських жител, одягу, старожитностей, монет, з копіями історичних документів тощо. Працюючи у новому жанрі “медикотопографічного описання” або “медичної географії”, де ла Фліз не тільки виконав антропо-культурний опис Київської губернії середини XIX ст. з акцентом на побуті, заняттях селян,

але й у сотнях малюнків передав неперевершений колорит тогочасного українського життя. Йому ж належить заслуга виділення на території Київщини двох локальних культурно-побутових районів — Київсько-Васильківського та Радомишльського²².

Комісія внесла помітний вклад і у фольклористику. Два збірники українських народних пісень, видані у 1854 і 1857 рр., були підготовлені А.Метлинським та Г.Галаганом²³. Останній виконував і цікаву етнографічну працю, описуючи власний маєток у с.Сокиринці “в статистичному, сільськогосподарському та етнографічному відношеннях”. В.Федоров готував етнографічний опис єврейського населення усіх п'яти губерній округу.

Поступово комісія ставала, як це переконливо показав В.Горленко, фактичним центром етнографічної науки в Україні. З усіх її кінців на адресу комісії надходили етнографічні описи, авторами яких були місцеві вчителі, церковні діячі. Так з'явилися історико-етнографічні нариси про Олишівку, Мглин, Переяслав, Острог та інші міста і містечка України.

По суті першу в Україні працю з демоекономіки селянської сім'ї створив В.Тарновський. Його стаття “О делимости семейств в Малороссии”, опублікована в II томі “Трудов” Комісії, досліджувала вплив дроблення і розкладу великої сім'ї на економіку сільського господарства. На відміну від багатьох тогочасних авторів, які наголошували на індивідуалізмі як відмінній рисі української ментальності, Тарновський вважав, що в такій же мірі українцеві властивий і колективізм, прояви якого він бачив у толоці, супрязі, чумакуванні. Великий рукопис Тарновського “Материалы по истории общественного быта в Малороссии” лишився невиданим.

Обраний Комісією напрям дослідження і особливо поширювані нею програми згуртували навколо неї значний актив ентузіастів. На початку 1853 р. вона об'єднавала 69 почесних, 63 дійсні члени і 22 члени-співробітники²⁴. Комісія активно співпрацювала з Російським географічним товариством — більшість її членів була одночасно і членами РГТ (обидва товариства обмінювались програмами і праця-

ми). Комісія обмінювалася виданнями також з Сибірським відділенням РГТ, Санкт-Петербурзьким, Московським, Казанським, Харківським університетами, Московським товариством дослідників природи, Імператорським вільним економічним товариством, Ніжинським ліцеєм князя Безбородька, Одеським Рішельєвським ліцеєм²⁵

Після того, як внаслідок хвороби Журавського ученим секретарем Комісії став Н.Бунге, фокус наукових зацікавлень її членів змістився убік дослідження економічних проблем. Сам Бунге працював над темою “Описание мануфактурной промышленности в губерниях Киевского учебного округа”, Н.Лукомський досліджував розвиток цукрової промисловості. Комісія створила два спеціальні комітети: для вивчення торгівлі залізом і для складання програми по описанню поміщицьких маєтків. Розіслана першим із згаданих комітетів анкета впроваджувала новий метод збирання інформації. На неї було одержано 22 відгуки.

Втім, у центрі уваги Комісії лишалися проблеми народонаселення краю у тому вигляді, як їх розпочав Журавський. Під керівництвом Н.Бунге були завершені вибірки з ревізських сказок 9-ї ревізії, які служили для визначення руху населення, його сімейного й вікового стану. Журавський вважав за необхідне доповнити їх даними про тих, хто не потрапив у ці списки: дворян, поміщиків, чиновників, духовних осіб²⁶. Йшлося про те, щоб всебічно відобразити картину станового поділу, спочатку на матеріалах Київської губернії.

На підставі сказаного цілком обґрунтованим уявляється зроблений авторами енциклопедії “Міграційні процеси в сучасному світі” висновок про те, що київська школа статистики завдяки працям Д.Журавського, Г.Галагана та В.Тарновського посіла провідні позиції у розвитку вітчизняної демографічної думки²⁷. Саме на час діяльності Комісії припадає початок відтворення населення за соціальними групами, з урахуванням міграцій і соціальної мобільності, розселення, майнового стану, занять тощо. По суті від цього часу можна говорити про виникнення в Україні демографії (у 1855 р. цей термін вперше вжив французький природознавець А.Гійяр). Заслугу Журавського і його колег по комісії

слід вбачати і в тому, що він звернувся до проблематики народонаселення в історичному ключі і в такий спосіб прокладав шлях до виникнення історичної демографії, яка оформилася в окремий напрям досліджень дещо пізніше.

Завдяки тісному співробітництву Комісії з РГТ у керівництва останнього виникла ідея перетворення Комісії у відділ Російського географічного товариства. Ця ідея обговорювалася під час перебування в Києві віце-президента РГТ М.Муравйова у 1853 р. Комісія створила спеціальний комітет у складі М.Юзефовича, Р.Траутфеттера, С.Ходецького, В.Шульгина, Н.Бунге. Розроблений нею план виходив з необхідності розширити сферу діяльності комісії, насамперед за рахунок, як зазначалося у її доповідній записці генерал-губернатору, “студій природно-історичних і господарських”. Члени комісії сподівалися, що в такий спосіб вони дістануть так необхідні комісії кошти для вивчення краю і зможуть використати видавничу базу РГТ. Назва об'єднаної установи пропонувалася така: “Відділ ІРГТ і з'єднана з ним Комісія при Університеті ім.св.Володимира”²⁸. Передбачалося також створити у Києві етнографічний музей.

Реалізувати ідею об'єднання у той час не вдалося. Її не підтримав міністр освіти Норов, не бажаючи стороннього втручання у справи свого відомства, та й у самих ентузіастів вивчення краю щодо цього було чимало сумнівів. Не поділяв оптимістичних ілюзій щодо об'єднання Журавський. Хоч на той час внаслідок хвороби він уже відійшов від активної праці, проте, за його власними словами, лишався “поборником справді корисних справ, у тому числі і справи комісії нашої”. Журавський вважав, що РГТ, незважаючи на широкий склад учасників, діє безсистемно, “не має ніякої позитивної мети”. Дві зовсім різні установи, вважав він, не мають спільної платформи для співпраці²⁹.

Величезний обсяг різнопланової роботи, здійсненої в рамках Комісії та поза нею її членами, все ж не створив міцного фундаменту для перетворення її у визнаний регіональний центр краєзнавства. Хвороба і смерть Д.Журавського позбавила її стрижня, навколо якого розгорталася народознавча робота. Посилення впливу консервативних сил у керівництві комісії призвело до виразних намагань перетвори-

ти її у додаткове зняття обмеження польських впливів і русифікації краю. Як свідчить лист Г.Галагана до М.Юзефовича, що відноситься до 1860 р., керівництво Комісії мало намір використати потенціал науковців для активізації “православно-російської пропаганди, зрозуміло, розважливої і поміркованої”. Цій меті мало служити Товариство для поширення грамотності у Південно-російському краї, з пропозицією про створення якого виступив Г.П.Галаган. Поширення дешевих книг. на його думку було необхідне, щоб народ “зарубав би у своїй пам’яті, що він народ російський і православний і що він один від Дніпра до Карпат”³⁰.

Такі настрої, зрозуміло. не сприяли консолідації навколо Комісії поміщиків краю, які в своїй основній масі були поляками. Ще з 1853 р. почався процес відмови багатьох з них від почесного членства у Комісії (що надзвичайно загострило проблему коштів). Намагаючись якимось зацікавити своєю діяльністю місцеві власті і землевласників, керівники Комісії виступили з ініціативою наблизити її до життєвих потреб, перетворивши її у центр сприяння розпочатим у країні реформам. З ініціативи віце-голови Комісії М.Бунге 16 листопада 1860 р. вона заявила про намір змінити свій статут, оскільки його перший параграф “має, на думку деяких членів, чисто теоретичний, науковий характер і позбавляє її можливості сприяти практичним інтересам краю”. Зазначаючи, що в умовах пробудження господарської діяльності, утворення агрономічних товариств “виникло багато нових потреб”, пропонувалося перетворити Комісію у товариство сприяння сільському господарству і промисловості³¹.

Хоч на цей раз ініціатива науковців була підтримана Міністерством народної освіти, новий статут, очевидно, так і не був прийнятий. У наступні роки діяльність Комісії майже зовсім завмерла. 18 березня 1864 р. розпорядженням міністра народної освіти вона була ліквідована, а її кошти передані Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, яка на цей час дістала назву Київської археографічної комісії.

Незважаючи на короткий час свого існування, Комісія чимало зробила для закладення наукового фундаменту краєзнавства і стимулювання регіональних історико-етногра-

фічних та статистико-економічних досліджень. Вона започаткувала новий науковий напрям — історико-демографічне вивчення народонаселення в Україні, з якого потім вирости економічна, історична, соціологічна, регіональна, етнічна демографія. Чималий, досі недооцінений, внесок зроблений нею і у вивчення природних ресурсів України.

¹ Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. - Т. II. - М., 1959. - С. 150.

² Там само. - Т. I. - М., 1955. - С. 93.

³ Труды Комиссии, Высочайше учрежденной при Императорском университете Святого Владимира для описания губерний Киевского учебного округа (далі - Труды...). - Т. 2. - К., 1853. - С. 1.

⁴ Центральний державний архів України у Києві (далі - ЦДІА України). - Ф. 873, оп. 1, спр. 25. - Арк. 1-2.

⁵ Там само. - Ф. 884, оп. 1, спр. 2. - Арк. 1.

⁶ Там само. - Спр. 19. - Арк. 2.

⁷ Труды... - Т. 2. - С. 13-14.

⁸ Труды... - Т. 1. - К., 1852. - С. 8-10.

⁹ Птуха М.В. Вказ. праця. - Т. II. - С. 79.

¹⁰ Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. - К., 1846. - С. 15-16.

¹¹ Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. - К., 1964. - С. 194-195.

¹² Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным Советником, сенатором Иваном Фундуклеем. - Ч. I. - СПб., 1952. - С. 1.

¹³ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. - Т. III. - М., 1947. - С. 387.

¹⁴ История полувековой деятельности Русского географического общества. 1845 - 1895. - Ч. II. - СПб., 1895. - С. 1343.

¹⁵ ЦДІА України. - Ф. 884, оп. 1, спр. 29. - Арк. 68-69.

¹⁶ Горленко В.Ф. Вказ. праця. - С. 215.

¹⁷ Історія Київського університету. 1834 - 1959. - К., 1959. - С. 130.

¹⁸ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность // Вестник Европы. - 1903. - №2. - С. 619.

¹⁹ ЦДІА України. - Ф. 884, оп. 1, спр. 29. - Арк. 5.

- 20 Франко І.Я. Твори в двадцяти томах. - Т. XVII. - К., 1955. С. 470-471.
- 21 Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія. - К., 1998. - С. 765.
- 22 Горленко В.Ф. Вказ. праця. - С. 230.
- 23 Народные южнорусские песни. Изд. Амвросия Метлинского. - К., 1854; Южнорусские песни. - Ч. I. - К., 1857.
- 24 ЦДІА України. - Ф. 884, оп. 1, спр. 26. - Арк. 29.
- 25 Там само. - Спр. 60. - Арк. 2-15.
- 26 Там само. - Ф. 873, оп. 1, спр. 25. - Арк. 3.
- 27 Міграційні процеси в сучасному світі. - С. 767.
- 28 ЦДІА України. - Ф. 884, оп. 1, спр. 26. - Арк. 29-30.
- 29 Там само. - Ф. 873, оп. 1, спр. 25. - Арк. 5.
- 30 Савченко Ф. Заборона українства 1879 р. - Х.-К., 1930. - С. 355.
- 31 ЦДІА України. - Ф. 884, оп. 1, спр. 79. - Арк. 1.

Бонь О.І.

ДІЯЛЬНІСТЬ О.П.НОВИЦЬКОГО ПО ОХОРОНІ ТА ВИВЧЕННЮ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Олекса Петрович Новицький дослідницьку роботу завжди поєднував з практичними заходами по збереженню української історико-культурної спадщини. У полі зору О.П.Новицького постійно перебували проблеми збереження пам'яток архітектури та містобудування, монументального та станкового мистецтва, твори мистецтва в культових спорудах тощо.

Пам'яткоохоронна діяльність О.П.Новицького почалась задовго до обрання його дійсним членом ВУАН і переїзду до Києва. Саме він намагався об'єднати українські наукові сили для виявлення, дослідження та передачі Україні національних історико-культурних надбань, що знаходились в музейних збірках та архівах Москви. У 1918 — 1922 рр. учений в міру сил і можливостей вивчав та рятував пам'ятки археології та архітектури в Криму.

Розпочавши свою наукову працю в Москві, Олекса Новицький поступово стає членом наукових товариств, які опікувались станом і збереженням пам'яток. Ще до обрання до складу Московського архітектурного товариства учений брав участь у з'їзді російських архітекторів в грудні 1892 р. Тоді його до кола найвідоміших архітекторів держави ввів критик О.М.Бенуа. На з'їзді отримала підтримку діяльність молодого ученого по виданню журналу "Русский художественный архив" та інші оригінальні проекти¹. Залишилась в пам'яті колег і його доповідь, виголошена в грудні 1898 р. на засіданні Московського архітектурного товариства, вона стосувалась питань найдавнішого періоду російської архітектури. Враховуючи наукові розробки вченого, Московське архітектурне товариство 22 лютого 1901 р. обрало О.П.Новицького членом-кореспондентом (дійсними членами могли бути тільки професійні архітектори)². 9 січня 1904 р. обрано членом-кореспондентом Московського археологічного товариства³. Його керівництво, на чолі з графінею П.С.Уваровою, відреагувавши на підняте 7 жовтня 1885 р. міським головою Серпухова питання про реставрацію унікальної пам'ятки російського середньовіччя – кам'яного Кремля, доручило вивчення цього питання М.В.Нікітіну. На жаль, М.В.Нікітін заявив, що Серпуховський кремль не заслуговує ніякої уваги і П.Уваровій довелося примушувати його написати в 1886 р. обгрунтовану доповідь. Ця доповідь містила багато помилкових суджень і тому питання вирішене не було. Тим часом єдина в своєму роді пам'ятка гинула. виправити становище було доручено О.П.Новицькому. Він почав цю роботу з ґрунтового вивчення архівних джерел на місці, належним чином впорядкувавши їх. Вченому вдалось спростувати ряд тверджень М.В.Нікітіна. Критично вивчивши архівні джерела, здійснивши натурні обстеження, О.П.Новицький реконструював план Серпухова XVII ст.

Після висновків вченого Московське археологічне товариство одноголосно вирішило звернутись до міністра внутрішніх справ Д.А.Толстого з клопотанням про реставрацію Серпуховського кремля, а в разі необхідності – звернутися

до імператора особисто. Під час перебування міністра в Москві П.С.Уварова представила О.П.Новицького і його однодумців Д.А.Толстому, який пообіцяв виділити в наступному році 5000 крб. на відновлення Кремля. Так було врятовано унікальну пам'ятку вітчизняної фортифікації⁴. Одночасно О.П.Новицький ввів нові матеріали до наукового обігу, виступивши з доповідями на засіданнях Московського архітектурного товариства 18 березня 1906р. "Про давній Кремль в місті Серпухові"⁵, та Московського археологічного товариства. Велика стаття з високоякісними фото була надрукована і в "Древностях", які видавало Московське археологічне товариство. Зважаючи на таку подвижницьку діяльність 19 грудня О.П.Новицький був обраний дійсним членом товариства⁶.

Готуючись до свого 40-річного ювілею, Архітектурне товариство доручило О.П.Новицькому, як члену редакційного комітету та знаному історіографу мистецького життя Москви, керувати збором матеріалу по художньо-архітектурному відділові⁷.

Брав участь О.П.Новицький і в головних форумах пам'яткоохоронців дореволюційних часів — Археологічних з'їздах, які проводило Московське археологічне товариство. Від Архітектурного товариства 3 квітня 1908 р. він був обраний на XIV з'їзд, який проходив у Чернігові на честь його тисячоліття⁸ Такий же мандат 6 травня він отримав і від Московського археологічного товариства⁹. Поїздка в Чернігів і спілкування з найвідомішими ученими, участь у плідних дискусіях не тільки сприяли науковому зростанню О.П.Новицького, а і популяризували наукові здобутки ученого. З'їзд відбувся з 1 по 12 серпня 1908 р. Йому передувало скликання у Москві підготовчого з'їзду, оргкомітет якого очолювала П.С.Уварова, а делегатами від наукових інституцій всієї Росії були крім О.П.Новицького В.К.Трутовський, Ю.В.Готьє, Д.В.Айналов, Ф.Ф.Горностаєв, М.В.Довнар-Запольський, І.Є.Забелін, В.О.Ключевський, Н.П.Кондаков, А.Ю.Кримський, В.Г.Ляскоронський, Г.Г.Павлуцький, Н.В.Покровський, Б.І.Ханенко, М.А.Янчук та багато інших¹⁰. На першому ж засіданні підготовчого з'їзду розгорнулася дискусія щодо місця проведення

з'їзду. Академік Н.П.Кондаков та його прибічники запропонували перенести з'їзд в Севастополь або Самарканд. Та все ж, більшість делегатів, серед яких і О.П.Новицький, проголосували проти такого рішення¹¹. Водночас делегати не підтримали пропозицію директора Чернігівського музею О.П.Шелухіна про введення в програму з'їзду окремого відділення "українські старожитності" (було вирішено з'ясувати це питання на самому з'їзді). Не обминули учасники зібрання і питання мови — вирішено загалом вести засідання російською мовою, але учений комітет дістав право призначати їх також французькою, німецькою та слов'янськими мовами (серед них і українською). Це питання виникло не випадково. Справа в тому, що на попередньому з'їзді в Катеринославі голова МАТ П.С.Уварова, виконуючи вимогу властей, заборонила проведення засідань українською мовою. Олена Пчілка згадувала, що П.Уварова виступила також проти запрошення галицьких учених, які за її висловом "гірше іноземців"¹². Але на чернігівський з'їзд вже були запрошені представники НТШ. Активно обговорювались на другому засіданні підготовчого з'їзду теми, пов'язані з українськими архітектурними і археологічними пам'ятками, архівними матеріалами тощо. Тоді ж О.П.Новицький не погодився з деякими ученими, пославшись на відповідну літературу, які стверджували, що немає єдиних правил археологічних розкопок. Також разом з А.І.Маркевичем він виступив за охорону важливих в археологічному відношенні місцевостей. Одночасно О.П.Новицький поставив проблему, яку вважав за необхідне розглянути в Чернігові: "Огляд матеріалів з археології України в мандрівках іноземців по Росії"¹³.

На самому з'їзді в Чернігові, який повинен був довести історичне і археологічне значення старовинного українського міста, О.П.Новицький виступив з оригінальною доповіддю "Риси самотності в українській архітектурі"¹⁴, яка викликала жваву дискусію. Обговорення цієї доповіді відбулось 10 серпня в секції пам'яток мистецтва і малярства, нумізматики і сфрагістики, яка працювала під головуванням Д.В.Айналова, при секретарстві О.П.Новицького. В диску-

сії взяли участь П.С.Уварова, проф. Г.Г.Павлуцький, проф. А.П.Голубцов та інші учені. Г.Г.Павлуцький підтримав, як і більшість присутніх, ідею переконливо проілюстровану О.П.Новицьким, що найбільш типовими для української архітектури є трибанні церкви¹⁵. Сприяло зміцненню зацікавлення О.П.Новицького українськими архітектурними пам'ятками безпосереднє дослідження чернігівських пам'яток, що проводилось Д.Я.Самоквасовим під час з'їзду.

16 січня 1909 р. О.П.Новицький знову був обраний делегатом наступного XV археологічного з'їзду, але не зміг взяти в ньому участі. Та співпрацю з Московським археологічним товариством він не полишав. Так, учений виступив одним із ініціаторів створення Комісії по вивченню старої Москви, а 27 грудня 1909 р. на засіданні товариства був затверджений її членом-засновником. Ця комісія повинна була, за задумом засновників, організувати не тільки дослідження, а безпосередню охорону взятих на облік пам'яток¹⁶. Тут він міг повністю використати ті знання, які набув про пам'ятки, що знаходились в монастирях Москви і її околиці. Брав діяльну участь вчений і в читаннях, які проводило МАТ з метою популяризації історико-культурної спадщини. 23 листопада він виступив з доповіддю, присвяченою пам'яті В.В.Стасова, яка потім була надрукована у виданнях товариства¹⁷. Жвавий інтерес і обговорення в МАТ і особливо в Комісії по збереженню давніх пам'яток цього товариства викликала доповідь О.П.Новицького про походження цибулеподібної форми бань російських церков¹⁸. Його оригінальні праці, висловлені думки отримували високу оцінку і надалі.

Та найбільшу вагу для української науки в період до обрання ученого дійсним членом ВУАН, безперечно, мала діяльність по виявленню та складенню списку пам'яток української історико-культурної спадщини. 2 жовтня 1917 р. генеральний секретар народної освіти І.Стешенко разом з головою Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва М.Ф.Біляшівським звернулись до О.П.Новицького з проханням взяти на себе впорядкування списку українських речей в музеях і церквах Москви¹⁹. Принагідно можна вказати, не розкриваючи всіх проблем реституції, що були під-

няті відразу після початку української національної революції та створення Центральної Ради. 17 квітня 1917 р. на засіданні комітету Центральної Ради М.С.Грушевський звернув увагу на необхідність повернення історико-культурних надбань, що походять з України. В свою чергу М.Ф.Біляшівський на цьому засіданні зазначив політичну складність такого повернення і наголосив на потребі вимагати, перш за все, козацькі клейноди та інші речі, що знаходяться в Москві в Оружейній палаті та інших збірках і виявлення українських скарбів спеціальними уповноваженими людьми. На цю посаду в Петрограді було рекомендовано К.Широцького. М.С.Грушевський в свою чергу запропонував звернутися до О.П.Новицького з проханням очолити аналогічну роботу в Москві²⁰. Та, на жаль, питання не було вирішене в силу багатьох причин.

Лише 29 вересня М.Ф.Біляшівський, як голова відділу охорони пам'яток історії та мистецтва знов ініціював питання про проведення роботи по реституції українських творів мистецтва з Москви та Петрограда²¹. Саме після цього 2 жовтня була надіслана телеграма до О.П.Новицького (з проханням очолити цю роботу в Москві)²². 8 жовтня вечний подякував за таке "приємне доручення"²³. Про ці заходи було повідомлено і комісара в справах України при Тимчасовому уряді П.Я.Стебницького²⁴. Пізніше справу підштовхнув приїзд в Київ В.О.Щавинського, який повідомив про створення в столиці Росії Товариства прихильників українських музеїв, на допомогу якого розраховували в Києві. При товаристві працювала комісія по реєстрації предметів української старовини під головуванням Ф.Вовка (після його смерті — В.Щавинського) за участю В.В.Колбасьева, Б.Г.Крижанівського, М.О.Макаренка, М.М.Могилянського, П.П.Потоцького, П.Я.Стебницького, С.Н.Тройницького і С.П.Яремича, яка вже збрала чималий матеріал про українські реліквії та планувала видання спеціального каталогу "Ukrainika". Вона ж сприяла в серпні 1918 р. В.А.Ханенко в придбанні для українських музеїв пам'яток у Петрограді²⁵.

Тим часом О.П.Новицький фактично одноосібно, тому що через від'їзд більшості українців створити комісію, подіб-

ну петроградській було неможливо, вів велику і відповідальну роботу по виявленню і каталогізації українських пам'яток в Москві. 20 грудня 1917 р. він надіслав М.Ф.Біляшівському листа про події в Москві навколо Історичного музею та список пам'яток, що зберігались в музейних установах Москви²⁶. В тому ж листі О.П.Новицький пропонував дати йому від Секретаря освітніх справ посаду співробітника з особливих доручень “з приводу українських наукових справ у Москві” після чого він міг би виступати як офіційний представник²⁷. Це було важливо для сім'ї Новицьких, яка була у вкрай тяжкому матеріальному становищі. Сподівався він і на підтримку свого прохання з боку М.С.Грушевського.

Список, складений О.П.Новицьким, містив опис пам'яток в Московському Кремлі, Успенському соборі Кремля, багатьох церквах Москви. До нього входили іконостаси, “Ізборник Святослава” 1073 р., оригінал Києво-Печерського Патерика, “Службник святительський” Л.Барановича та інші унікальні рукописні пам'ятки (загалом 21 рукопис) з Синодальної бібліотеки, а також портрети І.Мазепи, Д.Апостола, грамоти С.Баторія тощо з музею П.І.Щукіна²⁸.

Аналогічне доручення О.П.Новицький отримав 29 грудня 1917 р. і від голови бібліотечно-архівного відділу Секретарства освітніх справ О.С.Грушевського в ділянці не менш важливій – складанні опису українських архівних матеріалів, які О.П.Новицький знав найкраще з науковців Москви. Вчений в листі у Київ 8 січня 1918 р. до О.С.Грушевського писав: “Але все ж я не гаразд розумію, чи ви з цього боку з'єднались з Біляшівським, чи робити окремо, і яке саме буде моє становище”²⁹. Невдовзі О.П.Новицький отримав мінімальну, з огляду на масштабність завдань, суму в 50 крб. на проведення роботи, яку він розпочав і без того. Праця О.П.Новицького ще більш цінна тим, що саме в той час були непоодинокі випадки свавілля з боку більшовицької влади стосовно архівних установ, що загрожувало збереженню не тільки цілісності накопичених архівних скарбів, а і загалом їх існуванню. 1 серпня 1918 р., вже перебуваю-

чи в Коктебелі, він все - таки мав надію повернутись в Москву і продовжити роботу по виявленню українських пам'яток, про що повідомляв О.С.Грушевського і М.Ф.Біляшівського³⁰. Та, на жаль, здійснити цього задуму не вдалося.

Результати праці О.П.Новицького було використано влітку 1918 р. Культурною комісією української мирної делегації на переговорах з більшовицьким урядом³¹. Тому в проекті мирного договору між Українською державою і більшовицькою Росією про передачу культурних цінностей Україні знайшли відображення дані зібрані О.П.Новицьким³².

З від'їздом О.П.Новицького до Криму його можливості щодо проведення пам'ятокознавчої і пам'яткоохоронної роботи значно обмежились. Та не маючи, практично, матеріальних можливостей та організаційно-адміністративної підтримки, в умовах громадянської війни і частой зміни влад, вчений не полишав цієї діяльності. Ще на початку свого перебування в Коктебелі він намагається разом з М.Волошиним попередити розгром будинку Юнгів, де, крім книжкових, збереглися художні цінності та античні речі³³. Пізніше, очоливши в 1918 р. Феодосійську фундаментальну бібліотеку він рятує не тільки книги, а і цінні мистецькі речі, проживавших в Феодосії та Коктебелі цілого ряду діячів культури, науки і мистецтва, що мали власні збірки. Свої зусилля він координував з іншими ученими та митцями в квітні 1920 р., яких об'єднав в культурно-просвітню Лігу.³⁴

Феодосія і її околиці мали велику кількість архітектурних та археологічних пам'яток, створених протягом довготривалої історії цього куточку Криму. Серед найвідоміших пам'яток Феодосії: середньовічна генуезька фортеця, грецький акрополь на Карантинній горі, 8 християнських першорядних пам'яток різного ступеня збереженості — від руїн до діючих монастирів, вірменські культові об'єкти, побудовані на фундаментах візантійських храмів. У самому Коктебелі збереглась мечеть, зведена з каменю вірменського монастиря, що колись знаходився неподалік³⁵, у Феодосії — мечеті і одне дюр-

бе (мавзолей). У одній з мечетей, перетвореній в лютеранський храм в 1811—1871 рр. перебував археологічний музей. На жаль, друга мечеть, перетворена в католицький храм, на час, коли її вивчав Олекса Новицький була передана під склад. Серед пам'яток міста можна назвати синагогу Х століття і караїмську кенасу, старовинні фонтани (один з них носив назву І.Айвазовського), турецькі лазні, давні житлові будинки.

Всі ці пам'ятки в період громадянської війни потребували обов'язкового вивчення і збереження. По мірі можливості цим і займався О.П.Новицький. Він збирав матеріал про археологічні і архітектурні пам'ятки Коктебелю, описував їх, здійснював фотофіксацію, залучивши до цього добровільних помічників³⁶. Також учений замальовував план руїн³⁷. Глибоке обурення ученого викликало нігілістичне ставлення до пам'яток. Так, побачивши 29 серпня 1920 р. як робітники порцелянового заводу під керівництвом інженера Екземплярського, професора А.А.Бойкова та інженера В.Ю.Соколовського розібрали залишки будівлі, О.П.Новицький занотував: «Що ж винуватити яких-небудь напівграмотних чи зовсім не грамотних болгар, коли так чинять професори та інженери!?!»³⁸. У звалищах каміння він знайшов зразки різноманітних будівельних матеріалів, фрагменти посуду і зробив припущення, що залишилися підвальні приміщення, які необхідно розкрити належно організованими археологічними розкопками. Тоді ж в Коктебелі він і здійснив археологічну розвідку, виявив залишки велетенських грецьких пітасів³⁹. Дослідивши гористу місцевість вище селища, вчений виявив залишки п'яти будівель більших і менших розмірів.

О.П.Новицький за час перебування в квітні — червні 1922 р. на посаді директора Феодосійського археологічного музею встиг багато зробити для врятування історико-культурних пам'яток та підготовки їх до експозиції. Йому стали в нагоді знання, отримані за допомогою згаданих археологічних екскурсій та вивчення літератури. Він склав карту основних пам'яток південно-східної частини Криму та поділив їх на кілька видів: еліно-тавро-скіф-

ські, візантійські, римські, готські, монгольські, генуезькі, венеціанські та вірменські.

Незважаючи на складність умов в яких перебував Феодосійський археологічний музей, О.П.Новицький, як директор, використавши звіти, довідки та описи виконані його попередником В.Д.Гейманом в 1917—1920 рр., склав каталог наявних в музеї експонатів. Разом з тим він вивчив старовинні карти і схеми, які зображали архітектурні споруди, що не збереглися на той час. Предметом постійної турботи ученого були і невелика, але дуже цінна бібліотека та 5 полотен І.Айвазовського (найцікавіше з них – вид Феодосії часів Катерини II). Становила інтерес і синхроністична таблиця пам'яток Феодосії і її околиць, зроблена О.П.Новицьким, перелік пам'яток старовини і природи, які підлягали, на його думку, охороні Комітетом об'єднаних наукових товариств. В окрему групу він виділив місця, пов'язані з великим художником І.Айвазовським.

Велику наукову цінність уявляють собою фото пам'яток зібрані О.П.Новицьким та план Феодосії з нанесеними на ньому історико-культурними об'єктами⁴⁰. Пізніше цей план буде використаний у виданні про історію міста⁴¹.

Свій конкретний внесок в період перебування в Криму вчений зробив у дослідження генуезької фортеці в Феодосії. Він досконало вивчив доступні архівні матеріали та літературу, зафіксував та дослідив написи на кам'яних плитах та стінах твердині. Він детально описав сучасний йому стан такої масштабної пам'ятки та її історію. Пізніше велика стаття про ці дослідження з фотографіями була надрукована в часописі "Україна" і стала базою для подальших досліджень і охорони унікальної пам'ятки⁴².

В 1925 р. М.О.Новицька, перебуваючи у Феодосії, повідомляла, що і Археологічний музей і Художня галерея розмістилися в будинку І.Айвазовського і добре влаштовані. З впевненістю можна сказати, що останнє стало можливим завдяки, в першу чергу, зусиллям О.П.Новицького⁴³.

Таким чином, Олекса Петрович Новицький відіграв важливу роль в становленні пам'яткоохоронного руху, сприяв поширенню наукових і громадських засад в збе-

реженні багатомістової культурної спадщини. Діяльність ученого започаткувала новий етап в українському пам'яткознавстві, що був позначений виявленням документальних, літературних, мистецьких пам'яток українського народу в архівах, бібліотеках і музеях Росії, здійснення перших спроб їх повернення в Україну. О.П.Новицький виступив одним із ініціаторів та організаторів пам'яткоохоронної роботи в Криму, що дозволило зберегти від руйнувань десятки унікальних пам'яток архітектури, монументального і станкового мистецтва тощо. Досвід, набутий О.П.Новицьким на початкових етапах своєї діяльності в наукових і громадських організаціях Росії був широко використаний ним під час роботи в системі Всеукраїнської академії наук в 20—30-х рр. ХХ століття.

¹ МІК. - Дк-10536, 10534.

² Інститут рукописів Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. 279. - №979. - Арк. 1.

³ Там само. - Ф. 291. - №312. - Арк. 1 зв.-2.

⁴ Там само. - Ф. 279. - №1246. - Арк. 31 зв.

⁵ Там само. - №980. - Арк. 1.

⁶ Там само. - Ф. 291. - №312. - Арк. 2 зв.-3.

⁷ Там само. - Ф. 279. - №982. - Арк. 1; №984. - Арк. 1.

⁸ Там само. - №986. - Арк. 1.

⁹ Там само. - Ф. 291. - №312. - Арк. 2 зв.-3.

¹⁰ Правила чотирнадцятого археологічного съезда в Чернігові в 1908 г. и протоколи засіданій предварительного комітета 7-9 февраля 1906 г. - М.: Б/в, 1906. - С. 7-12.

¹¹ Там само. - С. 13-18.

¹² Чабан М.П. Сучасники про Д.І.Яворницького: спогади. - Дніпропетровськ: ВПОП "Дніпро", 1995. - С. 30-31.

¹³ Правила чотирнадцятого археологічного съезда. - С. 41.

¹⁴ Труды Чотирнадцятого археологічного съезда в Чернігові 1908 / Под ред. графини Уваровой. - Москва: Б/в, 1911. - Т. 2.

¹⁵ Там само. - Т. 3. - С. 119.

¹⁶ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №973. - Арк. 1.

¹⁷ Там само. - №975. - Арк. 1; Новицький А.П. Памяти В.В.Стасова // Древности. Труды Московского археологічного общества. - 1909. - Т. XXII. - Вып. 1. - С. 1-6.

- 18 ІР НБУВ. - Ф. 279. - №976. - Арк. 1; Новицкий А.П. Луковичная форма русских церковных глав. Её происхождение и развитие // Древности. Труды Комиссии по сохранению древних памятников. - 1909. - Т. III. - С. 1-14.
- 19 Там само. - №1024. - Арк. 1; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. - К.: Логос, 1995. - С. 165.
- 20 Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917-1918 / Упоряд.: С.Кот, О.Нестуля. - К.: Видавничий дім "Соборна Україна", 1996. - С. 74-75; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 1076, оп. 2, спр. 1. - Арк. 7-8.
- 21 Там само. - С. 76; ЦДАВО України. - Ф. 2581, оп. 1, спр. 216. - Арк. 1-1 зв.
- 22 ІР НБУВ. - Ф. 68. - №76. - Арк. 1.
- 23 ЦДАВО України. - Ф. 2457, оп. 1, спр. 52. - Арк. 1.
- 24 Українські культурні цінності в Росії. - С. 77-78; ЦДАВО України. - Ф. 2581, оп. 1, спр. 216. - Арк. 14-15;
- 25 ІР НБУВ. - Ф. 68. - №37. - Арк. 1-2.
- 26 ЦДАУК. - Ф. 1235, оп. 1, спр. 1321. - Арк. 4.
- 27 ЦДАВО України. - Ф. 2457, оп. 1, спр. 52. - Арк. 2-2 зв.
- 28 Там само. - Арк. 4-7.
- 29 Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі -ЦДАУК). - Ф. 1235, оп. 1, спр. 1321. - Арк. 1.
- 30 Там само. - Арк.11-12, 14.
- 31 Українські культурні цінності в Росії. - С. 223, 253-254.
- 32 ІР НБУВ. - Ф. 68. - №6. - Арк. 1.
- 33 МІК. - Нд.-7582/10. - Арк. 1 зв.
- 34 ІР НБУВ. - Ф. 279. - №3. - Арк. 20-42.
- 35 Барсамов Н., Полканов А. Феодосия. Прошлое города и археологические памятники. - Феодосия: Б/в, 1927. - С. 23-27, 37-42.
- 36 МІК. - Нд.-7582/14, 7582/15, 7582/16.
- 37 Там само. - Нд.-7582/11.
- 38 Там само. - Нд.-7582/10.- Арк. 1.
- 39 Там само. - Арк. 1зв.
- 40 З матеріалів, наданих Л.Д.Федоровою. - Папка "Крим".
- 41 Барсамов Н., Полканов А. Феодосия. Прошлое города и археологические памятники. - Феодосия: Б/в, 1927. - С. 55-56.
- 42 Новицкий О.П. Кафа // Україна. - 1926. - №4. - С. 35-39.
- 43 З матеріалів, наданих Л.Д.Федоровою. - Папка "Крим".

Старостін В.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ м.КАТЕРИНОСЛАВА в середині ХІХ — початку ХХ ст.

Місто Дніпропетровськ, не зважаючи на свій, досить молодий, вік занесено до державного реєстру історичних населених місць України. Це пов'язано не стільки з наявністю у місті визначних пам'яток архітектури, скільки з деякими особливостями формування та забудови міського середовища. Місто Дніпропетровськ, сформоване у ХХ сторіччі, включає до свого складу кілька міст і значну кількість містечок, сіл та окремих селищ ХVІІІ — ХХ століть. Кожне з них являє собою окрему структуру з досить чітко окресленими межами і характерним для часу заснування плануванням. Фактично сьогодні на території міста можна простежити всі особливості розвитку українського містобудування за останні три сторіччя. Серед найбільш визначних пам'яток цінного історичного планування можна зазначити територію Новобогородицької фортеці (ХVІІ — поч. ХVІІІ ст.), села Кам'янки (Єлизаветівки) (ХVІІ — поч. ХVІІІ ст.), міста Нові Кайдаки (сер. ХVІІІ ст.), села Мануйлівка (ХVІІІ — ХІХ ст.), села Лоц-Кам'янка (ХVІІІ — ХІХ ст.), міста Катеринослава (кінець ХVІІІ — поч. ХІХ ст.), колонії Йозеф-сталь (Самарівка) (кінець ХVІІІ ст.), селища Нижньодніпровськ (кінець ХІХ ст.), селища Катерининське (поч. ХХ ст.).

Окрім цього, на території колишнього міста Катеринослава і деяких інших поселень, що були включені до складу Дніпропетровська, існують великі фрагменти історично цілісної рядової забудови середини ХІХ — поч. ХХ ст. Збережена також велика кількість будинків з декором, властивим лише архітектурі кожного окремого району міста.

При такій великій кількості і різноманітності складових міського історичного середовища його охорона стає надзвичайно важкою. Найбільш ефективно її можна забезпечити утворенням охоронних зон різного масштабу, в ме-

жах яких буде статус, режим охорони та найбільш оптимального використання кожного окремого об'єкта, і дано рекомендації для нового будівництва.

У даному випадку розроблена комплексна охоронна зона, що включає до свого складу історичне територіально цілісне середовище у першому кварталі вулиць Рогальова та на примикаючих до нього двох кварталах вулиці Ворошилова. Ця комплексна охоронна зона повинна забезпечити збереження єдиного уцілілого до нашого часу фрагменту садибної міської забудови, до складу якого входять три пам'ятки архітектури, шість нововиявлених пам'яток і сім будинків цінної рядової забудови. Треба зауважити, що дана робота не відображає всіх аспектів формування охоронних зон, а є лише історичним обґрунтуванням для виявлення території пам'яток (особняків по вулицях Ворошилова, 9 та Рогальова, 1*, межі їх охоронних зон та межі комплексної охоронної зони для пов'язаних з пам'ятками ділянок історичної забудови.

Перші будівлі у районі північно-західного схилу центрального міського пагорба почали з'являтися відразу після заснування міста Катеринослава на правому березі Дніпра. На карті міста 1792 року, складеній архітектором Л.Ігнат'євим, вказані не тільки квартали, площі та вулиці, запроектовані І.Старовим, але й вже збудовані споруди. Будівництво в цей час проводилось переважно у низинній частині міста. На пагорбі, незважаючи на відведену йому роль загальноміського центру, фактично не було жодної сформованої площі чи вулиці. Фактично пагорб являв собою пустир з розкиданими по ньому окремими будівлями. Серед них вказані, як вже існуючі, дві великих садиби по сучасній вулиці Держинського і комплекс "казенних" будинків по сучасній вулиці Ворошилова.

Головними причинами низьких темпів освоєння цієї території у кінці XVIII і до середини XIX століть були труднощі з водопостачанням та відсутність прямих транспортних зв'язків із сформованим у долині центром міста. Актив-

* У роботі, окрім окремо зазначених випадків, використовується сучасна нумерація будинків.

не заселення пагорба почалося лише після проведення у 1847 році великих державних робіт з благоустрою проспекту. У північно-західному районі пагорба почали поселятися найбільш забезпечені верстви городян: поміщики, чиновництво, церковнослужителі. Квартали було поділено на досить великі (порівняно з центром) ділянки, причому в багатьох випадках в одні руки потрапило по дві-три, і навіть більше, ділянок. В цей час пагорб забудовується переважно великими садибами, більше схожими на сільські маєтки, ніж на міські будинки; з парадними та чорними подвір'ями, великими панськими будинками, значною кількістю надвірних та присадибних споруд, садами, городами.

В середині ХІХ століття на сучасних вулицях Ворошилова і Дзержинського розташовувалося вже близько десяти великих садиб, а на кінець 1880-х років вільних земельних ділянок у цьому районі вже не було. Особнякова забудова, велика кількість зелені, певна відокремленість від комерційного центру міста сформували тут своєрідне, "патріархальне", міське середовище. Перетворення Катеринослава на промисловий центр, швидкий розвиток міста у 1880 — 1910 роках призвів до ущільнення забудови міських територій не лише центру, але й нагірної частини міста: великі маєтки починають подрібнювати на менші ділянки.

Район, як і раніше, забудовується елітними будинками, але поміж старими і новими особняками з'являється все більше прибуткових будинків, як невеликих особнякового типу, так і дво-триповерхових з великими квартирами. З'являються і громадські будівлі. У 1912 році по вулиці Новодворянській (Дзержинського) планується прокласти лінію трамваю.

У перші роки радянської влади сконцентровані у районі елітні будівлі намагаються переобладнати згідно з новими потребами суспільства. Велику кількість будинків, навіть деякі особняки, було перетворено на комунальні, в деяких розміщено будинки відпочинку та інші громадські установи. Окремі особняки стають резиденціями діячів партії та керівників господарства. У 1930-х роках проводиться перше серйозне знесення будинків під нове будівництво. Знесення було поновлене у 1950-х роках і, фактично, не припиня-

лося до середини 1990-х років. Як наслідок, історичне архітектурне середовище було практично повністю зруйноване. Виняток складає лише невеликий фрагмент забудови біля перехрестя вулиць Ворошилова та Рогальова, який, незважаючи на деякі втрати, зберіг ці властивості історичної садибної міської забудови, сформованої наприкінці XVIII — початку XX сторіччя.

До складу комплексної охоронної зони на розі вулиць Ворошилова та Рогальова входять будинки по вулиці Ворошилова 3, 3а, 3б, 5, 7, 8, 9, 10, 10а, 11, 12, 13, 15, 17, 19 та по вулиці Рогальова 1, 2, 3, 4, 5.

Найстаріші в ансамблі будинки по вулиці Ворошилова, 8 та 10а. Побудовані вони на початку 1790-х років у складі комплексу з шести кам'яних житлових будинків, збудованих за державний рахунок для наступного продажу. На кінець XVIII сторіччя викуплені вони не були і залишилися у розпорядженні Межової контори. У 1804 році будинки пропонувалися для розміщення Катеринославської Духовної Семінарії, яка відмовилася від них через їх невідповідність її потребам. На карті міста 1806 року вони позначені як “казенні кам'яні будинки”. У 1827-29 рр. штабс-лікар Вебель домігся їх використання під допоміжний військовий лазарет при Богоугодних закладах. Після цього вони пустували. На кінець 1830-х років це були “самі стіни з добре збереженим на них тинькуванням, але без вікон, дверей, підлог та даху”.

У 1835 році землемір Авчинников на плані нагірної частини Катеринослава позначає комплекс з п'яти будинків із службами при них. На 1859 р. будинків лишилося три, і знаходилися вони вже у приватному володінні. На 1864 р. власниками були Слов'яно-Сербський предводитель дворянства Гладкий, старший радник Катеринославського губернського Правління С.С.Мачуговський, поміщик Роговський. У 1872 році — Мачуговський, Гладкий та училище, 1887 — священик Федоров, пан Леонов та Духовна Консисторія. На плані міста 1889 року у книзі Акинфієва “Растительность Екатеринослава” під номером 10 зазначена садиба Леонова (сучасна вул. Ворошилова, 10а), а під номером 11 — священика Федорова (сучасна вул. Ворошилова, 8). У 1913 році будинок по вул. Ворошилова, 8 належав Н.Ібченко, а по

вул.Ворошилова, 10 — М.Леонову. На ділянці вулиці Леонова, яка на початку ХХ сторіччя доходила до вулиці Гімнастичної (сучасна Куйбишева), зберігся житловий флігель (Ворошилова, 10), побудований у другій половині ХІХ сторіччя.

Будинки побудовані у стилі раннього класицизму. Центральні частини виділені різолітами, входи зроблено з двору. Зовнішній вигляд будинків, замкнутий та суворий, зумовлено використанням архітектурних традицій південних народів: греків, вірмен, кримських татар. Неясні уявлення про місцевий клімат зумовили й влаштування високих та крутих дахів. Пізніше, у 1840-х роках, коли проводилося відновлення будинків, дахи значно знизили, з боку вулиці прибудували фронтон, фасади оздобили ліпленням.

На місці придбаного Духовною консисторією третього будинку на рубежі ХІХ — ХХ сторіч побудували двоповерховий адміністративний будинок (сучасна вул.Ворошилова, 12). На сьогодні це єдина будівля, яка збереглася від великої садиби Консисторії, що займала значну частину кварталу між вулицями Ворошилова, Куйбишева та провулком Урицького. Будинок Консисторії є одним з найкращих у місті прикладів еkleктики з елементами модерну в архітектурі громадських споруд.

У кварталі, обмеженому сучасними вулицями Ворошилова, Рогальова, Держинського та провулком Урицького, у 1859 році знаходилось дві великі садиби. Ділянка на перехресті вулиць Ворошилова та Рогальова у 1889 році на плані Акинфієва значиться під №13 як садиба Харманського. Вона належала Едуарду Йосиповичу Харманському — архітектору, що працював у місті з 1858 року, а з 1875 року став губернським архітектором. Хоча на сьогодні розміри садиби точно визначити неможливо, але, судячи з плану Акинфієва, вона включала в себе сучасні будинки по вул.Ворошилова, 11, 13 та вул.Рогальова, 2. У 1903 — 1905 рр., а, можливо, і з 1898 року, у будинку Харманського на розі Потьомкінської (Ворошилова) та Крутогорної (Рогальова) (сучасна Ворошилова, 11) наймав помешкання П.М.Валуев, помічник начальника катерининської залізниці, чоловік відомої дитячої письменниці

Г.П.Валуєвої-Мунт. Саме цей будинок був Катеринославською адресою письменниці, яка померла 1902 року і похована на Севастопольському кладовищі. У 1900-х роках садиба Харманського була поділена на ділянки. На 1913 рік будинок по вул.Ворошилова, 11 належав присяжному повіреному Чудновському. Датується він 1860-ми роками і являє собою кращий у місті приклад ложноаркадного трактування пізньокласичних будівель. Знесений у 1998 році, він, як значна архітектурна та історико-культурна пам'ятка, повинен бути відновлений. Будинок по вул.Ворошилова, 13 належав Рубановському. Він відноситься до первісної садиби і також датується серединою ХІХ ст. Хоча на початку ХХ ст. він був незначно перебудований, це не вплинуло на його архітектурно-художні характеристики. Будинок по вул.Рогальова, 2 належав Тонкошкуренку. Побудований на початку ХХ сторіччя у стилі еклектики він є типовим зразком особняків міського середнього класу. Як складова частина цінного архітектурного ансамблю він повинен бути відновленим.

Будинок по вул.Ворошилова, 15 побудовано у кінці ХІХ ст. На 1913 рік його власником був Авдеев, а сам будинок використовувався для здачі у найми. Це один з найкращих у місті прикладів "класицизованої еклектики" у архітектурі будівель. Садиба по вул.Рогальова, 4 у кінці ХІХ — на поч. ХХ ст. виділена з великої садиби Нікіфорових по Новодворянській (Дзержинського) вулиці, яка позначена ще на плані 1859 р. Спочатку вона належала Голубиній, а у 1910-х роках перейшла до члена міської управи Ф.Ф.Бурмейстера. Будинок в унікальному для міста стилі "російського модерну" побудовано у 1910 роках, скоріш за все вже за Ф.Ф.Бурмейстера.

Двоповерховий будинок по вулиці Рогальова, 3а у 1913 році належав Рогович. Розташований у глибині ділянки, він збудований наприкінці ХІХ ст. як невеликий прибутковий будинок. На червону лінію вулиці виходив одноповерховий особняк, зруйнований у 1943 році. У дворі між будинками були фонтан та квітник.

Дерев'яний будинок по вул.Рогальова, 5 побудовано наприкінці ХІХ ст. До недавнього часу до нього при-

микали ковані, ажурні ворота з датою “1854 г.”. На плані Акинфієва під №6 на цьому місці вказана садиба Ковалевського. У 1898 році у наріжному її будинку знаходилося відділення Дворянського та Селянського земельних банків. Сама садиба залишалась у власності Ковалевських до 1918 року. На сьогодні збережений будинок — єдиний у місті дерев’яний прибутковий будинок з різьбленим дерев’яним декором.

Сформована наприкінці ХІХ ст. забудова лівого (непарного) боку вулиці Ворошилова, відображає загальну тенденцію до ущільнення периметральної забудови центральних міських кварталів та подрібнення землеволодінь. Будинки по вулиці Ворошилова, 3, 3а, 3б відомі як садиба Малтиза (у одному з них з початку ХХ ст. по 1917 р. знаходилося Губернське жандармське управління). По вул. Ворошилова, 5 — будинок Бушинського.

Побудований у 1890-х роках триповерховий будинок по вул. Ворошилова, 7 належав інженеру І. Майданському, одному з головних будівельних підрядників міста. З кінця ХІХ ст. у цьому будинку знаходилися відділення Дворянського та Селянського земельних банків. На сьогодні цей будинок є найяскравішим прикладом використання “класицизованої еклектики” в архітектурі прибуткових будинків міста. Двоповерховий будинок у дворі вул. Ворошилова, 7 кінця ХІХ ст. був знесений у 1980-х рр.

На ділянці сучасного будинку по вулиці Ворошилова, 4 практично по осі вулиці Рогальова знаходився одноповерховий будинок “з білої цегли з баштою”, схожий на особняк по вул. Рогальова, 1. Будинок мав досить велику меморіальну цінність, бо саме тут жив комкор Ф.Ф. Рогальов, репресований у 1937 році. Було б доцільно встановити на цьому місці пам’ятний знак.

Будинок по вулиці Ворошилова, 9 збудовано наприкінці 1890-х — на початку 1900-х років. Первісна його адреса — вул. Крутогорна (Рогальова), 1. Добре збережене планування та внутрішнє опорядження будинку дозволяють охарактеризувати його як багатий міський особняк. Перші власники будинку невідомі. У 1908 р. тут жив

генерал-майор у відставці П.І.Рубець, колишній Катеринославський повітовий військовий начальник, але чи володів він будинком, чи наймав його, встановити не вдалося. У 1910 році його власницею значиться дворянка Анастасія Харченко. У 1911 — 12 рр. будинок передається, або як придане, або як спадщина її доньці Надії Гаврилівні, дружині дворянина Івана Галича і надалі вже відомий як будинок Галича. У ці роки він ремонтується і виділяється з ділянки по вул. Крутогорна, 1 з адресою вул.Потьомкінська (Ворошилова), 9. З початком Першої світової війни І.Галич був мобілізований. Останні свідчення про перебування його дружини у місті відносяться до 1918 року. Подальша їх доля невідома.

Під час громадянської війни будинок не постраждав. У 1920-х — на початку 1930-х років використовувався як житловий. Так, у 1928 — 30-х роках у ньому жив інженер П.Казанський. Свідомств про інших жильців та кількість квартир немає. У середині 1930-х років переобладнується під дитячий садок №7 НКВС. Під час Другої світової війни не постраждав. У 1943 році його зайняла Дніпропетровська обласна бібліотека. Крім неї, до 1958 року у будинку розміщувались обласна дитяча бібліотека та квартири деяких службовців. З 1958 року будівля знаходиться на балансі обласної дитячої бібліотеки. У 1974 році ліквідуються квартири службовців, розміщені у дворовому корпусі, колишніх службових приміщеннях садиби. Однак дворовий корпус, розташований на земельній ділянці бібліотеки, на її баланс передано не було.

У 1996 році рішенням облради будинок поставлено на облік як пам'ятку архітектури місцевого значення №56, а пізніше взято на облік як пам'ятку історії за №6403.

Будинок по вулиці Рогальова, 1 збудовано на початку 1910-х рр. після поділу первісної садиби на дві ділянки. Будинок залишився у володінні І.Галича і використовувався як прибутковий. У 1920 — 30-х рр. використовувався як житловий. З 1932 р. будинок стає резиденцією

перших секретарів Дніпропетровського обкому партії. До 1937 р. у ньому жив М.Хатаєвич. У 1941 — 43 рр., як і більшість будинків у цьому районі, використовувався німецькою окупаційною владою. З 1943 р. знов став резиденцією перших секретарів. У ньому жив Л.І.Брежнєв, потім Гаврилов. З другої половини 1950-х рр. будинок зайнято під дитячий садок №49, який ліквідовано у 1996 р. З 1996 року будинок не експлуатується.

Фактично обидва будинки, побудовані у стилі “романського модерну” з незначно вираженим впливом “готики”, незважаючи на різницю близько п’ятнадцяти років у побудові та значні відмінності в архітектурно-планувальному вирішенні, складають єдиний цілісний архітектурний комплекс дуже високої якості.

Підсумовуючи, можна сказати, що на сьогодні історична забудова кварталів по вулицях Рогальова, Ворошилова, провулку Урицького представлена окремими будинками (особняками, прибутковими будинками, громадськими спорудами) і фрагментами периметральної (частково порушеної) забудови, має високу архітектурно-історичну цінність, об’єктивно виділяється в особливий тип міського середовища і потребує проведення всебічного обґрунтування та допоміжних досліджень для розробки програми контекстної реставрації та реконструкції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акинфиев И.Я. Растительность Екатеринослава. — Екатеринослав, 1889.
2. Вєсь Екатеринослав: Справочная книга на 1903 г. — Екатеринослав, 1903.
3. Вєсь Екатеринослав: Справочная книга на 1905 г. — Екатеринослав, 1905.
4. Вєсь Екатеринослав: Справочная книга на 1910 г. — Екатеринослав, 1910.
5. Вєсь Екатеринослав: Справочная книга на 1913 г. — Екатеринослав, 1913.
6. Вєсь Екатеринослав: Справочная книга на 1915 г. — Екатеринослав, 1915.

7. Дело о разделе наследства умершей дворянки Анастасии Харченко. Октябрь 1918 г. — ДИМ. Кр. 899330/арх. 22853.
8. Днепропетровск: Путеводитель — Днепропетровск, 1959.
9. Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк / Н.П. Андрущенко и др. — К., 1985. — 149 с.
10. Домовая книга прописки граждан, проживающих в доме №9 по Ворошиловской улице Жовтневого района г. Днепропетровска, которая находится на балансе областной библиотеки.
11. Екатеринославский Адрес-календарь. 1915 г. — Екатеринослав, 1915.
12. Екатеринославские епархиальные ведомости. — Екатеринослав, 1872.
13. Екатеринославский юбилейный листок. — Екатеринослав, 1887.
14. Звезда. — 1925. — №9.
15. Зоны охраны памятника архитектуры особняка по улице Ворошилова, 9 (охр. №56) в г. Днепропетровске // Д/ф НИИпроектреконструкция. — Днепропетровск, 2000.
16. Зоны охраны памятника архитектуры особняка по улице Роголёва, 1 (охр. №82) в г. Днепропетровске // П.П. “Студия архитектурного дизайна”. — Днепропетровск, 2000.
17. Лазебник В.И. Историческая справка по дому Ворошилова, 9 // ДИМ. — Днепропетровск.
18. Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе. — Екатеринослав, 1910.
19. Отчет Екатеринославского клуба за 1915 г.
20. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864.
21. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1900.
22. План г. Днепропетровска с Амур-Нижнеднепровском. — 1929.
23. План города Екатеринослава (в составе карты Екатеринославской губернии). — 1859 г.
24. План губернского города Екатеринослава. — 1792.
25. План губернского города Екатеринослава, составленный городскими землемерами И. Пехотинским и П. Гинзбургом. — 1882.
26. Приднепровье: Календарь-ежегодник на 1910 г. — Екатеринослав, 1910.
27. Ревский Б.С. Зодчие, инженеры, художники, принимавшие участие в формировании Екатеринослава (к. XVII — п. XX ст.). — 1984.
28. Ревский Б.С. Историко-архитектурное развитие г. Днепропетровска и основные принципы выделения зон охраны: Автореферат. — М., 1985.

29. Ревский Б.С. Разработка рекомендаций по реконструкции исторической архитектурной среды г.Днепропетровска // ДИ-СИ. — Днепропетровск, 1986.

30. Ревский Б.С. Формирование и развитие исторического центра г.Днепропетровска // Памятники российской архитектуры и монументального зодчества. — М., 1983.

31. Список абонентов Екатеринославской городской телефонной сети 1908 г. — Екатеринослав.

32. Список абонентов Екатеринославской городской телефонной сети. Февраль 1913 г. — Екатеринослав.

33. Список абонентов Екатеринославской городской телефонной сети. 1915 г. — Екатеринослав.

34. Список абонентов Днепропетровской городской телефонной сети. 1929-30 гг. — Днепропетровск.

35. Список абонентов Днепропетровской городской телефонной сети. 1931 — 32 гг. — Днепропетровск.

36. Список абонентов Днепропетровских городских АТС на 1937 г. — Днепропетровск.

37. Список абонентов Днепропетровских городских АТС на 1938 — 39 гг. — Днепропетровск.

38. Схематический план губернского города Екатеринослава. — Екатеринослав, 1913.

39. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII — нач. XIX столетий. — М., 1983.

40. Тищенко М. Неизвестный Брежнев // Прапор юності. — 1990. — 17 трав.

41. Трало И. Правнучка адмирала Литке // Прапор юності. — 1975. — 29 квіт.

42. Швидковский О.А. Днепропетровск. — М., 1960.

43. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск, 1989.

Савчук В.С.

ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА У КАТЕРИНОСЛАВІ (кінець XIX -початок XX ст.)

Проблема вищої жіночої освіти може розглядатися як одна із складових частин жіночого руху за гідне місце жінки в суспільстві. Боротьба жінок за право на вищу освіту пройшла довгий і тернистий шлях. Її можна висвітлювати як

в широкому, так і в вузькому значенні. Більш широкого значення вона набуває якщо її розглядати як процес боротьби за рівні можливості отримувати вищу освіту поряд з чоловіками в загальній мережі вищих навчальних закладів, яка існує в країні. У вузькому сенсі цього слова вища жіноча освіта уособлює намагання жінок законодавчо вибороти право на створення спеціальної системи вищих навчальних закладів, в яких навчаються тільки жінки.

Питанням розвитку і становлення спеціальної жіночої освіти наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні присвячена чимала кількість робіт, в яких досліджені ті чи інші аспекти боротьби жінок за вищу освіту¹. Але навіть в таких фундаментальних працях як дослідження Л. Смоляр² чомусь зовсім не розглядається історія організації і діяльності установ вищої жіночої освіти в Катеринославі. А ці установи, між іншим, стимулювали розвиток вищої (насамперед університетської та медичної) освіти. Деякі аспекти цієї діяльності були розглянуті в роботах В. С. Савчука³ та Т. Сидорової⁴, яка працювала під керівництвом автора цієї статті. На превеликий жаль робота ця була не закінчена.

Вища жіноча освіта, торувала свій шлях досить важко. Можна нагадати університетський статут від 18 червня 1863 р., за яким категорично заборонялося відвідувати лекції жінкам; розпорядження царського уряду 1873 року про необхідність повернення до Росії всіх жінок, які навчалися за кордоном (у Цюрихському університеті), припинення діяльності Вищих жіночих курсів у 1889 р. (наприклад, Київських тощо). Але з іншого боку, крім боротьби самих жінок велику роль у становленні установ вищої жіночої освіти відіграли прогресивні видатні вчені, педагоги, громадські діячі. Одним з найвизначніших прихильників вищої жіночої освіти був відомий вчений Володимир Іванович Вернадський. Він вважав, що вища жіноча освіта виступає вагомим суспільним фактором в організації вищої освіти взагалі⁵.

Рух за вищу жіночу освіту в Катеринославі розпочався за ініціативою групи професорів та викладачів Катеринославського гірничого інституту. Він передував загальній діяльності інтелігенції за створення у Катеринославі університету. Остання ж була ініційована подіями, пов'язаними з роз-

гортанням бойових дій Першої світової війни. Але створення Вищих жіночих курсів було не поодиноким акцією боротьби катеринославців за розвиток вищої жіночої освіти, хоча реальні можливості її здійснення виникли у 1912 р.⁶

Історичні витоки цього питання стають зрозумілими після ознайомлення зі звітом про перший рік діяльності ВЖК у Катеринославі, де повідомлялося, що "...думка про відкриття в м. Катеринославі Вищих жіночих курсів виникла у місцевих громадських діячів вже давно. Довгий час ця думка не могла бути реалізована, бо в Катеринославі не було жодного вузу. Тому не було можливості солідно обставити викладання через брак місцевих наукових сил"⁷. І тільки після відкриття Катеринославського Вищого гірничого училища з'явилася така можливість.

Перше засідання ініціативної групи, на якому було прийнята рішення про необхідність створення Вищих жіночих курсів у Катеринославі, відбулося 12 травня 1913 р. На ньому були присутні професори та викладачі гірничого інституту: В. О. Волжин, С. А. Заборовський, Л. Л. Іванов, М. І. Лебедев, Л. В. Писаржевський та Е. А. Штебер. Незабаром до організаційної групи увійшли голова губернської земської управи, міський голова, підприємець М. С. Копилов, професори гірничого інституту А. М. Терпігорев, С. Б. Шарбе та громадська діячка Є. В. Тихонова.

Одним з головних питань на порядку денному було: який тип ВЖК треба обирати? Справа в тому, що ідея Вищих жіночих курсів в ці роки була дуже популярною. Законом від 19 грудня 1911 р. "Об испытаніях лиц женского пола в знаніи курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительниц"⁸ Вищі жіночі курси могли отримати статус вищих навчальних закладів у випадку визнання їх програм адекватними університетським програмам.

На той час існувало два типи Вищих жіночих курсів: громадські та приватні. Перші створювалися, як правило, в університетських містах і повністю дублювали навчальний процес місцевих університетів, користувались їхніми приміщеннями та лабораторіями. Лекції читали переважно професори та викладачі місцевого університету. Приватні Ви-

щі жіночі курси, як правило, мали засновників, які керували адміністративно-господарчою та фінансовою діяльністю, а науково-організаційна і педагогічна робота доручалась викладачам і професорам місцевих державних вищих навчальних закладів та деяким викладачам середніх закладів. І хоча викладання велося за університетськими програмами, але на думку чиновників, такі курси мали більш комерційний, ніж просвітницький характер, тому підвести їх під дію закону від 19 грудня 1911 р. було важче⁹.

В Катеринославі “курсам вирішено було надати спочатку форму приватного підприємства, яке належить визначеним особам, з тим, щоб, коли наступлять певні умови, передати курси у відання громадськості і тим укріпити їх подальшу долю”¹⁰. Засновниками курсів були місцевий підприємець, редактор-видавець газети “Приднепровський край” Мина Степанович Копилов та дружина інженера-технолога Єлизавета Василівна Тихонова. У своїй роботі ініціативна група спиралася на підтримку Товариства сприяння вищій жіночій освіті, яке активно створювалося в цей же період.

Катеринославське “Общество содействия высшему женскому образованию” складалося переважно з членів Катеринославського наукового товариства (більшість з них – викладачі гірничого інституту). Довічними членами цього товариства були “завідуючий хімічною лабораторією Катеринославського губернського акцизного управління” В.О.Воложин, професори і викладачі Катеринославського гірничого інституту О.М.Динник, С.А.Заборовський, Л.Л.Іванов, К.І.Котелов, М.І.Лебедєв, П.М.Леонтовський, Л.В.Писаржевський, А.М.Терпигорєв, С.Б.Шарбе, доктора медицини О.О.Говсеєв, Я.М.Должанський, В.Ц.Томашевич, радник комерції М.С.Копилов, Є.В.Тихонова, старший лаборант КГІ Е.А.Штебер¹¹. Були встановлені членські внески 5 крб. щорічний або 100 крб. – одноразовий. Гроші планувалися використати для матеріальної підтримки курсисток. Оскільки заплановані Вищі жіночі курси ще не мали своєї власної матеріальної бази, то гірничий інститут дав згоду на використання в навчальному процесі своїх аудиторій і лабораторій, а губернська управа прийняла рішення

про дозвіл використовувати медичним факультетом губерньської земської лікарню як клініку.

28 травня на засіданні організаційної групи було заслухано проект статуту ВЖК в основу якого було покладено “Положення” про подібні приватні жіночі курси у Новочеркаську. Проект статуту був направлений у відповідне відомство, а тимчасом почалася розробка навчальних планів, пошук матеріальних ресурсів тощо. В цій роботі активну участь приймали І.О.Бутаков, О.О.Говсеєв, О.М.Диник, Я.М.Должанський, К.І.Котелов та П.М.Леонтовський. Все вже було підготовлено, але питання про відкриття курсів ніяк не вирішувалося. Почалася світова війна, яка внесла нові елементи в ініціативи катеринославської громадськості щодо відкриття вищих навчальних закладів у Катеринославі. Необхідність переведення деяких університетів вглиб Російської імперії, в першу чергу Варшавського і Юрьївського, викликали посилену реакцію багатьох місцевих самоуправлінь Російської імперії і серед них розпочалася боротьба за розміщення у себе цих навчальних закладів. Включилося в цю боротьбу і Катеринославське міське самоуправління.

Нарешті в середині липня 1916 р. був отриманий дозвіл “відкрити курси відповідно до закону від 4 липня 1914 р. про приватні навчальні заклади”¹². Однак статут курсів не було затверджено. Вищі жіночі курси організовувались в складі двох факультетів – медичного і фізико-математичного з природничо-історичним та математичним відділеннями, тобто практично з тими факультетами, які передбачалися в початковому проекті університету (останній теж розроблявся на той період). Причому було обумовлено, що викладання буде здійснюватися за університетською програмою. Медичний факультет повинен був (у зв’язку з воєнними діями) забезпечити потреби діючої армії.

Наприкінці липня 1916 р. було об’явлений набір на Вищі жіночі курси. На медичний факультет було зараховано 404 слухачки, а на фізико-математичний – 200. Хоча спочатку планувалося прийняти на медичний факультет 300 слухачок, а на фізико-математичний – 150. Конкурс же перевищував 1500 чоловік. Курси називалися Катеринославськими

приватними М. С. Копилова та Є. В. Тихонової, але навчальною і господарською частиною займалась відповідна комісія. Офіційне відкриття відбулося 15 вересня 1916 р.

Завідувачем курсів було призначено ректора гірничого інституту професора М. І. Лебедева. Деканами стали: медичного факультету – Я. М. Должанський, фізико-математичного – П. М. Леонтовський. Було створено також спеціальний господарчий комітет в складі М. С. Копилова (голова), М. І. Лебедева, Я. М. Должанського, П. М. Леонтовського, О. М. Динника, Л. Л. Іванова та двох членів правління за вибором ради курсів. Раду курсів очолював М. І. Лебедев, членами ради були всі професори та викладачі курсів і по два представника від слухачок з кожного факультету. До компетенції ради входило запрошення викладачів, розроблення навчальних планів тощо. Викладання велося місцевою професурою, за винятком деяких предметів, в першу чергу, медичного профілю. Із запрошених на ВЖК працювали: приват-доцент Харківського університету Л. В. Рейнгард (зоологія), А. Г. Зоммер професор того ж університету (анатомія), М. В. Цингер – професор Ново-Олександрійського сільськогосподарського інституту (ботаніка)¹³.

Наприкінці 1916 р. виникло питання про зміну статусу КВЖК, а саме: про передачу їх до відання Товариства сприяння вищій жіночій освіті. Тим самим вони набували статусу громадських, що значно підсилювало їх позиції, до приватних навчальних закладів не застосовувався ряд положень, дійсних для державних і громадських установ. Статут товариства було прийнято 2 червня 1917 р., а вже 9 липня 1917 р. воно звернулось до Міністерства народної освіти з проханням передати до його відання КВЖК. Міністерство принципово не заперечувало, але офіційного підтвердження цієї позиції товариство довго не могло отримати. У зв'язку з цим розпочалося листування професора Катеринославського гірничого інституту Л.Л.Іванова, учня В.І.Вернадського, з останнім, який був на той час товаришем міністра народної освіти у Тимчасовому уряді. Л.Л.Іванов просив В.І.Вернадського прискорити вирішення питання про передачу курсів під юрисдикцію “Общества содействия высшему женскому образованию”. В.І.Вернадський особисто

прийняв участь в обговоренні, і затвердженні положення, що прирівнювали випускниць Катеринославських ВЖК після здачі екзаменів (за загальними для університетів правилами) до випускників державних університетів. 30 вересня 1917 р. до Катеринослава було направлено повідомлення, особисто підписане Вернадським про результати розгляду питання про КВЖК: “Повіdomляю Правління Катеринославського товариства сприяння вищій жіночій освіті, що Міністерство народної освіти, ознайомившись з проектом статуту Вищих жіночих курсів, визнало за необхідне залишити його без затвердження до прояснення загальних питань, які виникають з поширення на вищі навчальні заклади правил, виданих Тимчасовим урядом... і, разом з тим, встановило основні положення для цих курсів, якими до затвердження статуту і належить користуватися”¹⁴. Встановлювалися також терміни навчання: на медичному факультеті – п’ять років, на фізико-математичному – 4 роки.

Очолили “Общество содействия высшему женскому образованию” дружина професора А. Федорова та М. С. Копилов. Весною 1917 р. товариство зібрало певну сумну грошей і розпочало будівництво власного будинку для медичного факультету Вищих жіночих курсів. За планом – це триповерхова будівля з розташованими посередині аудиторіями і з “анатомічним театром”. Міська дума відвела для неї територію, розташовану по Сімферопольській вулиці. Будівництво розпочалося з 1 квітня 1917 р.

Протягом першого півріччя “Обществом содействия высшему женскому образованию” було ініційоване питання про відкриття нових історично-філологічного та юридичного факультетів. Намагання розширити ВЖК співпало з бажанням катеринославського міського управління відкрити в Катеринославі університет. Таким чином, на підґрунті розширення курсів до чотирьох факультетів виникло питання про перетворення їх в університет. Одним з елементів перетворення ВЖК в університет було й те, що з 1917 р. на Вищі жіночі курси було дозволено вступати і чоловікам. Тобто поступово справа виходила на шлях спільної університетської освіти.

Міська дума, громадськість, Товариство діяли спільно, без конфліктів між собою. Так, “Общество содействия высшему женскому образованию”, підтримувало ухвали міської думи щодо перетворення КВЖК в університет. В листі до Міністерства народної освіти (Київ), підписаному головою Товариства А. Федоровою і завідувачем ВЖК професором М. Лебедевим, писалось: “Катеринославське товариство сприянню вищій жіночій освіті вважає за необхідне... перетворення Вищих жіночих курсів в університет для осіб обох статей з відкриттям... ще двох факультетів — юридичного та історико-філологічного.

Маючи на увазі відкриття з осені поточного року університету в складі 4-х факультетів для осіб обох статей, Катеринославське товариство сприяння вищій жіночій освіті порушило клопотання перед паном міністром народної освіти про їх відкриття”¹⁵.

В цей період місту належало зробити вибір: чи повертатися до клопотання про переїзд Юрївського університету до Катеринославу (у зв’язку з виникненням знову можливості евакуації Прибалтійського краю), чи направити всі зусилля на створення власного університету. В нових умовах, що склалися, комітет з народної освіти у Катеринославі дійшов висновку, “що в переїзді Юрївського університету не має зараз ніякої вигоди, особливо якщо прийняти до уваги заяву присутніх на засіданні представників ради професорів Вищих жіночих курсів про можливе перетворення курсів в університет для осіб обох статей”¹⁶.

Другою гілкою боротьби за вищу жіночу освіту в Катеринославі стало створення Вищого педагогічного інституту. Витоки вищої жіночої педагогічної освіти у Катеринославі теж лежать в сфері діяльності однієї з громадських організацій, а саме “Екатеринославского общества народных садов”. На початку Першої світової війни різко зросла дитяча безпритульність, збільшилось число сиріт і напівсиріт. І хоча ідея організації народних садків давно обговорювалась в колах катеринославських педагогів, але саме війна підштовхнула, в першу чергу жінок, до активних дій. В листопаді 1913 р. за ініціативою двох послідовниць Фребеля – “фребеличек” Н.Г.Бутович та Г.Дьякової (Бокачової) був

розроблений і представлений статут Катеринославського товариства дитячих народних садків. Ця ідея була підтримана відомим педагогом І.Я.Акінфієвим, який мав величезний організаційний досвід дошкільного та шкільного виховання¹⁷. 25 січня 1914 р. товариство почало функціонувати. І.Я.Акінфієв був обраний спочатку товаришем голови, а з 1916 р. – головою товариства. Товаришем голови обрали Н.Г.Бутович. Переважну більшість правління товариства і його членів склали жінки. Господарча частина керівництва будь-яким дитячим садком концентрувалася в руках завідувачки, попечительниці та членів попечительської ради; навчальний процес визначався особливою педагогічною радою, якій безпосередньо підлягало в своїй роботі керівництво садка. Керувати садками могли лише особи з спеціальною освітою (по можливості ті, що закінчили фребелівські курси). Не вдаючись до подробиць діяльності товариства, вкажемо тільки на те, що вони використовували новітні на той час педагогічні методи і засоби виховання дітей дошкільного віку. Вихователі знайомились з питаннями дошкільного виховання на зборах товариства, де читались лекції про різні системи виховання, їхнє практичне втілення тощо. До червня 1915 р. було відкрито вісім дитячих садків, в яких перебувало від 436 до 550 дітей.

І все-таки освічених спеціалістів у галузі як дошкільного виховання, так і взагалі педагогіки, не вистачало. Тому 27 травня 1915 р. на засіданні правління товариства було поставлене і позитивно вирішене питання про необхідність створення курсів з підготовки вихователюк дитячих садків. 16 жовтня 1915 р. обговорено статут дворічних педагогічних жіночих курсів, а 7 листопада того ж року було скликано загальні збори членів товариства, які одногосно постановили “клопотати перед Міністерством народної освіти про затвердження статуту курсів і потім відкрити і вести курси відповідно до статуту”¹⁸.

15 листопада того ж року І. Я. Акінфієв був обраний завідувачем курсів. Вже 2 березня 1916 р. були відкриті шестимісячні курси (за скороченою програмою дворічних) з тим, щоб з осені 1916 р. вести заняття за повною програмою.

Такі спеціальні педагогічні курси були одними з небагатьох у Російській імперії, і зокрема, в Україні. І. Я. Акінфієв і його помічниця доклали всіх зусиль, щоб перетворити їх у Вищі педагогічні курси. Це був важливий осередок вищої педагогічної жіночої освіти на Сході України.

Восени 1917 р. І. Я. Акінфієв і його колеги дійшли висновку про необхідність відкриття у Катеринославі Вищого педагогічного інституту, але вже для “лиць обоєго пола”, які б отримували більш досконалу педагогічну освіту, ніж на однорічних курсах при вчительських інститутах або в спеціальних педагогічних класах жіночих гімназій, і навіть кращу ніж на дворічних Вищих педагогічних курсах¹⁹. Передбачалось, що перші два роки навчання будуть присвячені посиленій підготовці з циклу природничо-історичних предметів. З третього курсу відбувався би поділ на два факультети: філологічний з спеціалізацією з української і російської мови та громадсько-просвітницький із спеціалізацією з дошкільного виховання²⁰.

Вищий педагогічний інститут почав працювати у 1917 р. Під час реорганізації, що проходила у 1918 р., комісія по вищих і навчальних закладах і наукових інституціях під головуванням В. І. Вернадського розглянула питання про затвердження Вищого педагогічного інституту в Катеринославі. Питання це було вирішено позитивно, бо Вищий педагогічний інститут існував і у 1919 р., і лише під час чергової реорганізації у 1920 р. увійшов до складу Катеринославського Інституту народної освіти.

Вища жіноча освіта у Катеринославі, таким чином, мала декілька шляхів розвитку. Один з них – це створення спочатку приватних Вищих жіночих курсів, які потім були перетворені у Вищі жіночі курси при Катеринославському товаристві сприяння вищій жіночій освіті (тобто стали громадськими). Подальша їхня доля була пов'язана з розширенням числа факультетів і перетворенням, під час влади уряду Скоропадського, у приватний університет, а далі вже і у державний. Інша гілка розвитку жіночої освіти в Катеринославі почалася зі створення дворічних педагогічних жіночих курсів, які набули статусу Вищих педагогічних курсів, були надалі перетворені у Вищий педагогічний інститут для “лиць

обоєго пола” і потім влилися у Катеринославський Інститут народної освіти. На всіх етапах становлення вищої жіночої освіти в Катеринославі цей процес проходив при загальній підтримці всіх верств населення і влади: губернського земства, міського самоуправління, професури і викладачів гірничого інституту, середніх навчальних закладів, громадських і громадсько-наукових та просвітницьких організацій. Така єдність сприяла досягненню мети – організації вищої жіночої освіти у Катеринославі.

¹ Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX века. — М., 1991; Малинко И.Г. Создание высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. — 1983. — Вып. 29; його ж. Деятельность высших женских курсов на Украине (к. XIX — начало XX в.) // Вопросы истории СССР. — 1984. — Вып. 29; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України I по. XIX — поч. XX ст. сторінки історії. — Одеса, 1998.

² Смоляр Л. Вказ. праця.

³ Савчук В.С. К истории организации Екатеринославского университета и его естественнонаучных факультетов // Очерки истории естествознания и техники. — 1991. — Т. 40.

⁴ Сидорова Т.Н. Развитие женского образования в Приднпровье (начало XX в.) // Вестник Днепропетровского университета. История и философия науки и техники. — 1994. — Вып. 1. — С. 83-92.

⁵ Вернадский В.И. Задачи высшего образования нашего времени // Владимир Иванович Вернадский: материалы к биографии. — М., 1998. — С. 209.

⁶ Історія Днепропетровского университета. — Днепропетровск, 1993; Савчук В.С. Вказ. праця.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2210, оп. 1, спр. 370. — Арк. 24.

⁸ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 373, оп. 155, спр. 268. — Арк. 1-4 зв.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2201, оп. 1, спр. 370. — Арк. 24.

¹¹ Сидорова Т.Н. Вказ. праця.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 2201, оп. 1, спр. 370. — Арк. 25.

¹³ Там само. — Арк. 26 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 20.

¹⁵ Там само. — Арк. 30.

¹⁶ Там само. — Арк. 31.

¹⁷ Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев. — М.: Наука, 1996.

¹⁸ Десятьелность правлений и общих собраний общества // Призрение детей запасных воинских чинов в течении двух лет войны и отчеты общества за 1914—1915 гг. — Екатеринослав, 1916. — С. 9.

¹⁹ Екатеринославский Высший педагогический институт. — Екатеринослав, 1918.

²⁰ Там само.

Філоненко В.М.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

В одній із старовинних пісень Катеринославщини співалось: “Ой із долею із щасливою і з доброю годиною”¹. З таким вітанням звертались до молодих під час весілля. В ньому поєднувалися віра і надія на щасливе незатьмарене подружнє життя.

З давніх давен у народі створенню сім’ї надавалося надзвичайно велике значення. Весілля було важливою подією не лише для однієї сім’ї, але й в житті цілого села. Відповідно до цього формувалася і весільна обрядовість — своєрідне урочисте дійство, що супроводжувалося іграми, музикою, танцями та співами. В ній знайшли відображення народна мораль, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися протягом століть.

Починали весільний період на Катеринославщині восени по закінченні всіх польових робіт. Приходило 28 серпня

(за новим стилем) — свято Успіння Пресвятої Богородиці, яке в народі ще називали Перша Пречиста. Існувала приповідка: “Прийшла Перша Пречиста — дівчат хвата нечиста” — тобто дівчат починають сватати. Господарі, що мали дорослих дітей, готувалися до весільного сезону².

Цікавий матеріал про родинну обрядовість Катеринославщини зібрав етнограф з Харкова В.А.Бабенко, який у 1904 — 1905 рр. на запрошення Д.І.Яворницького, проводив етнографічне обстеження губернії. В своїй праці “Етнографический очерк народного быта Екатеринославского края” він змалював цільну картину народного весілля.

Весільну обрядовість можна було поділити на три цикли: передвесільний, власне весілля і післявесільний. Кожен з циклів складався з окремих обрядів.

До першого циклу відносилися сватання та заручини. Треба відмітити, що в весільній обрядовості Катеринославщини ще наприкінці ХІХ ст. живі були відголоски козацьких часів. Справа в тому, що свататися мали право не тільки парубки, але і дівчата. Якщо якійсь дівчині сподобався парубок, то вона приходила до нього в хату, коли вдома були його батьки, сідала біля вікна і починала вихваляти їх сина. Який же він у них гарний, роботящий, сміливий, добрий, ну справжній козак. Похвала “справжній козак” була найвищою, а потім говорила, що вона дуже хотіла, аби він взяв її за дружину. Але на початку ХІХ ст. цей звичай вже не зустрічався в краї і сватів засилали тільки парубки. Якщо всі були згодні, дівчина подавала весільні рушники старостам, які вона сама пряла, ткала та вишивала, а нареченому перев’язувала весільною хусткою руку і підносила йому вишиту весільну сорочку. Молодих садили на покутті, а старостів за стіл, частуючи їх горілкою та різними стравами. Мати наказувала дочці, щоб вона показала своє придане, яке саме собі приготувала, а батьки до нього додавали розписану скриню, різьблену прядку та деяку суму грошей. Тут же призначали день для весілля.

Весілля було найбільш яскравою частиною всього весільного обряду. Напередодні весілля в хаті молодого і молодої випікали спеціальні ритуальні хліби: шишки, коровай, лежень.

Шишки — ці невеличкі хлібці у вигляді кренделей, які роздають гостям.

Коровай — великий й круглий хліб, оздоблений тістечками.

Лежень — самий великий весільний хліб, довгий за формою і прикрашений також тістечками. Його кладуть посередині столу і встромляють в нього прикрашене “вільце” (в деяких повітах його називали “гільце” — символічне “дерево життя”)³. З боків кладуть коровай і калачі. Випікали хліби під ритуальні співи спеціально запрошені жінки-свашки та шишкарниці⁴. Коли починали місити тісто на коровай, то співали:

“Ой із суботоньки
Та на неділеньку година,
з’їздається Хведорова родина.
Та привезли до нас
На коровай діжку сира:
Хвалити Бога — сиряний
Буде наш коровай!”⁵.

“Заквітчений” коровай викладають на великий корж, посипаний борошном та житом, корж розкладають на діжі і співають:

“Хороші коровайниці,
Хороше коровай бгають,
Сиром накладають,
Маслом примивають”⁶.

Коровай ставлять в піч, а 4 жінки беруть діжу, піднімають її під самий сволок і кружляючись співають:

“Піч стоїть на сохах,
Діжу носять на руках:
Пече наше пече,
Спечи наш коровай грче (добре)”⁷.

Після цього відбувається частування шишкарниць і свашок.

Під день весілля проводився “дівичвечір”, на якому гуляла переважно молодь. Молодий з старшим боярином ходив запрошувати своїх родичів й сусідів на вечорини. Входячи до хати, молодий робив три земних укліна, промовляючи: “Просили батько й мати і я прошу на свадьбу на

весілля”⁸. Боярин подає весільні шишки молодому, а той — господарю дому.

Молода також ходить з дружками, запрошуючи своїх рідних та знайомих. Після запрошення молода у себе вдома пригощає дружок та подруг, а молодий зі своїми боярами вдома прикрашає “вільце” колоссями, квітками, калиною й ласощами.

В день весілля вранці весільний батько (батько молодого), поки молоді в церкві, ходить з хлібом по селу і в свою чергу запрошує на весілля. Входячи до хати він звертається до господарів зі словами: “Просю Бога і вас на хліб, на сіль, на Отче наш”⁹.

Від вінця молоді повертаються кожний окремо до свого дому. Коли молоді були в церкві, відбулося призначення весільних посадових осіб. Обирали двох чоловіків старостами, дружка — розпорядника весілля, його помічника — піддружого, двох-трьох свашок, двох світилок та старшого боярина. Бути першим дружкою або світилкою вважалося за велику честь. Інколи перший дружка і світилка були майбутньою парою на одруження.

Коли молодий, повертаючись з церкви, підходив до дверей своєї хати, його зустрічав дружок, брав за руку і звертався до старостів зі словами: “Староста і пані підстароста! Благословіть молодого князя за стіл завести” — “Бог благословить”. Дружка вів молодого до столу, а дівчата співали вітальної пісні:

“Іде Іван на посад.
Зустріча його Господь сам.
Ой і з долею і з щасливою
І з доброю годинсю!
Оце той посад,
Що писарь писав
У Господа Бога прохав:
Ясного сонця-віконця
Темної ночі при свічі”¹⁰.

Молодого садовлять за стіл, а всім присутнім пришивають червоні стрічки на груди. Одна з дівчат-співух звертається до старостів: “Староста і пані підстароста! Благословіть молодому князю гільце прикрасити”. — “Бог благосло-

вить”. Дівчата прикрашають гільце квітками, ласощами, стрічками, співають ритуальні пісні:

“Благослови Боже,
Пречиста поможе
Це гілечко звити
Цей дом звеселити!
Наше гілечко рясне,
Без калини красне,
Без сонячка сясє,
Без вітру маяє”¹¹.

Після цього дружок виводить молодого у двір, де його мати благословляє посипаючи і молодого, і молодь, яка товпиться у дворі, зерном, ласощами, насінням, горіхами та грішми. Молодий зі своєю свитою, яка складалася з бояр, дружок, світилок та музик, весільним поїздом на прикрашених конях, або пішки, відправляються до хати молодої. Попереду весільного поїзда та великому шесті несли весільний рушник, а поруч йшли світилки з квітами — світильником, які несли весільне гільце. Свашки в цей час співали: “Мати сина в дорогу виряджала”.

Весільний поїзд біля двору зустрічали парубки з боку молодої, вимагаючи викуп у молодого: “Ми калину рубали, та твою молоду годували”¹². Сплативши викуп, молодий зі своєю свитою входить у двір до молодої. Дружок з піддружним йдуть до хати, але їх не признають старости молодої і вимагають з них “білет”. Тоді дружок молодого бере пляшку горілки та шишки і починає частувати гостей молодої. З хати виходить сваха від молодої з решетом в руках. Вона дістає з нього хустки та рушники, які приготувала наречена, і перев’язує — молодому руку весільною хусткою, через плече хустками свашок та світилок молодого, рушниками старостів і дружок.

За свахою з хати виходить мати молодої в вивернутому кожусі і починає їздити верхи на кочерзі, лякаючи молодого. Молодий роздає подарунки. Матері — чоботи, сестрам і братам молодої — хустки і пояси. Батько молодої запрошує усіх до хати. Дружок бере за платок молодого і веде його до хати, прохаючи благословення молодого князя за

стіл завести. За столом коло молодої стоять малі її брати з солом'яними кийками і погрожують молодому. Дружки в цей час співають:

“Братику не лякайся,
Братику постарайся,
Не продавай сестри
За руб-за чотири.
Проси золотого
Від зятя молодого.
Січи, рубай — сестри не давай.
бо сестра родина,
За столом як калина”¹³.

Дружко змушений заплатити викуп грішми. Після цього він тричі обводить молодого довкола столу і саджає його біля нареченої. Дівчата-подруги молодої співають:

“Ще й у саду
Соловейко не щebetав,
Ще Іванку та Маринку
Не цілував”¹⁴.

Молодий знімає платок з лица молодої і цілує її. Всі гості вмошчуються за стіл і пригощаються.

Після святкового столу молоді дівчата і парубки виходять з хати, грають музики, починаються танці. Гостям роздають ритуальні хліби — коровай та лежень. Роздачу проводить дружко і підружний.

Самою сумною і в той же час ліричною частиною весілля було “скриванье” молодої. Молодший брат, спитавши благословіння косу сестрі розплести, знімав у неї кісник із коси. Цей ритуал відбувався під зажурений спів подруг:

“Братик сестриці
Косу розпліта.
Де він розплітки
Ті дівав —
Поніс на базар —
Не продав,
Меншій сестриці
Даром віддав”¹⁵.

До молодої підходять свашки, знімають з неї весільну квітку (вінок) і одягають очіпок, обв'язують голову наміт-

кою або хусткою і перев'язують червоною стрічкою. Після цього готують святкову вечерю, молода роздає свої стрічки подругам, а дівчата прощаючись з нею співають:

“Ой жаль же нам,
Подруженько, за тебе,
Що ти збирала до себе.
До тебе ішли скачучи,
Від тебе ідемо плачучи.
Прощай, прощай подруженько,
Вже ми твоє гулянечко
Собі беремо.
Розкотитися кислиці —
Розійдемося сестриці.
Розлука наша з тобою,
Як із рідною сестрою”¹⁶.

Всі дівчата цілуються з молодою і прощаючись розходяться по домівкам. Молода назавжди простилася зі своєю безтурботною молодістю. В її житті наступила нова пора.

Після вечері бояри беруть скриню і весь посаг молодої, складають на гарбу. Батько і мати благословляють молодих. Дружко виводить їх у двір. Молоду садять з іконою в руках на бричку; а молодого обводять навкруг брички, останній б'є молоду кнутом. В такий спосіб показували, що молода з-під влади батьків переходить під владу чоловіка. Тепер він повинен опікувати її і відповідати за неї. Молодий сідає поряд з молодою, яка запрошує свою рідню їхати за нею. Мати молодої бере коней за повіддя і виводить з двору. Вона на світ доньку народила, вона ж і в далеку життєву путь відправила.

При вході до хати нареченого, молодих благословляють на спокій. Якщо молода зберегла свою цнотливість, співають:

“Благослови Боже
Чесному дитяті
Чесно співати.
Не бійся матінко. не бійся —
В червоні чобітки вбуйся”¹⁷.
В противному випадку співають іншої пісні:
“Бодай тобі та морозеньку

Що поморозив ти калиноньку,
Посмутив всю родиноньку
Й близьку і далеку
І отця, неньку рідненьку”¹⁸.

У XIX ст. в Павлоградському повіті після шлюбної ночі обов’язково виносили сорочку молодої і демонстрували гостям, засвідчуючи таким чином чистоту і цнотливість нареченої¹⁹.

В останній цикл весільної обрядовості відбувалося знайомство молодого подружжя з родичами. На наступний день весілля молодих водили до родичів молодої, а потім молодого. Кожного дня молоді йшли до тієї або іншої рідні. Знайомства відбувалося протягом двох-трьох тижнів, в залежності від кількості рідні. Цей обряд був обов’язковим, бо тільки так можна було ввести нову сім’ю в велике коло рідні.

В різних повітах Катеринославщини були звичайно свої особливості у весільному обряді. І все ж таки, не дивлячись на варіативність весільної обрядовості, її емоційний, етичний, художній зміст залишався спільним. Для весільної обрядовості був характерний і драматизм, бо дівчина прощалася зі своїм дівуванням, і водночас жартівливість, висока моральність і глибоке почуття обов’язку перед сім’єю і, звичайно, веселість, радість, яскравість одягу, пісенність, розмаїття кольорів.

¹ Бабенко В.А. Етнографический очерк Екатеринославского края. - Екатеринослав, 1905.

² Матеріали експедиції музею ім. Д.І.Яворницького до П'ятихатського, Магдалинівського, Новомосковського та Верхньодніпровського районів.

³ Вовк Ф.К. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995.

⁴ Матеріали експедиції музею ім. Д.І.Яворницького до П'ятихатського, Магдалинівського, Новомосковського та Верхньодніпровського районів.

⁵ Бабенко В.А. Вказ. праця.

6 Там само.

7 Там само.

8 Там само.

9 Там само.

10 Там само.

11 Там само.

12 Там само.

13 Там само.

14 Там само.

15 Там само.

16 Там само.

17 Там само.

18 Там само.

19 Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.
- Вип. VII. - Екатеринослав, 1911.

Ченцова Н.В.

КОЗАЦЬКА КОЛЕКЦІЯ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕІ ім.Д.ЯВОРНИЦЬКОГО

Роль українського козацтва, що вийшло на історичну арену на рубежі XV і XVI ст., у формуванні української держави, української нації важко переоцінити. Однак найсильнішою генеруючою силою в цьому процесі виступало низове або запорізьке козацтво. На Низу найсильнішими були козацькі традиції, найповніше і триваліший час зберігалися українська мова, звичаї, культура і православ'я. Запорізьке козацтво відіграло вирішальну роль у збереженні культурного ядра українського етносу. Козацтво внесло багато нових характерних рис у культуру, звичаї і побут українців, які стали невід'ємною частиною етнографії українського народу. Оскільки найсильнішими козацькі традиції були в регіоні колишньої Запорізької Січі, тут як у краплі води відбилася історія всього українського народу протягом XVI — XVIII ст.

Запорозька колекція Дніпропетровського музею є безумовно найбільшою і за розмірами, і за різновидами зіб-

рань, які характеризують добу козащини в Україні. Серед матеріальних пам'яток доби пізнього середньовіччя і переходу до нового часу, коли через українські землі протекли хвилі таких радикальних змін як національно-визвольна війна, перехід до нових соціально-економічних відносин, рушійною силою цих процесів виступило козацтво. Воно народилося і як наслідок зламу існуючого ладу, і всупереч йому. Воно увібрало в себе численні прояви культур сусідніх народів, стало симбіозом розвитку людської особистості у надзвичайних, екстремальних умовах, як то: боротьба за виживання, освоєння диких просторів, будівництво нового життя і організація його на нових суспільних засадах.

Дослідження феномену козацтва з суто теоретичного погляду, до якого перейшла зараз історична наука, є і загальним, і передчасним. Адже до цього часу залишаються не описаними, не систематизованими, в деяких випадках взагалі не зафіксованими, і не введеними до наукового обігу пам'ятки матеріальної і духовної культури козацької доби. Старі, часто не кваліфіковано укладені каталоги вже існуючих зібрань, більшість з яких стали науковими раритетами, окремі інформації про одиничні знахідки чи їх групи, версії про переміщення... Все це потребує великої пошукової роботи і наукової обробки.

Нагальним залишається завдання описати все, принаймні хоча б більшу частину роботи, що складає комплекс матеріальних пам'яток нашої 500-річної історії козацтва.

Запорізька колекція Дніпропетровського історичного музею, її формування нерозривно пов'язані з іменами О.М.Поля та Д.І.Яворницького. Відомий меценат і громадський діяч Катеринославщини Олександр Миколайович Поль, який зібрав надзвичайно цінну колекцію предметів старовини, фактично став фундатором першого музею в краї. Ще за життя колекціонера знайомитись з нею приїздили науковці з інших міст Росії, а після передчасної смерті О.М.Поля, стала очевидною необхідність її наукового опису і збереження. Це завдання виконала за рекомендацією проф. В.Б.Антоновича, дійсний член товариства Нестора-літописця Катерина Мельник. Нею була

здійснена систематизація і каталогізація частини колекції О.М.Поля¹.

Київське видання, видрукуване в типографії С.В.Кульженко, супроводжувалося 14 фотографіями (власне таблицями) з експонатів колекції, виконаними самим Кульженко². В фотофонді музею містяться окремі фотографії колекції Поля, подаровані О.І.Миклашевським. Тут маємо посилання на те, що вони були виконані самим Олександром Миколайовичем Полем, їх загальна кількість 24 од.³ Перше ж друковане повідомлення про колекцію з'явилося ще в 1887 р. в "Екатеринославских губернских ведомостях"⁴. Та ще до 1888 р., мандруючи по колишньому Запоріжжі, Д.І.Яворницький не обминув своєю увагою зібрання "знавця і збирача южноруських старожитностей в цілому, запорозьких, зокрема, Олександра Миколайовича Поля". Яворницький робить особливий наголос на збиранні Полем саме козацьких реліквій, вказуючи, що Поль збирав їх понад тридцять років. Характеризуючи зібрання, Яворницький, не називаючи кількість запорозьких предметів, виділяє їх в окрему групу — "Старожитності запорозькі". Він подає їх загальну і змістовну характеристику. За наведеним переліком і фото, вміщеними в праці вченого "Запорожье в остатках старины и преданиях народа"⁵, можна зрозуміти, що деякі речі з колекції Поля збереглися до нашого часу.

Людина широких поглядів, професійний історик і літератор, Д.І.Яворницький після знайомства з історією запорізького козацтва, залишився на все життя людиною, закоханою в козацьку героїку. У розквіті творчих сил Яворницький залишив кафедру Московського університету і обійняв посаду директора провінційного музею, який через короткий час став відомий всім як "Музей запорізького козацтва". Рішення очолити музей не було поспішним і народилося в період численних подорожей козацькими місцями. На очах вченого гинули пам'ятки козацької вольниці. Як писав, подорожуючи по Запоріжжю в 1861 р. письменник і етнограф О.Афанасьєв-Чужбинський: "З року в рік зникають пам'ятники, затемнюються перекази, новий мешканець Січі копає під город сліди насипів і самі могили героїв козацтва... Ось скоро і не залишиться ні-

яких указок, і хіба магістрат петербурзького або московського університету напише історію Запоріжжя за бідними друкованими джерелами, незнайомий ні з мовою, ні зі звичаями козаків — одним словом з тими джерелами, які б ще могли прислужитися в теперішній час”.

Поділяючи думки співвітчизника, Д.І.Яворницький приклав максимум знання і досвіду, творчих і фізичних зусиль для найдетальнішого вивчення Запоріжжя, виявлення пам'яток матеріальної і духовної культури козацтва, створення в Катеринославі музею, в якому зберігалася б і пропагувалася історія козацької вольниці.

Зусилля вченого у створенні краєзнавчого музею в Катеринославі зустріли підтримку громадськості міста. Незважаючи на заборонну політику царизму, спробу стерти в пам'яті “малоросів” згадку про козацтво, знаходилися люди, які цікавилися своїм родоводом, історією краю, збирали історичні пам'ятки. З такими однодумцями Дмитро Іванович займався збиранням унікальної колекції музею, вів переговори про демонстрацію в приміщенні музею приватних зібрань. Власна колекція Яворницького відразу ж надійшла в музей. В 1905 р. підсумком проведеної роботи став XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі, учасники якого належно оцінили зусилля директора і краєзнавців. По закінченні з'їзду, експонати, багато представлені на виставці, підготовленій до його відкриття, залишилися в музеї, доповнивши його колекцію. Серед осіб, які підтримували музей, зустрічаються прізвища громадських діячів, інтелігенції, колекціонерів, нащадків козацьких родин: В.П.Магденка, Миклашевських, Родзянко, В.В.Курилова, І.В.Ляшко-Попеля. В 1906 р. в музей надійшла значна частина колекції Олександра Миколайовича Поля. Її передала дружина покійного Ольга Семенівна Поль, яка все життя підтримувала дружні стосунки з Яворницьким. Разом з археологічними знахідками історика, етнографічним матеріалом колекція Поля склала єдиний комплекс, унікальне зібрання, рівних якому не було в світі. Із родових маєтків Г.П.Алексєєва, В.П.Магденка, С.О.Ілляшенка в розпорядження краєзнавчого музею надійшли козацька зброя, портрети, одяг, церковні книги. Колек-

ціонери — Я.П.Новицький, М.О.Іваненко, М.С.Білий, П.М.Сочинський, П.В.Гладкий, В.В.Долгов, Д.М.Мартинов, М.П.Корнілов, О.І.Чепов дарували музею цінні експонати, переймалися дружною участю в долі музею і його директора. На кошти окремих землевласників — кн. М.П.Урусова, А.С.Деконської, М.М.Крашенникова проводилися розкопки і знахідки доставлялися в музей. Авторитет ученого дозволив Яворницькому заручитися підтримкою Катеринославської єпархіальної влади у справі пошуку козацьких реліквій у церквах і приходах Катеринославщини. З церков в колишніх запорізьких селах Куцєволівці, Красному Куті, Лихівці, Афанасієвці, із Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, міст Новомосковська і Нікополя були перенесені в музей церковні стародруки, ікони, оклади, старі ризи, подушки та ін. З гордістю писав Яворницький в звіті про роботу музею, що йому особисто вдалося віднайти близько 750 предметів церковної старовини козацької доби. Серед них були численні вклади запорожців в церкви. Детальні описи їх містяться у старих каталогах і книгах надходжень музею.

До роботи в музеї Д.І.Яворницький залучив людей творчих і зацікавлених: археологів — В.О.Городцова, В.Є.Данилевича, етнографів — В.О.Бабенка, В.Г.Кравченка, художників — О.Г.Сластіона, В.Соляника, В.О.Строменка. В архіві музею відкладалися картографічні матеріали, фото, документальні джерела. Д.І.Яворницький постійно займався систематизацією колекції. В 1905, 1910 рр. з'явилися каталоги музею, який носив вже ім'я О.М.Поля. В 1907 р. був виданий "Звіт музею...", планувалося готувати їх щорічно. В музейних каталогах матеріали розподілялися за хронологічним, видовим і тематичним принципом. В "Каталозі I" до "старожитностей запорозьких" віднесено 518 од. За період з 1905 по 1906 рр. музей придбав і отримав у дарунок 73 предмети козацьких часів. Деякі з перелічених експонатів вперше демонструвалися на виставці XIII Археологічного з'їзду, а після завершення дарувалися музею.

Каталогізація музейного фонду 1908 і 1910 рр. відобразила чисельне і якісне зростання запорозької колекції. В

20— 30-х рр. здійснювалися спроби створити каталоги музейних колекцій. Останній каталог, виконаний етнографом В.Г.Кравченком в 1931 — 1933 рр., зберігся в рукописі. На 1929 р., не дивлячись на буремні події революцій і війн, основна частина запорозької колекції вціліла і складала 2325 експонатів. Найтяжчі збитки зібранню нанесла Вітчизняна війна. В результаті варварських дій окупантів, складної евакуації до Актюбінської області постраждала значна частина запорозьких речей. Сховані співробітниками експонати збереглися, але знаходяться в поганому стані. Майже повністю загинули тканини і одяг, втрачена багата колекція запорозьких поясів. Практично не збереглося виробів козацької доби з кераміки і скла. Найгірше те, що в роки війни була втрачена документація музею. Роботу по укладенню каталогу можливо було здійснювати лише шляхом ідентифікації даних каталогів, записів музейних працівників. Тому робота по виявленню колекційних предметів із зібрань О.М.Поля та Д.І.Яворницького продовжується.

¹ Каталог Екатеринославского областного музея им.А.Н.Поля. - Екатеринослав, 1893. - 279 с.

² Каталог коллекции древностей А.Н.Поля в Екатеринославе. - Вып. I. - 217 с.+XIV табл.

³ Каталог Екатеринославского обласного музея им.А.Н.Поля. Археология и Этнография. Екатеринослав, 1910. - С. XIII. - №201.

⁴ Ковальский Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии // Археографический ежегодник за 1988 год. - Москва, 1989. - С. 53.

⁵ Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. - Ч. I-II. - К., 1995. - С. 70-73.

Русанов Ю.А.

ЧЕРНІГІВСЬКА “ГРОМАДА” У ПЕРІОД ЇЇ ВІДРОДЖЕННЯ: НАЙВИЗНАЧНІШІ ДІЯЧІ

Про чернігівську “Громаду”, як цілком діяльну організацію, можна вести мову з 1893 р. Після сумнозвісних (1863 та 1876 рр.) указів про заборону українства, вона була таємною.

Як згадувала згодом М. Грінченко: “Чернігівська “Громада” так само, як і всі інші, була організацією нелегальною. Через те й членів до неї приймано дуже обережно. Кандидатуру наміченого в члени обговорювано в “Громаді” без його відома. Обирано було таємним голосуванням і досить було одного мінуса, щоб кандидата не обрано [...]. Вибирано тільки українців таких, які могли бути корисні українській справі. Дуже пильовано, щоб це були люди не скомпрометовані антигромадянськими вчинками, щоб це не були обскуранти, ретрогради; щоб не були язикаті, бо необережним словом можна було навести жандармів на “Громаду”. І я знаю, що до половини 1902 р. ні одного члена “Громади” не було арештовано, ні одному не було закинуто належності до “Громади”, хоча трусисти та допити і бували у поодиноких членів, і хоча українці були під пильним, дуже пильним доглядом [...]. Не виявилось в чернігівській “Громаді” за весь час її існування ні одного провокатора. Очевидно, обережне, одностороннє обрання в члени мало гарні наслідки”¹.

До складу чернігівської “Громади” у період з 1893 по 1905 рр. входило більше 20 найвідоміших чернігівських громадських діячів: І.Л.Шраг, А.В.Верзилів, О.А.Тищинський, В.М.Хижняков, І.Ф. та І.Г.Рашевські, В.І.Самійленко, М. та В.Коцюбинські, Г.О.Коваленко, Софія та Олександр Русови, Борис та Марія Грінченки та ін.² Життєвий шлях та біографічні відомості про декого із цих визначних діячів дають можливість унаочнити і сут-

тево доповнити значення чернігівської “Громади” у національному та культурно-освітньому русі в Україні.

Видатною постаттю у чернігівській “Громаді” був Аркадій Васильович Верзилів (1857—1931), корінний чернігівець, який зі студентських років пов’язав свою долю з громадівським рухом. Він народився 19 лютого 1857 р. у с.Ковчин Чернігівського повіту Чернігівської губернії у родині діловода судової палати³. Закінчивши Чернігівську гімназію, вступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира (Київ), де навчався під керівництвом В.Б.Антоновича, брав активну участь у київській “Громаді”, в котрій спілкувався з М.Старицьким, М.Лисенком, М.Драгомановим, О.Пчілкою, П.Чубинським, О.Русовим та С.Русовою, людьми, котрим він був вдячний усе життя.

Після закінчення університету працював у Центральному архіві у м.Києві. У 1892 р. Верзилів видає працю “Нариси торгівлі південної Русі з 1480—1569 рр.”.

Приїхавши у Чернігів у 1893 р., А.Верзилів обіймає посаду секретаря міської управи, а невдовзі його обирають міським головою, яким він залишався до 1917 р.

У 1900 р. він стає членом Чернігівської архівної комісії, на засіданнях якої виступає з цікавими доповідями про В.Б.Антоновича, О.М.Лазаревського, а також — “Польсько-шляхетське землеволодіння на Чернігівщині”, “Уніатські архимандрити в Чернігові” та ін. У 1908 р. А.В.Верзилів взяв активну участь у підготовці та проведенні XIV Археологічного з’їзду, який проходив у Чернігові.

Одночасно з дослідженням на ниві історії краю, вчений відіграв помітну роль у громадському житті. Як речник громадівських ідей, він був водночас членом чернігівської “Просвіти”, входив до складу депутації на відкритті пам’ятника І.П.Котляревському у Полтаві. У 1917 р. А.В.Верзилів очолив першу українську гімназію у Чернігові. Свої знання він передавав слухачам чернігівського Народного університету. У 1919 р. Верзилів виступив з курсом лекцій “Історія України і Русі з IX по XVII ст.”. У 1920-х роках А.В.Верзилів підготував праці “Найдавніший побут чернігівської околиці”, “Наукове життя в Чер-

нігові (у 1914—1924 рр.)”, працював вчсним секретарем Чернігівського наукового товариства, в комісії Біографічного словника українських діячів, друкувався в різних періодичних виданнях. В 1928 р. вийшли його спомини про В.Б.Антоновича та М.І.Костомарова. А.В.Верзилів листувався з Н.М.Загірною та М.С.Грушевським. Останні роки життя провів у Чернігові, де й помер у 1931р.⁴

Видатна роль у діяльності чернігівської “Громади” належить Григорію Олексійовичу Коваленку (1868—1937). Народився він 1868 р. на Полтавщині. Навчався у фельдшерській школі, закінчив Московський університет (1895). Вже досить відомим публіцистом оселився у Чернігові, де мешкав з 1896 по 1905 р., працюючи секретарем Чернігівської міської управи. Майже рівночасно із приїздом до міста він вступив до “Громади”⁵. Маючи медичну освіту, Григорій Коваленко разом з Борисом Грінченком видав низку популярних книжок для народу, в яких пропагувалися медико-санітарні знання: “Чума на людях”, “Від чого померла Мелася?” та ін.

Чернігівський період життя Григорія Олексійовича був досить плідним. Саме тут ним написані й опубліковані літературно-критичні статті й нариси “Іван Котляревський” (1898), “Діяльність і значення І.П.Котляревського в історії українського суспільства” (1903), “Євген Гребінка” (1898) та інші, ряд оповідань, які пізніше увійшли до збірки “Жарти життя” (1911, 1917)... Велику популярність здобув він й лекціями з історії України для широких верств населення, що згодом увійшли до його відомого підручника “Українська історія” (1917), котрий витримав шість видань поспіль.

З Чернігова Г.О.Коваленко перебрався до Полтави, де продовжував працювати на ниві української культури. Традиції чернігівської “Громади” він переніс до полтавської “Просвіти”, яку він створив і очолив у 1905 р.

У 1926 р. в Україні широко відзначався 40-річний ювілей митця. Тоді на цю подію відгукнулася полтавська і харківська преса, в якій були вміщені статті та фотографії, що відображали його творчий шлях. Протягом ще десяти років, до 1937 р., працював на вітчизняній культур-

ницькій ниві цей невтомний діяч. У 1937 р. Григорій Олексійович був безневинно репресований і загинув у ГУЛАГу лише за те, що любив Україну, вірно служив її народові і віддав йому весь свій талант.

Не буде перебільшенням сказати, що видатний український поет Володимир Іванович Самійленко (1864—1925) свій літературний псевдонім — “Сивенький” — здобув саме завдяки чернігівській “Громаді”.

Народився він 3 лютого 1864 р. у с. Великі Сорочинці Миргородського повіту. Освіту здобув у Київському університеті на історико-філологічному факультеті. У Чернігові працював з 1893 по 1900 р., та у 1903—1905 рр.⁶ Роботу для поета у Чернігові знайшла “Громада” після того, як він звернувся з листом до чернігівського адвоката І.Л.Шрага з проханням підшукати йому посаду. Відтак Самійленко формально працював секретарем у Чернігівській губернській земській управі, а по суті був редактором “Земского сборника Черниговской губернии”, що було дуже зручним для “Громади” при вміщенні у нього статей своїх членів. Через три роки по приїзду до Чернігова письменник одружився з Ольгою Степанівною Орешко-Якименко.

У Чернігові В.І.Самійленко прожив сім років. На чернігівський період припадає товаришування В.Самійленка з громадівцями М.Вороним, Б. Грінченком, М. Коцюбинським. Разом з ними він складає альманах “Хвиля за хвилею”, який вийшов в Чернігові у 1900 р. теж завдяки зусиллям “Громади”.

У Чернігові В.Самійленко написав кілька драматичних творів, зокрема, “Маруся Чураївна”, “Драма без горілки”.

У 1903 р. В.І.Самійленко переїздить до Миргорода на посаду секретаря земської повітової управи. З 1906 р. жив у Києві, співробітничав у газеті “Рада”. Потім оселився у Добрянці на Чернігівщині.

У 1917 р. В.І.Самійленко емігрував до Галичини. У 1924 р. повернувся в УСРР. Жив у Києві, де й помер 12 серпня 1925 р. Його іменем названа одна з вулиць у Чернігові.

Були в Україні люди, які сповідували чесну працю, людську гідність, порядність і високу духовність. До них

належала громадівка Софія Федорівна Русова (1856—1940). Її вважають зачинателькою жіночого руху в Україні (свідченням цього є й обрання С.Русової 1934 р., зрозуміло, на еміграції, почесною головою Всесвітньої спілки українок). На жаль, друковані джерела дозволяють поки що тільки побіжно торкнутися її долі. Батько Софії — Федір Ліндфорс — шведського походження, а мати — Ганна Жерве — французького. Федір Ліндфорс — блискучий офіцер, усю молодість провів на війнах. Останнє місце його служби — м.Омськ, ад'ютант генерала Жерве, батька Ганни. В Омську Федір і Ганна одружилися, тут у них з'явилися первістки — син Олександр і дочка Марія. Лець діти підросли, подружжя Ліндфорсів залишило Сибір і виїхало на Чернігівщину в село Олешню. Саме тут 1856 р. й народилася їхня п'ята дитина — донька Софія.

За її словами, батьки “купили садибу та тисячу десятин землі у пані Ходинцової біля села Олешня Городнянського повіту” (тепер Ріпкинський район).

Родина Ліндфорсів встановила тісні взаємини з поміщиками Свічиними з Тупичева та Лизогубами з Седнева.

Люди, які оточували дівчинку, розмовляли напівросійською, напівукраїнською мовою. Була в побуті й білоруська.

Нянею Софії була селянка із Грибової Рудні, її пісні, своєрідна вимова, яку няня приносила з вулиці — все це залишилося в душі, щоб через певний час перерости у справжню любов до всього українського.

Коли почалося скасування кріпосного права (лютий 1861 р.) Ф.Ліндфорса обрали мировим посередником. Він запровадив “установні грамоти” на користь селян.

У ці дні сталося лихо: померла Ганна, дружина Ліндфорса, яка хворіла на сухоти. “Батько трохи не збожеволів від горя, — писала Софія Федорівна. — Він поховав свою Анюту на цвинтарі і збудував над могилою невеличку капличку, де і собі приготував місце”.

Після смерті дружини Ф.Ліндфорс збайдужів до життя. В Олешні усе різко змінилося. Господар розпустив челядь, усім подарував добрі шматки землі і деревину на хати. Сестра Марія приймала селян і частувала їх чаєм.

Довгий час в оселі Ліндфорсів було сумно й монотонно. Лише раз на рік, 28 липня, у день храмового свята Олешнянської церкви, у них збиралося багато людей. “Це було щось старосвітське, — згадувала Софія Федорівна, — патріархальне і справляло на мене дуже сильне враження”.

Олександр Ліндфорс, старший брат Софії, приїхав в Олешню з Сибіру і перейняв посаду батька. Він обурював панів тим, що віддавався усім серцем визволенню кріпаків, “і скоро кваліфікація “красный” була одверто проголошена про мого брата. Губернатор, колишній приятель батька, попросив мого брата, щоб він сам покинув посаду”.

Щоліта Софія перебувала в Олешні, багато читала. “Та се літо 70-го року, — писала вона, — останнє щасливе в нашому родинному житті, 9-го січня 1871 року несподівано помирає наш коханий батько”.

Ф.Ліндфорса поховали в Олешні, поруч з дружиною⁷.

Влітку 1871 р. Софія закінчила гімназію. У неї виявилися непересічні здібності до музики, друзі одностайно радили вступати до консерваторії. Однак треба було на щось жити. І сестри Ліндфорс вирішили створити дитячий садок. Отримали дозвіл і в липні 1871 р. найняли помешкання, в якому відкрився перший в Україні дитячий садок. Серед дітей були й доньки М.Старицького — Маня і Люда, діти композитора М.Лисенка, етнографа П.Чубинського і вчителя О.Русова. Бував тут і М.П.Драгоманов з сестрою Ольгою, майбутньою письменницею Оленою Пчілкою.

У квартирі Ліндфорсів ставили аматорські вистави. У 1873 р. Павло Чубинський здійснив постановку опери “Різдвяна ніч”. Партію Вакули виконував Олександр Русов. З цього часу й з’явилася у Софії симпатія до цього співучого юнака. Згодом, 30 серпня 1874 р., вони повінчалися у церкві св. Симона в Києві.

1876 р. О.О.Русова призначено на посаду статистика Чернігівського земства, а в листопаді Софія Федорівна народила сина Михайла.

Її неспокійна натура вимагала дій. Намагалася відкрити у Чернігові дитячий садок — не дозволили з політичних міркувань. Тоді з'явилася мрія про громадську бібліотеку.

“Довго губернатор не хотів давати дозвіл на відкриття такої громадської бібліотеки, — писала С.Ф.Русова, — довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скрупульозній діяльності першого голови Червинського вона ввійшла в життя... Взагалі треба було дивуватись, скільки ця бібліотека була переслідувана адміністрацією, скільки обшуків у ній зроблено за те тільки, що вона давала населенню міста гарні книжки”⁸.

Так започаткувалася нинішня обласна бібліотека імені В.Г.Короленка.

У Чернігові Русови пережили російсько-турецьку війну. Про цей час цікаві спогади Софії Федорівни: “Чернігів заворушився. У великій залі дворянського дому дами та панночки краjali полотно на бинти, сорочки, простирадла для поранених, упорядковували шпиталь. Настрій був піднесений, я в якесь свято зібрала якусь дивовижну суму грошей. Скоро і до нас почали привозити поранених з Києва, з'явилися поважні постаті турків з обмотаними якимось шматтям головами, всі босі, мало не голі... Якийсь час можна було бачити, як поранені турки валялися на тротуарах, поки не прийшов наказ: з турками поводитись, як з усіма пораненими”⁹.

До речі, Чернігів був розділений на дві частини Красним мостом. По один бік від нього жила урядова аристократія, по другий бік, за словами Софії Федорівни, “свої люди”. До них належав, зокрема, художник *Іван Григорович Рашевський* (1849—1921), засновник чудового музею Шевченка в Чернігові. Любили Русови бувати у байкаря Л.І.Глібова, І.Л.Шрага, І.П.Карпинського.

О.О.Русов багато зусиль віддавав опису Чернігівського повіту. Коли ця робота завершилася, статистичне бюро скасували. Статистики опинилися без роботи. “Треба було, — писала С.Ф.Русова, — шукати десь якоїсь роботи. Але я скористалась з цієї прикрої події, щоб реалізувати свої давні мрії: зректись усякого буржуазного життя, пі-

дійти ближче до села, жити так, як живуть мільйони людей, від слів і промов перейти до правдивого життя і до праці”¹⁰.

Сім'я переїхала до Олешні. За три версти від станції Діч Борзнянського повіту купили 12 десятин землі. Русови мали поле, город. Софія Федорівна вся віддалася новому життю: вставала о 5-й ранку — сама варила, прала, доїла корову. А після важкої праці сідала за фортепіано і грала. І селяни, за словами Русової, “ніяк не могли зрозуміти: чи це ми тільки прикидаємося вбогими, а справді знатні люди й приятелюємо з найбільшими панами повіту, — чи таки справді мусимо працювати”¹¹.

На хуторі Русових знаходили притулок народовольці Микола Маковієв, Леонід Жебуньов (брат відомого революціонера Сергія Жебуньова).

У 1879 р. сім'я Русових виїхала до Києва, щоб видати статистичну працю Русова про Ніжинський повіт. А в 90-ті роки вони знову повернулися до Чернігова і вступили до Чернігівської української “Громади”, яку вже заснували І.Шраг та А.Верзилів. У “Громаді” С.Ф.Русова займалася, крім освітянської роботи, організацією і розгортанням жіночого руху.

У 1902 р. Русови знову виїхали до Києва, тепер назавжди. У Києві Софія Федорівна, продовжуючи відновлення жіночого руху, яким займалася у “Громаді”, з 1909 р. викладала на Вищих жіночих курсах та у Фребелівському інституті, була співзасновницею та співредактором педагогічного журналу “Світло” (Київ, 1913—1914). У складі депутації української інтелігенції 27 серпня 1915 р. вона мала аудієнцію у міністра освіти Росії графа Ігнат'єва та подала йому доповідну записку про народну освіту в Україні й потребу навчання дітей рідною мовою¹².

У 1915 р. С.Ф.Русова овдовіла. А через два роки сталася революція. На Всеукраїнському національному конгресі 8 квітня 1917 р. С.Ф.Русову обрали до Української Центральної Ради від національних просвітницьких організацій Києва. Вона була одним із організаторів та керівником (1917—1918) Всеукраїнської учительської спілки, членом редколегії журналу “Вільна українська школа”,

одним із фундаторів і директором видавництва “Українська школа”. З 6 серпня 1917 р. до березня 1919 р. Софія Федорівна — директор департаменту дошкільної й позашкільної освіти Генерального секретарства (Міністерства) освіти. У новоствореній та відкритій 7 вересня 1917 р. Українській науково-педагогічній академії викладала методику географії України. Була організатором “Просвіт”, курсів українознавства, керувала підготовкою підручників для українських шкіл, брала діяльну участь у роботі створеної на Першому Всеукраїнському учительському з’їзді Всеукраїнської шкільної ради, яка очолювала українізацію освіти та розробляла програми єдиної школи¹³.

У 1920 р. С.Ф.Русова викладала педагогіку у Кам’янець-Подільському університеті, а 1922 р. — опинилася поза межами рідної України і свій життєвий шлях закінчила у Празі, де працювала професором педагогіки в Українському педагогічному інституті ім.М.Драгоманова.

С.Ф.Русова — вчений, педагог, літературознавець, письменниця. Прикро, що всі ці якості повнотою реалізувалися не на Батьківщині, а в еміграції. За підручниками С.Ф.Русової навчаються діти української діаспори, її казки, художня проза, літературознавчі праці про творчість Т.Шевченка, Г.Сковороди, Р.Тагора давно здобули високу оцінку в багатьох країнах світу. І сьогодні, коли піднімається на ноги молода держава Україна, внесок, зроблений С.Ф.Русовою в культурно-освітню діяльність народу наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., має досить вагоме місце.

Активністю у чернігівській “Громаді” відзначався й М.М.Коцюбинський.

Михайло Михайлович Коцюбинський (1864—1913) — один із найвидатніших українських літераторів та громадських діячів — народився 17 вересня 1864 р. у м. Вінниці в родині дрібного урядовця. У 1880 р. Михайло закінчив Шаргородське духовне училище, учився у духовній семінарії, але навчання не завершив, бо мусив утримувати родину (батько втратив на той час працю, а мати осліпла). Поповнюючи надалі знання самоосвітою, він рано

познайомився з творчістю українських письменників, зокрема, на нього справили великий вплив Т.Шевченко і М.Вовчок, також читав Е.Золя, В.Гюго, Г. де Мопасана й інших західноєвропейських письменників і був знайомий з модною тоді соціалістичною літературою (Л.Феєрбах, М.Фур'є).

Під впливом української класики у Коцюбинського рано пробудилася національна свідомість і бажання працювати для народу. Відтак вже 17-літнім юнаком він мав політичний процес і, як наслідок, тривалий час перебував під наглядом поліції і не міг здобути урядову службу, заробляючи на сім'ю приватними лекціями. Лише завдяки знайомству з національно-культурними діячами Коцюбинському вдалося у 1892 р. влаштуватися у філоксерній комісії, в якій він працював у Бессарабії та Криму до 1897 р. Потім деякий час був співробітником житомирської газети "Волинь", а з 1898 р. оселився в Чернігові, де й прожив до кінця життя, працюючи земським статистиком.

У складі чернігівської делегації письменник приїздив у Полтаву на відкриття пам'ятника І.П.Котляревському (1903). Як активний громадivecь та водночас голова міського товариства "Просвіта" (1906—1908) М.М.Коцюбинський організував 1907 р. шевченківський вечір, а також вечори за участю М.В.Лисенка, співаків О.Мишуги, М.Дейші-Сіюницької.

Слабий здоров'ям, Коцюбинський шукав відпочинку від праці то в Галичині (звичайно в с. Криворівні на Гуцульщині, останній раз 1912 р.), де познайомився з такими визначними діячами, як І.Франко, В.Гнатюк, М.Павлик та ін., то в подорожах по Європі, зокрема, Італії (о. Капрі). У часописах Галичини друкувалися й перші його твори, які виходили згодом окремими виданнями: "В путях шайтана" (1899), "По-людському" (1900) й ін. Виснажлива праця не давала змоги Коцюбинському цілковито віддатися літературній творчості й прискорила смертельну хворобу серця. Тільки 1911 р. Українське товариство допомоги літературі призначило Коцюбинському стипендію, зобов'язавши його кинути службу. Але вже було пізно і Коцюбинський через два роки, у

1913 р., помер у київській клініці Образцова. Похований у Чернігові¹⁴.

Віра Устимівна Дейша (Коцюбинська) (1863 - 1921), народилася в м.Ржеві Тверської губернії в родині надвірного радника. Після смерті батька в 1866 р. В.У.Дейша разом із сім'єю переїхала до Чернігова, де жили родичі. Тут закінчила гімназію. Пізніше викладала в Чернігівському єпархіальному училищі. З 1885 по 1890 рр. навчалася на Бестужівських курсах у Петербурзі. Повернулася після закінчення їх до Чернігова, де завідувала громадською бібліотекою і читальнею. Розповсюджувала заборонену літературу, за що відбула семимісячне ув'язнення у Варшавській цитаделі. В травні 1894 р. В.У.Дейша, яку звільнили під поліцейний нагляд, знову приїхала до Чернігова, і увійшла до складу "Громади". Працювала у громадській бібліотеці (нині ОУНБ ім. В.Г.Короленка).

У 1896 р. Віра Устимівна вийшла заміж за письменника М.М.Коцюбинського. У Чернігові вони придбали будиночок по вул. Сіверянській, 3, де народилися їхні діти, які залишили помітний слід в історії та культурі України.

Після смерті чоловіка (у 1913 р.) Віра Устимівна працювала коректором у губернському земстві. Потім з дочкою Іриною залишила Чернігів. У грудні 1921 р. В.У.Коцюбинська, повертаючись додому, ослабла на тиф і померла. Поховали її у Чернігові на Болдиних горах поряд з могилою чоловіка¹⁵.

Член чернігівської "Громади" видатний український поет Микола Кіндратович Вороний (1871—1938) народився 6 грудня 1871 р. на Катеринославщині в родині ремісника. Дитячі роки провів на Слобожанщині. Навчався у Харківському (де почав писати поезії) та Ростовському реальних училищах. З останнього його виключили за зв'язки з народниками, читання і поширення забороненої літератури.

З 1895 до 1907 р. Микола Вороний жив у Чернігові, працював у "Громаді", де займався літературною діяльністю, читав лекції у гімназії.

У 1911 р. виходить його збірка “Ліричні поезії”, у 1913 р. — “В сяйві мрій”. У 1920 р. поет емігрував за кордон. Жив у Варшаві та Львові. У 1926 р. повернувся на Батьківщину, вів педагогічну і театрознавчу діяльність. Його життєвий шлях, як і життя багатьох інших представників української інтелігенції, перервали сталінські репресії: за вироком Особливої трійки УДБ НКВС УРСР Миколу Вороного стратили 7 червня 1938 р. о 12 годині ночі, а ще раніше — 3 листопада 1937 р. — був розстріляний його син (теж письменник) — Марко Вороний¹⁶.

Як уже зазначалося, чернігівська “Громада” була таємною організацією, тому і членів до її складу підбирали дуже ретельно. І ця ретельність і конспіративність у доборі членів мала позитивний результат: до 1902 р. жодного члена “Громади” не було арештовано. А.В.Верзилів вказував, що й після 1902 р. жандарми не вислідили “Громаду”¹⁷.

А нагляд поліції, як свідчила М.М.Грінченко, був пильним і постійним: “Ми жили в одноповерховому будинкові, то не раз доводилося бачити під вікнами якогось цікавого добродія, надто влітку, коли вікна до пізнього часу стоять відчинені. А взимку таких добродіїв не раз можна було бачити проти нашого двору за купою каміння на шосі. Добирали жандарми й інших способів, наприклад, такого: у нас був сусіда-швець, жив у суміжному дворі. Понесла наша служниця йому черевики полагодити, а він почав розпитувати, хто у нас буває. Здивована дівчина запитала, на що йому це. Тоді він пояснив, що коли вона розповідатиме йому, хто у нас буває і що взагалі у нас робиться, то вийде це на користь і їй та йому, бо добрі гроші за це можна заробити. Коли дівчина розібрала, до чого він хилить, то сказала: “Заробляйте вже, дядьку, самі ті гроші, а я таких заробітків не хочу. Ви знаєте, дядьку, що вони мене не за наймичку, а за людину мають, що я з ними вкупі і їм, і п’ю, а ви хочете, щоб я їм так оддячила”. Швець вилаяв дівчину дурною, а вона розповіла мені про цю пригоду, і я пояснила їй, у чому тут сила”¹⁸.

Протоколів та записів у “Громаді” не велося. Всі збори були пленарні, на яких вирішувалися всі справи. Скарбник (О.Л.Глібов) тільки записував прибутки і видатки. Головував зазвичай той господар, у якого сходилася “Громада”. Збори проводилися один раз на два тижні. Найчастіше “Громада” збиралася у адвоката І.Л.Шрага.

“Славний український діяч” (за влучним висловлюванням М.С.Грушевського), популярний чернігівський адвокат Ілля Людвігович Шраг (1847—1919) був одним із чотирьох фундаторів чернігівської “Громади” і безперечним лідером чернігівських українців. Д.І.Дорошенко у статті, присвяченій пам’яті І.Л.Шрага, писав: “Значно тіснішому колу була відома його політична українська робота, в якій він брав якнайближчу участь, особливо з моменту першого об’єднання українських “громад” в 1897 р. Він стає з того часу незмінним головою майже всіх важніших українських національно-політичних з’їздів, що відбувалися, розуміється, нелегально”¹⁹. Соратник Шрага по чернігівській “Громаді” А. Верзилів наголошував: “Небіжчик І.Л.Шраг був лідером чернігівських українців, був типовим свідомим українцем кінця ХІХ й початку ХХ ст., що дожив до весни українського національного відродження”²⁰.

Членський внесок “громадівців” залежав від заробітку. Якщо хто не мав заробітку, то платили по півкарбованця на місяць.

Чернігівська “Громада” була у федеративному зв’язку з іншими “Громадами”. А.В.Верзилів згадував: “Чернігівська “Громада” входила в склад федеративного об’єднання “Громад” — у спілку їх чи не з самого початку заснування тієї організації, принаймні ми з І.Л.Шрагом були делегатами від чернігівської “Громади” на кількох річних з’їздах представників у Києві, на одному з’їзді в Одесі; дехто з живих членів “Громади” пригадує, що такий з’їзд федерації був ще в Полтаві. На цих рокових з’їздах обирали Раду, що керувала справами федеративної спілки й вела їх, виконувала постанови з’їздів, потім на рокових з’їздах Рада давала справоздання; делегати від “Громад” робили доклади з місць. Тая Рада перебувала в Києві”²¹.

Про зв'язок між "Громадами" свідчить лист А.Верзилова до Б.Грінченка від 26 лютого 1900 р.: "Шановний Борис Дмитрович! Вам, певне, відомо, що 4 марта святкуватимуть юбілей 25-літньої громадської діяльності Шрага. Я був хворий, та й тепер ще не вичуняв. Потім надумались тільки сьогодні сповістить Київ (Лисенка), Полтаву (Русова), Одесу (Комарова) й Галичину. Це зробив Коваленко. Напишіть й іншим, яких є у Вас адреса. Ваш *Верзилов*"²².

Особисті відносини в "Громаді", як згадувала М.М.Грінченко, були різні: "Були в їй і добрі друзі один з одним, і просто знайомі, були й несимпатичні один одному, але всі, об'єднавшись коло спільної праці, мусили дбати, щоб не відбивалися ці почування особисті на справах. Правда, не завсігди і не всім з тим щастило, але не бувало це в такій мірі, щоб не тільки руйнувати громадські справи, а хоч більш-менш їм шкодити. Навіть не доходило до того, щоб громадянин не прийшов на засідання через те, що збиралися в господі, в якій він не буває через неприємні особисті відносини. Громадській повинності корилися"²³.

Про завдання чернігівської "Громади" згадує А.В.Верзилов: "Оглядаючись далеко назад, бо те, що я згадую з життя чернігівської "Громади", було до першої революції 1905 р., бачу, що чернігівська "Громада" жила й діяла серед обставин дореволюційного, самодержавного дворянського, бюрократичного російського режиму, який на Україні ставив собі ще й виключне завдання: зденационалізувати український народ, зросійшити його. Уряд переслідував усе українське і це тяглося довгі літа; тому українцям треба було боротися не тільки проти загального державного соціально-політичного й культурного гніту, а й одстоювати й творити українську культуру, будити на Україні національне самопізнання, вести український народ до національного, політичного й культурного самоозначення, а це могли робити тільки таємні, конспіративні організації — "Громади". Становище цих "Громад" було складніше й трудніше, ніж інших організацій, бо їм доводилось не тільки боротися, протестувати, пропагувати, ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилось виявляти

українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба робити хоч і потай, та так, щоб воно стало явним і закріплювалося в життю, бо культура — то ж щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим. Тому “Громади”, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, піддержували й творили українську культуру, об’єднуючи найвидатніших і найталановитіших людей з української інтелігенції, направляючи їх зусилля на справу національного відродження українського народу, культурного й політичного самовизначення. Чернігівська “Громада” серед інших, гадаю, займала не останнє місце”²⁴.

Серед яких же обставин працювала “Громада”? Очевидно, вони не були надто сприятливими. Чернігів через своє земство у 70—80-х рр. ХІХ ст. мав славу міста поступового й навіть “крамольного” і перебував під постійною увагою царського уряду. З початку 1894 р. губернатором у Чернігові був А. Андрієвський, який доволі настирливо втручався в земські справи. Головою губернської земської управи був у 1894 р. *Василь Михайлович Хижняков*²⁵. членами управи — О.П.Шликевич (член “Громади”), П.М.Солонина (досить відомий педагог, автор поширеної в ті часи “Методики русского языка”), третім членом був лікар Б.Т.Бушtedт, секретарем — С.І.Лисенко²⁶.

В.М.Хижняков був фанатиком народної освіти, багато зробив у цьому напрямку для міста. Із своєї бібліотеки він роздавав книжки всім, хто бажав читати. Відійшовши у 1895 р. від посади голови губернської земської управи, В.М.Хижняков продовжував просвітницьку діяльність, одночасно був і гласним земської управи. Брав участь у земських з’їздах до 1905 р. Останні роки життя працював у Петербурзі страховим інспектором у компанії “Надежда”, яку очолював громадівець О.П.Шликевич. У 1901 р. його було віддано під гласний догляд поліції із заборону жити в Чернігівській губернії за підписання протесту петербурзьких літераторів та громадських діячів з приводу полцейської розправи зі студентською демонстрацією на Казанському майдані російської столиці²⁷. За рік до смерті В.М.Хижнякова у Петрограді були опубліковані

його змістовні мемуари, завершені у квітні 1914 р.²⁸ Таким чином, розглянувши та проаналізувавши виявлений на сьогодні опублікований та архівний матеріал щодо структури, завдань та найвідоміших членів чернігівської української “Громади”, можна зробити висновок, що чернігівські громадівці справляли істотний вплив на всі ланки місцевої влади, що давало їм можливість впроваджувати ідеї національної культурно-освітньої діяльності у суспільно-політичне і культурне життя Чернігова кінця XIX — поч. XX ст.

¹ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 469-470.

² Див.: Грінченкова М., Верзилів А. Вказ. праця. — С. 464.

³ Про нього див.: Курас Г. М. Український історик та краєзнавець А.В.Верзилов (1867—1931) // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства”. — Київ; Кам’янець—Подільський, 1991. — С. 66-67.

⁴ Див.: Курас Г. Громадський діяч, краєзнавець: Наші земляки: А.В.Верзилов // Деснянська правда. — 1990. — 27 липня.

⁵ Див., напр.: Білокінь С.І., Ротач П.П. Коваленко Григорій Олексійович // Українська літературна енциклопедія: В 5-ти т. / Редкол.: І.О.Дзевєрін (відп. ред.) та ін. — К., 1990. — Т. 2. — С. 508-509; Мистецтво України: Біографічний довідник / Упорядники: А.В.Кудрицький, М.Г.Лабінський; За ред. А.В.Кудрицького. — К., 1997. — С. 301.

⁶ Див. докладніше: Старицька-Черняхівська Л. В.І.Самійленко: [Спомин] // Вітчизна. — 1992. — № 7/8. — С. 132-146.

¹⁷ Про батьків С.Русової див. докладніше: Проскура О. Біля джерел української національної педагогічної думки // Русова С. Вибрані твори. — К., 1996. — С. 5-6; Проскура О. Софія Русова // Дивослово. — 1995. — № 9. — С. 53-59; Проскура О. Софія Русова — вчений, педагог, громадський діяч // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1. — С. 171-180.

- 8 Русова С. Мої спомини // За сто літ. — К., 1928. — Кн. 2. — С. 136.
- 9 Там само. — С. 138.
- 10 Там само. — С. 141.
- 11 Там само. — С. 160.
- 12 Див.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 154.
- 13 Там само.
- 14 Див., напр.: Коцюбинська І. Про батька // Спогади про Михайла Коцюбинського. — 2-ге, доп. вид. — К., 1989. — С. 86-96; та ін.
- 15 Див.: Студьонова Л.В. В.У.Дейша // Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 1993 р. — Чернігів, 1992. — С. 13.
- 16 Див. докладніше: Реабілітовані історією. — К.; Полтава, 1992. — С. 124.
- 17 Див.: Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська Громада: Спогади. — С. 469.
- 18 Там само. — С. 469-470.
- 19 Цит. за: Демченко Т.П., Курас Г.М. І.Л.Шраг — “славний український діяч” // *Укр. іст. журн.* — 1993. — № 10. — С. 97.
- 20 Див.: Грінченкова М., Верзилів А. Вказ. праця. — С. 469.
- 21 Там само. — С. 470.
- 22 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. — Ф. 111. — № 41219.
- 23 Грінченкова М., Верзилів А. Вказ. праця. — С. 470-471.
- 24 Там само. — С. 471.
- 25 М.Грінченкова згадувала, що до членів “Громади” “після довгого вагання було ще обрано лідера чернігівських лібералів Вас. Мих. Хижнякова, але він, хоч і згодився був вступити до “Громади”, не прийшов ні одного разу. Обираючи його, думали повернути його до української роботи, бо він був впливова людина і в земстві, і в міській думі. Але, очевидно, українська справа його не обходила. Він міг злегенька “украинофильствовать” серед українців, любив українські співи і театр з корифеями української сцени, міг згодитися на друкування в “Земском сборнике” українських етнографічних записів; задовольняючи прохання Шрага та домагання Шликевича, давав у земстві роботу українцям, але до живої реальної роботи української серед українського народу був, може, навіть не байдужий, а ворожий,

бо це ж, на думку лібералів чернігівських, була “узость” і марна трата часу” (Див.: Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади. — С. 467).

²⁶ Державний архів Чернігівської обл. — Ф. 127, оп. 1, спр. 9591. — Арк. 9-12.

²⁷ Див.: Отчет Черниговской губернской земской управы. — Чернигов, 1917. — № 59.

²⁸ Див.: Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисловие В.Я.Богучарского. — Петроград, 1916. — XV + 251 с.

Місінкевич Л.Л.

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ СЕРЕД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ в 20-х роках ХХ ст.

Аналізуючи дані всеросійського перепису населення 1897 року можна стверджувати, що найбільш чисельну етнічну групу серед національних меншин Поділля складала євреї — 368746 чоловік або 12,2 відсотки та поляки — 69984 чоловіки або 2,3 відсотки від загальної чисельності населення.

Розселення євреїв у повітах було більш-менш рівномірним. В Летичівському, Літинському, Ушицькому, Гайсинському, Проскурівському, Ямпільському та Брацлавському їх чисельність коливалася в межах 23,8 тис. — до 28,1 тис. осіб, а у Вінницькому, Ольгопільському, Могилівському і Кам'янецькому — 30,7 тис. — 37,1 тисячі і лише в одному Балтському повіті проживало 53 тис. осіб.

Середня чисельність поляків у 8 повітах становила 3—4,8 тис. осіб, за винятком Проскурівського — 14,5 тис., Вінницького — 12,7 тис. та Кам'янецького — 10,9 тис. осіб¹.

Наступні переписи населення, зокрема 1923 р., та опис етнічних груп, що проживали в районах, проведений у 1924 р. на Поділлі, свідчили, що чисельність єврейського населення становила 343303 або 22,1% від усіх євреїв, що проживали на Україні, поляків у регіоні нараховувалося 71670 або 23,1% від польського населення республіки². Однак ці дані про польське населення дуже приблизні через те, що

частина поляків боялася заявляти про свою національну приналежність. Підтвердженням цього є відповідь поляка — члена Гніваньської сільської ради Тиврівського району, який стверджував, що “його батько завжди видавав себе перед владою за українця. ... Поляків переслідували і зараз майже 90 відсотків бояться визнати себе поляками через страх, що у випадку приходу іншої влади вони будуть зазнавати гноблення”³. Великою перешкодою в обліку польського населення також була плутанина з поняттями “поляк” і “українець-католик”⁴.

Вивчення аналітичних матеріалів апарату Уповноваженого народного комісаріату закордонних справ СРСР в УСРР, Центральної комісії національних меншин та архівних документів бюро нацменшин окружних виконавчих комітетів дають нам можливість проаналізувати економічний та соціальне становище національних меншин губернії. Матеріали ЦКНМ ВУЦВК свідчать про злиденне становище єврейського населення. В них, зокрема, відзначалося:

“1. Наявність широких верств, які не мали внаслідок війн імперіалістичної і громадянської, а також погромів, що пронеслися по Україні, і біженства, ніякої економічної бази.

2. Систематичне безробіття в тих кустарних і ремісничих виробництвах, в яких зосереджена більшість єврейських кустарів і робітників (швейні, деревообробні та інші).

3. Скрутність для цих верств, особливо для викинутих громадянською війною з економічної колії, знайти застосування для своїх робочих рук.

4. Особливо важке становище для підростаючого покоління, як для дітей торгівців, які не бажають і не мають чим торгувати, так і для дітей кустарів і робітників, які не знають куди подітися.

5. Натиск з боку різних радорганів (фінагентури, комгоспів, міліції), які часто перекручують лінію Радвлади по відношенню до кустарів і застосовують надто круті заходи по ставленню до торгівців”⁵.

Єврейське населення мало особливу соціальну структуру. Так, у Кам’янецькому окрузі 82% були торгівці, 5% — бідні кустарі, 2% — заможні елементи, у Шепетівському окрузі — 35,4% — торговці, 26,1% — бідні кустарі, 17,4% —

члени різних спілок, 19,6% — біднота і люди без визначених професій і 1,5% — займалися сільським господарством. Серед єврейського населення Проскурівського округу 30% займалися кустарною та ремісничою працею, 25% — торгівлею; 20% — жили з постійної та сезонної праці по найму, 20% — складало декласоване населення без визначених професій і 5% — залучені до хліборобської праці. Торгівці, не маючи змоги сплачувати величезні податки, емігрували через Румунію та Польщу до Канади. Поодинокі випадки міграції відмічалися серед кустарів та ремісників⁶.

Аналіз співвідношення соціальної структури єврейського населення з відповідними структурами інших етносів — українців, поляків, росіян свідчить, що вони суттєво відрізнялися і, перш за все, за їх участю у виробничій та невиробничій сферах. Ось чому ВУЦВК визначив для себе і своїх органів на місцях пріоритетні напрямки викорінення цих явищ і полегшення становища єврейських мас, в яких було передбачено: “переселити відповідну кількість єврейського населення на землю; залучити трудове єврейське населення, зокрема молодь, до промислового виробництва; покращення правового становища єврейського населення і боротьба з будь-якими проявами антисемітизму в радянському апараті і з перекрученнями лінії партії і Радвлади”⁷.

Такими були перші заходи партійно-державного керівництва на задоволення соціально-економічних та національно-культурних потреб єврейського населення.

Щодо польської меншості Поділля, то її переважну більшість, як свідчить доповідна записка до ЦК КП(б)У “...складало селянство, яке в більшості незаможне і середняцьке, і тільки обмежена частина так званої “шляхти заградової” може бути зарахована до куркулів. Останні відрізняються від середняків і решти селян лише збереженням традицій, походження, проте в економічному відношенні це ті ж дрібні землевласники, які давно підпали під процес класової диференціації. До дуже незначного прошарку відносилось міщанство в містах і містечках, а також робітники цукрових, деревообробних, металевих, насінневих і суперфосфатних заводів, залізничного транспорту і сільськогосподарської промисловості”⁸.

Як уже зазначалося, в даних перепису 1923 р. та етнічного опису районів 1924 р. чисельність польського населення на Поділлі була дуже наближена. Це пояснювалося тим, що на території губернії, спираючись на нововведене поняття “українці-католики”, радянські органи не виправдано зараховували до українців значну кількість польського населення. У Проскурівському окрузі за даними Старосинявського райвиконкому в 1924 р. проживало 20 поляків і 2006 українців-католиків, а в 1925 р. — 2325 поляків, Фельштинський райвиконком відповідно — 17 і 5893 чоловік. Причому, критерій визначення національності по районах був найрізноманітніший. Так, Ярмолинський райвиконком вважав поляками лише уродженців Польщі, Бахматовецький райвиконком — осіб, які не володіли українською мовою, Фельштинський райвиконком спирався на самовизнання громадян⁹.

Якщо в частині районів Проскурівського округу була лише недооцінка поляків серед католиків, то більшість виконкомів Кам'янецького округу вважала, що у них поляків немає. Підтвердженням цього є інформація Віньковецького райвиконкому за 1924 р. В ній наводиться цифра 3716 поляків, які проживають в районі і володіють своєю рідною мовою, але вже через півроку (січень 1925 р.) райвиконком повідомляє, що в районі немає жодного поляка. Довжоцький райвиконком, заперечуючи проти організації польської сільради в с. Янчинцях, сповістив про незначну кількість поляків, які розмовляють польською мовою, тоді як більша половина жителів села під час опитування визнала себе поляками. Такий же підхід мало і бюро Смотрицького райпартосередку (квітень 1925 р.), коли постановило “повідомити польбюро, що в нашому районі нараховується лише 16 сімей, які розмовляють на польській мові..., але осередок ні в якому разі не буде навчати українців польській мові”. В Оринінському районі при реєстрації делегатів райз'їзду член райвиконкому намагався записати польського вчителя — поляка Білого українцем, незважаючи на протести останнього. Селянина — поляка, члена ВУЦВК Городонського, за переконанням активного атеїста, Купинський райвиконком вважав українцем-католиком¹⁰. Такі прора-

хунки стали причиною гальмування важливих заходів у проведенні роботи серед польської національної меншини регіону.

За постановою Раднаркому УСРР у Кам'янецький, Проскурівський, Могилівський округи була відряджена спеціальна урядова комісія, очолювана К. Гольбергом, для вивчення роботи серед поляків. Вона найнегативнішим чином оцінила становище в округах. На основі її висновків Польбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, в якій визнало: "...лінія III Всеукраїнської конференції Польбюро в питанні про т. з. "українців-католиків" до цього часу в ряді районів усіх перерахованих округів (т. б. колишньої Подільської губернії) недостатньо зрозуміла. У зв'язку з цим робота серед польського населення цих місцевостей утруднюється. Нерозуміння партійної лінії про "українців-католиків" парторганізацією округу, заперечення наявності поляків в округах... не дали можливості Польбюро відповідним чином розгорнути роботу"¹¹.

За матеріалами обстеження Центральною комісією у справах національних меншин були внесені конкретні пропозиції до уряду УСРР. Це сприяло поживленню роботи, зокрема, встановленню реальної кількості польського населення в регіоні і Україні. Повторний перепис на початку 1927 р. засвідчив, що кількість польського населення в Україні становила 476,4 тис. чоловік. Найбільше поляків проживало у Шепетівському окрузі — 60,2 тис. (12,6% від усього польського населення України), Проскурівському — 58,5 тис. (12,3%), Кам'янецькому — 30,2 тис. (6,3%), Тульчинському — 11,1 тис. (2,3%)¹². Збільшення кількості польського населення пояснювалося довірою до політики Радянської влади, яка спонукала залякану частину поляків відверто заявити про своє національне походження.

У перспективах економічного розвитку Поділля значна увага приділялася розвитку різних форм кооперації. Пріоритет віддавався організації сільськогосподарських колективних об'єднань. Це було логічно через низький рівень землезабезпеченості і незначну кількість робочої

худоби в господарствах нацменшин. Незважаючи на проведену в свій час прирізку поміщицької землі, більшість польських земельних товариств залишалася малоземельними. У середньому на одну людину припадало 0,5 десятини землі, в той час як в середньому українське населення мало по 0,7 десятини. Такий стан пояснювався тим, що під час розподілу землі польське населення відмовлялося від наділу через побоювання повернення поміщиків.

Землезабезпечення єврейського населення в регіоні було значно кращим. На кожного члена сільськогосподарського колективу припадало по 0,9 десятини землі¹³. Безкінні господарства складали 60—70 відсотків членів колективу. Ці обставини змушували сільське та й містечкове населення об'єднуватися у різні товариства по спільному обробітку землі та використанню реманенту.

Цей процес простежується на прикладі роботи органів виконавчої влади Шепетівського округу, де об'єднання селян у товариства по спільній обробці землі проводилося ще у 1923 р. Окрземвідділ витратив майже два роки для остаточного впорядкування і вироблення рекомендацій щодо організації колективних об'єднань. Та незважаючи на відсутність таких рекомендацій, на Поділлі на початку 20-х рр. з'явилися перші єврейські сільськогосподарські об'єднання. У 1923 р. в містечку Остропіль було організовано три єврейські артільі “Відродження”, “Спартак” і “Біднота”, а в селі Митинці Красилівського району — артіль Мануїльського. Єврейські сільськогосподарські об'єднання можна охарактеризувати за даними табл. 1¹⁴. В середньому на одного члена колективу припадало від 1,6 до 2,5 десятини землі, а на працюючого — від 2,5 до 4,3 десятини.

Характерно, що члени єврейських колективів, як правило, проживали на значній відстані від земельних наділів, за винятком працівників артільі “Єврейський хлібороб” та трьох сімей артільі “Нове життя”, помешкання яких були на їх власних земельних ділянках. Члени колективів “Відродження”, “Спартак”, “Біднота” мешкали у м. Остропіль за 2—5 верст від земельних наділів, а

члени артiлі Мануїльського — в с.Митинці за 5 верст від наділеної землі. Взаємовідносини колективів з оточуючим селянством, за оцінкою місцевої влади, в цілому були задовільними¹⁵.

Таблиця №1

Національні колективні об'єднання Шепетівського округу

Назва колективу	Кількість десятин землі	Місце знаходження колективу	Рік утворення	Загальна кількість			
				сімей	їдоків	працезд.	непрацезд.
"Відродження"	123	м. Остропіль	1923	14	70	42	28
"Спартак"	100	м. Остропіль	1923	11	64	33	31
"Біднота"	63	м. Остропіль	1923	8	36	21	15
Мануїльського	161	с. Митинці Красилів.р-н.	1923	19	101	64	37
"Єврейський хлібороб"	188	х. Березанка Гришів. р-ну	1924	19	76	43	33
"Нове життя"	220	м. Гришів	1925	23	110	63	47
Всього	855			94	457	266	191

Однак так було далеко не скрізь. Мали місце факти недоброзичливого ставлення. Пояснювалося це не тільки меншим наділом землі місцевому селянству, а й тим, що деякі єврейські сільськогосподарські колективи проявляли господарську недбалість.

За сільськогосподарською комуною с.Кузьминчик Чермеровецького району було закріплено 52,5 десятини землі, з яких 6 десятин саду. Комуна нараховувала 35 осіб, в тому числі 23 працездатних. Лише 6 осіб проживали в селі, всі інші мешкали в Кам'янці-Подільському. З допомогою найманого селянина було засіяно 8 десятин та 7 — зорано на зяб. Худобу (корову та 6 свиней) доглядали два батраки, які не входили до складу комуни. Комунари спромоглися зібрати лише врожай фруктів¹⁶.

Безгосподарське ставлення до землеробської праці створювало напругу в стосунках між місцевим селянством та

комунарами, які інколи вдавалися до захоплення необроблених земель і навіть спалення будівель, як це мало місце в єврейському сільськогосподарському колективі “Педекз” Дунаєвецького району¹⁷. Тут у вересні 1925 р. місцеве населення спалило будинок, в якому зберігався зібраний врожай та робочий реманент, а в серпні 1926 р. спалено млин, орендований колективом в с.Січинці¹⁸.

Перша польська Буртинська артіль була утворена на Шепетівщині у 1925 р. Об'єднувала вона 35 чоловік, котрі обробляли 109 десятин землі. Пізніше в районі утворилися ще дві польських артілі та чотири ТОЗи, в яких нараховувалося понад 350 членів і оброблялося близько 600 десятин землі¹⁹.

Із 49 сільськогосподарських колективів Шепетівської округи майже кожний третій був єврейським або польським. Реалізація виробленої продукції на 80 відсотків проводилася через сільськогосподарську кооперацію.

Проскурівська округа нараховувала 16 польських колективів (5 артілей та 11 ТОЗів), що об'єднували 929 членів, котрі обробляли 1173 десятини землі. Так, у с.Гречани на 2071,7 десятини землі розташовувалися 802 господарства, в середньому на одне господарство припадало по 2,5 десятини. В дійсності 47 господарств мали по 1 десятині землі, 395 — по 2, 172 — до 3, 97 — до 4, 65 — до 5 і 25 — до 6. У 500 дворів не було коней, 218 — мали по одному коню, 84 — по два. В 141 господарстві не було великої рогатої худоби. 593 господарства утримували по одній корові і лише 68 — по дві. Селу належало 44 десятини лісу, в т. ч. 11 десятин було в індивідуальному володінні. Колгосп в с.Гречанах організований в 1924 р. при об'єднанні 7 господарств, в яких нараховувалося 16 працездатних з 31 десятиною землі. Господарство мало двох коней, сіялку, кінну молотарку, два плуги, пропашники і драпаки. Колгоспу був наданий кредит строком на п'ять років для придбання сільськогосподарських машин²⁰. У селі діяло кредитове товариство, яке охоплювало 430 чоловік. При ньому працювали черепична майстерня та цегельня. Споживче товариство об'єднувало 131 чоловік, КНС — 78 чоловік.

У той же час у Вінницькій і Кам'янецькій округах польських колективних об'єднань було лише 5, з них 2 артілі та

з ТОЗи²¹. У 10 районах Кам'янецьчини працювало 13 єврейських сільськогосподарських колективів (129 родин і 675 їдоків). За ними було закріплено 641 десятина землі. Економічний стан колективів значною мірою характеризується наявністю у них худоби, реманенту. Вони мали 51 коня, 21 корову, 35 плугів, 68 борін, 6 жниварок, 10 культиваторів, 5 січкарень, 27 возів, 8 драпаків, 1 молотарку, 3 сівалки, 4 віялки, 3 саней²².

Отже, національні сільськогосподарські колективи Поділля знаходилися у надзвичайно важкому економічному стані, у першу чергу через гостру нестачу худоби, сільськогосподарських знарядь. Для придбання реманенту колективи не мали коштів, не кажучи вже про будівництво господарських приміщень, яких майже не було. Економічну ситуацію ускладнювали неврожаї, посилюючи заборгованість колективів перед державою. Керівні органи намагалися виправити економічну ситуацію у національних сільськогосподарських колективах, вносили пропозиції здійснювати кредитування колгоспів у більших розмірах, а головне — на більш тривалий строк.

Справа дещо поліпшилася у зв'язку з організацією МТС. У Кам'янецькому, Проскурівському та Шепетівському округах були створені і розгорнули роботу 3 машино-тракторні станції, які в числі інших обслуговували 8 польських сіл²³.

Розглядаючи процес становлення сільськогосподарської кооперації серед єврейського і польського населення краю, необхідно відзначити, що сільськогосподарські об'єднання найчастіше утворювалися як бурякові та насіневі товариства.

З промислових кооперативних об'єднань у польських селах працювали артілі по виробництву будівельної та вогнетривкої цегли, чавунно-ливарні та меліоративні товариства (Проскурівський, Кам'янецький, Шепетівський округи). Серед єврейського населення організовувалися кустарні виробничі кооперативні колективи шевського, пекарського, бондарського та круп'яного напрямків. Так, за даними обстеження окрплану у 1927 р. у Кам'янець-Подільському окрузі кооперовані євреї-кустарі розподілялися так: металісти — у 5 артілях та 278 товариствах, деревообробники — від-

повідно в 34 та 193; друкарі — 17, 30; текстильники — 54, 138; швейники — 147, 994; харчовики — 82, 252; мінеральники — 14, 58; чинбарі — 107, 406²⁴.

Помітне місце у кооперативному русі займали кредитні товариства, які розвивалися як позичково-ощадні каси. В 1927 р. у Шепетівському окрузі працювали 9 єврейських позичкових товариств, котрі об'єднували 2013 чоловік, пайовий та основний капітал яких нараховував 21804 карбованці²⁵. Серед польських позичкових товариств — Гречанська кредитна кооперація Проскурівського округу об'єднувала 738 членів і мала на балансі 58372 карбованці²⁶. Широкого поширення набула споживча кооперація. Майже в кожному селі були утворені спілки у вигляді товариств, їх філій, які об'єднували від 100 до 200 пайовиків з місячним оборотом до 5000 карбованців²⁷.

Над вирішенням проблем активно працювали профспілки, які залучали єврейське населення до профспілкових організацій, займалися його працевлаштуванням. Серед 15278 членів профспілки Шепетівського округу євреїв нараховувалося 2662 чоловіки або 17,4 відсотка, в тому числі 421 — безробітний. На постійну роботу в цукрову промисловість було направлено 148 чоловік, у паперову — 21, фаянсову — 19, в інші галузі — 33. Важливу роль у справі часткової ліквідації безробіття серед містечкової молоді відіграла організація будівельних курсів у м. Шепетівці, розрахованих на щорічну підготовку 40 теслярів та столярів 4—6 розрядів²⁸.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок: в 20-ті роки на Поділлі органами влади проводилася значна робота, спрямована на реалізацію економічних інтересів національних меншин. Протягом 1925—1929 рр. в регіоні було здійснено низку заходів щодо поліпшення матеріального становища, рівня життя єврейського, польського населення. На жаль, подальші події, пов'язані з проведенням масової колективізації, масової депортації подільського селянства, зруйнували механізми реалізації економічних інтересів національних меншин Поділля.

¹ Малий В.В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці ХІХ ст. Наукові праці. - Т.1. Історичний факультет Кам'янець-Подільського історичного інституту. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С. 119-121.

² Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. Издание Центральной Административно-территориальной комиссии при ВУЦВКа. - Харьков, 1926. - С. 15,25.

³ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВіно). - Ф.П. 29, оп. 1, спр. 192. - Арк. 18.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). - Ф. 413, оп.1, спр.10. - Арк. 105-106.

⁵ Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 12. - Арк. 217.

⁶ Там само. - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 12. - Арк. 2; Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 162. - Арк. 80; Ф.П. 301, оп. 1, спр. 178. - Арк. 1.

⁷ Там само. - Ф. Р. 653, оп. 2, спр. 12. - Арк. 217.

⁸ ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. - Арк. 122.

⁹ Там само. - Оп. 1, спр. 99. - Арк. 90.

¹⁰ Там само. - Арк. 103.

¹¹ Там само. - Оп. 2, спр. 5. - Арк. 27.

¹² Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття. - К., 1994. - С. 10.

¹³ ДАХМО. - Ф.Р. 626, оп. 1,спр. 10. - Арк. 37; Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 21.

¹⁴ Там само. - Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. - Арк. 400зв.

¹⁵ Там само. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 28. - Арк. 25-26.

¹⁶ Там само. - Ф.П. 3, оп. 1, спр. 160. - Арк. 22.

¹⁷ Там само. - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 31. - Арк. 35.

¹⁸ Там само. - Арк. 34-36; Ф. Р. 653, оп. 2, спр. 14. - Арк. 264-266.

¹⁹ ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 1, спр. 452. - Арк. 86.

²⁰ Там само. - Оп. 1, спр. 305. - Арк. 25-26.

²¹ Там само. - Спр. 452. - Арк. 86.

²² ДАХМО. - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 31. - Арк. 118, 119.

²³ ЦДАВО України. - Ф.413, оп. 1, спр. 452. - Арк. 85.

²⁴ Современное состояние еврейских местечок и перспективы их экономического оздоровления. - Каменец-Подольский, 1929. - С. 66.

²⁵ ДАХМО. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 28. - Арк. 12.

²⁶ ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 1, спр. 305. - Арк. 25.

²⁷ Стронський Г.Й. Польські національні сільради на Україні у 1920-1930-ті роки. // Проблеми слов'янознавства. - Львів. - Вип. 44. - 1992. - С. 51.

²⁸ ДАХМО. - Ф. Р. 3508, оп. 1, спр. 23. - Арк. 72.

Бомбардьорова О.А.

ПІДГОТОВКА РОБІТНИЧИХ КАДРІВ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У довоєнний період у країні було закладено фундамент централізованої системи відтворення кваліфікованої робочої сили. Рішення про створення державних трудових резервів було прийняте влітку 1940 р. на липневому Пленумі ЦК ВКП(б). Указ від 2 жовтня 1940 р. позначив нову сторінку історії професійно-технічної школи¹.

У 1940 році одночасно з Указом були опубліковані дві постанови Раднаркомом СРСР. Перша – про створення Головного управління трудових резервів. Друга – “Про призов (мобілізацію) міської і сільської молоді в ремісничі училища, залізничні училища та школи ФЗН”². Вказані рішення позначили початок створення єдиної централізованої системи планування, організації, підготовки і розподілу кваліфікованих робітничих кадрів.

В Указі від 2 жовтня Раднаркомом надавалося право призивати (мобілізувати) від 800 тисяч до 1 мільйона осіб міської і колгоспної молоді чоловічої статі у віці 14—15 років для навчання в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН³.

На початок 1941 р. у діючих в СРСР 1562 ремісничих, залізничних училищах та школах фабрично-заводського навчання проходили підготовку 604 тис. молоді⁴. У 1940—1941 навчальному році училища та школи системи Державних трудових резервів почали готувати робітників 360 професій для базових галузей народного господарства. Для їх навчання було передано 23 тис. токарних, фрезерних та інших верстатів⁵. В Україні на кінець 1940 р. було створено

316 навчальних закладів, обладнаних тисячним парком верстатів⁶. Вже перший випуск трудових резервів України поповнив підприємства базових галузей промисловості, транспорту та будівництва майже 80 тис. молодими кваліфікованими робітниками⁷.

Училища та школи трудових резервів України створювалися в 17 областях, але їх розміщення було вкрай нерівномірним. Понад 90 відсотків навчальних закладів працювали у Донецькій, Запорізькій, Луганській, Дніпропетровській, Київській, Миколаївській, Одеській та Харківській областях⁸. Така концентрація навчальних закладів трудових резервів навколо промислових підприємств республіки була цілком виправдана економічно, оскільки безпосередня близькість з підприємствами допомагала створювати необхідну матеріально-технічну базу для навчання.

23 червня 1941 р. Головне управління трудових резервів при РНК СРСР звернулося до всіх учнів та співробітників навчальних закладів із закликом зберігати дисципліну, порядок та організованість у роботі училищ та шкіл в умовах війни проти гітлерівської Німеччини⁹. Незважаючи на декларативний характер тексту звернення, слід звернути увагу на визначення певної програми дій в умовах війни та перебудови промисловості на військовий лад. Зокрема, наголошувалося на необхідності концентрації усіх сил для забезпечення переходу навчальних закладів трудових резервів від навчально-виробничої діяльності до виключно виробничої для потреб воєнної промисловості при дотриманні високих показників у виробництві та якості продукції.

Школи ФЗН мали розпочати навчальний рік у встановлений урядом термін — 1 липня 1941 р. Учнів необхідно було забезпечити обсягом робіт для якісного використання навчального часу, а також провести цілий ряд заходів щодо матеріального забезпечення виробничого процесу та побуту, збереження майна шкіл.

У системі трудових резервів анулювалися чергові відпустки, що дозволило повернути до навчальних закладів викладачів та учнів, які відмовилися від канікул. Це сприяло введенню жорсткого контролю за плинністю контингенту.

Всі зазначені організаційні заходи мали сприяти поступовій адаптації до обставин воєнного часу та створення передумов для нових форм участі трудових резервів країни у всенародній справі — захисті Батьківщини. Цей підхід ґрунтувався на сполученні навчально-виробничого процесу училищ та шкіл з виконанням фронтових замовлень. Саме таке становище закріплювалося рішенням Державного комітету оборони від 27 липня 1941 р.¹⁰

У перші місяці навчально-виробничої діяльності завдання училищ та шкіл були спрямовані на запобігання зривів державних планів підготовки кваліфікованих робітників. У зв'язку з обставинами, що склалися на фронті в ряді республік та областей західної частини Радянського Союзу, в тому числі і в Україні, транспортування призовної молоді до місць навчання не забезпечувалося. Тільки у Київській, Сталінській, Одеській, Кіровоградській та Дніпропетровській областях з наближенням лінії фронту 51 тисяча призованої у школи ФЗН молоді у перші дні навчання була задіяна на будівництві оборонних споруд і до місць навчання не повернулася¹¹.

Важливим кроком на шляху до забезпечення фронту воєнною продукцією було залучення до роботи трудрезервів, які замінили кваліфікованих робітників, що мобілізувалися. У п'яти прифронтових областях України у перші місяці війни близько 30 тис. учнів працювали на металобробних та вугледобувних підприємствах. На Дніпропетровщині на вагоноремонтному заводі ім. Кірова працювало 38 учнів з двох залізничних училищ області. Бригада з шести кадрових робітників та чотирьох трудрезервівців (Соченка, Тригуба, Донця та Руденка) до кінця липня виконала виробничу норму на 116 відсотків¹².

Водночас наближення ліній фронту впритул до промислових зон країни поставило на порядок денний не тільки питання про допомогу діючим частинам Червоної армії, а й означало необхідність вироблення оптимальних умов для зближення виробничого процесу та навчання. Разом з директивою Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р.¹³ про переведення життя країни відповідно до норм воєнного часу у прифронтових зонах з'являлося ще одне

завдання — підготовка промислових підприємств та установ до евакуації у східні регіони країни.

З евакуацією промисловості на Схід пов'язані найдраматичніші сторінки історії трудових резервів. Виходячи з обставин, які склалися на початок війни, на територіях, де точилися запеклі бої, було розміщено понад 900 ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Більш як у двох тисячах шкільних приміщень знаходилося 12 тисяч верстатів та різного цінного обладнання¹⁴. У ці дні треба було рятувати не тільки цінне майно, але найголовніше — життя багатьох тисяч молодих людей. У цьому зв'язку виникає питання про розташування напередодні Великої Вітчизняної війни закладів державних трудових резервів, що мали забезпечити оборонні підприємства західного регіону кваліфікованими кадрами. Уже в перші дні війни до евакуації було призначено більше половини всіх установ. Тільки в Україні підлягали терміновому перебазуванню 256 навчальних закладів (43 тис. учнів)¹⁵. Надалі гостро постала проблема термінової евакуації з прифронтових областей 715 училищ та шкіл ФЗН, в яких навчалось 270 тис. учнів¹⁶.

Фактично біля 100 училищ та шкіл ФЗН вивозилися під ворожим обстрілом¹⁷, а тому мали місце великі людські втрати та матеріальні збитки. Майстер заводу ім.Лібкнехта Василь Манашта згадував, що з 275 учнів школи ФЗН №13 Ворошиловградської області, які евакуювалися разом з підприємствами, в дорозі загинуло 8 учнів, 11 було поранено, а 200 юнаків розбіглися чи відстали від ешелонів в пошуках їжі¹⁸.

Трагічно склалася ситуація із евакуацією закладів трудових резервів Одеської області. Попри намагання викладачів та працівників навчальних закладів налагодити піший відхід колон, проявлялися тенденції до грабунку матеріальних цінностей училищ і шкіл, особливо з боку населення. Якщо ремісничі училища залишилися повністю не вивезені, то 9 шкіл ФЗН вдалося евакуювати залізничними шляхами. Проте особовий склад під час слідування зберегти не вдалося. До місця призначення із 4346 осіб¹⁹ прибуло тільки 1839²⁰. Основна частина юнаків та дівчат, ховаючись від частих обстрілів ешелонів, відстали в дорозі. Обладнан-

ня ж навчальних закладів Одеської області повністю не було вивезено.

Але було б несправедливо стверджувати, що держава кинула “трудрезервників” напризволяще. Разом з учнями виїхали 1415 інженерно-педагогічних працівників училищ і шкіл. Саме завдяки старанням цих людей здебільшого і вдалося привезти хоча б 1531 одиницю із 9808 одиниць різноманітного обладнання училищ²¹. Через названі причини складніше виявилось вивозити учнів. При порівнянні кількості осіб, що підлягали евакуації та реальної кількості евакуйованих виявляється великий розрив. Для кращого розуміння становища необхідно вказати на такі обставини: розпуск першого призову, а також вивезення значної частини молоді разом з родинами.

І лише наприкінці червня, коли стали очевидними величезні втрати на фронті, ЦК ВКП(б) та РНК СРСР спеціальним рішенням розпочинає широкомасштабну евакуацію населення та промислових підприємств вглиб країни. А ще пізніше, 21 вересня 1941 р., Рада по евакуації зобов'язала наркомати при перебазуванні підвідомчих їм підприємств евакуйовувати також учнів та інженерно-педагогічні кадри, цінне устаткування шкіл та ремісничих училищ, які були організовані на базі підприємств. При цьому не виключалась можливість і самостійного вивозу навчальних закладів.

Треба зазначити, що евакуація промисловості, в тому числі і трудових резервів європейської частини країни, відбувалася в два етапи. Перший тривав до кінця листопада 1941 р. За два місяці тільки з України було вивезено понад 100 тисяч учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН до Куйбишевської, Горьківської, Свердловської та Пензенської областей. Одночасно, через часткове зупинення та перебазування на Схід промисловості України швидкими темпами велися відбудовчі роботи на промислових підприємствах та ремісничих училищах, що працювали на їх основі. Справі сприяли державні та партійні органи, які мобілізували на ці роботи населення. Проводилася часткова реєвакуація кваліфікованих робітників та спеціалістів, устаткування підприємств та шахт.

Подальші події на фронті призвели до того, що гітлерівське командування зуміло не тільки компенсувати втрати після московської операції, а й до кінця літа 1942 р. повністю окупувати Україну, а це призвело до другої хвилі евакуації промисловості на Схід країни.

Однак велика частина училищ та шкіл ряду областей України, що були евакуйовані в східні райони республіки в початковий період війни, не підлягали частковій реєвакуації. Так, у Ворошиловградську область перебазовано 1 547 учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН з Київської області та 2 285 учнів з Чернігівської області. У Харківську область було перебазовано 1 992 учня ремісничих училищ Київщини, у Сталінградську — 831 учень ремісничих училищ Одеської області та 561 учень Миколаївської області²². В подальшому, із наближенням лінії фронту, вони підлягали наступному переміщенню на Схід та розташуванню в районах, де їх діяльність була б можливою.

Стосовно деяких західних областей України, а саме Львівської, Ровенської, Тернопільської, які були окуповані вже в перші дні війни, то слід сказати, що з них не вдалося вивести жодного навчального закладу трудових резервів²³.

Наведені статистичні дані ілюструють не тільки трагічні сторінки евакуації, вони дають змогу назвати конкретні причини невдач. Застарілі ідеологічні штампи, такі, як раптовий напад ворога, близькість до лінії фронту не виправдовують стратегії радянського уряду. Далися взнаки помилкова військова доктрина, відсутність передчасно складених планів евакуації (воювати збиралися на чужій території), а це позначилося, в першу чергу, на непідготовленості економічних структур до величезних перевантажень, з якими неминуче була пов'язана війна, обернулися засиллям вузьковідомчих інтересів різного гатунку. Незбалансованість функціональних структур вела до величезних матеріальних та людських втрат.

Про виконання трудовими резервами рішень РНК по евакуації судити лише за кінцевими результатами буде недостатньо. Звісно, слід брати до уваги умови цього процесу. Так, внаслідок гострої нестачі вагонів евакуація учнів провадилася здебільшого без необхідного обладнання.

При евакуації навчальних закладів Харкова обласне управління вимагало мінімальної кількості вагонів — у середньому 75 одиниць на кожний навчальний заклад, а надано було лише по 18 — 20 вагонів. Тому з 48 училищ та шкіл ФЗН з 23 400 учнів фактично було вивезено 43 заклади з контингентом 5 536 осіб²⁴. Сімнадцять навчальних закладів Одеської області з причин відсутності транспортних засобів здійснювали евакуацію у два етапи, причому рух до м. Сталіно здійснювався пішим порядком. Із загальної кількості 12 600 осіб до місця призначення в міста Ростов, Кіров та Свердловськ прибуло тільки 4 356 осіб²⁵.

Разом з гострою нестачею засобів пересування існували великі проблеми з продовольчим забезпеченням та побутовим обслуговуванням підлітків, що евакуювалися. Незважаючи на те, що керівництво залізниць було зобов'язане організувати пункти гарячого харчування, санітарної, медичної допомоги та видачі продуктів, побут учнів перебував у критичному стані. Так, начальник ешелону, що супроводжував трудрезервівців із східних районів України, у телеграмі на станцію, де повинен був зупинитися потяг, просив забезпечити дітей хоча б сухим пайком. На лінії Ариць — Актюбінськ його підлеглі харчувалися лише один раз на добу, а далі повністю залишилися без їжі. У зв'язку з напруженим становищем на залізничних станціях, де в першу чергу пропускалися військові ешелони, санітарна обробка не здійснювалася, типовими були інфекційні захворювання. Тільки на станції Ташкент в ешелонах серед евакуйованих учнів за одну добу було виявлено 355 хворих на гострі інфекційні захворювання²⁶.

Всупереч вимогам воєнного часу при здійсненні евакуації, через безвідповідальне ставлення чиновників більшості республіканських управлінь трудових резервів до питань призначення начальників ешелонів, незадовільної організації та дисципліни, в ешелонах мали місце випадки зловживання службовим становищем з боку керівництва та крадіжки продовольчих запасів, що належали навчальним закладам. В більш скрутній ситуації опинилися навчальні заклади, що зазнали подвійної евакуації. Як правило, гру-

пи учнів з таких закладів відправлялися без супроводу і до місця призначення прибувала лише незначна кількість вихованців.

Таке розгортання подій може пояснити, чому з 46 143 учнів трудових резервів, що були евакуйовані з України²⁷, до місця призначення прибула лише 23 332 особа²⁸.

Незважаючи на складність воєнної і економічної ситуації, за два роки евакуації на Схід було перебазовано 1 360 промислових підприємств разом з училищами та школами ФЗН, з них 455 підприємств перевозилися з Західних та Південних районів на Урал, 210 — до Західного Сибіру, 250 — до Казахстану та Середньої Азії²⁹. Важливо відзначити і величезні затрати, яких зазнала система держтрудо резервів України при перебазуванні на Схід. Загальна сума збитків становила майже 1 млн. карбованців³⁰ (в розмірах цін 1940 р.).

Доброзичливо зустріли місцеві жителі молодь та робітників трудових резервів. На вокзалах та станціях були встановлені постійні чергування, організовані пункти гарячого харчування та санобробки, медичної допомоги та видачі продуктів. Для розміщення людей відкривалися бараки, будувалися землянки.

Професійний відбір евакуйованих робітників, їх розподіл по підприємствах вели групи обліку трудових резервів, що організовувалися в серпні 1941 р. при ДУТР. За перші три воєнні місяці групами Алтайського, Омського, Новосибірського управлінь було прийнято 37 навчальних закладів, які евакуйовалися переважно з України, Білорусії, а також частково з Московської, Смоленської та Орловської областей. Основна частина евакуйованих учнів (6 000 з 8 500) мала початкову підготовку з базових спеціальностей, серед них були металісти, будівельники, залізничники, шахтарі, металурги³¹.

Найбільша кількість училищ та шкіл ФЗН розміщувалася на Уралі, в Сибіру, Казахстані та Середній Азії. Тільки на 1 лютого 1942 р. до Сибіру прибуло понад 15% евакуйованих учнів, більша частина яких розташувалася в Новосибірській області³². Поряд з уже існуючою системою трудових резервів в Сибіру, з'являлися десятки нових навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітни-

ків. Через це темпи зростання кількості учнів закладів трудових резервів в регіоні були в два рази вищі, ніж в цілому по країні. На 1 січня 1942 р. в СРСР мережа училищ та шкіл ФЗН зросла на 27,4 % , а контингент учнів — на 20 %³³. У той же час тільки у Західному Сибіру кількість навчальних закладів збільшилася з 39 до 121, тобто, майже на 400%. Восени ж 1942 р. у мережі трудових резервів Сибіру навчалось 108,6 тисяч осіб³⁴.

На Уралі найбільша кількість учнів була розміщена у Свердловській, Челябінській та Пермській областях. У виявлених нами звітах зазначається, що до початку війни тут працювало 107 навчальних закладів трудових резервів, на кінець 1942 р. їхня кількість зросла до 246, а контингент вихованців зріс з 65 тис. осіб до 229 тис. осіб. У Казахстані кількість училищ та шкіл ФЗН зросла на 174%, а контингент учнів на 258%. В Узбекистані кількісне зростання учнів трудових резервів сягало 273%, а чисельність вихованців — 257%³⁵.

Однією з головних проблем евакуйованих навчальних закладів можна вважати проблему кадрового забезпечення викладачами та вихователями. Відсутність достатньої кількості майстрів виробничого навчання, вчителів-предметників, недоукомплектованість учнями, величезний брак обладнання та інструментів — все це вимагало турботи і допомоги з боку місцевої влади.

Тому на початковому етапі питаннями відновлення роботи закладів трудових резервів займалися базові підприємства та училища, до яких прикріплювалися навчальні заклади. Так, криворізька школа ФЗН №33 у складі 167 учнів розташувалася у Свердловській області на станції Дегтянка. З комплектуванням педагогічними кадрами допомогла місцева школа ФЗН. Серед майстрів відзначилися К.М.Столяров та В.З.Хміль, які, відпрацювавши першу половину дня у рідній школі, поспішали на другу зміну до евакуйованої школи ФЗН³⁶. Трьох учнів з робітничого бараку взяв до своєї родини робітник ремонтної майстерні П.Нікішін.

Справа налагодження побуту, особливо з настанням холодів, теж вимагала термінового вирішення. Землянки, що готувалися для перших переселенців, не вирішували

проблеми. Виникала необхідність будівництва бараків. Як видно із звітних матеріалів, бараки для трудрезервівців, що прибули з Дніпропетровської області, будувалися Магнітогорським металургійним комбінатом. Але цього було недостатньо, враховуючи хоча б вік учнів. Тому всі роботи по встановленню опалювальних систем взяв на себе колектив місцевого ремісничого училища №17. Кімнати гігієни облаштувалися самими учнями³⁷.

Дієву допомогу щодо поліпшення матеріально-побутових умов надавали комісії виконкомів Рад депутатів трудящих. До складу комісій запрошувалися директори підприємств місцевої промисловості, голови колгоспів, керівники радгоспів, які могли реально сприяти матеріальному забезпеченню учнів. Так, Нижньотагільський виконком, ознайомившись із забезпеченням продуктами харчування евакуйованих “трудрезервників” з Павлоградського РУ №12 хімічної промисловості, посприяв не тільки в забезпеченні якісними харчами, а й у виділенні земельної ділянки у сусідньому радгоспі для вирощування овочів для училища³⁸.

Значна частина евакуйованої молоді не мала можливості працювати на виробництві, бракувало не тільки спецівок, а й повсякденного одягу. Особливо відчувалася нестача взуття. Строки підготовки молодих робітників перебували під загрозою. Щоб конкретно впливати на ці процеси, директивні органи видавали спеціальні постанови, у яких обов'язково згадувалося про притягнення до відповідальності всіх, винних у їх невиконанні. Так, згідно з постановою бюро Новосибірського обкому ВКП(б) від 12 вересня 1942 р. “Про забезпечення одягом та взуттям учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН” управління трудових резервів області отримало понад 1 млн. метрів тканини, вату, 6 тисяч пар взуття. До кінця 1942 р. училища та школи отримали від різних установ білизну, костюми, теплий одяг на суму 2 млн. крб. (в розмірах цін 1940 р.), зокрема 8 тисяч пар взуття³⁹. (Серед евакуйованих до Новосибірської області трудрезервників перебувало 26 140 учнів з Сумської, Сталінської, Ворошиловградської та Харківської областей)⁴⁰.

Для кращого розуміння ситуації, в якій вони опинилися, треба звернутися до конкретних архівних матеріалів. Так,

до Челябінської області на кінець 1942 р. прибуло 14327 учнів з прифронтових районів країни, зокрема з Дніпропетровщини — 2191. Ремісниче училище №16 Магнітогорська прийняло 343 учня з РУ №1 та №2 металістів Дніпропетровська. В інших 35 навчальних закладах розміщено ще 1848.⁴¹ Загальна кількість “трудрезервників” на кінець 1942 р. сягала в області 37 517 (23 190 було на початок війни)⁴². Залежно від профілю підготовки робітників кожне училище та школа ФЗН підпорядковувалися базовому підприємству. Найчастіше ними ставали місцеві та евакуйовані заводи, фабрики, будівельні організації. За один—два місяці училища та школи, що прийняли евакуйовану молодь, отримували додаткові приміщення під навчальні корпуси, гуртожитки, їдальні, необхідний інвентар для їх облаштування. Для налагодження постачання навчальних закладів в Челябінську, в кожному навчальному закладі було створено спеціальну комісію, яка робила відповідні обстеження, на підставі яких керівникам навчальних закладів було простіше вирішувати завдання. Крім того, такі комісії, до певної міри, ставали перешкодою для зловживань та безгосподарності на місцях. Так, за поданням висновків роботи однієї з таких комісій у Магнітогорському ремісничому училищі №16, де навчалися учні з Дніпропетровщини, було звільнено з роботи та притягнуто до відповідальності четверо працівників закладу, що допустили крадіжку харчових продуктів⁴³. Матеріали цієї комісії обговорювалися на нараді 2 вересня 1942 р. У її роботі взяли участь партійні, радянські працівники, директори навчальних закладів трудових резервів, керівники торговельних та постачальних організацій. Нарада, враховуючи місцеві можливості, виробила конкретні заходи щодо поліпшення матеріально-побутових умов життя учнів. Наприклад, пошиття одягу, взуття було вирішено організувати у місцевих майстернях, артілях, училища могли ремонтувати одяг та взуття в спеціально організованих майстернях. Керівників постачальних організацій зобов’язували виділяти навчальним закладам харчування за нормами, встановленими для працюючих робітників базових підприємств, забезпечувати училища та школи необхідною кількістю місць в робочих їдальнях в зручній для

учнів час. В училищах запроваджувалося триразове харчування, в раціон якого включалися м'ясо-молочні продукти⁴⁴.

Архівні матеріали дозволяють проілюструвати, як діяла особиста підтримка партійного керівника однієї із шкіл ФЗН. Так, перший секретар Вокзального райкому ВКП(б) м. Томська, який свого часу теж був випускником трудових резервів, постійно надавав дійову допомогу школі ФЗН № 10, евакуйованій з м. Миколаєва. За рахунок допомоги місцевого заводу № 411/3к 185 теслярів, 33 верстатники, 10 слюсарів і 31 револьверник мали змогу навчатися і працювати у відповідних майстернях⁴⁵. 3 серпня 1942 р. школа у цих важких умовах розпочала виробничі заняття у цехах підприємств міста. Не всі керівники вважали за необхідне уважно ставитися до працюючих підлітків. Створення певних побутових умов просто ігнорувалось, часто вихованці простоювали через відсутність роботи. На фанерному підприємстві, наприклад, учні тижнями не мали роботи, а коли наряди отримувалися, виявлялося, що відсутні потрібні інструменти і т.ін. Більшість учнів використовувалась не за спеціальністю, а на допоміжних роботах. Несвоєчасне оформлення нарядів призводило до затримання розрахунків. Харчування організовувалося незадовільно⁴⁶. Директор школи звернувся в райком партії. Втручання першого секретаря райкому партії кардинально змінило становище: учнів перевели на роботу на фабрику "Карандашная дощечка" та артіль "Красноармеец", покращилася навчально-виховна та побутова сфера⁴⁷.

Основний тягар роботи щодо облаштування життя евакуйованих училищ лягав на колективи базових підприємств. Отож, конкретним кроком у напрямку налагодження життя "трудорезервників" була допомога місцевих кваліфікованих робітників, техніків, інженерів, які прийшли працювати в училища. Вони ставали вчителями, вихователями молоді. Робітники базових підприємств брали участь в облаштуванні виробничих майстерень, навчальних комбінатів, ремонтували гуртожитки, готували інвентар, заготовляли паливо. Для юних ленінградців, москвичів, харків'ян, смоленців місцеве населення збирало теплий одяг, рукавиці,

шапки. На адресу училищ та шкіл ФЗН надходили посилки з різним одягом і просто харчами⁴⁸.

Не лишалися осторонь колгоспи та радгоспи. Розташований під Новосибірськом радгосп “Жовтень”, постійно дбаючи про вихованців міського ремісничого училища № 7, за період з січня по квітень 1942 р. передав навчальному закладові двох коней, три племінні корови та допоміг з організацією підсобного господарства⁴⁹.

Навесні 1942 р. військові дії ще більше загострили економічне становище у країні. На порядок денний були поставлені питання чіткого врегулювання роботи промислових підприємств в умовах затяжного військового конфлікту. У спільних наказах Головного управління трудових резервів при РНК СРСР та наркоматів визначалися шляхи підготовки робітничих кадрів, яких гостро потребувала промисловість країни.

Наприклад, у зв'язку з надзвичайними обставинами, що склалися на залізничному транспорті, з числа учнів училищ та шкіл ФЗН, які готували спеціалістів будівельних професій, а також з числа молоді червневого призову 1941 р., стали готувати паровозних кочегарів, шляхових обхідників, складачів поїздів, кондукторів тощо. В свою чергу, органи залізничного транспорту направили до шкіл ФЗН 80 майстрів виробничого навчання, забезпечили учнів спеодягом, обладнанням, інструментами та матеріалами⁵⁰.

Загалом військові обставини змусили в липні 1941 р. переглянути умови добровільного прийому та мобілізації до ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Необхідність прискореної підготовки кваліфікованих робітників зумовила перенесення часу прийому до навчальних закладів: замість визначеного до війни терміну з 5 по 20 серпня прийом проходив у період з 15 липня по 1 серпня 1941 р.⁵¹

Трьохсоттисячний весняний військовий набір учнів проходив за нових обставин. При розподілі молоді враховувалося розширення мережі навчальних закладів трудових резервів у східних областях та в середньоазіатських республіках. Слід відзначити ще один фактор: незважаючи на те, що молодь набиралася у 14—16 літньому

віці для дівчат та 15—17 літньому віці для юнаків, для учнів встановлювався 8-ми годинний робочий день⁵².

Важливо зазначити, що у 1940 — 1942 навчальних роках система трудових резервів провела 16 призовів. Всього за два роки до училищ та шкіл вступило 887 100 учнів (в 1941 р. — 307 420 осіб, в 1942 р. — 234 300 осіб)⁵³.

На завершення зазначимо, що евакуаційні процеси 1941 — 1942 років поставили східні економічні центри в екстремальні умови функціонування. Окрім того, що весь економічний комплекс переключився на випуск продукції для потреб фронту, у внутрішню інфраструктуру району вливався додатковий потенціал, який, окрім перспективи збільшення об'ємів продукції для фронту, своєю появою додатково ускладнив роботу місцевої промисловості.

У рамках існуючої планової централізованої державної системи мобілізована півмільйонна армія учнів та інженерно-педагогічних працівників, згуртована загрозою фашистської агресії, була поставлена перед чіткими завданнями щодо виконання оборонних заходів.

Таким чином, система трудових резервів вже на початок війни мала певний економічний потенціал, чітку спрямованість у рамках існуючих суспільно-економічних відносин, і їй вдавалося врегулювати важкі процеси, які виникали після перебазування на Схід величезної кількості людей та техніки і залучення їх до виробничої діяльності.

¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы. В 3-х т. (Сост. В.Н. Немайтый, К.М. Архипенко, Н.А. Буцко и др.); 2-е изд. доп. - К., 1985. - С. 72.

² Там само. - С. 76.

³ Там само. - С. 90.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 1, оп. 1, спр. 40. - Арк. 6.

⁵ Большевик. - 1941. - 6 лютого.

- 6 Там само.
- 7 ДАРФ. - Ф.7, оп. 2, спр. 1438. - Арк. 57.
- 8 Терещенко Г.І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робочих кадрів на Україні. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти 1939-1970 рр. - К., 1974. - С. 56.
- 9 ДАРФ. - Ф.1, оп. 1, спр. 17. - Арк. 36.
- 10 Там само. - Спр. 164. - Арк. 251.
- 11 Там само. - Арк. 263.
- 12 Там само. - Арк. 207.
- 13 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Ч. 3: 1930-1954 гг. - М., 1954. - С. 112.
- 14 Котляр Э. С. Государственные трудовые резервы в годы Великой Отечественной войны. - М., 1975. - С. 38.
- 15 ДАРФ. - Ф. 1, оп. 1, спр. 195. - Арк. 1.
- 16 Котляр Э. С. Вказ. праця. - С. 31.
- 17 Терещенко Г.І. Вказ. праця. - С. 25.
- 18 Там само. - С. 17.
- 19 ДАРФ. - Ф.1, оп.1, спр. 195. - Арк. 102.
- 20 Там само. - Спр. 102. - Арк. 3.
- 21 Там само. - Арк. 3.
- 22 Там само. - Спр.196. - Арк. 4.
- 23 Тельпуховский В.Б. Обеспечение промышленности рабочими кадрами в первый период Великой Отечественной войны. - К., 1977. - С. 34.
- 24 ДАРФ. - Ф.1, оп.1, спр.196. - Арк. 1.
- 25 Там само.
- 26 Тельпуховский В.Б. Вказ. праця. - С. 34.
- 27 ДАРФ. - Ф. 1, оп. 1, спр. 196. - Арк. 1-2.
- 28 Там само. - Арк. 9.
- 29 Котляр Э. С. Вказ. праця. - С. 27.
- 30 ДАРФ. - Ф. 1, оп. 1, спр. 70. - Арк. 7.
- 31 Там само. - Спр. 196.-Арк. 30-32.
- 32 Там само. - Арк. 3-4.
- 33 Там само. - Спр.209. - Арк. 11.
- 34 Там само. - Спр 54. - Арк. 1-3.
- 35 Там само. - Спр. 44. - Арк. 17.
- 36 Там само.- Арк. 17.
- 37 Там само. - Арк. 18.
- 38 Там само. - Арк. 19.
- 39 Там само. - Спр. 51. - Арк. 7.

- 40 Там само. - Арк. 22-24.
- 41 Там само. - Спр. 54. - Арк. 17.
- 42 Там само. - Арк. 1-3.
- 43 Там само. - Спр. 51. - Арк. 35.
- 44 Там само. - Арк. 39.
- 45 Там само. - Арк. 37.
- 46 Там само. - Арк. 39-41.
- 47 Там само. - Арк. 59.
- 48 Там само. - Арк. 75.
- 49 Там само. - Спр. 54. - Арк. 23.
- 50 Там само. - Спр. 17. - Арк. 140.
- 51 Котляр Э. С. Вказ. праця. - С. 27.
- 52 Там само. - С. 27-28.
- 53 Там само. - С. 27.

Гальчак С.Д.

ВИКОРИСТАННЯ РУМУНСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПОДІЛЛЯ у 1941 - 1944 рр.

Нацисти планували отримати для промисловості, будівництва, сільського господарства рейху з окупованих радянських територій 15 мільйонів робітників. Всього ж вивезли на каторгу 4978 тисяч чоловік, що становить приблизно 30 відсотків від наміченого¹.

Основним резервом потенційних рабів та полігоном для опрацювання методів насадження на окупованих територіях “нового порядку” була Україна. Адже саме тут новоявлені колонізатори, котрі проголошували, що жити в Україні повинні тільки люди німецької, арійської крові, відзначились особливо жахливим, розгнuzданим терором. “Вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення та військовополонених, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн. чол. молоді”². Як бачимо, — половину від усіх насильно вивезених із СРСР. Отже, варварський “експеримент” по “корекції” суспільно-економіч-

ного розвитку людської цивілізації був проведений фашистами в основному над українцями...

Яке місце тут Поділля? На німецьку каторгу із нього було вивезено близько 200 тисяч чоловік. Архівні документи дозволяють конкретизувати кількість депортованих громадян по кожному району зокрема:

Вінницька область

<i>Райони</i>	<i>Чол.</i>
Барський	2191
Бершадський	20
Брацлавський	350
Вороновицький	1575
Вінницький	1761
м.Вінниця	1340 ³
Гайсинський	4862
Дашівський	2987
Джулинський	2550
Жмеринський	1090
Іллінецький	1643
Калинівський	3613
Комсомольський	1200
Козятинський	778
Крижопільський	3
Копайгородський	112
Літинський	2348
Липовецький	3125
Могилів-Подільський	37
Мурованокуриловецький	2235
Монастирищенський	5711
Немирівський	1631
Ободівський	14
Ольгопільський	47
Оратівський	2817
Плисківський	1760
Піщанський	880
Погребищенський	2148
Самгородський	1271

Ситковецький	1731
Станіславчицький	10
Тростянецький	145
Турбівський	1650
Теплицький	3892
Томашпільський	5
Тульчинський	29
Тиврівський	412
Уланівський	2798
Хмільницький	4868
Шаргородський	32
Шпиківський	40
Чернівецький	28
Чечельницький	9
Ямпільський	89
Яришівський	753 ⁴
ВСЬОГО	78650

Кам'янець–Подільська область

м. Кам'янець–Подільський	500
м. Проскурів	1316
м. Шепетівка	273
Антонінський	4885
Базалійський	4234
Берездівський	1235
Віньковецький	2941
Вовковинецький	1836
Волочиський	3982
Городоцький	3725
Грицівський	4285
Деражнянський	2771
Довжоцький	7195
Дунаєвецький	2250
Ізяславський	1851
Красилівський	1936

Летичівський	2162
Ляховецький	3227
Меджибізький	1710
Миньковецький	2132
Михалпільський	1587
Новоушицький	5237
Орининський	4788
Остропільський	3157
Плужнянський	3084
Полонський	1954
Проскурівський	3534
Сатанівський	1958
Славутський	2822
Смотрицький	4490
Солобковецький	2140
Старокостянтинівський	2497
Старосинявський	2543
Староушицький	3002
Теофіпольський	3489
Фельштинський	2138
Чемеровецький	3125
Чорнострівський	3042
Шепетівський	1682
Ярмолинецький	2015
ВСЬОГО	117230⁵

Впадає у вічі велика строкатість кількості насильно вивезених робочих рук по різних регіонах краю. Найбільше їх депортовано із Кам'янець–Подільської області, північних центральних та східних районів Вінницької. А такі райони Вінниччини як Бершадський, Крижопільський, Могилів–Подільський, Ободівський, Ольгопільський, Піщанський, Станіславчицький, Тростянецький, Томашпільський, Тульчинський, Шаргородський, Шпиківський, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський, немов би залишились поза увагою гітлерівських “вербувальників” — з них загалом вивезено у фашистське рабство лише 1388 чол.

Розгадка даного “винятку із правил” головним чином полягає у присутності так званого “*румунського фактора*”, тобто *приналежності цих районів до Трансністрії* (до “румунських володінь” належали також майже весь Копайгородський район, дві третини Тиврівського, більша половина Брацлавського, половина Жмеринського та Яришівського районів, майже половина Барського, деяка частина Мурованокуриловецького та Немирівського районів).

Незважаючи на те, що Румунія була сателітом і стратегічним партнером фашистської Німеччини, з ряду позицій румуни намагалися проводити незалежну політику, особливо в Трансністрії, яку вважали своєю військовою здобиччю.

Так, якщо на територіях, що потрапили під німецьку окупацію, вирішення “єврейського питання” означало поголовне знищення людей цієї національності, то в Трансністрії єврейські гетто фактично проіснували всю війну (на Вінниччині їх в’язні гинули в основному не від масових розстрілів, а від хвороб, виснажливої праці та голоду – як “остарбайтери” в Німеччині. Масові розстріли невільників з гетто мали місце в Одеській, Миколаївській областях).

Якщо німці допускали існування лише початкових шкіл, то в Трансністрії впроваджувалась шестирічна освіта. “...Кожен громадянин повинен посилати своїх дітей до школи виключно по сьомий клас, де є навчання обов’язкове, — говорить, зокрема, в розпорядженні претури Станіславчицького району. – Не відвідувати школи можуть тільки випадково, як по хворості. Батьки, що не посилатимуть своїх дітей до школи, будуть оштрафовані в сумі 50 крб. або трудоднями”⁶.

Якщо німці безжалісно розстрілювали кожного, хто осмілювався користуватись радіоприймачем, то в Трансністрії здійснювалася навіть певна радіофікація окремих населених пунктів. Так, у постанові претури Шпиківського району говорилося:

“1. В м. Шпикові Тульчинського повіту організується радіовузол, який буде транслювати у певних точках радіопередачі з Румунії радіостанції “Бухарест”.

...4. Список абонементів для трансляції перевіряється жандармерією і затверджується претором району...”⁷.

Якщо гітлерівці піддавали вогню все, що стосувалося радянської ідеології, то румуни нерідко діяли навпаки. Так, 15 вересня 1942 р. претор Шпиківського району писав:

“Згідно розпорядження Тульчинської повітової Префектури №872 від 19 вересня 1942 р., пропонується Вам вжити заходів по збереженню колишніх радянських архівів, політичних книг, бібліотек і не допускати знищення їх”⁸.

Серйозні розбіжності між румунами та гітлерівцями існували з приводу вивезення робочої сили в Німеччину. Румунська сторона вважала, що брак робочих рук відчувається саме в неї, зокрема в Трансністрії, котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами (в грабунку румуни ні в чому не поступалися німцям), а тому заборонила будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, — розпорядження адміністративної дирекції Трансністрії префекту Могилівського повіту “не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили”⁹.

Щоб нівелювати цей дефіцит, у Трансністрію було насильно депортовано значну кількість мешканців сусідньої Чернівецької області. Так, з одного лише Новоселицького району — 4560 чол.¹⁰ Майже 40000 чол. (в основному єврейської національності) — із самих Чернівців.¹¹

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Антонеску перед нацистським рейхом, гітлерівці іноді закривали очі на такі дії румунської окупаційної влади.

Цікаво, що робітники з Північної Трансністрії не вивозилися насильно навіть у Румунію. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені. 4 серпня 1942 р. бухарестське радіо повідомило, що “землевласники, які потребують робітників на зимовий період, повинні з’явитися у місцеві сільськогосподарські управління і подати до 15 серпня заявки про кількість необхідних робітників, які будуть їм виділені із числа полонених”¹². (Слід сказати, що радянські військовополонені використовувались не лише у сіль-

ському господарстві. В Румунії “на вугільних шахтах навесні 1942 р. працювало більше тисячі військовополонених, а у серпні – грудні їх кількість збільшилась ще на 1155 чоловік”¹³...

Усе місцеве робоче населення Північної Трансністрії румунські власті використовували для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. І, мабуть, у цьому мали рацію. Так, південь Вінницької області – це чи не найкращі в Європі чорноземи, розвинуте буряківництво, тваринництво, харчова промисловість. Відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і заставляти їх виконувати невласливу для них роботу було б просто безглуздо. Тому були збережені колгоспи як колективні общини (замінено тільки їх назви на румунські), профтехосвіту.

Зокрема, восени 1942 р. губернаторство Трансністрії відкрило в ряді населених пунктів “практичні державні школи”, а у Верхівці, Могилеві–Подільському, Балті – земельні технікуми, у Шпикові – ремісничу школу¹⁴.

Була проявлена турбота про підвищення кваліфікації робітників промислових підприємств як способу поглиблення ефективності експлуатації. Так, у лютому 1943 р. претори районів отримали розпорядження, в якому говорилось: “Будьте добрі вжити термінових заходів, щоб усі підприємства, розташовані на території вашого повіту, негайно організували короткотермінові практичні курси для підготовки і підвищення кваліфікації некваліфікованих робітників, які працюють на цих підприємствах”¹⁵.

Працювати ж зобов’язували усіх. Як в селах, так і в містах. У першу чергу молодь.

Для юнаків, які досягли 20-річного віку, замість служби в армії наказом № 80 від 24 серпня 1942 р. губернатора Трансністрії професора Г.Алексіяну передбачалась “річна обов’язкова служба в “Трудовому війську”¹⁶. Проте, відбувши тут свій строк, ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Найбільш ненормованим робочий день (причому для всього населення) був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, як то

посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Про атмосферу, яка панувала тоді, свідчив наказ префекта Тульчинського повіту полковника Логіна від 21 квітня 1942 р.:

“1. Програма для всіх службовців включно..., а також для всього населення. Праця на полі від 5 год. до 21 год., а там, де становище заставляє працювати вночі, використовувати нічний час, особливо місячні ночі.

2. Забороняються на 1 місяць усі весілля...

3. Забороняються недільні базари.

4. Прийом у претурі і префектурі з важливих справ буде мати місце тільки по неділях від 12 до 13 год.

5. Забороняється виїзд підвід без потреби. Мають право на виїзд лише підводи з пальним, зерном та іншими матеріалами, потрібними для сівби.

6. Закриваються школи, а діти і вчителі будуть використані згідно розпоряджень.

7. Усі службовці працюють на полі згідно виданих наказів”¹⁷.

Масово залучалось населення, а також невільники численних єврейських гетто, до виконання інших робіт, що потребували чималих затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району. “Яких тільки знущань не зазнав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-х годин ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його приборники комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв забрало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жінок та дітей захворіли від непосильної праці...”¹⁸.

Невихід же на роботу (як і несплата податків) жорстоко карались (тут румуни теж не поступались німцям). Так, у с.Юзвинцях Барського району за це у полі та в селі були побиті 16 мешканців, а двоє – арештовані і відправлені в тюрму¹⁹.

Заборона на вивіз робочої сили з Трансністрії, зокрема, з її північної частини, діяла і виконувалася до кінця січня 1944 р., допоки існувала сама провінція (29 січня 1944 р. з

волі німців вона стала називатися "Територією між Дністром і Бугом". Її цивільна адміністрація була замінена військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контрольованою відступаючими гітлерівцями). За час існування Трансністрії до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Решта із тих 1388 чол.-подолян були депортовані в рейх у лютому – першій половині березня 1944 р., коли тут ще встигли погосподарювати німці. Досягти більшого гітлерівці не зуміли.

Так жадібність одного агресора вберсгла від насильницького вивезення на каторгу десятки тисяч людей іншим...

¹ Загорулько М., Юденков А. Крах плана "Ольденбург". О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. - М., 1974. - С. 355.

² Історія України: нове бачення. - У 2 т. / Під ред. В.А.Смолія. - Т. 2. - К., 1996. - С. 308 - 309.

³ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 5. - Арк. 2.

⁴ ДАВО. - Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17. - Арк. 1.

⁵ Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р - 863, оп. 2, спр. 30. - Арк. 3.

⁶ ДАВО. - Ф. Р - 1533с, оп. 1с, спр. 1. - Арк. 63.

⁷ Там само. - Ф. Р - 1417с, оп. 5с, спр. 107. - Арк. 14.

⁸ Там само. - Оп. 3с, спр. 12. - Арк. 112.

⁹ Там само. - Ф. 2966, оп. 2, спр. 8. - Арк. 110.

¹⁰ Державний архів Чернівецької області. - Ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 6. - Арк. 63.

¹¹ Там само. - Арк. 33.

¹² Російський державний військовий архів. - Ф. 32, оп. 11302, спр. 104. - Арк. 591.

¹³ Загорулько М., Юденков А. Крах плана "Ольденбург". - С. 342.

¹⁴ ДАВО. - Ф. Р - 1533с, оп. 1с, спр. 1. - Арк. 13.

¹⁵ Там само. - Ф. Р - 1417с, оп. 5с, спр. 4. - Арк. 10.

¹⁶ Друкований фонд НДБ Держкомархіву України, інвент. № 3697.

¹⁷ ДАВО - Ф. Р - 1417с, оп. 5с, спр. 2. - Арк. 431.

¹⁸ Там само. - Ф. П - 425, оп. 1, спр. 7. - Арк. 22.

¹⁹ Державний архів Російської Федерації. - Ф. 7021, оп. 54, спр. 1273. - Арк. 131.

Каньоса А. М.

ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В ПAM'ЯТКООХОРОННІЙ РОБОТІ НА ПОДІЛЛІ В КІНЦІ 50—60-х рр.

На кінець 50-х — початок 60-х років система охорони пам'яток історії та культури виглядала незавершеною і недосконалою: відсутність централізованого пам'ятоохоронного органу, аморфність її організаційних структур, повна залежність від тогочасних ідеологічних концепцій, ігнорування численних громадських ініціатив порушували ряд суттєвих проблем, які потребували невідкладного вирішення. Особливо помітно це на регіональному рівні, зокрема на прикладі Поділля. Складний стан пам'ятоохоронної роботи у регіоні констатувало Міністерство державного контролю УРСР, яке в травні 1957 р. здійснило перевірку Вінницької та Хмельницької областей. Серед виявлених недоліків, як відзначав у своєму листі до Ради Міністрів міністр державного контролю України О. Стоянець, особливе занепокоєння в регіоні викликав незадовільний стан перевірених історичних та мистецьких пам'яток. Близько 70% з них вимагали негайного проведення реставраційних робіт. Причому, навіть зважаючи на такий тривожний стан, в регіоні з ініціативи місцевих партійних і радянських органів продовжувалося спорудження пам'ятників з нетривких матеріалів. Лише у Вінницькій області протягом другої половини 50-х рр. було встановлено близько 160 таких пам'ятників, у Хмельницькій області — 90¹. Нерідким явищем у згаданий період стало нецільове використання виділених коштів. Так, в Хмельницькій області виділені кошти були витрачені на видавничу діяльність. Вінницьке обласне управління культури взагалі не змогло освоїти асигновані на ремонтні роботи в 1956 р. 70 тис. крб.

Не могло не викликати стурбування і те, що на час перевірки на Поділлі не була завершена паспортизація пам'яток, не налагоджений їх облік².

Численні факти руйнування археологічних і архітектурних пам'яток у Вінницькій області, аварійний стан ряду об'єктів Кам'янець-Подільської фортеці констатується в проекті постанови уряду, поданої на розгляд Ради Міністрів Міністерством культури та Держбудом республіки. Його автори пропонували вжити суворі санкції щодо порушників чинного законодавства, активізувати всі гілки системи охорони пам'яток. Важливою, на нашу думку, була пропозиція ввести в обласних відділах у справах будівництва і архітектури та обласних відділах культури посади старших інспекторів та інспекторів з охорони пам'яток, які могли помітно підняти роботу в даному напрямку в усіх регіонах України³. Пропонувалося також відновити в Держбуді республіки відділ охорони і реставрації пам'ятників архітектури, створити аналогічний підрозділ в Міністерстві культури УРСР.

В поданому документі, чи не вперше, на державному рівні ставилося питання щодо створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Весь комплекс організаційних заходів мав взяти на себе Оргкомітет у складі: Г.В.Головка (голова), М.Г.Дерегуса, Н.І.Тищенко, А.В.Добровольського, О.К.Касименка, С.М.Бібікова, М.Т.Рильського⁴.

На жаль, подані пропозиції так і не знайшли своїх прибічників ні в Міністерстві фінансів, ні в уряді України. Все це відображало загальносоюзні тенденції у ставленні до пам'ятоохоронної роботи як до другорядної, нікому не потрібної справи.

Особливо зазначені тенденції посилилися після промови М.С.Хрущова на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС, який необгрунтовано і безапеляційно назвав витрати на реставраційні та інші роботи, пов'язані з пам'ятками, марнотратством⁵.

Надалі "неопролеткультивські" тенденції стали все більше домінувати в документах вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, місцевих партійних та радянських органів.

Ними, зокрема, не зважаючи на супротив наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, була зніційована масова кампанія по перегляду державних реєстрів, яка ставила за мету зняття з обліку цілого ряду пам'яток архітектури. Навіть при тому, що останнє обґрунтовувалося цілком благородними цілями, зовсім не важко переконатися, що в кінцевому своєму результаті вона призвела до руйнування цілого ряду унікальних зразків зодчества.

Своєрідною пересторогою найбільш ревним місцевим керівникам, що бездумно коригували державні реєстри, повинні були стати створені Держбудом 2 березня 1961 року спеціальні комісії, які очолили досвідчені архітектори, визнані фахівці своєї справи. У Вінницькій та Хмельницькій областях такі комісії очолили відповідно архітектори С.Вайнштейн і О.Малишенко. Аналізуючи діяльність зазначених фахівців, потрібно визнати, що їх принципова позиція, яка нерідко йшла в розріз з рішеннями місцевого керівництва, дозволила зберегти для нащадків цінні історико-архітектурні та мистецькі пам'ятки, які є справжньою окрасою регіонів, знайшли своє відображення в історичній і краєзнавчій літературі.

І все ж результати кампанії першої половини 60-х рр. були невтішними. Так, 14 червня 1961 р. Рада Міністрів України виключила з списку пам'ятників 364 історико-архітектурні об'єкти⁶. Через кілька місяців в січні 1962 р. аналогічна доля спіткала ще 137 пам'яток. Всього ж на початку 60-х років було знято з державного обліку 740 пам'ятників, що складало більше третини їх загальної кількості⁷.

Необхідно відзначити, що в порівнянні з рядом інших областей (Львівською, Волинською, Закарпатською, Чернівецькою), у Вінницькій та Хмельницькій областях процес зняття пам'яток з державного обліку не набув такого широкого розмаху. Наприклад, в січні 1962 р. за пропозицією облвиконкомів у Вінницькій та Хмельницькій областях було знято з державної реєстрації лише по 4 об'єкти, в той час як у Львівській — 40, Волинській — 28, Закарпатській — 15, Чернівецькій — 18⁸.

Разом з тим, серед знятих з обліку об'єктів можна помітити винятково цінні архітектурні пам'ятки, в т.ч. кос-

тьол (1450 р.) в с.Зіньків Віньковецького району Хмельницької області⁹.

Перегляди державних реєстрів супроводжувалися скороченням державного фінансування ремонтно-реставраційних робіт історичних, архітектурних, мистецьких та інших пам'яток. Наприклад, 4 червня 1962 р. Міністерство фінансів УРСР повідомило Держбуд республіки, що в поточному році на ремонтно-реставраційні роботи по пам'ятникам архітектури УРСР виділялося лише 160 тис. крб., з них 20 тис. крб. на Хмельницьку область. Кошти на проведення аналогічного комплексу робіт у Вінницькій області в 1962 р. зовсім не передбачалися¹⁰.

Слід відзначити, що 1962 р. не був для Вінниччини виключенням, оскільки цільових бюджетних асигнувань на консервацію та ремонтно-реставраційні роботи протягом 1960—1962 рр. вона зовсім не отримувала. Досить невеликими — 13,4 тис. крб. були також кошти, спрямовані на ці цілі за рахунок стягнення орендної плати за використання пам'яток архітектури¹¹.

Дещо кращим було становище в Хмельницькій області, яка, зважаючи на кількість і цінність пам'яток 1960—1962 рр. отримали 96,2 тис. крб. бюджетних асигнувань¹².

Подібне становище зі станом збереження пам'яток історії та культури в Україні не могло не викликати серйозного занепокоєння провідних російських, українських вчених, діячів культури, організаторів пам'ятоохоронної роботи. На нього, зокрема, звернули увагу учасники пленуму Науково-методичної ради Міністерства культури СРСР, який проходив 15 травня 1963 р., за участю дійсних членів Академії художеств П.Д.Коріна, С.В.Герасимова, академіків АН СРСР Б.В.Рібакова, М.М.Тихомирова, члена-кореспондента Академії художеств О.М.Лаптева, членів-кореспондентів АН СРСР О.М.Лазарева, В.М.Хвостикова, докторів історичних наук М.М.Вороніна, М.Г.Бескровного, М.К.Каргера, Д.М.Кукіна, архітектора М.Д.Виноградова, письменників С.С.Смирнова, В.О.Солоухіна та ін.¹³.

Подібна принципова позиція кращих представників творчих сил обумовила здійснення ряду важливих заходів, спрямованих на збереження пам'яток історії та культури,

довела необхідність залучення до цієї справи широких кіл громадськості. Так, 18 грудня 1962 року Міністерство культури республіки затвердило “Примірне положення про громадського інспектора по музеях і охороні пам’ятників культури”. В його безпосередні обов’язки входило:

— здійснення обстеження пам’яток історії та культури і контролювання виконання законодавчих та нормативних актів з питань пам’яткоохоронної роботи;

— брати участь в роботі краєзнавчих нарад та семінарів;

— вносити на розгляд державних органів свої пропозиції з питань збереження історико-культурної спадщини;

— згуртовувати краєзнавчий актив навколо розв’язання проблем збереження та популяризації пам’ятників історії та культури¹⁴. На залучення громадськості до пам’яткоохоронної роботи спрямовував наказ міністра культури УРСР від 19 грудня 1962 р. “Про участь музеїв в охороні і популяризації пам’ятників історії, археології та мистецтва”, який вказував на необхідність “...всіляко підтримувати та очолювати ініціативу місцевої громадськості... по утриманню в належному стані пам’ятників культури”. Зазначений документ визначав і базові музейні заклади, які повинні були здійснювати таку роботу. Серед них — Вінницький та Хмельницький обласні краєзнавчі музеї¹⁵.

Виходячи з поставлених завдань, пов’язаних з залученням до пам’яткоохоронної діяльності широких громадських сил, протягом 1963—1964 рр. Вінницький та Хмельницький області державні музеї об’єднали навколо себе близько 350 краєзнавців-аматорів, закріплених за відповідними окремими районами¹⁶.

Активна і зацікавлена участь громадськості у збереженні пам’яток дозволила поставити на порядок денний питання проведення реєстрації та паспортизації пам’ятників історії, археології та мистецтва на території України, схваленої наказом міністра культури УРСР від 10 жовтня 1963 р. При цьому зазначалося, що останнє мало проводитися лише на основі глибокого аналізу наявних джерел і літератури, ретельного натурального обстеження¹⁷.

Вже перші результати реєстрації та паспортизації пам’яток лягли в основу Списку пам’ятників мистецтва, іс-

торії та археології республіканського значення, що перебували під охороною держави. Затверджений постановою Ради Міністрів 21 липня 1965 р., він включав в себе 374 пам'ятки, з них 18 — по Вінницькій, 8 — по Хмельницькій областях. Зокрема, до категорії пам'яток республіканського значення були занесені бюст двічі Героя Соціалістичної Праці Т.П.Марцин в с.Голубече Крижопільського району, бюст двічі Героя Радянського Союзу В.М.Бойко в с.Жорнище Іллінецького району, склеп-могила видатного хірурга М.І.Пирогова в с.Пирогово Вінницького району, могила полковника Війська Запорізького Данила Нечая в с.Черемошне Погребищенського району, підземні ходи та оборонні споруди в с.Буша Ямпільського району Вінницької області, могила Устима Кармалюка в м.Летичів, залишки давньоруського міста Бакота в с.Бакота Кам'янець-Подільського району, городище XII-XIII ст. в с.Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області¹⁸.

Позитивно оцінюючи сам факт проведення реєстрації та паспортизації пам'яток в першій половині 60-х років, слід відзначити її обмежений, недосконалий характер. Справедливість даного твердження повністю підтвердила вся подальша практика. Разом з тим, проведені заходи значною мірою активізували громадські ініціативи у збереження пам'яток, зробили їх невід'ємною складовою культурного життя як України, так і окремих регіонів. В контексті цього слід розглядати важливі починання наукової творчої інтелігенції, пов'язані зі створенням Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

В підтримку цієї важливої ініціативи виступили, зокрема, учасники представницької конференції, проведеної 12—14 липня 1965 р. Академією художеств СРСР, Спілкою художників СРСР, Спілкою архітекторів СРСР і Радянським комітетом Міжнародної ради музеїв. В своєму зверненні вони відзначали: "В усіх союзних республіках організуються Добровільні товариства охорони пам'яток. Завдання всіх, кому дорога культурна спадщина нашої країни, її героїчне минуле, створити масові республіканські товариства, їх місцеві відділення, залучаючи до роботи в них найширші верстви населення". Діячі науки і культури закликали своїх спів-

вітчизників: “Вивчайте історичні місця, архітектурні і художні цінності своєї республіки, краю, району. Збирайте матеріали про героїв, видатних людей рідного краю. Кожний пам’ятник нашої історії і культури, де б він не знаходився, є недоторканим надбанням усього... народу”¹⁹.

Конкретні документи, вироблені згаданою конференцією і докладну доповідь її учасника — члена СХУ Г.Н.Логвина 16 липня 1965 р. розглянула Президія спілки художників України. В результаті зацікавленого обговорення була прийнята резолюція такого змісту:

“1. Вважати за назріле і доцільне скликання Республіканської наради, присвяченої проблемі використання пам’яток культури та мистецтва в естетичному вихованні мас, з охопленням широкого кола проблем, як-то: охорона, облік, використання пам’яток історії та мистецтва, ролі музеїв, Добровільних товариств у цій справі, робота науково-методичної ради та інспектури по охороні [пам’яток];

2. Доручити ініціативній групі по організації Добровільного товариства охорони пам’яток і, зокрема, т.т. Кириченку С.А., Яценку В.Ф та Логвину Г.Н. підготувати у місячний термін програму Республіканської конференції та пропозиції по її реалізації, для чого увійти в контакт з творчими спілками та відповідними державними органами і подати ці пропозиції до президії Спілки художників”²⁰. Як видно з документів Президії СХУ, ініціативній групі доручалася підготовка відповідних документів щодо створення Всеукраїнської громадської пам’яткоохоронної організації:

28 серпня 1965 р. численні пропозиції надходили з місць, від наукових установ, творчих організацій підтримав уряд України, який затвердив оргкомітет Добровільного товариства охорони пам’яток історії та культури²¹. До його складу увійшли: С.М.Бібіков, І.К.Білодід, М.Ю.Брайчевський, В.І.Довженко, К.К.Дубина, Г.В.Головко, К.Г.Гусликий, І.В.Ігнаткін, М.П.Бажан, П.А.Загребельний, І.Л.Ле, М.П.Стельмах, В.І.Касян.

Зусиллями оргкомітету за допомогою ряду міністерств і відомств 21 грудня 1966 р. був проведений Установчий з’їзд товариства охорони пам’яток історії та культури. 12 червня 1967 р. його Статут затвердила Рада Міністрів України²².

Характерно, що вже за рік своєї діяльності Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке зросло до рівня авторитетної громадської організації, що об'єднала 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 92 тисячі первинних організацій, близько 2-х мільйонів краєзнавців²³.

Утворення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури стало важливим чинником подальшого піднесення пам'яткоохоронного руху в регіонах і, в тому числі, на Поділлі. На Вінниччині його безпосередніми організаторами виступили завідувачий кафедрою української літератури Вінницького педінституту професор В.М.Борщевський, директор Вінницького краєзнавчого музею — І.І.Заєць, доцент Вінницького педінституту Н.С.Кветний, директор Тульчинського краєзнавчого музею О.І.Копайгородська, директор Вінницького відділення Художнього фонду А.Л.Мороз та інші²⁴. Завдяки зусиллям ентузіастів вже на початок 70-х років в області працювали 2241 первинні організації, які об'єднували 312 тис. членів²⁵.

На Хмельниччині основу обласної організації Товариства склали професор Кам'янець-Подільського педінституту Л.А.Коваленко, доцент того ж вузу І.С.Винокур, відомий знавець рідного краю С.К.Гуменюк та інші. Саме вони спрямовували діяльність 1453 первинних організацій УТОПІК, що налічували 280 тис. індивідуальних членів²⁶.

Першочерговою справою, яка стояла перед обласними організаціями УТОПІК, стало завершення паспортизації пам'яток, яка розпочалася ще в першій половині 60-х рр. Належна увага до цих питань з боку республіканського правління Товариства врешті-решт дала свої позитивні результати. На кінець 70-х років, паспортизація найбільш цінних історико-культурних об'єктів за новою уніфікованою формою була завершена. Лише УТОПІК на її проведення було виділено 1283 тис. крб.²⁷ Хмельницькою обласною організацією на ці цілі тільки 1972—1975 рр. було витрачено понад 12 тис. крб.²⁸ Приблизно стільки ж (11 тис. крб.) у вказаний період виділяли на паспортизацію і Вінницька обласна організація УТОПІК²⁹.

Важливим етапом у становленні і розвитку пам'ятко-охоронного руху в республіці стало створення при Республіканському правлінні УТОПІК та його обласних організаціях громадських інспекцій з числа найбільш досвідчених фахівців — істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, правників. На них покладалися:

а) організація, вивчення та систематизація інформації з місць про стан пам'яток, їх охорону та використання;

б) здійснення обстеження конкретних пам'яток для з'ясування їх стану і виявлення винних у порушення законодавчих і нормативних актів щодо збереження історико-культурної спадщини;

в) створення представницьких комісій для вирішення конфліктних ситуацій, пов'язаних з охороною, забезпеченням та використанням пам'яток;

г) розгляд пропозицій щодо взяття на державний огляд окремих пам'яток історії та культури³⁰.

Аналіз протоколів засідань громадських інспекцій Вінницької та Хмельницької обласних організацій УТОПІК яскраво свідчить про ту велику роль, яку відігравали вони у справі збереження пам'яток. Наприклад, громадська інспекція Вінницької обласної організації УТОПІК, очолювана головним лікарем обласного будинку санітарної освіти В.Т.Карпенком разом з А.П.Заблоцьким та інспектором обласного управління культури К.М.Архипенком вже 1967 р. здійснила натурне обстеження історичних, архітектурних, археологічних, мистецьких пам'яток Вінниці, Шаргорода, Тульчина, с.Тиманівки. Особлива увага приділялася пам'яткам садово-паркового мистецтва, які на той час перебували у вкрай занедбаному стані³¹.

Наступного року аналогічна робота була проведена по м.Могилів-Подільському та м.Брацлаву³². В результаті важливої експедиційної роботи, коли були підготовлені розгорнуті пропозиції, спрямовані на поліпшення стану охорони і збереження пам'яток історії та культури.

Цінний досвід набули громадські інспекції Хмельницької області. Зокрема, в кінці 60-х рр. вони виробили

ли реєстр найбільш цінних пам'яток регіону, які постійно перебували під їх безпосередньою опікою. Останнє дозволило не лише забезпечити унікальні історико-культурні об'єкти від руйнувань, перебудов, а й виробити конкретні заходи по їх консервації та реставрації³³.

Численні пропозиції, що надходили з місць від обласних управлінь культури, обласних організацій УТО-ПІК, обласних відділів у справах архітектури, стали предметом серйозного розгляду на засіданні Ради Міністрів 20 лютого 1967 р. В прийнятій з цього приводу постанові наводяться красномовні приклади неприпустимого ставлення до пам'яток. Водночас в ній подавалася розгорнута державна програма збереження національно-культурної спадщини. Зокрема, нею передбачалося введення штатних посад з питань охорони пам'яток в обласних управліннях культури та обласних відділах у справах архітектури, створення відповідної ремонтно-реставраційної бази, виділення з резервного фонду уряду необхідних коштів. В наведеному документі на високому державному рівні було поставлено питання щодо необхідності створення архітектурно-історичного заповідника в м. Кам'янець-Подільському Хмельницької області³⁴. У зв'язку з цим, не можна не погодитися з В.А.Войналовичем та Ю.З.Данилюком в тому, що в умовах різкого погіршення охорони пам'яток, проявів волюнтаризму та суб'єктивізму стосовно історико-культурної спадщини, які мали місце в кінці 50-х — початку 60-х рр., цей урядовий документ являв собою конкретну програму дій, спрямовану на докорінні поліпшення пам'яткоохоронної справи³⁵.

Положення, визначені в постанові Уряду від 20 лютого 1967 р. знаходилися під жорстким контролем вищих органів влади та державного управління. Так, хід їх реалізації за пропозицією заступника Голови Ради Міністрів УРСР П.Т.Тронька, розглянула Президія Ради Міністрів республіки. В ході зацікавленого обговорення ряд міністерств і відомств, громадських організацій, обласних виконавчих комітетів отримали низку важливих доручень. В числі іншого, вони зобов'язувалися протя-

гом 1968—1969 рр. провести облік і комплексне обстеження пам'яток історії та культури і скласти на його основі перспективний план роботи в даному напрямку з необхідними фінансовими підрахунками. Знайшла підтримку уряду також ідея підготовки багатотомного довідника “Пам'ятники культури України”, який мав закласти основи сучасного пам'яткознавства³⁶.

Наскільки дієвими стали вищезначені рішення, засвідчує хоча б той факт, що вже в лютому 1969 р. Держбуд республіки на їх виконання визнав за доцільне відновити в державному реєстрі пам'яток близько 800 об'єктів, безпідставно знятих з обліку в 1961—1963 рр.³⁷

Зростання завдань збереження історико-культурної спадщини обумовила необхідність висококваліфікованих фахівців в цій галузі знань. У зв'язку з цим, правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 14 квітня 1969 р., при підтримці міністра вищої та середньої спеціальної освіти Ю.М.Даденкова, звернулося до Держплану республіки з пропозицією організувати підготовку таких фахівців за спеціальністю “Історія матеріальної культури” на історичних факультетах Київського та Львівського державних університетів. Зазначену пропозицію у своєму кінцевому варіанті повністю підтримала міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР³⁸. Саме з цієї кафедри лише в 70-х рр. для державних пам'яткоохоронних органів, організацій УТОПІК Вінницької та Хмельницької областей було підготовлено близько 40 фахівців, які пройшли належну фахову підготовку³⁹.

З 1969 р. розпочалася підготовка архітекторів-реставраторів та художників-реставраторів в Київському державному художньому інституті, а також робітників-будівельників для спеціалізованих ремонтно-реставраційних робіт в професійно-технічних училищах республіки⁴⁰.

Починаючи з першої половини 70-х років правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури започаткувало разом з Інститутом археології АН України проведення курсів підвищення кваліфікації археологічних кадрів з числа активістів обласних організацій⁴¹. Наприклад, у 1977 році такі курси були організовані на ба-

зі розкопок трипільського поселення та кургану поблизу с. Великий Кут Тальнівського району Черкаської області. Всього ж, як видно з звітів, протягом 1971—1980 рр. на короткотермінових археологічних курсах навчалося близько 60 подільських краєзнавців⁴².

Характерною рисою в діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії і культури в 70—80-х рр. став істотний приплив в його організації кращих наукових сил. Так, лише в правлінні на комісії Вінницької обласної організації УТОПІК в різні періоди працювали близько 50 дослідників рідного краю, які мали ступінь доктора або кандидатів наук. Серед них доктори історичних наук А.Т. Давидюк, І.Г. Шульга, М.М. Кравець, доктори філологічних наук П.М. Лісовий, В.М. Борщевський, кандидати історичних наук І.І. Заєць, Н.С. Кветний, В.П. Лациба, А.К. Лисий, С.Л. Калитко, О.Г. Тельман, П.І. Хавлюк⁴³.

Створення потужного інтелектуального потенціалу у сфері охорони пам'яток, посилення громадської уваги до багатомірової культурної спадщини дали змогу предметно і зацікавлено обговорити положення проекту закону “Про охорону і використання пам'яток історії та культури”, прийнятого 13 липня 1978 року 8-ю сесією Верховної ради України дев'ятого скликання⁴⁴.

Активно проводилось обговорення проекту закону на Поділлі. Так, з Вінницької та Хмельницької областей в узагальненому вигляді надійшло відповідно 60 і 45 доповнень, пропозицій, редакційних поправок⁴⁵.

Позитивно вплинув на загальний стан пам'яткоохоронної роботи в республіці та регіонах зокрема, розгляд цих питань на засіданні комісії по культурі Верховної ради України 14 червня 1980 року. Розглянувши доповідну записку підготовчої групи у складі депутата Верховної ради П.Т. Тронька, В.З. Бородая, В.П. Мушинської, Л.Т. Шевели, комісія визнала за доцільне рекомендувати:

— встановити постійний контроль за виконанням охоронно-орендних угод, охоронних та шефських зобов'язань, визначити орендарів та домогтися викорис-

тання всіх придатних історичних і архітектурних споруд під музеї, картинні галереї, виставочні зали та інші культурно-освітні заклади;

— забезпечити регулярне надходження сум платежів від орендарів та раціональне витрачання трудових і фінансових ресурсів, що виділяються на реставрацію, благоустрій і підготовку до використання пам'яток. Розширити обсяги консерваційних робіт на пам'ятках архітектури та містобудування, археології, що взяті під охоронний облік;

— вжити заходів до розширення мережі та зміцнення матеріально-технічної бази діючих реставраційних підприємств республіканського та місцевого підпорядкування;

— розробити наукові програми технології ведення консерваційних робіт з застосуванням нових сучасних будівельних матеріалів і, в тому числі, на Поділлі⁴⁶.

Таким чином, на середину 80-х рр. в Україні склалася певна структура охорони пам'яток культури, яка спиралася на прийнятий у 1978 р. законодавчий акт, діяльність державних пам'яткоохоронних структур, широку і розгалужену мережу організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, які все активніше впливали на поточні процеси у справі збереженні історико-культурної спадщини. Так, наприклад, Вінницька обласна організація УТОПІК нараховувала на кінець 80-х рр. 3 502 первинні організації, загальною кількістю 600 тис. членів. Лише згаданою організацією на спорудження і реконструкцію пам'ятників за 25 років свого існування було виділено понад 3 млн. крб.⁴⁷ Хмельницька обласна організація УТОПІК (3340 первинних організацій, 640 тис. членів) за цей же період на аналогічні цілі витратила 2,5 млн. крб., взяла участь у спорудженні і реконструкції 1500 пам'яток регіону⁴⁸.

Чимало зусиль для налагодження пам'яткоохоронної роботи доклали в другій половині 80-х рр. такі громадські організації як Український фонд культури, Товариство "Просвіта" та інші. Аналіз процесів, що проходили на регіональному рівні, дає підстави твердити:

— протягом 60—80-х років на Поділлі, як і в інших регіонах України активно проходило формування системи охорони пам'яток, яка певною мірою дозволила подолати наслідки негативних явищ, що мали місце у справі збереження історико-культурної спадщини;

— патріотична за своїм характером праця об'єднала самі широкі верстви населення, спиралася на високий авторитет ряду видатних діячів української науки і культури, досвід багаточисельного краєзнавчого активу;

— найбільш вагомими результатами в досліджуваній період були досягнуті шляхом взаємодії державних органів і організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке зросло до рівня масового авторитетного громадського формування, здатного реально впливати на культурні процеси в Україні.

¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 5116, оп. 10, спр. 112. - Арк. 95-97.

²Там само. - Арк. 99.

³Там само. - Спр. 123. - Арк. 170-172.

⁴Там само. - Арк. 175.

⁵Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза. 10-18 января 1961 года (Стенографический отчет). - М., 1961. - С. 601-602.

⁶ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 10, спр. 63. - Арк. 48.

⁷Там само. - Спр. 1427. - Арк. 101.

⁸Там само. - Спр. 63. - Арк. 28-48.

⁹Памятники истории и культуры Украинской ССР. - К., 1987. - С. 541.

¹⁰ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 10, спр. 100. - Арк. 227.

¹¹Там само. - Спр. 1427. - Арк. 103.

¹²Там само.

¹³Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Досвід охорони пам'яток історії та культури в 60-80-х рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. - К., 1989. - С. 15.

- 14 Законодавство про пам'ятники історії та культури. - К., 1970. - С. 415-416.
- 15 Там само. - С. 402-414.
- 16 Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.П.-136, оп. 34, спр. 45. - Арк. 24.
- 17 Законодавство про пам'ятник історії та культури. - С. 186-188.
- 18 ЗП УРСР. - 1965. - №7. - Ст. 100.
- 19 Данилюк Ю.З. Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60-80-х рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. - К., 1989. - С. 109.
- 20 Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі - ЦДАМЛМ України). - Ф. 581, оп. 1, спр. 1215. - Арк. 1-3.
- 21 ЗП УРСР. - 1965. - №8. - Ст. 117.
- 22 Там само. - 1967. - №6. - Ст. 65.
- 23 ЦДАВО України. - Ф. 5116, оп. 10, спр. 333. - Арк. 48-50.
- 24 Там само. - Ф. 4760, оп. 1, спр. 20. - Арк. 7, 12, 12-14, 17.
- 25 Там само. - Оп. 1, - спр. 162. - Арк. 15.
- 26 Там само. - Спр. 45. - Арк. 10.
- 27 Там само. - Спр. 306. - Арк. 4.
- 28 Там само. - Спр. 232. - Арк. 22.
- 29 Там само. - Арк. 4.
- 30 Там само. - Спр. 36. - Арк. 69.
- 31 ДАВО. - Ф. 5330, оп. 1, спр. 4. - Арк. 22.
- 32 Там само. - Арк. 27.
- 33 ЦДАВО України. - Ф. 4760, оп. 1, спр. 227. - Арк. 4-5.
- 34 Там само. - Ф. 2, оп. 13, спр. 1843. - Арк. 12-20.
- 35 Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Вказ. праця. - С. 28.
- 36 ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 13, спр. 3584. - Арк. 82-87.
- 37 Там само. - Арк. 77.
- 38 Там само. - Ф. 4760, оп. 1, спр. 81. - Арк. 35.
- 39 ДАВО. - Ф. 136, оп. 32, спр. 48. - Арк. 56.
- 40 ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 13, спр. 3884. - Арк. 70-71.
- 41 Там само. - Спр. 207. - Арк. 110.
- 42 Там само. - Спр. 256. - Арк. 7.
- 43 ДАВО. - Ф.П.-136, оп. 48, спр. 85. - Арк. 5.
- 44 Закон Української Радянської соціалістичної республіки "Про охорону і використання пам'яток історії та культури". - К., 1980.
- 45 ДАВО. - Ф.П.-136, оп. 66, спр. 21. - Арк. 1-2.

⁴⁶ ЦДАМЛМ України. - Ф. 581, оп. 1, спр. 2338. - Арк. 1-4.

⁴⁷ Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія та сучасність. - К., 1995. - С. 137.

⁴⁸ Там само. - С. 136.

Крук О.І.

РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОГО МУЗЕЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ (кінець 1950-х — 1980-ті рр.)

Невід'ємною складовою музейної справи в Україні кінця 1950-х — 1980-х рр. можна по праву вважати громадське музейництво. Створені завдяки зусиллям українознавців-аматорів, музеї на громадських засадах виконували важливі соціальні, виховні культурно-освітні функції сприяли піднесенню краєзнавства на місцях, збуджували у населення інтерес до історії рідного краю, яскраво пропагували славні сторінки минулого українського народу, формували естетичні смаки у відвідувачів.

Тривалий час музейництво на громадських засадах розглядалося здебільшого через призму практики ідеологічної роботи, внаслідок чого його становлення періодично здійснювалось форсованими темпами, без врахування рівня пошукової, науково-дослідної та експозиційної роботи музею. Все це певною мірою компрометувало громадський музейний рух, нерозривно пов'язувало його з ідеологічною атрибутикою тоталітарної системи.

Разом з тим, подібні підходи ніяким чином не можуть характеризувати громадське музейництво, яке за своїм змістом стало виявленням патріотичних почуттів тих, хто прагнув пізнати власне коріння, багатотомові національні традиції.

В кінці 50-х — на початку 60-х рр. введена в ідеологічний обіг теза про те, що в ході просування до комунізму громадські норми в усіх сферах життя будуть зростати, своєрідно вплинула на громадське музейництво СРСР, дала новий поштовх для його подальшого розвитку. Зі сторінок

центральної газет та журналів всюди пропагувався досвід працівників депо “Москва-Сортувальна”, які в 1957 р. створили музей “Великого почину”. В іншому випадку схвалювався досвід коваля І.М.Павлова з РРФСР — ініціатора створення музею на громадських засадах¹.

Певні реальні успіхи спостерігались в даному напрямку і в Україні. Так, на квітень 1960 р. в республіці вже було створено близько 260 самодіяльних музеїв і музейних кімнат². У 1957 р. з цінною ініціативою виступили працівники залізничного паровозного депо “Жовтень” Південної залізниці. Зібравши понад 1500 оригінальних експонатів, вони створили цікаву музейну експозицію, яка не лише висвітлювала етапи розвитку підприємства, а й відображала історію залізничного транспорту³.

Доцільно відзначити і різноманітність тематики створених в кінці 50-х — на початку 60-х рр. громадських музеїв. Зокрема, серед них вирізнялися музей шахти ім. Артема Дзержинського району Донецької області, який налічував більше 200 оригінальних експонатів, музеї шахти “Кочегарка” в м.Горлівці, Донецького металургійного заводу, меморіальні експозиції присвячені І.Франко, О.Кобилянській, Лесі Українці, М.Черемшині Л.Мартовичу та інші⁴.

Виключною змістовністю, рівнем художнього оформлення характеризувався музей видатного українського письменника І.С.Нечуя-Левицького в с.Стеблеві Черкаської області. В ньому були зібрані і представлені особисті речі одного з класиків української літератури, прижиттєві видання його творів, цінні витвори образотворчого мистецтва тощо⁵.

Динаміку розвитку громадського музейництва засвідчує той факт, що на кінець 1961 р. в республіці вже діяло 325 самодіяльних музеїв і музейних кімнат. Високі здобутки тут демонстрували, зокрема, Львівська область, краєзнавці якої сформували понад 70 музейних експозицій⁶.

У Запорізькій області протягом 1956 — 1961 рр. зусиллями громадськості при науково-методичній допомозі науковців обласних державних музеїв було створено 28 громадських музеїв і музейних кімнат. Найбільш значні серед них: у райцентрах — Василівці, Гуляй-Полі, Акимівці, В.Бі-

лозірці, селах Біленькому Хортицького району, Басань Пологівського району, на заводі “Дніпроспецсталь”⁷.

Характерно, що вже на початку 60-х років ряд громадських музеїв створювався на науковій основі з врахуванням наявного досвіду. Так, велику підготовчу роботу для розгортання експозиції в м.Немирові Вінницької області, присвяченій відомій українській письменниці Марко Вовчок доклала викладач літератури місцевого педучилища В.М.Доменко. Вона включала в себе всебічне вивчення наявної літератури, архівних джерел, формування, схваленого фахівцями тематико-експозиційного його плану. В основу експозицій лягли понад 160 цінних документів, речових експонатів тощо⁸.

Важливою громадською справою, яка спиралася на досвід фахівців з самих різноманітних галузей знань стало створення Павлоградського музею Дніпропетровської області. Перший камінь у фундамент самодіяльного музею заклала Н.І.Комісарова, яка в короткі терміни об'єднала навколо себе ентузіастів⁹.

У 1962 р. музейна рада звернулася із закликом до всіх павлоградців, в якому просила надати у своє розпорядження різноманітні документи з історії міста, вирізки з давніх газет і журналів, речі видатних осіб, пов'язаних з Павлоградом, залишити для нащадків свої спогади. Зазначена акція дозволила зібрати і систематизувати більш 6 тис. пам'яток матеріальної та духовної культури різних епох¹⁰.

Досвід павлоградців зацікавив всесоюзну аудиторію. У 1962 р. форми і методи його роботи обговорювалися на Вченій раді Державного музею революції СРСР. Науковці рекомендували його широко розповсюдити в інших регіонах країни. В 1963 р. у Павлограді за рішенням Міністерства культури СРСР був проведений Всесоюзний семінар працівників народних музеїв. А ще через 2 роки Павлоградський музей був представлений на виставці досягнень народного господарства СРСР¹¹.

З геометричною прогресією зростала кількість громадських музеїв і музейних кімнат в Одеській області. Якщо в кінці 50-х рр. вона не перевищувала двох десятків, то на середину 60-х досягла позначки 250¹². Цікаво і вдумливо бу-

ли побудовані музеї історії Болградського, Татарбунарського, Березанського, Біляєвського, Котовського та інших районів. Зокрема, в Болградському районному музеї були широко представлені матеріали про історію, побут, культуру болгарської національної меншини на Одещині. Чимало цінних експонатів для його експозиції подали громадські організації, творчі спілки з Болгарії¹³.

Серед найкращих сільських музеїв, створених на Одещині на рубежі 50-х — 60-х років слід відзначити музей в с. Визирна Комінтернівського району. В основу його експозиції, відкритої в 1960 р., лягли місцеві етнографічні експонати: вишивки, народний одяг, записи народних пісень тощо¹⁴.

Про рівень експозицій самодіяльних музеїв Полтавщини свідчать такі факти. Так, при формуванні експозиції музею с. Барбинці Лохвицького району краєзнавці отримували матеріали з Центрального державного історичного архіву у Києві, Державної бібліотеки СРСР ім. В.І.Леніна, деяких інших радянських і зарубіжних бібліотек і музеїв¹⁵.

В організації музею колгоспу ім. Леніна Теплівського району найактивнішу участь взяв відомий український селекціонер, академік ВАСХНІЛ В.М.Ремесло, який подарував місцевим самодіяльним музейникам багатий науково-дослідний матеріал. Надалі тут поряд з експозиційною роботою планувалося організувати вивчення і поляризацію дослідів вченого¹⁶.

Велику допомогу полтавським краєзнавцям надавали місцеві владні структури, які предметно цікавилися нагромадженням в області досвідом громадського музейництва. Так, в лютому 1964 р. питання щодо цього розглянуло бюро обкому партії, яке поставило конкретні завдання перед обласним управлінням культури, обласною радою професійних спілок, районними виконавчими комітетами¹⁷.

4 квітня 1964 р. питання “Про стан і заходи по поліпшенню роботи культурно-освітніх закладів” розглянула сесія обласної (сільської) ради депутатів трудящих. У прийнятій постанові голови райвиконкомів, сільрад зобов’язувалися надавати ініціативним групам пристосовані приміщення для музею і музейних кімнат¹⁸.

В 1967 р. обком КПУ та облвиконком знову звернулися до питання громадських музеїв, виробили комплекс заходів по науково-теоретичному, територіально-технічному та організаційному забезпеченню цієї роботи, схвалили форми морального заохочення кращих музеїв області¹⁹.

Вжиті заходи давали свої конкретні результати. На 1967 р. на Полтавщині діяло більше 400 історико-краєзнавчих і 5 літературно-меморіальних музеїв та музейних кімнат. З них у Глобинському районі — 42, Пирятинському — 34, Лубенському — 15²⁰.

Всіляко стимулюючи процес створення самодіяльних музеїв, партійні та радянські органи Полтавщини акцентували увагу на організації таких закладів перш за все в районних центрах²¹. В 1967 р. був проведений обласний огляд — конкурс районних історико-краєзнавчих музеїв, в якому відзначилися музеї районних центрів Бровинського, Козельщанського, Семенівського та Решитилівського районів²².

Зусилля владних структур Полтавщини, багаточисельного активу не залишилися непоміченими. 30 грудня 1966 р. досвід Полтавщини по створенню громадських музеїв розглянув секретаріат ЦК КПУ. Він рекомендував активніше втілювати в життя форми і методи роботи вироблені полтавцями в інших областях республіки.

Ініціатива полтавських краєзнавців по створенню громадських музеїв і музейних кімнат була підтримана в інших областях України. Так, в кінці 1966 р. із закликом докласти всіх зусиль для подальшого розвитку громадського музейництва звернулися дослідники с.Тиманівки Тульчинського району. В своєму листі опублікованому в газеті “Вінницька правда” вони називали чимало важливих резервів у даному напрямку.

Велика робота в даному напрямку проводилась у Волинській області, де на 1 січня 1968 р. було створено 230 громадських музеїв та музейних кімнат. З них 182 — історичного профілю, 43 — краєзнавчого, 5 — літературно-меморіального²³.

Непоганою була ситуація також у Миколаївській, Черкаській, Чернігівській, Київській, Львівській областях, де

на 1 січня 1968 р. функціонувало відповідно 275, 252, 279, 202, 200 музеїв і музейних кімнат²⁴.

На жаль, кількісні показники далеко не завжди відповідали якості, меті і завданням громадського музейництва. На це звернули увагу Міністерство культури та Міністерство освіти УРСР, які в 1968 р. провели спільну колегію, присвячену впорядкуванню музейної мережі. На ній було відзначено, що ряд шкільних музеїв, які не відповідали типовому положенню про народний музей, продовжували перебувати на обліку як в Міністерстві освіти СРСР, так і Міністерстві культури. У зв'язку з цим було рекомендовано — музеї, які не підпадали під існуючі нормативні документи, зняти з державного обліку²⁵.

Після проведеної роботи у 1975 р. на обліку у Міністерстві культури перебувало 2539 музеїв. З них 2323 — історико-краєзнавчого профілю, 106 — літературно-меморіальні. Найбільше число музеїв функціонувало у Полтавській області — 548, Донецькій — 133, Кіровоградській — 133, Кримській — 109, Чернігівській — 105, Житомирській — 112, Хмельницькій — 116²⁶.

В громадських музеях на цей же період зберігалось і експонувалося 1 млн. 645 тис. 101 експонат, з них 603814 оригінальні, взяті на облік державними музеями. Найбільше число експонатів перебувало в музеї Ворошиловградської області — 114608, з них 35772 — оригінальних; Донецькій — відповідно 137753 та 45428; Житомирській — 108530 та 51702; Полтавській — 236 000 та 72000; Харківській — 12415 та 10084; Чернігівській — 81706 та 39899²⁷.

10 серпня 1975 р. перші підсумки роботи по створенню музеїв, музейних кімнат розглянула колегія Міністерства культури. Позитивно оцінивши досвід цілого ряду областей у становленні і розвитку громадського музейництва, вона звернула особливу увагу на питання експозиційної роботи, наголосила на необхідності організації належного зберігання придбаних експонатів²⁸.

Доречно відзначити, що перші кроки у встановленні громадського музейництва у кінці 50 — 70-х рр. здійснювалися за допомогою державних органів освіти, культури, громадських організацій, творчих спілок. Наприклад, зважа-

ючи на завдання, які стояли перед громадськими музеями, керуючись необхідністю підвищення рівня пошукової, експозиційної, фондової роботи, Одеське обласне управління культури вже 1961 р. утворило у своїй структурі спеціальний відділ по музейній роботі на громадських засадах²⁹. Аналогічні відділи і сектори створювалися в обласних управліннях культури в інших областях республіки. Досвід створення знайшов підтримку Міністерства культури України, яке своїм наказом від 29 листопада 1966 р. “Про подальший розвиток мережі народних музеїв і поліпшення їх діяльності” зобов’язало виділити для таких розділів штатні одиниці в тих управліннях, де до цього часу вони ще не існували³⁰. Важливо, що саме ці підрозділи від початку взяли на себе організацію навчання для краєзнавців, проведення обласних, кутових та районних семінарів тощо. Так, Полтавське обласне управління культури у січні 1962 р. провело на базі музею В.Г.Короленка семінар за участю лекторів, голів рад громадських музеїв. В ній взяли участь близько 80 представників з усіх районів Полтавщини³¹.

Зокрема, на цій та інших нарадах обговорювався досвід здобутий в процесі роботи. Наприклад, знайшла своє схвалення ініціатива Полтавського краєзнавчого музею, який з наявної у нього літератури, сформував спеціальну бібліотеку для організаторів і керівників громадських музеїв³². Пізніше, цей же музей утворив у своєму складі спеціальний методичний кабінет — перший у республіці зорієнтований на громадські музеї³³. Позитивну оцінку отримала також діяльність музею історії Полтавської битви, який зусиллями своїх наукових працівників в кінці 50-х — на початку 60-х рр. надав допомогу місцевим краєзнавцям у створенні більш як 40 музеїв і музейних кімнат³⁴.

Одеський державний історико-краєзнавчий музей підготував для краєзнавців області спеціальну пам’ятку в якій відобразив основні етапи створення громадських музеїв. Серед іншого вона включала в себе рекомендації по вивченню літератури та архівів з історії міста, села, району, збір експонатів, розробку конкретного тематико-експозиційного плану³⁵.

Позитивним фактором у розвитку громадського музейництва стала підготовка багатотомної “Історії міст і сіл України”, започаткована в 1962 р. По-перше, створення музейних експозицій проходило паралельно з діяльністю районних комісій по написанню нарисів і довідок до багатотомника, що дозволяло піднести як рівень самої експозиції, так і рукописів. По-друге, непересічне значення для розгортання громадського музейництва мав той унікальний інформаційно-довідковий апарат, який склався в процесі написання літопису населених пунктів України.

Так, в провідних бібліотеках республіки на середину 70-х років були створенні фундаментальні каталоги з історії міст і сіл України. Лише в Державній історичній бібліотеці України такий каталог налічував близько 1 млн. карток. У Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г.Короленко 109 760 карток, у Ворошиловградській обласній бібліотеці 24 тис. карток, Кіровоградській — 21 тис. карток, Хмельницькій — 33 тис. карток, Житомирській — 24 тис. карток³⁶.

В процесі написання історії міст і сіл налагоджувались тісні контакти ініціативних груп з науковими колективами Академії наук України, провідними учбовими закладами. Плідне співробітництво едало їх з творчими спілками України, які розглядали музеї як важливий засіб популяризації історичних знань, художньої культуризації.

Так, спілка художників України, її голова, народний художник УРСР В.І.Касіян взяли активну участь у оформленні та поповненні експонатів Дробівського районного музею. На момент відкриття він експонував оригінальні макети минулого вигляду згаданого населеного пункту, етнографічні експонати, матеріали про перебування тут Т.Г.Шевченка, Є.П.Гребінки, В.Г.Короленка, М.М.Коцюбинського, та інших³⁷.

Голова спілки письменників України О.Гончар гаряче підтримав ідею створення музею книги в селищі Есхар Чугуївського району Харківської області. Для нього письменницька організація збрала і надіслала ряд оригінальних видань з дарчими написами авторів³⁸.

Предметом особливої зацікавленості СПУ у досліджуваній період стало створення експозицій на честь видатних діячів української літератури, своїх колишніх побратимів по перу. Зокрема, в 1968 р. спілка письменників України в силу своїх можливостей надавала краєзнавцям допомогу у створенні музею відомого українського поета-байкаря Л.І.Глібова в селищі Чорний Острів Хмельницької області. Відкриття цього громадського музейного закладу відбулося 13 листопада 1968 р., в ньому взяли участь Ф.Маківчук, Д.Молекевич, Ю.Круглек, О.Деко³⁹.

В 1970 р. СПУ передало ряд експонатів Болехівському музею Н.Кобринської. В їх числі бюст письменниці роботи відомого українського скульптора В.П.Винайкіна⁴⁰.

Без конкретної участі письменників було б неможливим створення меморіального музею В.М.Сосюри в м.Лисичанську Ворошиловградської області. Завдяки їх втручання на оформлення музею підприємствами міста були зібрані і передані ініціативній групі необхідні кошти, надана інша відповідна матеріально-технічна допомога⁴¹.

На жаль, письменницьким організаціям далеко не завжди вдавалося підтримувати зусилля громадськості по створенню музеїв і музейних кімнат. Зокрема, залишилася нереалізованою ідея створення музею видатного українського поета А.С.Малишка в його квартирі по вул.Леніна (зараз Б.Хмельницького, 69). Незважаючи на докладну аргументацію Б.І.Олійника Рада Міністрів України визнала цей проєкт недоцільним⁴².

Така ж доля врешті решт спіткала пропозицію ряду діячів культури, краєзнавців про створення меморіального музею видатного українського кінорежисера О.П.Довженка у квартирі його рідної сестри П.П.Довженко по вул.Горького, 4/6 у м.Києві. Незважаючи на наявність цілого ряду меморіальних речей (письмового столу автора "Зачарованої Десни", меблів, книг) ця пропозиція також не знайшла своєї підтримки⁴³.

На довгий час затягнулося створення музею письменника Г.П.Бойко в м.Докучаєвському Волновахського району Донецької області⁴⁴.

Питання громадського музейництва, зокрема створення художніх музеїв, проводила Спілка художників України. Широку громадську увагу в лютому 1960 р. привернула акція українських художників внаслідок якої Богуславському художньому музею було передано для експонування близько 200 творів живопису, скульптури, графіки⁴⁵.

У 1968 р. колекція передана Спілкою художників України лягла в основу відділу образотворчого мистецтва Лисичанського народного краєзнавчого музею Ворошиловградської області⁴⁶. В цьому ж році оригінальні експонати отримав від СХУ громадський музей Воловецького району Закарпатської області⁴⁷.

В 1970 р. Спілка художників України виступила з виключно цінною ініціативою — здійснювати комплектацію шкільних музеїв творами образотворчого мистецтва. У своєму листі від 16 лютого 1970 р. на ім'я Міністра освіти України П.П.Удовиченка заступники голови правління СХУ, народний художник України С.Шушко, заслужений діяч мистецтва України О.Данченко та В.Черніков писали: “Спілка художників вважає за необхідне перейти до нових форм передачі школам творів образотворчого мистецтва. Зокрема, передбачається комплектування для передачі школам більш-менш значних колекцій мистецьких творів, в яких буде представлений живопис, графіка і скульптура провідних українських художників. Ці колекції даватимуть змогу знайомити учнів з видами і жанрами образотворчого мистецтва, з його провідними темами, з творчими манерами визначних майстрів сучасного українського образотворчого мистецтва.

Передбачається також подання методичної допомоги школам у створенні кімнат-музеїв образотворчого мистецтва (інструктаж по підготовці експозиції та умовах музейного збереження художніх творів, підготовки матеріалів для екскурсій та консультацій тощо)⁴⁸.

Було б невірним зображувати громадський рух за створення музеїв у другій половині 50 — 70-х рр. лише з позитивного боку. Як і кожне явище, яке визріло в надрах тоталітарної системи, він мав свої негативні сторони. Наприклад, не можна не помітити його виняткову заїдеологізованість і по-

літичну заангажованість. Так, більше третини з усіх музеїв і музейних кімнат складали експозиції присвячені засновнику комуністичної партії і Радянської держави В.І.Леніну, виконані на копійних, тиражованих матеріалах.

Не пішло на користь громадському музейництву і жорстке планування цієї творчої за своїм характером, діяльності. Так, прагнучи за будь-яку ціну виконати встановлені плани, обласні організації і установи нерідко вдавалися до приписок, звітували про навіть ще не розпочату роботу.

Неприємна картина виявилася при перевірці Городоцького району Хмельницької області, де районне управління культури подало паспорти на п'ять відкритих музеїв, експонати для яких ще не збиралися⁴⁹.

Переважна більшість створених музеїв перебувала у непристосованих, випадкових приміщеннях, які не давали змоги для проведення необхідної експозиційної, фондової, масової роботи. Деякі з них взагалі не могли розмістити зібраних внаслідок копіткої праці експонатів. Наприклад, кілька років звертався до партійних і радянських органів, вибиваючи приміщення, керівник ініціативної групи по створенню музею в м.Бершаді Вінницької області М.Балабай. Лише в середині 70-х років поставлене ним питання було вирішене⁵⁰.

В ряді громадських музеїв у досліджуваній період мали місце випадки незадовільної організації обліку експонатів, зокрема, в музеях Миколаївської, Чернігівської, Київської областей. Такий облік вівся у непристосованих для цього зошитах і конторських книгах⁵¹

Невипадково ці та інші питання стали предметом серйозного обговорення на колегії Міністерства культури республіки 25 вересня 1978 року. В прийнятій постанові було поставлено на порядок денний ряд важливих і невідкладних завдань. Йшлося, в першу чергу, про розробку перспективного плану створення громадських музейних закладів, завершення паспортизації музею, яка б дозволила поліпшити облік і зберігання експонатів, давала б реальну картину їх діяльності.

Важливо, що в постанові колегії Міністерства культури було вперше в практичній площині поставлено питання підготовки науково-методичної літератури для організаторів

самодіяльних музеїв, брошур-буклетів про кращі такі заклади в Україні⁵².

25 вересня 1978 року колегія Міністерства культури України затвердила за погодженням з Укрпрофрадою важливий нормативний акт — Типове положення про музей на громадських засадах. У відповідності з ним всі громадські музеї поділялись на такі основні групи:

— музеї, які працюють під керівництвом органів культури (районні, міські, сільські) і звітують перед ними;

— музеї колективів підприємств, закладів, радгоспів колгоспів, вищих і середніх спеціальних учбових закладів, професійно-технічних училищ, які працюють під керівництвом їх громадських організацій і адміністрацій (правління);

— шкільні музеї, які працюють під керівництвом органів народної освіти.

Визначалися також профілі громадських музеїв: історичний; краєзнавчий; літературний, художній, природничо-науковий, техніко-економічний, сільськогосподарський, музичний, театральний. Як правило, він визначався характером колекції пам'яток історії та культури, що в ньому зберігалися.

Принципово новим у затвердженому положенні стало формулювання обов'язкових умов для створення громадського музею. Вони полягали в наявності:

— зібраних і зареєстрованих в інвентарній книзі музейних колекцій, на основі яких може бути побудовано експозиції;

— активу, здатного вести роботу музею на громадських засадах;

— приміщення і оснащення, яке забезпечує збереження музейних колекцій і умови їх показу⁵³.

Науково-методичне керівництво громадськими музеями покладалося на районні, міські, обласні, республіканські музеї відповідного профілю за погодженням з обласним управлінням культури або Міністерством культури України. Цілком очевидно, що схвалення нового типового положення в якому був врахований позитивний, так і негативний досвід, відіграло позитивну роль для подальшого розвитку громадського музейництва.

Перша половина 80-х рр. характерна розширенням мережі громадських музеїв, так і різноманітністю тематики експозицій. Зокрема, в республіці діяло 6947 громадських музеїв. З них 3058 — історичних, 424 — краєзнавчих, 159 — літературних, 100 — театральних, 104 — освіти, 101 — історії підприємств, 84 — археологічних, 29 — меморіальних, 94 — художніх, 9 — історії медицини. Причому їх кількість невпинно зростала. На 1 січня 1986 року вона становила 7898 музеїв.

Як і раніше значну питому вагу займали музеї, які несли ідеологічне навантаження. Так, на державному обліку перебувало 1202 музеї Леніна, 1389 музеїв бойової і трудової слави, 87 музеїв дружби народів.

На жаль, високі показники діяльності громадських музеїв в першій половині 80-х років не відображали реального стану в громадському музейництві. Так, в цей період поряд з цікавими, змістовними експозиціями перебували і ті, яких навіть з великою натяжкою не можна назвати музейними закладами.

Нерідко відбувалося так, що створені колективом ентузіастів громадські музеї надалі зупинялися у своєму розвитку, втрачали інтерес до пошукової і культурно-просвітницької роботи. Все це давало підстави знаходити в громадському музейництві елементи формалізму, відходу від реальної практики музейної роботи. Було цілком очевидно, що ці заклади потребували серйозної реорганізації і реформування.

Виходячи з викладеного можна стверджувати:

— рух за створення громадських музеїв став помітним явищем суспільного життя з другої половини 50-х — першої половини 80-х рр., який засвідчив зростання інтересу у населення до власної історії і культури, сприяв збереженню унікальних пам'яток;

— в умовах панування тоталітарної системи громадські музеї залишалися одним з небагатьох засобів популяризації маловідомих сторінок історії України, життя та діяльності цілого ряду діячів науки та культури;

— в процесі становлення і розвитку громадського музейництва були зроблені спроби підпорядкування його ідеологічним завданням політичного керівництва країни

і республіки. Все це призвело до зародження і поширення в ньому негативних тенденцій, які особливо стали помітними в середині 80-х років.

1 Смирнов И. Дела и заботы народных музеев // Коммунист. - 1968. - №17. - С. 103.

2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО України). - Ф. 5116, оп. 8, спр.183. - Арк.136.

3 Там само. - Арк. 137.

4 Там само. - Спр. 202. - Арк.78.

5 Там само. - Спр.201. - Арк.75.

6 Там само. - Арк.71, 73.

7 Там само. - Оп.10, спр.194. - Арк.48.

8 Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). - Ф.Р-4971, оп. 8, спр. 147. - Арк. 88.

9 Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). - Ф. 19, оп. 51, спр. 166. - Арк. 131.

10 ЦДАВО України. - Ф. 5116, оп. 10, спр. 223. - Арк. 37.

11 ДАДО. - Ф. 19, оп. 51, спр. 166. - Арк. 129.

12 Державний архів Одеської області (далі ДАОО). - Ф.Р-7386, оп. 1, спр. 563. - Арк. 17.

13 Там само. - Ф.Р. 7386, оп. 1, спр. 563. - Арк. 20-21.

14 Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). - Ф. 7055, оп. 1, спр. 609. - Арк.5.

15 Там само.

16 Там само. - Спр. 526. - Арк. 9.

17 Там само. - Спр.609. - Арк.163.

18 Там само. - Арк. 164.

19 Там само. - Спр. 696. - Арк.1-2.

20 Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). - Ф.Р-3512, оп.2, спр. 571. - Арк. 10-11.

21 ДАПО. - Ф. 15, оп. 10, спр. 41. - Арк. 192.

22 Там само. - Спр. 45. - Арк. 250-251.

23 ЦДАВО України. - Ф. 5116, оп.10, спр. 341. - Арк. 23.

24 Там само. - Спр. 342. - Арк.1.

25 Омельченко А. Розвиток учбових музеїв. - К.,1988. - С. 264.

26 ЦДАВО України. - Ф. 5116, оп. 19, спр. 39. - Арк. 45.

27 Там само. - Арк.44.

- 28 ДАХМО. - Ф. 3512, оп. 2, спр. 770. - Арк. 5.
- 29 ДАОО. - Ф.Р-7386, оп. 1, спр. 563. - Арк. 24-25.
- 30 Ожицкая М.И., Василенко А.С. Могучий арсенал воспитания молодежи. - К.: Вища школа, 1984. - С. 29.
- 31 ЦДАВО України. - Ф. 5116, оп. 10, спр. 194. - Арк. 57.
- 32 ДАПО. - Ф. 7055, оп. 1, спр. 526. - Арк. 84.
- 33 Буланый И.Т., Явтушенко И.Г. Музей на общественных началах. - М.: Профиздат, 1985. - С. 28-29.
- 34 ДАПО. - Ф. 7055, оп. 1, спр. 333. - Арк. 29.
- 35 ДАОО. - Ф. 7386, оп. 2, спр. 4. - Арк. 35-36.
- 36 Историчне краєзнавство в Українській РСР. - К.: Наукова думка, 1989. - С. 69.
- 37 Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України). - Ф. 581, оп. 1, спр. 1352. - Арк. 23.
- 38 Там само. - Ф. 590, оп. 1, спр. 308. - Арк. 101.
- 39 Там само. - Ф. 590, оп. 1, спр. 722. - Арк. 30.
- 40 Літературна Україна. - 1990. - 26 липня.
- 41 ЦДАМЛМ України. - Ф. 590, оп. 1 спр. 786. - Арк. 33.
- 42 Там само. - Спр. 1176. - Арк. 3.
- 43 Там само. - Спр. 1108. - Арк. 84-86.
- 44 Там само. - Ф. 590, оп. 1, спр. 1307. - Арк. 50-51.
- 45 Там само. - Ф. 581, оп. 1, спр. 869. - Арк. 124-125.
- 46 Там само. - Спр. 1491. - Арк. 62.
- 47 Там само. - Арк. 51-52.
- 48 Там само. - Спр. 1564. - Арк. 84-85.
- 49 ДАХМО. - Ф.-3512, оп. 2, спр. 603. - Арк. 2.
- 50 ДАВінО. - Ф.Р-5330, оп. 1, спр. 45. - Арк. 1.
- 51 Про роботу громадських музеїв республіки у комуністично-му вихованні трудящих. Постанова колегії міністерства культури УРСР. - К.: Мінкультури, 1978. - С. 2.
- 52 Там само. - С. 3-4.
- 53 Там само. - С. 3.

Данилюк Ю.З.

ЗАХОДИ ПО ЗБЕРЕЖЕННЮ ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЙНОГО ФОНДУ ЯК ОДНЕ З ПЕРШОРЯДНИХ ЗАВДАНЬ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА (II пол. 70-х — I пол. 80-х рр. ХХ ст.)

Цілком своєчасними і обґрунтованими стали в другій половині 70-х — першій половині 80-х років заходи вищого партійно-державного керівництва республіки, Міністерства культури України, громадських організацій по формуванню і збереженню Державного музейного фонду, який, як з'ясувалося, перебував у вкрай незадовільному стані. Крадіжки унікальних експонатів, відсутність їх належного обліку призводили до невиправданих і непоправних втрат. Все це стало предметом серйозного і зацікавленого обговорення на політбюро ЦК КПУ 16 липня 1976 р., в якому взяли участь перший секретар ЦК Компартії України В.В.Щербицький, Голова Ради Міністрів УРСР О.П.Ляшко, секретар ЦК КПУ В.Ю.Маланчук, заступник голови уряду П.Т.Тронько.

Заслухавши результати численних перевірок, вище політичне керівництво України було змушене констатувати, що “в ряді музеїв грубо порушуються діючі інструкції по обліку і зберіганню експонатів, значна частина з них своєчасно не береться на облік, не здійснюється їх інвентаризація. Значна кількість унікальних експонатів своєчасно не реставрується. Повільно вирішуються питання оснащення приміщень музею засобами протипожежної і охоронної сигналізації.

Останнім часом почастишали випадки втрачення і розкрадання експонатів з музеїв Київської, Кримської, Львівської, Одеської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської областей, міст Києва і Севастополя. Останнє стало можливим тому, що Міністерство культури не вживає дієвих заходів, спрямованих на поліпшення зберігання експонатів в музеях, допускають в цій справі серйозні недоліки¹.

Вище політичне керівництво доручило Міністерству культури, обласним виконавчим комітетам, Київському і Севастопольському міськвиконкомам, Держбуду України, Українському товариству охорони пам'яток:

— протягом 1976 р. навести чіткий порядок в обліку і збереженні музейних цінностей;

— забезпечити міліцейську охорону в усіх обласних історичних і краєзнавчих, художніх музеях, картинних галереях;

— взяти на облік і організувати зберігання пам'яток матеріальної і духовної культури в діючих і недіючих культурних спорудах².

Як довела вся подальша практика, накреслені заходи стали зовсім не зайвими. Зокрема, одним з перших потрапив в поле зору Міністерства культури, правоохоронних органів Державний історичний музей України, колекція якого на початок 80-х років налічувала 10% всіх музейних експонатів республіки (443668)³. Проведена в 1979—1981 рр. її перевірка виявила тривожні факти як нестачі, так і розкрадання цілого ряду речей. Так, було з'ясовано, що численні експонати з археологічних фондів, які перебували на обліку — предмети з каменю, кістки, фрагменти кераміки втратили свої інвентарні номери і потребували ідентифікації. Крім того, на 1 січня 1982 р. залишалася невідомою доля 155 експонатів. Серед них: 29 одиниць з заліза, міді, бронзи, 39 одиниць кераміки, 7 виробів з тканини, 15 — з дерева, 11 документів. Чи не найбільшу цінність з втраченого являв Універсал Богдана Хмельницького про призначення І.Скіндера війтом Чернігівським (1649 р.)⁴.

Якщо стосовно названих експонатів залишалася надія на їх можливе виявлення в інших колекціях, то деякі інші пам'ятки були назавжди втраченими для музею. Наприклад, в 1971 р. прямо з експозиції ДІМ України було викрадено кортик радянського партійного і державного діяча Д.З.Мануїльського. Дещо пізніше, в 1977 р., така ж доля спіткала пістолет "Сміт і Вессон". В 1979 р. з виставки, розташованої у вестибулі, в 5—7 м від посту міліції при загадкових обставинах зник ствол козацької сигнальної гармати, загальною вагою до 20 кг, також печатка шведсько-

го цеху (друга половина XIX ст.). В 1980 р. керівництву найбільшого музею республіки довелося визнати пропажу, кременевого мисливського пістолету, виготовленого на спеціальне замовлення в XIX ст.⁵

Таким чином, відсутність належного обліку експонатів, крадіжки цінних пам'яток як з експозиції, так і фондів, стали в Державному історичному музеї України цілком буденним явищем.

Далеко не кращим було становище в інших музейних закладах. В Державному музеї народної архітектури і побуту України загальна вартість необлікованих предметів (480 найменувань) виняткової історичної і культурної цінності становила більше 1 млн. крб. В Одеському художньому та Білгород-Дніпровському краєзнавчому музеї Одеської області було виявлено 20 необлікованих експонатів на суму 10 тис. крб. В Львівському історичному музеї в результаті проведеної перевірки зафіксована нестача 101 експонату основного фонду на суму понад 28 тис. крб. і 12 необлікованих картин вартістю більше 6 тис. крб. В музеї книги і книгодрукування України до книги обліку не була внесена 1 тис. «антикварної літератури вартістю 5 тис. крб.»⁶

Надзвичайно гостро стояла проблема збереження рухових пам'яток (ікон, церковного начиння) в діючих і недіючих культових спорудах, приватних колекціях. Наприклад, в результаті обстеження Святотроїцької церкви в м. Ірпіні Київської області в поле зору потрапило 25 необлікованих предметів старовини вартістю понад 10 тис. крб. проведення аналогічної інвентаризації в 320 діючих церквах Тернопільської області виявлено неврахованих культурних цінностей на суму 120 тис. крб., у православної церкви Севастополя — на суму 20 тис. крб., у Свято-Катерининській церкві та Казанському соборі у Феодосії — 97 ікон вартістю біля 4 тис. крб., в дванадцяти культових спорудах Ворошиловградської області — 198 ікон і предметів антикваріату на суму 8 тис. крб. Подібні факти мали місце в Житомирській, Івано-Франківській, Одеській, Ровенській областях, місті Києві⁷.

Все це відкривало реальні можливості як для службових зловживань, так і кримінальних злочинів. Наприклад, ди-

ректор Одеського літературного музею імені О.С.Пушкіна Бригін і завідувача відділом образотворчого мистецтва Арутюнова під виглядом придбання експонатів скуповували антикваріат, частину якого не оприбутковували, а привласнювали. Крім того, більш дорогі предмети вони підміняли менш цінними. Загалом протягом 1978—1980 рр. Бригіним і Арутюновою було привласнено 10 тис. крб., а також приховано від обліку з метою наступного викрадення 1680 експонатів вартістю 7 тис. крб.⁸

В 1979—1981 рр. органами внутрішніх справ республіки за викрадення предметів мистецтва і старовини, антикварних виробів було порушено близько 50 кримінальних справ, в ході розслідування яких було вилучено 927 старовинних книг, 185 ікон, 34 живописних полотна, 5,2 кг золота в монетах і виробах, 51,7 кг срібла у виробах і монетах, 30 каратів діамантів у ювелірних виробах⁹

Нерідко повернення унікальних культурних цінностей здійснювалось безпосередньо на останньому рубежі — при перетині Державного кордону СРСР. Так, влітку 1980 р. прикордонниками і митниками було попереджене вивезення старовинних ікон моряком іноземного теплоходу “Сагафорд”. В квітні 1981 р. у громадянина Республіки Гвінея-Бісау Самаре Сала була вилучена 71 ікона загальною вартістю 28 тис. крб., а у громадянки Республіки С’єрра-Леоне Естер Амара в травні того ж року — 928 старовинних монети вартістю 50 тис. крб.¹⁰

Наведені приклади переконливо свідчать, що обстеження діючих і недіючих культових споруд, приватних колекцій в другій половині 70-х — на початку 80-х рр. вийшли на передній план пам’яткоохоронної і музейної роботи в республіці. Доцільно відзначити, що ці питання в усій своїй практичній площині ставило ще в другій половині 60-х рр. Українське товариство охорони пам’яток історії та культури. Так, 10 жовтня 1967 р. на засіданні Громадської інспекції УТОПК М.В.Зубенко-Царьова настійно пропонувала розпочати роботу по вивченню і взяттю на облік церковних цінностей, залучити до неї викладачів і студентів Київського художнього інституту. Одночасно рекомендувалося всебічно опрацювати і проана-

лізувати матеріали Міністерства культури України про вивезення речей великого історичного і мистецького значення за кордон¹¹.

На жаль, слушні пропозиції громадськості на той час так і не знайшли своєї реалізації. Лише 30 липня 1976 р. Рада Міністрів України своїм дорученням №10419/26 зобов'язала органи місцевого управління утворити в областях спеціальні комісії по обстеженню діючих і недіючих культових споруд на чолі з заступником голів облвиконкому. До їх складу рекомендувалося включити представників області управлінь культури, обласних відділів у справах архітектури, апаратів Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, обласних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури¹².

Конкретизуючи поставлені урядом завдання, колегія Міністерство культури України, колегія Держбуду республіки та президія Українського товариства охорони пам'яток історії та культури своєю спільною постановою від 11 серпня 1976 р. визначили основні етапи цієї важливої роботи, з'ясували механізм взаємодії різних організацій і установ¹³.

Дещо пізніше, 22 листопада 1978 р., президія Українського товариства охорони пам'яток історії та культури ухвалила постанову про створення комісії по обліку колекцій історико-культурних цінностей, які знаходяться в користуванні окремих громадян. До її складу увійшли: заступник голови правління УТОПІК Г.П.Пінчук, старший інструктор оргвідділу УТОПІК Ю.Б.Коляда, голова Громадської інспекції Товариства М.І.Коба, завідуючий відділом УТОПІК А.Ф.Мировський, старший консультант відділу пам'яток історії та культури УТОПІК М.В.Виноградова¹⁴.

Наскільки ефективною була діяльність таких комісій, засвідчує доповідна записка міністра внутрішніх справ України І.Х.Головченка першому секретарю ЦК Компартії України В.В.Щербицькому від 18 січня 1982 р. В ній, зокрема, говорилося: “Спільно з спеціалістами-мистецтвознавцями <правоохоронними органами — авт.> обс-

тежено 127 музеїв, виставочних залів та інших сховищ, 963 діючі церкви, 56 бібліотек, підвідомчих Міністерству культури, Президії академії наук УРСР, Держбуду, Українському товариству охорони пам'яток історії та культури, Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. В ході цієї роботи виявлено 6868 необлікованих предметів, що являють собою історичну і музейну цінність, в тому числі 2939 старовинних ікон роботи майстрів XVII—XIX століть на дереві і полотні, 2047 екземплярів антикварної і букіністичної літератури, 798 картин, 1050 різних музейних предметів (статуетки, вази, посуд, килими тощо) загальною вартістю до 1,5 млн.крб. Вказані предмети оприбутковані...”¹⁵

Активно і цілеспрямовано працювала комісія по виявленню культурних цінностей у Вінницькій області, яка вже в 1977 р. обстежила 346 діючих і недіючих культових споруд, 5 приватних колекцій. В ході проведеної роботи фахівцями було виявлено 576 предметів, що мали історично-культурну цінність, 126 з них були передані до Вінницького обласного краєзнавчого музею¹⁶.

На першу половину 1980 р. комісіями було обстежено 70,2% діючих і недіючих культових споруд. Причому одними з перших її завершили у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кримській, Одеській, Полтавській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій областях, містах Києві і Севастополі. На основі рекомендацій фахівців з культових споруд, де не забезпечувались належні умови для збереження історичних і мистецьких пам'яток, 3095 експонатів було передано до державних музеїв.

Невиправдано затримувалась робота в цьому напрямку в Івано-Франківській області, де з 733 об'єктів на середину 1980-го року було обстежено лише 75, у Сумській області, де ці показники відповідно становили 112 і 26, Ровенській області — 3464 та 147¹⁷.

Прагнучи поставити роботу по впорядкуванню музейних цінностей, зважаючи на принципову позицію громадськості, перший секретар ЦК КПУ В.В.Щербицький 25 січня 1982 р. доручив секретарю ЦК КПУ О.С.Канту та

заступнику Голови Ради Міністрів України М.А.Орлик, завідувачому віділом ЦК КПУ А.С.Чумаку “особисто прослідкувати за усуненням недоліків у такий важливій справі” з наступним інформуванням про результати Голови Ради Міністрів республіки О.П.Ляшка та другого секретаря ЦК Компартії України І.З.Соколова¹⁸.

Вже скоро, 4 березня 1982 р. О.С.Капто та М.А.Орлик доповідали про цілий комплекс заходів, обумовлений дорученням першого секретаря ЦК КПУ. За короткий час в усіх державних музеях проведені інвентаризації, комплексні ревізії, звірки цінностей, введена єдина уніфікована форма фондової і облікової документації, в тому числі спеціального обліку виробів з дорогоцінних металів і каміння. Музеї оснащені автоматичною охоронно-пожежною сигналізацією, мають міліцейські та воєнізовані пости. Ведуться роботи по проведенню автоматичної сигналізації до вітрин найбільш важливих експонатів. Закінчується інвентаризація книжкових фондів в бібліотеках республіки.

Для здійснення загального керівництва цією роботою з січня 1987 р. в усіх областях, містах Києві і Севастополі працювали спеціальні комісії, покликані виробити найбільш раціональний режим функціонування музейних закладів. Так, за їх пропозицією з метою поліпшення збереженості музейних цінностей в штати музеїв республіки було введено додатково більше 200 працівників фондів. За спеціальною інструкцією були організовані щоденні прийом і здавання експозицій і фондосховищ завідуючими відділами, наглядачами, нічними охоронниками музеїв, чітко визначене коло осіб, що мали доступ до фондосховища.

Чіткий порядок був налагоджений і в справі обліку і збереження культурних цінностей, які перебували поза музеями, обстежені культурні цінності в 6965 культових будівлях, 222 приватні колекції, взято на облік або передано до музеїв 800 тисяч експонатів¹⁹.

В 1980 р. при Київському Головному, Закарпатському, Львівському, Одеському обласних управліннях культури, а також в пунктах митного контролю в м.Києві, Оде-

сі, Чопі створені групи мистецтвознавців-експертів та мистецтвознавців-контролерів для здійснення жорстокого контролю за вивезенням за кордон художніх, історичних та культурних цінностей²⁰.

Наскільки своєчасними були вжиті заходи, засвідчили наступні події в Російській Федерації, відображені в статті журналіста О. Андрусенко "Похищение "Чудотворной". В останній докладно і аргументовано розповідалося про злочинні дії ряду осіб, в т.ч. священників і монахів, які безсоромно грабували церкви і монастирі, налагодили відповідні канали збуту викраденого.

Аналізуючи ситуацію, яка склалася в різних регіонах Росії, зокрема, і СРСР в цілому, журналіст був змушений констатувати: Міністерство культури СРСР в 1962 році видало наказ "Про заходи по збереженню художніх цінностей, пам'ятників літератури і виробів прикладного мистецтва в діючих і недіючих церквах, соборах та інших культових будівлях. А через вісімнадцять років вийшов наказ Міністерства культури РРФСР У 131 "Про заходи по попередженню вивозу культурних цінностей за межі СРСР". Пройшло п'ять років, а практично нічого не змінилось²¹.

Ознайомившись з журналістським розслідуванням, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР 28 серпня 1985 р. доручив міністру культури СРСР П.Н. Демичеву, міністру внутрішніх справ СРСР В.В. Федорчуку, голові Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В.О. Харчеву "розглянути питання, підняті в статті "Похищение "Чудотворной", опублікованій в газеті "Советская культура" від 22 серпня 1985 р. і вжити необхідних заходів"²².

Цілком очевидно, що вжиті заходи позитивно вплинули на стан збереження унікальних пам'яток історії та культури, поставили певний заслон на шляху тих, хто не гребуючи ніякими засобами, наносили непоправної шкоди вітчизняній культурі. Незважаючи на те, що вони деяким чином торкнулися і України, однак такого вирішального значення тут не мали.

Дбаючи про збереження Державного музейного фонду Міністерство культури України, громадські організації

послідовно ставили питання щодо необхідності створення потужної ремонтно-реставраційної бази, яка б дала змогу швидко і якісно довести необхідний комплекс робіт. Попереднє обстеження фондів довело нагальну потребу в реставрації близько 200 тис. експонатів, в той час як наявна матеріально-технічна база була розрахована на 6—8 тис. експонатів. Нескладни підрахунки засвідчують, що загальний обсяг можна було виконати не менш як за чверть століття²³.

З метою істотного поліпшення реставраційної справи, за дорученням Ради Міністрів України, були певною мірою зміцнені матеріально-технічна база Державної республіканської науково-дослідної і реставраційної майстерні, а також відділами реставрації, введеними в 1982 р. в штати 39 найбільших музеїв.

Одночасно з цим уряд республіки доручив:

— Міністерству культури України, Одеському Львівському, Харківському облвиконкому вирішити питання щодо створення філіалів Державної республіканської науково-дослідної реставраційної майстерні в містах Одесі, Львові і Харкові;

— Міністерству культури України спільно з Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти України внести до 1 червня 1982 р. конкретні пропозиції Держплану республіки по підготовці висококваліфікованих кадрів фахівців-реставраторів²⁴.

За рішенням уряду були розширені обсяги робіт Київської палати пробірного нагляду, що дозволило в ряді областей закінчити апробацію експонатів з дорогоцінних металів і каміння.

Цілком очевидно, що вирішення питань збереження Державного музейного фонду України було неможливим без створення нормальних умов для функціонування музеїв. Водночас матеріально-технічна база ряду таких культурно-освітніх закладів була вкрай незадовільною. Зокрема, внаслідок аварійного стану були закриті для відвідувачів протягом 9 років Хмельницький краєзнавчий музей, протягом 3 років — Нікопольський краєзнавчий музей. В практично непристосованих умовах перебували Кіро-

воградський краєзнавчий, Одеський історико-краєзнавчий музей, ряд музеїв Кримської області: Євпаторійський, Кримський, Ялтинський краєзнавчі. В тісному фондовому приміщенні площею 128 м² зберігається близько 80 тисяч експонатів Миколаївського краєзнавчого музею. В сирому, неопалюваному приміщенні колишнього Вірменського собору зберігалися унікальні колекції стародавнього українського живопису Львівського музею українського мистецтва. Протягом років Львівський облвиконком не вирішував питання про виділення для нього відповідного приміщення під фондосховища. Незадовільно Держбудом республіки здійснювалися ремонтно-реставраційні роботи по пам'ятникам архітектури Бахчисарайського історико-архітектурного музею²⁵.

Узагальнивши ці та інші матеріали, уряд України зобов'язав Міністерство культури, Держбуд, обласні виконавчі комітети у найкоротші терміни відшукати приміщення, придатні для розміщення музейних експозицій і фондів.

Таким чином, в другій половині 70-х — першій половині 80-х рр. в Україні було здійснено ряд важливих заходів, спрямованих на збереження Державного музейного фонду. Йшлося про суцільну інвентаризацію музейних колекцій, обстеження діючих і недіючих культових будівель, встановлення належного режиму охорони експонатів, зміцнення матеріально-технічної бази культурно-освітніх закладів. Останнє не могло позитивно не вплинути на загальний стан музейної справи в цілому.

Разом з тим, проблеми, що так гостро постали перед українськими музеями в досліджуваній період, не втратили своєї актуальності і в умовах державної незалежності України. Наслідки жорстокої економічної кризи торкнулися, перш за все, закладів культури, які опинилися у вкрай скрутному становищі. Так, відсутність коштів змусила цілий ряд музеїв повністю відмовитись від позавідомчої міліцейської охорони, дорогої сигналізації. Наслідки подібних кроків не забарилися. 21 червня 1992 р. з Переяслав-Хмельницького краєзнавчого музею при нез'ясованих обставинах були викрадені: особиста шабля

Богдана Хмельницького з дамаської сталі XVII ст., подарована йому польським королем Яном Казимиром; булава польського короля Яна Собеського кінця XVII — поч. XVIII ст.; булава посольська московського царя Олексія Михайловича кінця XVII ст.²⁶

Незважаючи на те, що розслідування обставин викрадення експонатів перебували під особистим контролем Президента України Л.М.Кравчука, перебував в полі зору органів державної влади і управління, громадських організацій, з'ясувати їх долю так і не вдалося.

Нездоланні труднощі постають перед музеями в зв'язку з рішенням вищого державного керівництва України про передачу будівель культового призначення релігійним конфесіям. Внаслідок цього, наприклад, практично опинилися на вулиці музеї: Книги і книгодрукування, Українського народного декоративного мистецтва, Театрального, музичного і кіномистецтва. Усвідомлюючи необхідність створення належних умов для задоволення духовних потреб віруючих, неможна залишати напризволяще ті унікальні музейні колекції, що дісталися українському народу у спадок від поколінь минулих для поколінь прийдешніх.

¹ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 17, оп. 145, спр. 2467. — Арк. 12-13.

² Там само. — Арк. 13-14.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). — Ф. 1, оп. 25, спр. 2266. — Арк. 70.

⁴ Там само. — Арк. 71.

⁵ Там само. — Арк. 72.

⁶ Там само. — Спр. 2440. — Арк. 29-30.

⁷ Там само. — Арк. 30.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — Арк. 28.

¹⁰ Там само. — Арк. 31.

- 11 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). — Ф. 4760, оп. 1, спр. 42. — Арк. 10.
- 12 Там само. — Спр. 493. — Арк. 19.
- 13 Там само. — Спр. 233. — Арк. 19-20.
- 14 Там само. — Спр. 281. — Арк. 93, 96.
- 15 ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 25, спр. 2440. — Арк. 29.
- 16 Державний архів Вінницької області. — Ф.Р-4971, оп. 8, спр. 713. — Арк. 65.
- 17 ЦДАВОУ. — Ф. 4760, оп. 1, спр. 493. — Арк. 19-20.
- 18 Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 2440. — Арк. 28.
- 19 Там само. — Арк. 33-34.
- 20 Там само. — Арк. 33.
- 21 Андрусенко А. Похищення “Чудотворной” // Советская культура. — 1985. — 22 августа.
- 22 ЦДАВОУ. — Ф. 4760, оп. 1, спр. 399. — Арк. 23.
- 23 Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 2266. — Арк. 47.
- 24 Там само. — Спр. 2440. — Арк. 34-35.
- 25 Там само. — Спр. 2266. — Арк. 77.
- 26 З любов'ю до України. — К.: Рідний край, 1995. — С. 118-119.

Голуб І.

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

У 1999 році виповнилось десять років від часу створення у Дніпропетровській обласній науковій бібліотеці відділу краєзнавчої літератури і бібліографії, 2000-го — виповнюється десятиріччя клубу “Ріднокрай”, який працює при цьому відділі.

Кінець 80-х років, час перебудови, гласності, демократичних перемін в суспільстві і державі спричинив зміну соціальних орієнтирів і духовних потреб. Зростання національної самосвідомості людей викликало посилен-

ний інтерес до своєї історії, культури, звичаїв і традицій народу. Це, в свою чергу, призвело до нового сплеску розвитку краєзнавства. Не залишились осторонь цього процесу й такі соціальні і культурні інституції як бібліотеки.

Бібліотечне краєзнавство — один з напрямків краєзнавства, який правомірно було б назвати першим серед рівних, оскільки воно не просто “співпрацює” з іншими напрямками — географічним, історичним, літературним тощо, а й висвітлює їх набутки шляхом фіксації джерел інформації. Мета бібліотечного краєзнавства — виявити, зібрати якомога повніше, систематизувати, зберегти і надати користувачам усі друковані та недруковані матеріали про край, забезпечити населення регіону бібліографічною інформацією про ці матеріали як в цілому, так і диференційовано за читацькими інтересами і потребами.

Бібліотечне краєзнавство в нашому краї має давні традиції. Бібліотеки монастирів, навчальних закладів, науково-просвітницьких товариств та приватних осіб завжди поруч із церковною, навчальною, науковою, художньою літературою збирали та зберігали старовинні літописи, хроніки подій, статистичні матеріали Катеринославщини. Продовжила цю традицію, створена 1834 року, Катеринославська публічна бібліотека, .

Краєзнавча робота проводилась у бібліотеці практично від самого її заснування, тоді ще на рівні збирання місцевих матеріалів. При відкритті бібліотеки в її каталозі значилось порядку 200 видань¹. Скільки з них було краєзнавчого характеру — сказати важко, але, враховуючи, що вся література була пожертвована місцевими жителями, громадськими діячами, серед яких були люди, що вивчали історію, флору, фауну, культуру краю, можна припустити, що значна частина її була саме краєзнавчою.

Скупий аналіз каталогу бібліотеки за 1859 рік² не дає відомостей про кількість краєзнавчої літератури серед 471 книги та 43 періодичних видань, названо лише деякі книги, серед них: “Исторические записки о Самарском монастыре” (Одеса, 1838), “Памятная записка о жизни Д.Т.Мизко” (Одеса, 1849), “Описание Украины” Боплана

(СПб., 1832) та ще декілька. Каталог бібліотеки за 1904 рік вже дає більше відомостей: на 7478 видань саме краєзнавчого змісту — 413 примірників, а разом з місцевими виданнями та книгами місцевих авторів — 727 одиниць, що становить майже десяту частину фонду³.

Поповнення фонду краєзнавчою літературою проводилось в усі часи існування бібліотеки. В параграфі 2 “Основных правил Екатеринославской городской общественной библиотеки” наголошується на необхідності придбання книг, географічних карт, рукописів та інших видань, які стосуються Катеринославської губернії⁴.

Збереглися звіти бібліотеки, публікації в тогочасній пресі, з яких видно, що громадськість, члени бібліотечної ради піклувались щодо поповнення фондів краєзнавчою літературою, вказуються назви книг та прізвища дарувальників. У звітах друкуються списки періодичних видань, які отримує бібліотека. Серед них місцеві “Приднепровский край”, “Екатеринославская земская газета”, “Екатеринославские Епархиальные ведомости”, “Екатеринославские губернские ведомости”, “Днепровская молва”⁵.

Вже у 1887 році ставилось питання про створення при бібліотеці відділу, де б збиралась література, необхідна для вивчення міста та губернії (міський та земський відділи)⁶. Такий відділ згодом значиться у вищезгаданому каталозі за 1904 рік, але мова поки що йде лише про розділ фонду.

На початок нинішнього століття припадає поживавлення національного руху, особливо після 1917 року в часи української національної революції та згодом в недовгий період українізації. В 20-ті роки в Україні виникає масовий краєзнавчий рух, як гриби після дощу, в містах і селах виникають краєзнавчі гуртки, товариства, осередки.

На цей час припадає і створення в Катеринославській бібліотеці відділу “місцевого краю”.

Краєзнавчий фонд комплектується на основі обов'язкового примірника місцевого друку, розробляється краєзнавчий каталог, упорядковуються бібліографічні посібники. Перед бібліотекою було поставлено завдання вести бібліографію Дніпробуду. Таку бібліографію упорядкував Дмитро Чернявський⁷, який ще раніше, 1919 року підготував біб-

ліографічний покажчик “Катеринославщина”. Цілком ймовірно припустити, що користувався він при цьому і фондами нашої бібліотеки.

В 30-ті роки, час згортання українізації та посилення репресій, робота відділу “місцевого краю” була направлена переважно на пропаганду революційних перемін та соціалістичного будівництва. Відповідно до постанови окружному відділ завершив роботу з відбору краєзнавчої літератури у відомчих та масових бібліотеках Дніпропетровська й розпочав її систематизацію та складання алфавітного і предметного каталогів. Тематика бібліографічних пошуків у цей час — історія революційного руху на Катеринославщині, економіка, промисловість, сільське господарство краю, окремі підприємства, 15-річчя Жовтневої революції тощо.

Під час окупації бібліотека працювала в дуже специфічних умовах, функціонував і крайовий відділ, про що свідчить допис у “Дніпропетровській газеті” за 4 листопада 1941 року, де йдеться про стародруки саме з краєзнавчого фонду⁸. Практично весь він, а перед війною цифра сягала до семи тисяч⁹, загинув наприкінці війни. Нині в Дніпропетровській обласній науковій бібліотеці зберігаються лише окремі книги із штампами довоєнних років.

В повоєнний період сили адміністрації та співробітників бібліотеки були направлені, в першу чергу на відновлення фонду, в тому числі і краєзнавчого¹⁰. Були налагоджені зв'язки з місцевими організаціями та інститутами, з редакціями газет, а також з бібліотеками. Цінні краєзнавчі видання були надіслані Всесоюзною бібліотекою імені Леніна в Москві, імені Салтикова-Щедріна в Ленінграді, Одеськими науковою та обласною, обласними бібліотеками Миколаєва та Херсона. Значна кількість краєзнавчої літератури надійшла з Держфонду та його філії в Іркутську. Частина літератури була придбана через букіністичні магазини та краєзнавців міста¹¹.

Довгий час до бібліотеки не надходив обов'язковий примірник місцевого друку (до 1959 р.), і це суттєво вплинуло на формування краєзнавчого фонду. Також досить довго не вирішувалось питання про створення, а вірніше, відновлення відділу місцевого краю, хоча директор біб-

ліотеки Тимофій Коровкін ще 1947 року подав до облвиконкому доповідну записку з обґрунтуванням необхідності такого підрозділу. Лише на початку 60-х років при довідково-бібліографічному відділі створено краєзнавчий кабінет, а з 1978 року — сектор краєзнавчої роботи¹².

Із створенням структурного підрозділу краєзнавча робота значно активізувалась; якщо до цього часу вона проводилась силами різних відділів бібліотеки окремо і неузгоджено (формування фонду, підготовка бібліографії, виставок, масова робота), то тепер ця робота планувалась і координувалась. Довгий час очолювала цю роботу досвідчений бібліограф Світлана Карнаух.

Велику роботу проведено по створенню довідково-бібліографічного краєзнавчого апарату. Систематичний краєзнавчий каталог-картотека створювався як зведений, тобто такий, що відображає всі виявлені матеріали про край, незалежно від виду друку та місця їх зберігання¹³.

З 1960 року бібліотека почала видавати науково-допоміжний бібліографічний покажчик-щорічник “Література про Дніпропетровську область”¹⁴.

З 1975 року бібліотека почала отримувати обов’язковий примірник місцевого друку і фактично набула функцій обласного депозитарію.

Активізувалась також популяризація краєзнавчої літератури, в цьому позитивну роль зіграв і читацький актив. 1962 року при бібліотеці утворилось Дніпропетровське товариство краєзнавців (бібліотечно-бібліографічна секція), яке ставило собі за мету допомогу у формуванні фондів, проведення краєзнавчих заходів серед населення міста, читання лекцій тощо.

З 1975 року почали проводитись шоквартальні “краєзнавчі Четверги” — зустрічі краєзнавців, на яких обмінювались досвідом, обговорювали проблеми, завдання, шляхи краєзнавчої діяльності, ділились інформацією про нові знахідки¹⁵.

Новий сплеск краєзнавчого руху припав на другу половину — кінець 80-х років. Виникла реальна потреба розширювати і поглиблювати краєзнавчу діяльність бібліотеки. Наказом №16 від 8 березня 1989 року на базі сектора

краєзнавчої роботи при довідково-бібліографічному відділі був створений самостійний відділ краєзнавчої літератури і бібліографії, роботу якого очолила Надія Титова. Крок був, по суті, піонерським, оскільки до цього часу тільки в Донецькій обласній бібліотеці існував такий відділ. Із створенням відділу виникли численні проблеми організаційного характеру: укомплектування штату, відокремлення краєзнавчого фонду та довідково-бібліографічного апарату, налагодження усіх ділянок роботи. Виникали навіть сумніви щодо доцільності створення окремої структури та можливості її нормального функціонування.

Відтоді минуло десять років і можна провести аналіз зробленого, підвести підсумки, накреслити шляхи подальшого розвитку.

Основа основ кожної бібліотеки — її фонд. На сьогоднішній день краєзнавчий фонд налічує 21 тисячу книг та 6,5 тисяч періодичних видань. Структура і розстановка книжкового фонду дуже складна, оскільки крім суто краєзнавчої частини, окремими масивами у ньому виділено фонди місцевого примірника, дорадянських видань, особливо цінних видань, видань з дарчими написами тощо. Кілька років тому бібліотека отримала в дар від Канадського товариства приятелів України понад півтори тисячі діаспорних книг — цей фонд також зберігається при краєзнавчому відділі.

Безцінною перлиною краєзнавчого фонду є видання кінця XVIII — початку XX століть — близько трьох тисяч — зібраний буквально по краплині. Серед них прижиттєві видання Д.Яворницького, І.Манжури, Я.Новицького, І.Акинфієва, “Памятные книги”, “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”, праці А.Скальковського, Федосія (Макаревського), матеріали XIII Археологічного з'їзду та промислово-сільськогосподарської виставки 1910 року. Велику цінність являють статистичні матеріали, звіти, протоколи, постанови губерньського та повітових земств.

Значний обсяг у фонді періодичних видань. Це газети обласні, міські, районні, видання підприємств, вузів, установ, громадських та політичних організацій, журнали суспільно-політичні, літературно-художні, галузеві. Є

дореволюційні — “Екатеринославские Епарихальные ведомости”, “Врачебно-санитарная хроника”, “Вестник Екатеринославского земства”, “Екатеринославский юбилейный листок”, є періодика 20 — 30-х років.

Окремим розділом є колекція поштових листівок з видами Катеринослава та інших міст губернії початку ХХ століття. Зберігаються у краєзнавчому фонді такі види друкованої продукції як афіші, плакати, буклети, а також фотографії.

Працівники відділу постійно працюють над доукомплектуванням фонду. Останніми роками придбано приттєві видання Андріана Кащенко, через книгообмін отримано майже повні комплекти “Вестника Екатеринославского земства” за 1903, 1904, 1905 роки та “Екатеринославские Епарихальные ведомости” за 1911 та 1912 роки. З Харківської бібліотеки імені Короленка надійшло понад 30 книг 20 — 30-х років.

Важливою ділянкою роботи відділу є надання інформації користувачам: 1300 читачів, 2 тисячі відвідувань, 16 тисяч книговидач на рік — ось планові показники відділу. На фоні цифр усієї бібліотеки вони досить скромні, якщо не брати до уваги специфічність краєзнавчої літератури та обслуговування нею читачів.

При відділі краєзнавчої літератури вже майже десять років працює клуб “Ріднокрай”, створений восени 1990 року. Завдання клубів за інтересами, які працюють при бібліотеці, полягає, головним чином, у популяризації фондів та згуртуванні читацького активу. Клуб “Ріднокрай” давно вже переріс чисто бібліотечну форму роботи і став науковим та культурно-просвітницьким осередком Дніпропетровська.

За майже десять років роботи клубу “Ріднокрай” проведено близько 80 засідань, на яких розглядалися найрізноманітніші питання з історії Придніпров'я, розвитку науки, культури, освіти, діяльності видатних людей краю. Теми, що беруться до розгляду, як правило, маловивчені, такі як: книговидавнича справа на Катеринославщині на початку нинішнього століття, діяльність ОУН на Дніпропетровщині під час Великої Вітчизняної війни, репресії 30

— 50-х років тощо. Численні засідання були присвячені вченим, громадським та культурним діячам краю, імена яких незаслужено замовчувались довгі десятиліття, внесок яких у розвиток науки і культури заслуговує на всебічне і глибоке вивчення. До них належать Олександр Польш, Яків Новицький, Іван Манжура, Ярослав Грдина, Іван Труба, Галина Мазепа, Галина Мазуренко, Василь Чапленко, Юрій Семенко та багато інших. Доповіді супроводжуються демонстрацією літератури з фонду відділу, документів з державних та приватних архівів, матеріалів, невідомих не лише широкому загалу, а й багатьом фахівцям. Такі виступи стають своєрідним підведенням підсумків дослідження поштовхом для подальших пошуків. Часто матеріали виступів стають основою солідних праць, монографій, розділів книг, публікуються в журналах та наукових збірках.

Під впливом краєзнавчого клубу обласної наукової бібліотеки створено краєзнавчий осередок в гірничій академії, а при Дніпропетровській обласній дитячій бібліотеці за ініціативою учнів середньої школи №67 та їх вчительки Тетяни Недосекої організовано клуб юних дослідників краю.

Клубом “Ріднокрай” започатковано видання “Січеславщина” — краєзнавчий альманах, підготовлено вже три випуски (два вийшли з друку), готуються ще декілька.

Однією з найважливіших функцій відділу краєзнавчої літератури є підготовка краєзнавчих бібліографічних посібників. Щорічно готуються науково-допоміжні покажчики універсального характеру “Література про Дніпропетровську область”, які відображають життя краю в усій повноті, включають в себе джерела про економіку, науку, культуру, історію, літературу, мистецтво регіону.

Спільно з науковцями Т.Ковальською та О.Сидоренко підготовлено науково-допоміжний покажчик “Газети і журнали Катеринославщини (1838 — 1916)”, який отримав визнання фахівців. Велика, копітка робота проводиться з підготовки щорічника-календаря знаменних і пам’ятних дат області “Моє Придніпров’я”.

Планується закінчити повне редагування систематичного краєзнавчого каталогу та остаточно усталити його схему. Вже розпочато роботу по введенню в електронний ката-

лог книжкового фонду відділу, і в найближчі два роки вона повинна бути закінчена. А на черзі стане поетапна підготовка та введення усього масиву аналітичного розпису систематичного каталогу. Хотілось би також відродити та інтенсифікувати тимчасово припинену роботу по створенню зведеного краєзнавчого каталогу, що надало б можливості більш якісно та повно надавати інформацію про краєзнавчі джерела науковцям.

В перспективі розширення видавничої діяльності, яка, на жаль, останнім часом проводиться не досить активно — це пояснюється як значними матеріальними витратами, адже бібліографічні видання не окуплюються, так і перевантаженістю працівників.

Є в роботі краєзнавчого відділу і свої проблеми. Частина їх вирішується власними силами чи з допомогою краєзнавчого активу, адміністрації бібліотеки, частина потребує вирішення на державному рівні. Наприклад, дуже бідний наш фонд виданнями 20-х, недостатньо висвітлені періоди 30-х та 40-х років. Мало довідкової літератури, статистичних та офіційних матеріалів сучасного періоду.

Інша, теж болюча проблема, — збереження вже існуючого фонду. Багато книг, і не тільки старих, потребують оправи, ламінування окремих сторінок чи в повному обсязі. Та ж сама біда і з журналами 20 — 30-х років. Численні газетні підшивки більш пізнього часу від частого користування зночуються, палітурки обриваються, виникає потреба їх реставрувати, а у бібліотеки немає коштів навіть переплести сучасну періодику. Не секрет також, що частина фонду втрачається через недобросовісне, а то й злочинне ставлення читачів: вирізані фотографії, видерті сторінки, вкрадені книги, і це при тому, що бібліотекарі постійно слідкують за збереженням фонду.

Є й інші проблеми, серед них така важлива, як нестача висококваліфікованих бібліотечних кадрів. Як правило, говорячи про проблеми бібліотек, соромливо замовчують той факт, що нині бібліотекар з вищою спеціальною освітою і зі стажем роботи 15, 20, 30 років за свою роботи отримує менше ста гривень. Звідси й плінність кадрів та інші, пов'язані із цим, проблеми, і розв'язати їх

можна, лише розробивши загальнодержавну програму підтримки бібліотек, вклавши значні кошти, які зрештою окупляться завдяки духовному і культурному зростанню суспільства.

Сьогодні історія нашого народу вимагає серйозної переоцінки, очищення правдою, оновлення змісту. Багато ще загублено, забуто, викреслено з пам'яті народу. Сьогодні краєзнавство відіграє велику роль у вихованні людини, становленні особистості, усвідомленні нею своєї національно-культурної приналежності. Це — загальна потреба суспільства, яке задихається від бездуховності, насильства, жорстокості. Потрібно виховувати не абстрактну, а дієву любов до своєї “малої” батьківщини, почуття гордості за її славне минуле, почуття господаря, що турботливо оберігає природу краю, його природні ресурси, пам'ятники, зберігає культурні традиції та передає їх у спадок прийдешнім поколінням.

І в цьому ми вбачаємо головне завдання, яке повинно виконувати бібліотечне краєзнавство.

¹ Титова Н.М. Дніпропетровська обласна наукова бібліотека: історія і сучасність // Обласна наукова бібліотека як соціально-культурний центр творчого розвитку на ниві національного відродження: Матеріали наук.-практ. конф. 20 - 21 груд. 1994 р. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 3-12.

² Ценный каталог (Библиографическая заметка) // Екатеринославський юбилейн. листок. - 1887. - 12 апреля. - №2. - С. 12-14.

³ Каталог книг Екатеринославской городской общественной библиотеки. - Екатеринослав, 1904. - С. 331.

⁴ Основные правила Екатеринославской городской общественной библиотеки. Утвержденные Екатеринославской Думою 19 - 20 марта 1903 г. - Екатеринослав, 1903. - С. 18.

⁵ Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1890 - 1914 гг. - Екатеринослав.

⁶ Баллин Н.П. К вопросу об учреждении публичной библиотеки в Екатеринославе (Письмо из Харькова) // Екатеринослав. юбилейн. листок. - 1887. - 5 мая. - №13. - С. 115.

⁷ Чернявський Д. Дніпрельстан та бібліографія про нього // Життя і революція. - 1927. - №9. - С. 230-339.

⁸ Осипенко Н. Про обласну бібліотеку // Дніпропетровська газета. - 1941. - 4 листоп.

⁹ Шафиров С. Пятидесятилетие областной библиотеки // Днепропетровская правда. - 1939. - 28 нояб.

¹⁰ Туманова Л. Відновимо скарбницю думки // Зоря. - 1944. - 9 травня.

¹¹ Поповнення фондів обласної бібліотеки // Зоря. - 1948. - 25 липня.

¹² Загайная Л. Краеведческая работа областной библиотеки: Выступление на науч.-практ. конф. 28 нояб. 1984 г. - 8 с. // Архів ДОНБ. - Ф. 10.1.1. - Оп. 556.

¹³ Там само.

¹⁴ Евгеньев К. Издания областной библиотеки // Днепропетровская правда. - 1960. - 30 ноября.

¹⁵ Загайная Л. Вказ. праця.

НА ШЛЯХУ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Терела Г. В.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Земельне питання було одним із найскладніших у період існування Гетьманату 1918 року. Воно було в епіцентрі уваги сільського населення і від його вирішення залежало, які стани хліборобів складуть соціальну базу підтримки української державності.

Проте на сьогодні аграрна політика уряду П.Скоропадського залишається практично не висвітленою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Наявні ж історичні дослідження обмежуються здебільшого ставленням авторів до основних законодавчих актів Гетьманату у галузі земельної реформи, таких як відновлення права приватної власності, прийняття закону від 14 червня 1918 року про купівлю та продаж землі тощо. До того ж оцінки аграрної політики уряду коливаються від різко осудливих, представлених роботами істориків так званої “унеєрівської школи”¹ та радянської історіографії², до позитивних характеристик авторів консервативного напрямку³. Більш широко розглянули земельне питання у дисертаційних роботах сучасні дослідники внутрішньої політики Української Держави Ф.Проданюк⁴ та С.Мякота⁵, а також історик селянського повстанського руху 1918 року П.Захарченко⁶.

Не ставлячи за мету у даній статті всебічно освітити аграрну політику Української Держави, автор вбачає за завдання дослідити, як просувалась розробка основного земельного закону та якими були конкретні заходи уряду щодо врегулювання земельних відносин.

29 квітня, в день обрання гетьманом, П.Скоропадський видав маніфест-”Грамоту до цього українського народу”, — яким проголошував відновлення права приватної власнос-

ті на землю, свободу укладення договорів з купівлі та продажу землі. У Грамоті зазначалось, що “поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”⁷.

Таким чином, уряд не визнав того стану земельних відносин, що склався на весну 1918 року. Власну аграрну реформу він планував розробити на основі дореволюційних порядків у аграрному секторі. За це виступали праві політичні сили, представлені Союзом земельних власників, Союзом промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (далі Протофіс). Однак, хлібороби-демократи, а також і сам гетьман заради заспокоєння селянства і стабілізації ситуації на селі готові були піти на певні поступки, а саме: відчуження частини великої земельної власності і наділення нею малоземельних селян з метою створення на селі прошарку середньозаможних хліборобів-власників, які були б опорою уряду. Мета наділення землею усіх безземельних і безгосподарних не ставилась. Як справедливо зазначав автор статті “Готуються” С.Пилипенко, яку опублікувала 14 жовтня 1918 року газета “Народна воля”, “так звані середні власники розуміють, що заспокоїти розбурхані селянські маси зараз і забезпечити себе від наступів сільського пролетаріату на потім — можна тільки землею. Іншого виходу, за браком розвинутої промисловості, неналагодженої еміграції, слабкі надії на інтенсифікацію сільського господарства на Україні немає”⁸.

Гетьманат не вбачав економічної доцільності аграрної реформи, а сприймав тією чи іншою мірою лише її політичний аспект, який заключався у ліквідації протистояння соціальних груп та забезпеченні умов для успішного державного будівництва. Сам П.Скоропадський розглядав аграрне питання не з економічної точки зору, а прийнявши до уваги “політичний бік життя країни”⁹. На його думку, “...з точки зору економічної, аграрна реформа не витримувала критики, вона просто в даний час не була потрібна. З точки зору політичної вона була край необхідна, і тут доводилось керуватись лише державною необхідністю, а не інтересами приватних осіб”¹⁰.

Відновлення Грамотою права приватної власності викликало неоднозначну реакцію у суспільстві, так як старший нотаріус більше не бачив перепон до затвердження актів на земельні угоди, а міністр юстиції Чубинський дав через пресу пояснення, що до в'яснення суті аграрної реформи слід утриматися від укладення купчих, щоб “не допустити спекуляції на шкоду корінному населенню”¹¹. Заступник міністра юстиції сенатор Завадський розіслав на місця циркуляр з вимогою негайно припинити затвердження угод, пов'язаних з купівлею та продажем землі¹².

Це викликало незадоволення у заможних верств суспільства. Газета “Известия Протофиса”, критикуючи ситуацію, що склалася, писала: “Очевидно ми повертаємося до старих часів — коли циркуляр був сильніший закону”¹³. Гетьман тимчасову заборону укладення купчих пояснював так: “...з одного боку, потрібно було показати народу, що в уряді не тільки на словах, але й на ділі є бажання збільшити земельну власність, що належить дрібним власникам; з іншого боку, бажання всіляко запобігти збільшенню цін на землю... змусило уряд видати закон, згідно з яким кожний великий наділ землі повинен бути проданий виключно лише у Державний Земельний банк або селянам, але в останньому випадку лише наділом не більше як 25 десятин”¹⁴.

Дійсно, ці положення увійшли до тимчасового “Закону про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями”, що був ухвалений Радою Міністрів 14 червня 1918 року¹⁵. Закон проте не зобов'язував великих землевласників продавати землю. Товариства могли придбати угіддя, але із зобов'язанням розмежуватися не більше, ніж через 2 роки. Ця умова засвідчувала курс уряду на формування одноосібних середньозаможних господарств.

Володіння земельними ділянками більших розмірів, а також придбання лісових угідь допускалося за особливим дозволом міністра земельних справ для громадських, промислових або інших культурно-господарських цілей. З цією метою 15 червня 1918 року при земельному департаменті Міністерства земельних справ був організований відділ купівлі та продажу землі¹⁶. Саме сюди надходили прохання приватних осіб, товариств і промислових підприємств про

придбання наділів. При цьому подавались такі документи: плани у двох примірниках, гербовий збір, відомості про землю, якою уже володіє покупець, докази належності цієї землі покупцеві. На основі цих документів працівниками відділу підготовлялась доповідь з кожної справи, що подавалась для розгляду до віце-директора департаменту, а потім — на затвердження до міністра. Так, після укладення місцевим нотаріусом 3 жовтня 1918 року купчого запису на придбання селянином М.Немилостивим із села Рясного Богодухівського повіту Харківської губернії ділянки лісу у дворянина В.Кондратьєва, покупець мав надіслати прохання на ім'я міністра земельних справ про дозвіл на затвердження купчої, що він і зробив наступного дня¹⁷.

Отже, законом 14 червня було покладено початок законодавчого регулювання закріплення у приватну власність землі, чого до цього часу не можна було зробити, так як у березні 1917 року Тимчасовий уряд заборонив укладення купчих на землю до вирішення земельного питання Установчими зборами, а 3-ій Універсал Центральної Ради від 7 листопада 1917 року це положення підтвердив. Закон проте мав ряд суттєвих недоліків. Це, насамперед, відсутність статті про примусове відчуження хоча б частини земель латифундистів, що звужувало до мінімуму джерельну базу земель, які підлягали продажу. Позитивним моментом було встановлення обмеження на придбання землі у 25 десятин, недарма воно викликало гостру критику поміщиків. Так, великі землевласники Золотонішського повіту на Полтавщині подали петицію гетьманові з вимогою, щоб “постанова про обмеження набування й продажу землі була скасована з огляду на те, що вона являється явно соціалістичного напрямку і має за мету підкопати той ґрунт непорушної власності, на якому тільки й може тривко будуватися держава”¹⁸.

Для розробки основного земельного закону при Міністерстві земельних справ була скликана Аграрна комісія у складі начальника відділу статистики Н.Черненкова, члена Ради Міністерства землеробства А.Афанасенка, начальника відділу кооперації І.Подольського, управляючого справами Київського союзу земельних власників А.Зноско-Боровського, представника від Союзу хлі-

боробів-демократів В.Шемета, агрономів В.Шацького, С.Франкфурта, професора В.Косинського та ін.¹⁹ До роботи в комісії були також запрошені ректор Королівської вищої сільськогосподарської школи у Берліні професор Аухгаген і старший землемір Міністерства землеробства Німеччини Брюнін. Очолив комісію міністр землеробства В. Колокольцев. Вона працювала з 2 серпня по 20 жовтня 1918 року.

З самого початку роботи комісії серед її членів виявились різні погляди на вирішення аграрного питання. На засіданні 22 серпня А.Афанасенко, відзначив, що думки розділилися на 2 групи²⁰. Одні вважали за необхідне притримуватись лише аграрної політики, вбачаючи центр ваги її у природньому переході землі; державне втручання обмежувалось “добровільним скуповуванням” приватних земель для утворення спеціального фонду. На думку інших учасників комісії, необхідно було застосовувати “форсований метод”, що полягав у відчуженні частини великих господарств. Все ж і друга група вважала за доцільне попередити роздроблення володінь. На основі даних поглядів комісія 22 серпня прийняла наступні рішення: застосовувати принцип примусового відчуження лише у крайніх випадках; визнати непорушним принцип приватної власності; передачу землі здійснювати лише шляхом продажу.

Розробкою конкретних заходів земельної реформи мала зайнятися спеціально обрана членами комісії Аграрна підкомісія у складі В.Колокольцева, А.Афанасенка, А.Зноско-Боровського, Р.Будберга, Н.Черненкова, Г.Сидоренка та німецького представника. Результатом діяльності підкомісії став аграрний законопроект, остаточну редакцію якого було затверджено на засіданні 16 жовтня 1918 року. Замість “примусового відчуження” був вжитий термін “обов’язкова купівля”, очевидно, щоб пом’якшити сприйняття землевласниками законопроекту. Такій купівлі підлягали земельні наділи, необхідні для усунення шкідливої у господарському плані залежності селян від землевласників; запольні, тобто відособлені від основного господарства, землі; приватні землі, що не оброблялися власним інвента-

рем, або здавались у постійну оренду на протязі 10 років. Ці категорії земель підлягали купівлі тільки у тому випадку, якщо між селянами і землевласниками не відбулась добровільна угода на протязі одного року з дня видання майбутнього закону²¹.

Проте законопроект на засіданнях Аграрної комісії 17, 18 і 21 жовтня 1918 р. був підданий суцільній критиці і відхилений, причиною чого була неспроможність частини учасників комісії відмежуватись від впливу великих землевласників.

Після видання закону від 14 червня 1918 р. постало запитання, чи не перешкоджатиме статус землі під орендою її продажу. Рада Міністрів вирішила цю проблему, ухваливши 23 серпня 1918 р. закон "Про припинення сили орендних договорів на позаміські нерухомі маєтки сільськогосподарського значення у випадках наділення їх через продаж дрібними ділянками", в силу якого усі орендні договори на землю втрачали дію, якщо продаж проходив у межах ст. 2, 3 і 4 закону від 14 червня 1918 р.²²

Діями уряду були незадоволені орендарі, особливо найбільші з них —цукрові заводи. Щоб отримати пояснення з приводу прийняття закону від 23 серпня, до міністра землеробства В. Колокольцева Протофісом був відправлений юристконсульт А. Михальський. Як повідомила преса, на думку міністра землеробства, даний закон не підлягав змінам і був край необхідний з огляду на те, що більшість приватновласницьких земель здані в оренду і потрібно знайти спосіб парцеляції їх, незалежно від згоди орендарів²³.

Усе ж, для перегляду закону в кінці серпня 1918р. при Міністерстві землеробства була скликана особлива комісія під головуванням заступника міністра В. Брунста. В інтересах цукрових заводів на засіданні 17 вересня була прийнята поправка до закону, а саме: чинність його щодо земель, заарендованих цукроварнями або їх постачальниками, і на яких культура цукрових буряків займала 15 відсотків усієї площі, відкладалась на 6 років з дня оголошення закону²⁴.

Згідно закону від 20 жовтня 1918 р. сплата всіх податків перекладалась із власників землі на орендарів. За таких обставин поміщики вважали більш вигідним здавати землю в

оренду, ніж продавати її. Навіть управляючий Державним Земельним банком (далі ДЗБ — Авт.) барон Будберг, констатує у жовтні 1918 р. той факт, що у Чернігівській губернії до банку не надійшло жодної пропозиції від землевласників щодо продажу землі, пояснював ситуацію тим, що там земля здається в оренду, ” що приносить колосальні прибутки²⁵.

Основний тягар виконання закону від 14 червня мав лягти на створюваний для цієї мети ДЗБ. Реально його заснування затягувалось. Лише 23 серпня 1918 р. був затверджений Статут ДЗБ²⁶. Банк мав право видавати позики на купівлю землі і під заставу землі; розмежовувати її на ділянки для продажу хліборобам; видавати позики на корінні меліорації.

Позики, які видавались ДЗБ для купівлі землі селянами, не повинні були перевищувати 60 відсотків спеціальної оцінки землі. Якщо ж земельний наділ хлібороб купував безпосередньо у банку, то у такому разі розмір позики міг досягти 75 відсотків. Позики селянам видавались 4, 5-відсотковими свідоцтвами банку на термін від 14 до 66, 5 років²⁷. При купівлі ж землі у поміщиків ДЗБ розраховувався з ними 4, 5-відсотковими свідоцтвами, 6-відсотковими короткостроковими іменними його зобов'язаннями, а також готівкою у відношенні, що його визначав міністр фінансів²⁸.

Такий порядок розрахунків банку захищав інтереси землевласників і його, зокрема, критикував кореспондент “Киевской мысли” І. Ходоров у статті “Поворот в аграрном вопросе” за 1 листопада 1918 р.²⁹ Він відзначав, що селяни отримують позики свідоцтвами по їх номінальній вартості, реалізуючи які, втратять на різниці курсу карбованця частину грошей. Зате із землевласниками, продовжував автор статті, ДЗБ буде розраховуватись свідоцтвами лише частково, і до того ж реалізувати їх буде сам, таким чином, позбавляючи поміщиків втрат.

Але навіть за таких умов, як відзначала у той час газета “Селянське слово”, “продавці не охоче будуть обмінювати реальну цінність — землю на цінності змінливі — закладні листи державного земельного банку”³⁰. Однією з причин цього було хитке становище національної валюти. 29 квіт-

ня 1918 року фінансовою одиницею Української Держави був оголошений карбованець, але за законом Центральної Ради від 6 січня 1918 року російські грошові знаки були визнані законним платіжним засобом в Україні. Щоправда гетьманським урядом був здійснений ряд заходів для розриву з російським рублем. Так, 14 серпня 1918 р. було обмежено ввіз російських цінних паперів, а 8 листопада Міністерство фінансів отримало дозвіл на вилучення будь-яких грошових знаків³¹. Саме тому В.Шемет, після проголошення федеративної злуки з Росією 14 листопада 1918 р., заявляв, що “фінансова розруха в Росії, при встановленні тісного зв'язку останньої з Україною... розхитає її валюту, при нестійкій же валюті примусове відчуження являє собою просту конфіскацію”³².

Але про примусове відчуження, як про найбільше джерело поповнення земельного фонду ДЗБ, його керівники питання взагалі не ставили. Навпаки, на нараді представників землевласницьких організацій України з питань попередньої діяльності ДЗБ, що відбулась у Києві 24 серпня 1918 року під головуванням міністра фінансів А.Ржепецького, було визнано “при наявності Державного Банку примусове відчуження для утворення земельного фонду зайвим”³³. А.Ржепецький обмежився лише тим, що запропонував присутнім підти назустріч завданням банку і добровільно запропонувати достатню кількість землі для його діяльності, і це, не зважаючи на те, що за його власним визнанням “попит на землю з боку селян величезний”³⁴.

Тим часом, за тиждень діяльності ДЗБ (з 1 по 7 вересня 1918 року) надійшли пропозиції до продажу всього 58 тис. дес. землі, а на кінець вересня — 107 тис. дес.³⁵ Банк не міг за рахунок свого земельного фонду задовольнити потреби селян, попит яких, наприклад, у Подільській та Чернігівській губерніях перевищував пропозицію у декілька раз.

Для збільшення земельного фонду керівництвом ДЗБ велись переговори з Міністерством землеробства про уступку банку частини державних оброчних статей у кількості до 150 тис. дес. На отримані від їхнього продажу кошти ДЗБ зобов'язувався купити для Міністерства землеробства лісові угіддя і землі, що потребували меліоративних робіт.

Для обговорення питання щодо використання державних і удільних земель при Міністерстві землеробства у кінці серпня 1918 року була скликана нарада начальників управлінь землеробства і державного майна, яку очолив заступник міністра землеробства Г. Бурлаков. Відкриваючи засідання 27 серпня, головуєчий поставив перед нарадою завдання в'яснити, яка частина державного земельного фонду могла бути продана населенню. За його даними, на Україні налічувалось 1740 тис. дес. державних і 283 тис. удільних земель³⁶, але більшість цих земель була вкрита лісами, які не підлягали розподілу. Залишалось 754 тис. дес., але із цього фонду мали бути вилучені землі “непридатні” та зайняті під “культурні господарства”. У результаті, як повідомив Г. Бурлаков, державних земель, придатних для продажу, налічувалось 432494 дес.³⁷

Але не всі учасники наради погоджувались на парцеляцію навіть цієї незначної частини державних земель, що свідчило про досить сильну опозицію землевласників будь-яким починанням уряду у галузі врегулювання земельних відносин. Поміщики не зважали навіть на те, що ще царськими наказами від 27 серпня 1906 р. та 19 травня 1912 р. передбачався продаж державних земель селянам. Так, начальник Поліського управління землеробства В. Адо рішуче висловлювався проти розподілу земель селянам з тієї причини, що, на його думку, населення в достатній кількості забезпечене землею, лише не вміє нею користуватися³⁸. Зрештою, учасники наради прийшли до висновку про необхідність додаткового збору даних про державні землі, які необхідно залишити для громадського, промислового та культурного використання. З цією метою було вирішено заснувати особливу центральну нараду при Департаменті державного майна і особливі місцеві наради при управліннях землеробства під керівництвом начальників управлінь. Але до створення даних установ справа не дійшла. З таким рішенням наради були не згодні представники Земельного департаменту, на думку яких резолюція вносила значні протиріччя з положенням наказів від 27 серпня 1906 і 19 травня 1918 р., а, особливо, з Грамотою гетьмана від 29 квітня 1918 р. Це протиріччя полягало, на їх думку, у віднесенні

питання про можливий продаж населення частини державних земель до невизначеного майбутнього, а також у зменшенні ролі земельних комісій через створення нових установ для ведення справ по розподілу державних земель³⁹. Представники Земельного департаменту вказували, що в багатьох районах обстеження державних земель були проведені і на їх основі можливо передати для продажу частину угідь. Дійсно, у 1915 р. Міністерством землеробства царської Росії був проведений збір даних про стан державних земель⁴⁰.

Таким чином, у самому Міністерстві землеробства не було єдиної думки щодо проблеми державних земель. Позицію у цій ситуації В. Колокольцева дав змогу виявити такий факт. 24 серпня 1918 р. до міністра надійшла доповідь начальника управління майном колишнього Київського удільного округу. У ній йшлося про прохання селян придбати у приватну власність шляхом купівлі ділянок із числа колишніх удільних земель. На думку начальника управління, у продажу угідь потреби не було з огляду на те, що прохання термінового характеру не мали, а дійсна вартість землі при коливанні ринкових цін не могла бути чітко визначена. На цій доповіді була накладена резолюція міністра: "Продавати садиби і чиншеві землі за ринковою ціною"⁴¹.

Така позиція В. Колокольцева, напевне, відіграла роль в узгодженні рішень Земельного департаменту і Департаменту державного майна.

В результаті, 18 жовтня 1918 року Радою Міністрів був ухвалений закон про порядок продажу казенних земель ДЗБ та передачі цим банком земель у власність держави. Закон поширювався також на колишні удільні маєтки, які були передані до відання Міністерства землеробства згідно постанови Тимчасового уряду від 16 березня 1917 р.

Хоча закон був зрештою ухвалений, практично земель для продажу за ним відводилась незначна кількість, а, отже, і вирішити ситуацію на ринку землі він не міг.

Заспокоїти село можна було, лише передавши хліборобам хоча б частину приватновласницьких земель. Так, Звенигородський повітовий староста прохав уряд видати, якщо не сам закон, то хоча б основні положення про наділення се-

лян землею, та закликав поміщиків поступитися часткою володінь в інтересах спокою і благополуччя держави⁴².

Навіть німецько-австрійське командування розуміло, що за збереження такої гострої ситуації на селі вони ніколи не отримають з України бажаної кількості хліба і змушені будуть вести боротьбу на два фронти. Професор Аухгаген, коли збирався разом з німецькими військами залишати Київ, 4 грудня 1918 р. написав до членів Особливої наради для вироблення основ земельної реформи на Україні листа. У цьому посланні професор наголошував, що, рахуючись з тим фактом, що поміщицькі господарства набагато перевищують продуктивністю селянські, Вище командування все ж упевнене, що без широкого примусового відчуження земель елементарний потяг селян до збільшення земельної власності призводитиме до нових катастроф і країна лише тоді знайде спокій, коли за допомогою розподілу земельної власності утвориться багаточисельний стан селян-власників⁴³.

А командування Австрійської 30-ї піхотної бригади влітку 1918 р. надіслало розпорядження комендантам усіх рівнів “умовляти землевласників продавати великі ділянки, чим більше у даного землевласника, тим більше він може добровільно уступити”⁴⁴. Цим самим, на думку австрійського командування, поміщики закріплять за собою право на іншу частину угідь, яка у них залишиться, — і це буде найпростішим вирішенням земельного питання на Україні.

Німецько-австрійське командування вимагало від гетьмана активних пошуків компромісу з селянством. Це питання, зокрема, піднімалось і під час відвідин П. Скоропадським у вересні 1918 р. Німеччини на переговорах з Вільгельмом II, де гетьман запевнив кайзера, що “на Україні повним ходом йде розробка земельної реформи, не зважаючи на те, що це викликає великі труднощі”⁴⁵.

Після повернення з Німеччини гетьман, як писав у спогадах, зайнявся головним чином аграрною реформою⁴⁶. 22 жовтня 1918 р. у Грамоті до громадян України він оголосив, що найважливішими державними проблемами вважає аграрну реформу і комплекс заходів, спрямованих на розвиток промисловості. Новим міністром землеробства став В. Леон-

тович, перед яким було поставлене завдання якнайшвидше представити основи аграрної реформи.

Спеціальною Грамотою гетьмана від 29 жовтня 1918 р. було створено Вищу Аграрну нараду під його особистим керівництвом. До складу наради входили члени, призначені гетьманом, головою Ради Міністрів і міністрами, а також представники від Київського обласного союзу земельних власників, Спілки хліборобів-демократів, Союзу земельних орендарів, Всеукраїнського товариства цукро заводчиків, Протофісу, Всеукраїнського кооперативного комітету, Всеукраїнського Собору Православної Церкви⁴⁷.

3—4 листопада 1918 р. була скликана Попередня нарада під керівництвом В.Леонтовича. Усі матеріали обговорення земельного питання на її засіданнях були передані до Підкомісії, яка вже 8 листопада 1918 р. представила проект загальних підстав земельної реформи. У історичній літературі зазвичай авторство даного проекту відводиться міністру В.Леонтовичу, хоча П.Скоропадський основні заслуги приписував В.Колокольцеву⁴⁸. Усе ж проект, розроблений під керівництвом В.Леонтовича, був більш прогресивний у порівнянні з проектом першого міністра. Замість терміну “обов’язкова купівля був вжитий термін “обов’язкове відчуження”, що засвідчило про більш рішучі наміри уряду провести вилучення частини приватновласницьких земель. Якщо у 1-му проекті мали відчужуватись землі, що здавались в оренду протягом 10 років, то у новому проекті такого обмеження не було і вилученню підлягали усі орендовані землі. Виняток становили лише землі, що їх орендували цукрові заводи. Для них встановлювалась 5-кратна норма мінімальних розмірів поміщицьких володінь, що становили від 150 до 250 дес. для різних місцевостей. Позитивним моментом нового проекту було і положення про відчуження екстенсивних господарств. Маєтки, котрі належали власникам цукрових заводів, підлягали індивідуальному розгляду Міністерства землеробства⁴⁹.

Проект мав поступити на обговорення до Вищої Аграрної наради. Проте час було втрачено. 11 листопада 1918 р. було підписано перемир’я у світовій війні. 14 листопада гетьман зробив поворот до федеративної злуки з Росією.

Новим головою кабінету міністрів та тимчасовим міністром землеробства став С.Гербель.

На засіданні Ради Міністрів 18 листопада 1918 р. заступник міністра землеробства В.Брунст запропонував розглянути проект земельної реформи до скликання Вищої Аграрної наради. Ця пропозиція була відхилена, а В.Брунсту було доручено скликати засідання наради на 23 листопада 1918 р.⁵⁰

Не усі учасники наради вважали за доцільне продовження обговорення законопроекту. Так, представник Київського обласного союзу земельних власників П.Мацко ставив запитання : чи вважає нарада акомпанемент гармат вдалою обставиною для проведення аграрної реформи і радив чекати відновлення у країні порядку⁵¹. Протилежними були погляди В.Брунста, який на засіданні 23 листопада 1918 р. пояснював, що саме якнайшвидше проведення реформи буде сприяти відновленню порядку і закликав негайно опублікувати аграрний закон. не відкладаючи його до відкриття сейму, так як у останньому випадку справа може затягнутися років на два⁵². Представники партії хліборобів-демократів на чолі з В.Шеметом після проголошення П.Скоропадським Грамоти про федерацію від 14 листопада 1918 р. вийшли зі складу наради, заявивши, що "проведення аграрної реформи... можливе тільки при суверенності Української Держави"⁵³.

За таких обставин консервативно настроєна частина учасників наради посилила свій тиск, відшукуючи все нові причини, що унеможливлювали взагалі проведення земельної реформи. П.Скоропадський у спогадах відмічав, що як "у великоросійських кругах було переконання, що Антанта, особливо Франція, повинні негайно знищити більшовиків і відновити демократичну монархію, так у всіх поміщиків було переконання, що в земельному питанні з приходом Держав Згоди все повинно залишитись по-старому"⁵⁴.

Характеризуючи ситуацію, що склалася в Аграрній нараді, представник Всеукраїнського союзу хліборобів-власників Г.Бреус зазначав, що мова тут іде про все, крім того народу, якому потрібна земля, і навіть питанню кінних заводів приділено більше уваги, ніж інтересам селян⁵⁵.

Щоправда, на засіданні наради, що відбулась 10 грудня 1918 р., на захист примусового відчуження частини земель латифундистів стали представники чернігівських землевласників: кадет Асвечін, колишній член Державної ради і заступник міністра внутрішніх справ (при Ф.Лизогубу) Н.Савицький та заступник міністра продовольства С.Франкфурт. Так, С.Франкфурт констатував той факт, що фактично значна частина землевласників не є в даний час розпорядником своїх земель. Тому, на його думку, передача цих земель селянам не внесе нічого нового, а тільки закріпить існуюче положення⁵⁶.

За спогадами П.Скоропадського, він, розуміючи, що обговорення проекту основного земельного закону може ще надовго затягнутися, наказав міністру землеробства закінчити дебати і перейти до голосування. Але через декілька днів після початку заключних засідань гетьман зрікся влади.

Отже, проекти земельної реформи розроблялись, але у своїй більшості не були втілені у життя, так як нашкодувались на опозицію землевласників. Стратегічним прорахунком керівництва держави було те, що воно не пододало вплив останніх і не застосувало елементів примусу щодо вилучення земель латифундистів. Уряд у своїх діях спирався на вузьку, консервативно настроєну частину суспільства, представлену тими ж землевласниками, Протофісом, а розширити її, створивши стан середніх хліборобів-власників, про що неодноразово проголошував, він так і не зміг.

¹ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). — Нью-Йорк, 1958. — 126 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 — 1920 рр: В 4 т. — Т. 3. — Прага, 1921. — 160 с.

² Скляренко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. — Київ, 1960. — 282 с.; Никольников Г.Л. Брестский мир и Украина — Київ, 1981. — 176 с.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923 рр.: В 2 т. — Т. 2. — Ужгород, 1930. — 424 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900 — 1923 рр. — Київ, 1991. — 134 с.

⁴ Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня—14 грудня 1918 р.): Дис. . . канд. іст. наук: 07. 00. 01. — Київ, 1997. — 230 с.

⁵ Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української Держави (квітень—грудень 1918р.): Дис. . . канд. іст. наук: 07. 00. 01. — Київ, 1997.

⁶ Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — Київ, 1997. — 188 с.

⁷ Конституційні акти України 1917 — 1920: Невідомі конституції України. — Київ, 1992. — С. 82.

⁸ Пилипенко С. Готуються // Народна воля. — 1918. — 14 жовтня.

⁹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 54.

¹⁰ Там само.

¹¹ Т. М-ский. Аграрные проекты и земельные сделки // Известия Протофиса. — 1918. — 9 июня.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Скоропадський П. Вказ. праця. — С. 201.

¹⁵ Закон про право продажу та купівлі землі... // Вістник Міністерства земельних справ. — 1918. — 15 вересня.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України(далі ЦДАВО України). — Ф. 1061, оп. 1, спр. 334. — Арк. 19.

¹⁷ Там само. — Спр. 3226. — Арк. 16-17.

¹⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 — 1920рр. — Т. 3. — С. 57.

¹⁹ Аграрная комиссия // Известия Протофиса. — 1918. — 12 августа.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1061, оп. 3, спр. 12. — Арк. 5.

²¹ Там само. — Арк. 32-33.

²² Закон про припинення сили орендних договорів... // Державний вістник. — 1918. — 3 вересня.

²³ Закон об аренде // Хлебороб. — 1918. — 26 сентября.

- 24 У Києві. Нарада в справі оренди // Робітнича газета. — 1918.
— 25 вересня.
- 25 Действия правительства // Киевская мысль. — 1918. — 11 ок-
тября.
- 26 Статут ДЗБ // Державний вістник. — 1918. — 6 вересня.
- 27 ДЗБ // Селянське слово. — 1918. — 27 вересня.
- 28 Открытие ДЗБ // Земские известия. — 1918. — 1 октября.
- 29 Ходоров. Поворот в аграрном вопросе // Киевская мысль.
— 1918. — 1 ноября.
- 30 Фінансовий бік земельної реформи // Селянське слово. —
1918. — 2 жовтня.
- 31 Гай-Нижник П.П. Теоретичні засади фінансової системи
Української Держави у 1917 — 1919 рр. // Український історичний
журнал. — 1998. — № 4. — С. 11.
- 32 ЦДАВО України. — Ф. 1061, оп. 3, спр. 6. — Арк. 48.
- 33 ДЗБ // Киевская мысль. — 1918. — 28 августа.
- 34 Действия правительства // Киевская мысль. — 1918. — 11 ок-
тября.
- 35 Там само.
- 36 Новій земельний закон // Киевская мысль. — 1918. —
27 ноября.
- 37 ЦДАВО України. — Ф. 1061, оп. 1, спр. 388а. — Арк. 229.
- 38 Там само. — Арк. 231.
- 39 Там само. — Арк. 236.
- 40 Там само.
- 41 Там само. — Оп. 5, спр. 2. — Арк. 31.
- 42 Там само. — Ф. 1216, оп. 1, спр. 60. — Арк. 378.
- 43 Там само. — Ф. 1061, оп. 3, спр. 6. — Арк. 75.
- 44 Центральний державний архів громадських об'єднань Ук-
раїни (далі ЦДАГО України). — Ф. 5, оп. 1, спр. 109. — Арк. 176
— 177.
- 45 Скоропадський П. Вказ. праця. — С. 276.
- 46 Там само. — С. 282.
- 47 ЦДАВО України. — Ф. 1061, оп. 3, спр. 6. — Арк. 21.
- 48 Скоропадський П. Вказ. праця. — С. 283.
- 49 ЦДАВО України. — Ф. 1061, оп. 3, спр. 12. — Арк. 36-38.
- 50 Там само. — Ф. 1064, оп. 1, спр. 7. — Арк. 51.
- 51 Там само. — Ф. 1061, оп. 3, спр. 6. — Арк. 41.
- 52 Там само. — Арк. 35.

- 53 Там само. — Арк. 38.
54 Скоропадський П. Вказ. праця. — С. 286.
55 ЦДАВО України. — Ф. 1061, оп. 3, спр. 6. — Арк. 52.
56 Аграрное совещание // Киевская мысль. — 1918. — 12 декабря.

Харченко Т.

ПОЛІТИКА УРЯДУ ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО ЩОДО ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Впроваджені реформою 1864 р. земства як органи місцевого самоврядування виконували надзвичайно важливі державні функції. На них покладалися завдання, по підтримці на належному рівні життєдіяльності губерній, повітів і волостей, підвищення добробуту населення. До революційних подій 1917 року земства являли собою повнокровні артерії, що живили могутній організм Російської імперії.

Хвиля демократизації суспільного життя суттєво змінила характер діяльності земств. У червні 1917 р. Тимчасовий уряд переглянув законодавчі акти Російської імперії, що стосувалися виборів земських гласних та обсягу повноважень установ земського самоврядування. Нові тимчасові правила розширили функції земських зібрань і їх виконавчих органів – управ. Також запроваджувалася пропорційна система виборів на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування¹.

Аналізуючи результати діяльності земств, обраних у 1917 році за новим виборчим законодавством, потрібно відзначити, позитивний факт демократизації складу органів земського самоврядування. До роботи в земствах залучалися, в основному, представники від селянства. Але вся проблема полягала в тому, що вони, хоч і були безпосередньо пов'язані з місцевими справами, не мали необхідних для їх вирішення елементарного досвіду й освіти. Одночасно, під впливом більшовицької ідеології, колишні цензові працівники,

фахівці земської справи, опинилися поза увагою нових демократичних земств².

Головним наслідком виборів 1917 року стала масова політизація органів земського самоврядування. У більшості випадків самоврядування очолили політичні діячі, представники українських соціалістичних партій, не пов'язані ні з даною місцевістю, ні з роботою в органах самоврядування, а тому далекі від розуміння земських проблем³. У той час, коли ситуація вимагала активного й невідкладного вирішення економічних і соціальних питань, у земствах обговорювалися поточні політичні моменти і земські зібрання перетворювалися на засідання партійних з'їздів.

Деякі з нових керівників були "сумнівної громадської чесності"⁴. Одні дозволяли собі надто вільно поводитися з народними грошима⁵. Інші, виконуючи обов'язки членів управ, одночасно перебували в штаті громадських і комерційних установ, порушуючи діюче законодавство⁶. Потрапляли до складу земських управ і особи з кримінальним минулим. Так, з'ясувалося, що деякі члени Чигиринської повітової управи були злочинцями, яких декілька разів засуджували за вбивство, пограбування й підпали⁷.

Зрозуміло, що очолювані людьми, які за своїми моральними й діловими якостями були нездатні виконувати покладені на них обов'язки, органи земського самоврядування мали врешті-решт втратити довіру з боку населення. Селяни припинили сплату податків, що викликало фінансову кризу земств. Деякі сучасники тих подій вважають цей фактор визначальним серед тих, що призвели до занепаду інституту земського самоврядування⁸.

Уряд Української Народної Республіки намагався виправити ситуацію й відновити повноцінну діяльність земств. Навесні 1918 року на місця стали надсилатися його обіжники й циркуляри, що мали встановити належний порядок у роботі органів земського самоврядування⁹. Однак усі наміри центральних відомств по припиненню безладдя в діяльності місцевих самоврядувань були розцінені ними як пряме втручання владних структур у справи земств. Адже за час революційних подій останні вже звикли до своєрідного анархічного існування і розуміли демократизацію як абсо-

лютну автономність у вирішенні місцевих питань і відсутність будь-якої підзвітності перед вищими органами. Деякі з них не тільки висловлювалися за збільшення і без того надзвичайно широких повноважень, а й прагнули перебрати на себе адміністративні функції. Так, на одному із засідань губернського земського зібрання голова Полтавської губернської управи навіть звинуватив уряд Центральної Ради в тому, що останній своєю централізованою політикою не тільки не допомагає, а й заважає земствам¹⁰. Однак, уряд стояв на принципах централізму й чіткого розподілу владних повноважень. Небажання та невміння працювати частини земських урядовців постійно наражалися на жорстку позицію з цього питання Міністерства внутрішніх справ УНР, яке вимагало від них неухильного виконання обов'язків, відповідальності й ділової активності.

Таким чином, навесні 1918 року намітилася тенденція до конфронтації органів земського самоврядування з центральною виконавчою владою. Криза стосунків земських самоврядувань з центральними органами з приходом до влади уряду гетьмана П.Скоропадського об'єктивно мала поглибитися й загостритися. І дійсно, саме земства, ці найбільші осередки національних лівих сил, стали наймогутнішою організованою опозиційною силою до "проросійського буржуазно-поміщицького" уряду гетьмана Павла Скоропадського. З перших днів після перевороту нова влада була зустрінена земським самоврядуванням неприхильно, а часто й відверто вороже. Деякі управи навіть винесли антиурядові резолюції, закликаючи до активної боротьби з режимом гетьмана.

На відміну від відверто конфронтаційної позиції земств, гетьманська влада поставилася до органів самоврядування досить обережно та лояльно, що й було офіційно засвідчено вже 10 травня 1918 року в урядовій заяві. В ній, зокрема, зазначалося, що органи самоврядування "занадто дорогі для теперішнього уряду, в склад якого увійшли люди з довгою попередньою діяльністю на ниві місцевого життя, і підозріння в бажанні уряду скоротити права місцевого самоврядування і усунути від нього широкі прошарки населення повинні по цій причині остаточно відпасти"¹¹.

Таке ставлення уряду до органів місцевого самоврядування викликало невдоволення сил, які фактично сприяли встановленню Гетьманату. Чисельні з'їзди хліборобів, партій правого спрямування вимагали від уряду більш рішучих кроків щодо обмеження повноважень демократичних самоврядувань, аж до їхнього негайного розпуску¹².

Деякі місцеві адміністратори, не знаходячи інших можливостей для налагодження нормальної роботи земств, вдалися до заміни складу їх управ. Такі дії, не завжди виправдані та помірковані, ще більше загострили ситуацію. Однак, в історичній літературі вони отримали різну оцінку. Так, Д. Дорошенко, наводячи факти розпусків повітових управ у Рівному на Волині, Олександрівську на Катеринославщині, Каневі та Липовці на Київщині, вказує, що до такої практики центральний уряд вдавався лише у крайніх випадках¹³. А Павло Христюк, приводячи ці ж приклади, стверджував про поширення урядом подібної політики щодо всіх демократичних земств¹⁴.

Знайомлячись з матеріалами газетних публікацій і архівних справ, аналізуючи й систематизуючи їх, дійсно зустрічаємось із повідомленнями про припинення діяльності ряду повітових управ у травні — червні 1918 року. Але про масовий характер розпуску управ у перші два місяці існування Української Держави говорити не має ніяких підстав. Тим більше — звинувачувати в цьому центральний уряд.

Розглядаючи обставини, пов'язані з розпуском окремих управ, з'ясуємо, що гетьманська адміністрація до цих заходів не мала ніякого відношення¹⁵. Вони здійснювалися військовими комендантами, які одержали надзвичайно широкі повноваження ще за доби Української Народної Республіки і продовжували ними користуватися до завершення становлення структури гетьманської місцевої адміністративної влади. Лише після цього втручання військових комендантів у сферу громадського життя припинилося.

В Ізюмі та Куп'янську на Харківщині повітові старости, зважаючи на катастрофічний стан місцевого господарства та недієздатність обраних управ, призначали їх новий склад тимчасово, до нових виборів¹⁶. Одночасно скликалася ревізійна комісія для перевірки діяльності земств.

Необхідно зазначити, що загальний контроль над діяльністю органів місцевого самоврядування, у тому числі й шляхом проведення ревізій, повітові старости здійснювали згідно з положенням Російського Тимчасового уряду про права і обов'язки комісарів¹⁷. Але призначення ревізійних комісій було прерогативою губернських старост і Міністра внутрішніх справ. У даних випадках ні губернська, ні центральна влада рішення про проведення ревізій у травні 1918 року не приймали. Ось чому, губернські старости звернули увагу повітових адміністраторів на незаконність їхніх дій і призупинили ревізії¹⁸. Лише в червні, після видання відповідного закону, ревізія органів місцевого самоврядування була проведена централізовано, по всій території Української Держави¹⁹.

Неодноразово центральна влада вимагала від місцевих адміністраторів обережного ставлення до земств як до органів, що виконують серйозні державні завдання і несуть за них відповідальність. Визнавалася необхідність застосовувати енергійні заходи щодо окремих осіб, які порушували державний спокій і громадську безпеку. Малося на увазі усунення від політичної діяльності земців, які одночасно були лідерами лівих партій і використовували службу в самоврядуванні для пропаганди своїх ідеологічних поглядів, а то й відкритої боротьби з існуючою владою. У той же час урядом заборонялося розпускати установи місцевого самоврядування, крім виключних випадків, про які вимагалось негайно повідомляти до Києва для остаточного вирішення питання. Саме такий зміст мали обіжники-телеграми, розповсюджені Міністерством внутрішніх справ на адресу місцевих урядовців 7 та 26 червня 1918 р.²⁰

Одночасно вищі посадові особи держави в своїх інтерв'ю неодноразово підкреслювали, що факти розпусків і арештів, широко обговорювані українською громадськістю, є ексцесами, а не цілеспрямованим урядовим курсом. Репресивні заходи проти органів демократичного самоврядування вони пояснювали ні чим іншим, як активністю останніх у невластивій для їхньої діяльності сфері державного життя – політиці, коли земства з органів місцевого самоврядування поступово перетворювалися в надзвичайно могутню політичну опозицію.

Саме таку оцінку отримала робота Всеукраїнського Союзу Земств. Утворений у квітні 1918 року Всеукраїнський Земський Союз (Спілка) ставив перед собою завдання реформування й пристосування існуючих земських установ до національних й економічних потреб населення, збереження матеріальних і культурних цінностей земств, вирішення продовольчої проблеми і, як головну мету, об'єднання діяльності окремих земств України та захист їхніх спільних інтересів. Цікаво зазначити, що серед інших завдань Спілки називалося і надання допомоги молодій Українській державі²¹. Зважаючи на характер стосунків Земського Союзу з гетьманською владою, останнє зауваження звучить особливо парадоксально. Адже до складу управи, яка, власне, й уособлювала собою Всеукраїнську Спілку, входили представники українських соціалістичних партій, відомі діячі доби УНР. Серед них — колишній міністр народної освіти В.Прокопович, губернський комісар О.Саліковський, товариш міністра землеробства К.Мацієвич; міністр пошт і телеграфів К.Сидоренко, генеральний секретар землеробства М.Савченко-Більський. Очолював же Всеукраїнську Спілку Земств на той час голова Київської губернської земської управи Симон Васильович Петлюра.²²

Останнє, як зазначав О.Лотоцький, набувало “великого політичного значення, значення чинника не лише господарського, але і політичного. Популярність, авторитет і впливи С.Петлюри стають надзвичайно великі”²³. Перебуваючи на чолі спілки, С. Петлюра мав можливість тримати постійні зв'язки з місцевими українськими діячами, отримувати від них відомості про становище в губерніях і збирати звинувачувальні матеріали про діяльність гетьманської адміністрації²⁴.

Як голова Спілки С.Петлюра неодноразово перебував на прийомі у вищих керівників Української Держави, вказуючи в розмовах з ними на випадки утисків представниками адміністрації земських самоврядувань²⁵.

Ці ж питання піднімалися на скликаному у середині червня 1918 року Всеукраїнському з'їзді земств. У меморандумі, прийнятому на з'їзді і переданому гетьманові П.Скоропадському, не тільки констатувалися названі вище факти

розпусків установ самоврядування, арештів земців тощо, а й містилися звинувачення уряду в організації “карних відділів” і спробі знищити демократичні органи держави. Насамкінець, документ проголошував ряд вимог, висунутих учасниками наради перед гетьманською владою, частина яких нічого спільного з питаннями земського життя не мала і носила відверто політичний зміст. Зокрема, мова йшла про забезпечення всіх громадянських свобод, скликання Тимчасової державної законодавчої ради, призначення виборів до Установчих зборів тощо. При цьому зауважувалося, що лише за таких умов можлива подальша співпраця органів самоврядування з гетьманською владою. Заключна теза меморандуму чітко визначила позицію земств. Вказувалося, що продовження урядом обраної ним політичної лінії “виключає всяку можливість співробітництва з даною владою, і тому Всеукраїнський земський з’їзд складає з себе і народних самоврядувань відповідальність за всі можливі наслідки розриву вищої центральної влади з народом”²⁶.

За висловом одного з лідерів українських соціалістів-революціонерів Павла Христюка, меморандум вимагав того, на чому наполягав блок соціалістичних партій (УПСР, УСДРП) у перші дні після гетьманського перевороту²⁷. Іншими словами, Союз земств з громадської організації перетворювався на політичну, що став на платформу найлівіших українських партій і, таким чином, офіційно перейшов до опозиції гетьманському урядові.

Згадуючи про ці події, Павло Скоропадський пояснював, що одразу виконати всі вимоги земців через різні об’єктивні обставини він і його уряд не могли, а тому підняті в меморандумі питання змусив відхилити. Пізніше, гетьманові говорили, що саме в цей день С.Петлюра вирішив перейти до опозиції, а, якщо можливо, то й працювати у напрямку зміни уряду²⁸.

У зв’язку з цим потрібно зазначити, що й раніше діяльність Симона Петлюри як голови земської управи та голови Земського союзу виходила далеко за межі тих повноважень, якими були наділені за законом земства взагалі. І свідченням цього є його відкритий лист до німецького посла барона фон Мумма, надісланий наприкінці травня 1918 р.

У ньому С.Петлюра, хоч і звертався як посадова особа земської установи, а не як політичний діяч, все ж прямо торкався подій, що були пов'язані з наслідками державного перевороту 29 квітня 1918 р. і перебуванням окупаційних армій в Україні. Він інформував посла про арешти, які часто здійснювалися за участю окупантів, та атмосферу, що створювалася навколо цього. У документі висловлювалася надія, що вища німецька влада покладе край подібним непорозумінням, а цей лист станс поштовхом для встановлення ладу й порядку в країні²⁹.

Дії голови Земського союзу викликали в офіційних колах негативну реакцію. Як писав міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко, причина полягала в тому, що Симон Петлюра звертався до барона фон Мумма безпосередньо, при цьому ще й надсилаючи копії листа послам інших держав. До того ж, сам документ, що містив скарги на гетьманський уряд, був складений його автором у такому тоні, "наче він сам був головою другого українського правительства". Зрозуміло, що така поведінка не могла викликати довіри з боку влади³⁰.

Преса теж широко коментувала події навколо цього дипломатичного інциденту. Так, одна з газет зазначала, що можна віддавати данину почуттям, які хвилювали С.В. Петлюру і якими він керувався. У той же час, від нього як голови великої громадської організації й представника місцевої влади потрібно також вимагати і бодай елементарної поінформованості про те, що безпосереднє звертання голови земської установи до іноземних держав з письмовими нотами є не тільки нетактовним, а й абсолютно неприпустимим з точки зору вимог державного порядку та дипломатичних зносин. Ніде й ніколи ще до цього, вказувала далі газета, такі повноваження не надавались органам місцевого самоврядування³¹.

Цілком зрозуміло, що уряд просто не міг не відреагувати на подібні дії голови Земського союзу. Тим більше, що до владних структур стали надходити відомості, що під прикриттям земських установ готується замах на державний лад і головним керівником антидержавної змови є С.В. Петлюра. 12 липня 1918 року він був заарештований³². Напри-

кінці того ж місяця управа Спільки через своїх представників запевняла Голову Ради Міністрів Ф.А.Лизогуба, що Союз земств стоїть виключно на ґрунті ділової роботи і “покишає в стороні політику”. Вказувалося, що абсолютно ніякої антидержавної агітації органи Союзу не проводили і політичної мети не переслідували³³.

Необ’єктивність заяв земських урядовців була очевидною. Уряд володів достатньою інформацією та документальними даними, що земства вже давно вийшли за межі господарської компетенції (наприклад, у Полтаві під час обшуку управи був знайдений невеликий арсенал зброї)³⁴ та вступили на шлях політичної діяльності з метою повалення ладу.

Як відомо, на прохання українських діячів С. Петлюра був звільнений з-під арешту. Проте одразу по цьому він очолив антигетьманський рух, що зайвий раз засвідчило суть його політичних поглядів щодо існуючої на той час влади.

Отже, наведені факти стверджують, що Всеукраїнський Союз земств зайняв до уряду опозиційне становище³⁵.

Оскільки Земський союз об’єднував більшу половину українських земств, він став надто серйозним для гетьмана негативним чинником, щоб ним можна було нехтувати. Як господарські органи, земства перестали виконувати функції, покладені на них діючим законодавством. Дедалі ставало зрозумілішим, що тільки радикальні зміни системи представництва в земських установах і перегляд меж компетенції органів земського самоврядування, які відповідали б вимогам часу, спроможні розв’язати проблему. Саме з цих причин було розроблено новий тимчасовий виборчий закон, покликаний відродити колишню значимість земств у державному житті країни.

Для перегляду закону про вибори до земських установ Міністерством внутрішніх справ було створено спеціальну комісію, яку очолив князь О.Д. Голіцин, відомий у минулому земський діяч. До складу комісії входили представники від хліборобів, промисловців, землевласників, державні діячі, фахівці в галузі права, земці.

Наприкінці травня 1918 р. комісія з перегляду земського закону розпочала свою роботу. Її діяльність супроводжу-

валася гострою полемікою навколо основних положень нового законодавства. Оскільки планувалося, крім закону про межі компетенції органів земського самоврядування, опрацювати й проект закону про вибори до земських установ, дебати розгорнулися навколо самої системи голосування. Частина членів комісії, у тому числі й кадети, погоджуючись з необхідністю запровадження обмеження права брати участь у виборах до земств для окремих категорій населення, виступила проти запропонованої більшістю куріальної системи, наполягаючи на збереженні принципу рівного виборчого права³⁶.

Дискусія щодо впровадження куріальної системи виникла й під час обговорення даного питання Радою Міністрів. Розглядаючи в середині серпня 1918 р. розроблений комісією законопроект, члени уряду теж не змогли прийти до єдиної думки. Прихильники куріальності вважали її оптимальною за тодішніх умов, сподіваючись, що вона стане підґрунтям для подальшого розвитку демократичних принципів у земському житті. Міністри Д.Дорошенко та В.Зіньковський — прибічники рівного виборчого права — вказували, що, порушуючи демократичні принципи загалом, заснована на класових засадах куріальна система ще більше поглибить протиріччя між окремими верствами населення, забезпечить відбір “культурно-господарських елементів”, а не державних, а тому вважали її небезпечною в політичному відношенні³⁷.

Голосування остаточно визначило долю земського закону. Переважною більшістю Рада Міністрів 27 серпня 1918 р. прийняла законопроект, побудований на принципах куріальності³⁸. Уже 16 вересня 1918 р. закон “Про переведення виборів губернських і повітових земських гласних” було введено в дію³⁹, а на початку листопада до нього були внесені деякі зміни⁴⁰.

Закон надавав право участі у виборах особам усіх національностей і віросповідань, які досягли 25 років за умови, що вони на 1 липня 1918 р. не менше одного року постійно мешкали в повіті або володіли в ньому будь-яким майном. Жінки допускалися до виборів лише тоді, якщо вони володіли протягом одного року майном, що обкладалося

земським збором. Це положення стосувалося також наукових та учбових інституцій, громад, товариств і спілок. Не брали участі в голосуванні ченці, військовослужбовці, цивільні урядовці армії та флоту, школярі та студенти, службовці Державної Варти, старости, адміністративні судді, прокурорські чини, іноземні піддані, слабоумні, божевільні та глухонімі. Втрачали активне виборче право позбавлені волі за ряд особливо тяжких злочинів протягом 6 років з моменту звільнення.

Закон поділяв виборців на три курії. До першої належали особи й установи, які виплачували першу третину суми річного окладу земського збору, особи з вищою освітою, що володіли землею або вели самостійне господарство. Другу курію складали платники середніх ставок, а третю – всі інші, що сплачували останню третину, а також решта осіб чоловічої статі, що не сплачували земські збори, але відповідали усім вимогам участі у виборах. Кількість гласних встановлювалася по кожному повіту особливим розкладом, поділялася поміж куріями порівну. Гласними могли бути обрані всі, хто мав право участі у голосуванні. Самі вибори планувалося провести наприкінці 1918 року⁴¹.

Запровадження даного закону стало завершенням першої і, як з'ясувалось, останньої спроби не тільки гетьманського, а й усіх українських урядів, формування власної політики щодо земських самоврядувань. Обрані за доби Тимчасового уряду земства не відповідали новим історичним реаліям. Їхня економічна неспроможність стала очевидною за доби УНР, коли масова політизація цих органів призвела земські структури до повного занепаду. Намагання частини земських лідерів протиставити себе центральному урядові ще більше загострювало ситуацію.

Відверто негативна позиція земств відразу ж після гетьманського перевороту та продовження антиурядової діяльності окремих земських установ, у тому числі й Всеукраїнського союзу земств, змусили владу застосовувати рішучі заходи впливу на них. Але, як підтверджують документальні матеріали, факти арештів і розпусків, що подекуди траплялися на місцях, у переважній більшості були спровоковані політичною антиурядовою діяльністю земців з числа пред-

ставників лівих партій. А ревiзiя господарської дiяльностi органiв земського самоврядування, проведена влiтку – восени 1918 р., виявила такі приклади злочинної безгосподарностi, що подальше перебування значної частини земських урядовцiв на займаних посадах стало просто неможливим. Отже, i з цієї точки зору доцiльностi проведення виборiв виглядала незаперечною.

Таким чином, враховуючи попереднiй досвiд дiяльностi земств, економiчну необхідностi запровадження нового земського законодавства, рiвень культурного розвитку населення, полiтичне становище в державi, можна з впевненiстю сказати, що курс гетьманського уряду на реорганiзацiю органiв земського самоврядування був у той час єдино прийнятним рiшенням. На жаль, внутрiшньополiтична ситуацiя 1918 р. не дала змоги отримати реальнi результати полiтики уряду щодо земств. I хоча логiка подiй пiдтверджує правильностi крокiв влади, фактично неможливо дати їм об'єктивну оцiнку, визначити їх недолiки та переваги, оскiльки лише наявностi практичних наслiдкiв втiлення зазначеної полiтики дозволила б це зробити.

¹ Постановление Временного Правительства “О производстве выборов губернских и уездных земских гласных”// Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. — Пг., 1917. — 14 июня. — Ст. 730.

² Голос Києва. — Київ. — 1918. — 15 сeнтября.

³ Гирський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики. — Торонто, 1973. — С. 128; Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 2. — Ужгород, 1930. — С. 264.

⁴ Цит. за: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1920. — Ч. 3. — Мюнхен, 1969. — С. 342.

⁵ Цит. за: Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 2. — С. 264.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 1325, оп. 1, спр. 304. — Арк. 39; Державний архів Київської області (далі ДАКО). — Ф. Р. 2797, оп. 2, спр. 37. — Арк. 67-68; Родной край. — Полтава. — 1918. — 8 сентября; Прилукская мысль. — Прилуки. — 27 сентября.

⁷ Там само.

⁸ Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 2. — С. 266.

⁹ Чернігівські губернські вісти. — Чернігів. — 1918. — 14 березня; Вільний голос. — Полтава. — 1918. — 5 травня.

¹⁰ Наша мысль. — Полтава. — 1918. — 24 апреля.

¹¹ Державний вісник. — Київ. — 1918. — 16 травня.

¹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 — 1920. — Т. 3. — Прага, 1921. — С. 28; ЦДАВО України. — Ф. 1216, оп. 1, спр. 123. — Арк. 21-21 зв.; там само. — Ф. 1325, оп. 1, спр. 67. — Арк. 51; Голос Києва. — Киев. — 1918. — 28 мая; там само. — 31 мая.

¹³ Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 2. — С. 265.

¹⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 — 1920. — Т. 3. — С. 42.

¹⁵ Нароне Діло. — Харків. — 1918. — 4 червня; Вестник Гомельского городского самоуправления. — Гомель. — 1918. — 29 мая; ДАКО. — Ф. Р. 2797, оп. 2, спр. 16. — Арк. 2.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1325, оп. 1, спр. 317. — Арк. 4; там само. — Спр. 342. — Арк. 5.

¹⁷ Временное положение о губернских (областных) и уездных комиссарах// Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. — Пг., 1917. — 6 октября. — Ст. 1749.

¹⁸ ДАКО. — Ф. Р. 2797, оп. 1, спр. 37. — Арк. 70; ЦДАВО України. — Ф. 1325, оп. 1, спр. 5. — Арк. 7.

¹⁹ Державний вісник. — Київ. — 1918. — 13 червня.

²⁰ Там само. — 11 липня; там само. — 29 липня.

²¹ Земские известия. — Лебедин. — 1918. — 13 июля.

²² Лохвицкое слово. — Лохвица. — 1918. — 16 июля.

²³ Цит. за: Лотоцький О. Симон Петлюра як політик і державний муж. — Париж — Лондон, 1951. — С. 11.

- 24 ЦДАВО України. — Ф. 3809, оп. 2, спр. 3; Феденко П. Головний отаман: Із культурної та політичної діяльності С. Петлюри. — Мюнхен-Лондон: Наше слово, 1976. — С. 24.
- 25 Киевская Мысль. — Киев. — 1918. — 18 мая; Екатеринославский вестник. — 1918. — 15 июня.
- 26 Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 — 1920. — Т.3. — С. 80-83.
- 27 Там само. — С. 104.
- 28 Скоропадський П. Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 206.
- 29 Петлюра С. Меморандум до німецького посла Мумма // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1956. — С. 222-226.
- 30 Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т.2. — С. 266.
- 31 Русский голос. — Киев. — 1918. — 30 мая.
- 32 Іванис В. Симон Петлюра — президент України: 1879—1926. — Торонто, 1952. — С. 71.
- 33 Нова Рада. — Київ. — 1918. — 7 серпня.
- 34 Слово Подолии. — Винница. — 1918. — 19 мая.
- 35 Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 2. — С. 266; Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. — Львів, 1995. — С. 89; Шульгин О. Доба Гетьманату // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина, кн. 2. — К., 1995. — С. 516.
- 36 ЦДАВО України. — Ф. 1216, оп. 1, спр. 254. — Арк. 26-27.
- 37 Там само. — Ф. 1064, оп.1, спр. 11. — Арк. 38; Спр. 6. — Арк. 180-181.
- 38 Киевская Мысль. — Киев. — 1918. — 25 августа.
- 39 Державний вісник. — Київ. — 1918. — 21 вересня.
- 40 Там само. — 12 листопада.
- 41 Там само.

Андрусишин Б.І.

ЗАХІДНІ УКРАЇНЦІ У ДЕРЖАВНОМУ АПАРАТІ УНР

Період, який настав після проголошення вікопомного Акту соборності Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки свідчить про започаткування нового етапу національно-визвольного руху — творення Соборної України. Участь галицької політичної еліти у державотворенні на Великій Україні є маловивченою, роль багатьох визначних особистостей висвітлена в історичній літературі фрагментарно. Найбільше уваги, звичайно, приділено військовим діячам, які боролися на Наддніпрянщині у складі Української Галицької Армії, корпусі Українських Січових Стрільців, а також окремим партійним лідерам. Проте залишається маловідомою діяльність господарчої, технічної, фінансової, правничої та дипломатичної еліти, представники якої влилися у державний апарат УНР. В суспільній свідомості наддніпрянців галицька інтелігенція мала опінію поміркованої і дисциплінованої, вихованої в австро-угорському правовому полі і тому законопослушної.

Дуже часто в літературі можна зустріти думку про декларативність Акту соборності УНР і ЗУНР. Однак це не зовсім так. Архівні документи, які практично не введені до широкого обігу, свідчать про те, що, навіть незважаючи на короткочасність об'єднання УНР та ЗУНР, вдалося зробити чимало, в тому числі і в економічній площині. Так, у першій половині 1919 р. уряд Директорії виділив 5 мільйонів гривень на перешивку вузько-коліїних рейкових шляхів на широко-коліїні, внаслідок чого поїзди могли рухатись без затримки аж до Задвір'я, відкрив 40-мільйонний кредит для проведення продовольчих операцій в Галичині, Буковині та Холмщині. Підтверджувались права дипломів УНР для українських громадян, які закінчили Львівський, Віденський або Чернівецький університети. Значні кошти виділялися

на утримання Української Галицької Армії. 25 серпня 1919 р. уряд Б.Мартоса, заслухавши доповідь військового міністра, асигнував 340 млн. гривень на місячне утримання Української Галицької Армії¹. Очевидно, на прийняття багатьох названих рішень впливали ті галицькі урядовці, що опинилися в державному апараті УНР після проголошення Акту соборності.

Згідно рішень Трудового конгресу, на якому із 593 депутатів, передбачених виборчим законом, прибуло 400, серед яких 36 репрезентували ЗУНР, до складу Директорії 12 березня 1919 р. увійшов голова парламенту Західної Обл. УНР Є.Петрушевич, хоч у роботі цього органу участі практично не брав, бо знаходився у м. Станіславі — центрі ЗУНР². Крім того, до складу уряду УНР увійшло ряд галицьких політичних діячів. Заступником міністра зовнішніх справ у Кабінеті В.Чехівського став доктор Лонгин Цегельський, який до цього працював державним секретарем внутрішніх справ ЗО УНР. Визначний журналіст і публіцист, відомий галицький адвокат, член Української Національної Ради ЗУНР радикал Осип Назарук очолював управління преси і пропаганди, а націонал-демократ С.Федак обійняв посаду міністра фінансів в уряді С.Остапенка.³

Потреба в кадрах для державного апарату у Наддніпрянській Україні була дуже гострою. Свідомих, по-державному думаючих українців було обмаль. “Була це переважно молода, революційна, соціалізмом напоєна інтелігенція — студенти, вчителі, письменники, — пише Л.Цегельський. — Їх не вистачало навіть на обсаду управи однієї губернії, адміністративного та політичного досвіду в них не було”⁴. “Їх було так мало, що вся ця громадка молодої інтелігенції та напів інтелігенції могла вміститися у двох—трьох евакуаційних поїздах”⁵. Входження галицьких представників до вищих урядових структур Наддніпрянського уряду мало під собою глибокий підтекст і причини. В ЗУНР провідником у здійсненні державної доктрини виступила національно-демократична течія, тоді як у Наддніпрянщині правили бал соціалісти. В обстановці, що склалася, внутрішні взаємовідносини між двома урядами, особливо після переїзду уряду ЗУНР на Велику Україну, ускладнилися. І все це від-

бувалося у руслі домовленостей між УНР та ЗУНР на Трудовому Конгресі про те, що Директорія не буде втручатись в соціально-економічну, а особливо в земельну політику в Галичині, оскільки галичани були дуже занепокоєні лівим курсом Директорії, яка мала “велику похоть до більшовицького режиму і реформ, які тут проводять у практику”⁶.

9 липня 1919 р. було встановлено Міністерство по справах ЗО УНР на чолі з соціал-демократом С.Вітиком, який був членом президії Трудового Конгресу. Згодом, з відставкою кабінету Б.Мартоса, припинило свою діяльність і Міністерство по справах ЗО УНР⁷.

З тактичних міркувань, пише В.Іванис, наддніпрянські соціалісти намагалися не загострювати відносин з галицьким урядом, саме тому у новоствореному 9 квітня 1919 р. у Рівному соціалістичному уряді на чолі з Б.Мартосом, портфель міністра освіти було віддано галицькому радикалові А.Крушельницькому, а міністрами закордонних справ та праці було призначено ще двох галицьких соціал-демократів В.Темницького та Й.Безпалка⁸. Відомий політичний діяч та публіцист 38-річний Й.Безпалко народився на Буковині 1881 р. В 1906—1918 рр. очолював Українську Соціал-Демократичну Партію на Буковині, 1908—1914 і 1918 р. редагував її друкований орган — газету “Борба” в Чернівцях. У 1918 р. — член Української Національної Ради Буковини, а з жовтня 1918 р. — член Української Національної Ради ЗУНР—ЗО УНР. Учасник Трудового Конгресу у Києві в січні 1919 р. З 1920 р. жив в еміграції в Чехословаччині, викладав у Господарській Академії у Подебрадах. Репресований НКВС СРСР у 1947 р. 10 жовтня 1919 р. Й.Безпалко оголосив про свою демісію, яка не була прийнята урядом. Новий міністр праці прибув до Києва з сім’єю, яка складалася з чотирьох осіб, він належав до греко-католицького віросповідання, як власне абсолютна більшість прибулих західних українців.

Директором департаменту загальних справ Міністерства праці з літа 1919 р. служив ще один галичанин — Мирон Кирилович Витошинський. Народився у Збаражі на Тернопільщині у 1885 р. Соціал-демократ Галичини. До 1917 р. служив хорунжим австрійської армії. Був повітовим коміса-

ром у Збаражі, після возз'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з УНР призначений делегатом Українського Червоного Хреста до Варшави. По дорозі до польської столиці 7 листопада 1919 р. заарештований в Тернополі. У тюрмі захворів на плямистий тиф, де і помер 17 січня 1920 р. в тюремній лікарні у 35-річному віці, залишивши сиротами двох малолітніх дітей та дружину. Похований у Збаражі на міському цвинтарі.

Влившись до державних органів УНР, галичани будили й загальноукраїнську політичну свідомість, відстоювали право всього українського народу на самовизначення і політичну незалежність, докладали конкретних зусиль для наповнення Акту соборності реальним змістом. При формуванні керівних органів ЗУНР, зазначалося у доповіді Президента України Л.Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки 1 листопада 1998 року у Львові, брали гору не амбіції — вирішальним критерієм був професіоналізм. Лідери ЗУНР зуміли піднятися заради народу, держави над своїми партійними інтересами, не спокусилися скороминущими кон'юнктурними міркуваннями⁹. Ці критерії у роботі вони намагалися перенести з собою і в держпарат УНР.

Призначення на різноманітні державні посади в УНР західних українців не зменшило розбіжностей між двома урядами, а з часом вони ще більше зростали. Причин на це було багато, головною з яких був східно-західний дуалізм, трудність координувати протипольський і протимосковський fronti¹⁰, але на них ми зупинятися не будемо.

Як свідчать очевидці і учасники цих подій, зокрема П.Христюк, “поза офіційними стосунками, відносини між Галичанами й Наддніпрянцями були цілком добрі. Багацько галицької інтелігенції стало до праці в міністерствах та комісаріатах на провінції. Відносини між галицькими й наддніпрянськими козаками були якнайкращі. Відносини між галицьким військом і населенням (селянством) були також гарні...”¹¹.

Зазначимо лише, що в той час як і з ЗУНР на Велику Україну прибували цивільні та військові урядовці, щоб від-

дати всі свої сили і знання для боротьби за соборну Україну, у Києві панували дещо інші настрої.

Багато хто з вищого керівництва УНР мало вірив у можливість перемоги Директорії вже в січні 1919 р. Зараз важко сказати, чи це була прагматична прозорливість політиків, чи малодушність і неготовність до важкої і тривалої боротьби. Але факт залишається фактом. Наприкінці січня у Києві в українських національних колах панував дуже тривожний настрій. “Ніхто не вірив, що влада Директорії довго вдержиться, згадував згодом Д.Дорошенко, всі сподівалися, що в Києві скоро будуть більшовики. Люди намагалися під будь-яким приводом виїхати за кордон. Відпустки брали люди, які стояли на чолі інституцій або взагалі на відповідальному становищі і які, здавалось би, в такий непевний і тривожний час мусили б сидіти на місці. Особливо це стосувалося військових”¹².

Характерним у цьому відношенні був виступ прем’єра В.С.Чехівського перед дипломатами у січні 1919 р. Передбачаючи майбутню відірваність України від Західних країн Європи і можливу окупацію її більшовиками, прем’єр відверто говорив, що уряд посилає в дипломатичних місіях за кордон українську інтелігенцію, маючи на увазі, з одного боку, “охоронити її од дуже можливої, чи навіть неминучої, загибелі за більшовицького панування, з другого, хотілося використати її інтелектуальні здібності для широкого поставлення на міжнародному терені української справи, усуненої звідти за царату та дуже здіскредитованої в останній час стараннями колишніх російських дипломатів”¹³.

До численних місій, делегацій, комісій, які лаштувалися до виїзду за кордон, пише Д.Дорошенко, дипломатичних, військових, торговельних і всяких інших, — старалися вписатися трохи не всі свідомі українці з дітьми й онуками, з усією своєю родиною до сьомого покоління. Міністерство закордонних справ нагадувало еміграційне чи транспортне бюро, яке тільки те й робило, що видавало паспорти, здобувало валюту, клопоталось за вагони. Так, з Києва виїхало сотні, а може й тисячі української інтелігенції. “Мало знаходилось таких, що не хотіли виїздити й воліли залишитися у столиці України, щоб поділити з нею її долю”¹⁴.

Багатьох відповідальних осіб доводилося розшукувати. 16 квітня 1919 р. Кабінет Народних Міністрів присвятив питанню урядовців, які залишили самочинно свої посади, спеціальне засідання. На доповідь голови кабінету Б. Мартоса уряд прийняв ухвалу, якою зобов'язував всіх урядових та військових осіб без різниці рангу, громадян Наддніпрянської України, що перебували на території Західної Обл. УНР, не пізніше 23 квітня прибути до своїх посад у місця перебування відповідних установ. Особи, які не виконають цієї постанови, говорилося в ухвалі, вважатимуться дезертирами і підлягатимуть відповідальності за законами військового часу, а їхні прізвища, як таких, що залишили Вітчизну у скрутний час, будуть оголошені в часописах для загального відома суспільства. Всі ці особи позбавлялися права займати урядові посади на території УНР. Уряд також прохав Раду Державних Секретарів ЗО УНР довести прийнятту постанову до загального відома і допомогти вищезазначеним особам негайно прибути і приступити до виконання своїх обов'язків¹⁵. Нам важко звичайно давати оцінку мотивам і діям українських урядовців доби УНР і малоприємно цитувати наведені вище документи. Проте історія зберегла і інші свідчення. Перед зайняттям Києва більшовиками у лютому 1919 р. чимало галичан, що перебували на державній службі в УНР, з урядовими установами виїхали не в Галичину, хоч могли зробити це з делегатами Трудового конгресу, які відправлялися спеціальним поїздом додому, а разом із своїми сім'ями у переповнених вагонах евакуювалися до Вінниці, щоб розділити всі труднощі і поневіряння під час подальших багатомісячних переїздів, поневірян, боротьби¹⁶.

Робота по розбудові державного апарату УНР продовжувалася і після залишення Директорією українських теренів. Зокрема Рада Народних Міністрів 16 лютого 1920 р. прийняла постанову про залучення до праці у міністерствах урядовців-галичан, які були прикомандировані до Управління Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки, яке з осені 1919 р. очолював І. Огієнко¹⁷. Згідно названої постанови з 11 березня 1920 р. до Міністерства праці прийшло 7 урядовців, серед яких Стефан Стебель-

ський — радником міністерства, Дмитро Дем'янчук — начальником відділу, Богдан Ковальчук, Антін Савка, Юрій Гургула, Володимир Стечишин — діловодами, Михайло Безпалко — урядовцем для доручень. До Міністерства юстиції прикомандировувалося 5 урядовців, серед яких визначний політичний та громадський діяч Галичини, адвокат, член Президії Головної Української Ради, у 1918—1919 р. член Національної Ради ЗУНР і секретар земельних справ у першому уряді К.Левицького Степан Баран (1879—1953), педагог і громадський діяч, шеф пресового бюро при Начальній Команді УГА у 1918—1919 рр. Іван Герасимович, юрисконсульт Лев Рудницький та ін. У Міністерство здоров'я — Іван Пославський, у Міністерство народного господарства — Зенон Горницький та Роман Савойко, Міністерство преси й пропаганди — майбутній перший голова Організації Відродження України Григорій Герман¹⁸, референт польської і німецької мов Іван Похонський, Іван Карван та ін., у Міністерство внутрішніх справ — начальник відділу Броніслав Янів, та Олександр Зеленецький, у Міністерство пошт і телеграфів — Остап Сіак — директор департаменту, Василь Ільницький, Володимир Харецький, у Мінфін — двадцять вісім урядовців, серед яких — Іван Яремко, Іван Лешків, Михайло та Левко Сенечки, Микола Павлишин, у МЗС — Михайло Шкільник, Дашко Бахнянин та ін., Міністерство земельних справ — Михайло Вовчук, Іван Білятчак, Петро Дідич. Загалом до урядових структур влилися 63 урядовці¹⁹.

Щоб не погіршити проти істини, слід сказати, що не всі урядовці-галичани були кришталево чистими патріотами. Лонгин Цегельський описує епізод, коли під час поїздки до Києва Л.Бачинський впізнав якогось п.Д., який був атаманом постачання армії Директорії, а до 1914 р. відбував покарання у Станіславській тюрмі за кримінальні злочини. Внаслідок революції “різні галицькі авантюристи, що їх у Галичині держали в тіні, на Великій Україні виринали на високих становищах. Із цього приводу не раз були тертя між Галицьким урядом і Директорією чи урядом Петлюри. Галицький уряд не раз мав враження, що придніпрянські революційні міністри просто навмисне фаворизували різну

галицьку половину. Це була нібито “революційна” політика в противенстві до галицької “буржуазної заскорузлості”²⁰.

Представники Західноукраїнської Народної Республіки в державних інституціях УНР демонстрували на практиці приклади реальної боротьби за державність і соборність, невмирущість української державницької ідеї, в умовах катастрофічної нестачі кваліфікованих національних кадрів, вони намагалися внести в роботу держапарату свій посильний внесок, витісняючи з нього дух партійності, соціалістичного доктринерства, ставлячи на перше місце державницькі інтереси, державницьке мислення.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 3305, оп. 1, спр. 9. - Арк. 13.

² Українська революція і державність. - К., 1998. - С. 154.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917 - 1920. - Відень, 1922. - Т. IV. - С. 98.

⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про надії в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. - Нью-Йорк-Філадельфія, 1960. - С. 290.

⁵ Там само. - С. 302.

⁶ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. - Київ, 1993. - С. 269.

⁷ Христюк П. Вказ. праця. - Т. IV. - С. 162.

⁸ Там само. - Т. IV. - С. 123-124.

⁹ Кучма Л. Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України -- Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки 1 листопада 1998 р. // Урядовий кур'єр. - 1998. - 3 листопада.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - Т. 2. - Київ, 1994. - С. 280.

¹¹ Христюк П. Вказ. праця. - Т. IV. - С. 163.

¹² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). - Мюнхен, 1969. - С. 405.

¹³ Лотоцький О. Сторінки минулого. - Нью-Йорк, 1996. - Т. 4. - С. 13-14.

- 14 Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 406.
15 ЦДАВО України. - Ф. 3305, оп. 1, спр.7. - Арк. 19-20.
16 Цегельський Л. Вказ. праця. - С. 303.
17 ЦДАВО України. - Ф. 3305, оп. 1, спр. 6. - Арк. 13-14;
Тіменник З. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) 1882 - 1972:
Життєписно-бібліографічний нарис. - Львів. 1997. - С. 22.
18 Енциклопедія українознавства. Словникова частина. -
Т.1. - Львів, 1993. - С. 375.
19 ЦДАВО України. - Ф. 3305, оп. 1, спр. 6. - Арк. 13-14.
20 Цегельський Л. Вказ. праця. - С. 255.

Скляренко Д.Є.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АКЦІЇ УНР в 1919—1920 рр.

В добу Української революції на території України існували і діяли урядові установи, які представляли інтереси різних прошарків населення — Генеральний секретаріат і Рада Народних міністрів Центральної Ради, уряди гетьмана П.Скоропадського і Директорії УНР, аткож Народний Секретаріат, Раднарком, Всеукрревком. Це надзвичайно ускладнювало обстановку, загострювало до крайніх меж протилежність поглядів на майбутній державний устрій України, її внутрішню і зовнішню політику. У взаємовідносинах з країнами-сусідами залишалися неподоланими проблеми особливого ставлення до незалежності України, неврегульованість територіальних суперечок, прагнення “збирання до купи власних земель” з обох боків.

Спираючись на мовчазну й відкриту підтримку західних держав, Польща використала складну політико-територіальну ситуацію і почала відновлювати східний кордон шляхом захоплення українських, білоруських, литовських земель, які входили до складу Речі Посполитої до її поділів. Внаслідок першої польсько-української війни 1919 р. Польща захопила Східну Галичину, частину Волині та деякі інші райони.

Влітку становище особливо загострилося. Війська Денікіна витіснили частини Червоної армії із значної території України. На Правобережжі влада зосередилася в руках Директорії УНР, уряд якої докладав максимальних зусиль для визнання самостійності України і в цьому зв'язку посилював зовнішньополітичну активність.

В середині 1919 р. у Варшаву прибула надзвичайна місія УНР на чолі з колишнім міністром, приват-доцентом Київського політехнічного інституту П.Пилипчуком. Вона була прийнята вищими керівниками Польщі, в тому числі Ю.Пілухським. У її декларації, переданій польській стороні, йшлося про східний кордон Польщі і ряд інших важливих питань. Водночас набрав нового звучання галицько-наддніпрянський конфлікт. Діячі ЗУНР почали підозрювати С.Петлюру в намірі порозумітися з Варшавою коштом Східної Галичини¹. Це викликало рішучий протест галицьких українців. Уряд УНР змушений був виступити із спеціальною заявою, в якій зазначалося, що місія П.Пилипчука, подаючи декларацію щодо кордонів і перспектив розв'язання аграрних проблем в Україні, порушила свої повноваження і тому відкликається. Ідеї соборності, втілені у січневого (1919 р.) Актові злуки, було завдано руйнівного удару.

В огляді стратегічних і політичних подій на Україні за час від 1 по 15 жовтня, підготовленому МЗС УНР, відзначалося: “Унормування польсько-українських взаємин стало в останньому часі питанням найбільшої актуальності”².

На початку жовтня 1919 р. в Польщу прибула дипломатична місія в новому складі (спочатку в ній було 38, а згодом 62 особи). Очолив її міністр юстиції і закордонних справ УНР А.Лівицький (1879—1954 рр.). Місія заявила полякам, що Б.Курдиновський, що приїздив до Варшави навесні 1919 р., не мав повноважень на підписання “угоди”, остання є листком паперу однієї людини і не має будь-якого значення. Щодо декларації місії П.Пилипчука, то вона була дезавуєвана 28 жовтня 1919 р. В ній зазначалося, що кордони між Україною і Польщею мають встановлюватися за етнографічними принципами. Однак цей крок був перекреслений новою декларацією від 2 грудня 1919 р., яка фактично дублювала декларацію місії П.Пилипчука в найважливішому

територіальному питанні щодо статусу Східної Галичини і Західної Волині. Протест членів делегації — галичан не допоміг і вони вийшли з її складу.

Місія, очолювана А.Лівицьким, мала завданням врегулювання польсько-українських питань, фіксацію їх у вигляді угоди чи договору. “Одно, що стоїть тому на перешкоді, — зазначалося у вказаному вище огляді, — це надто агресивна політика Польщі в Східній Галичині та Волині. Вона мимоволі створює атмосферу, яка перешкоджає улаштуванню добросусідських відносин з Польщею. Тільки радикальна зміна тієї агресивності в формах і принципах на окупування поляками території України, може вивести польсько-українські відносини на правдивий шлях порозуміння і добросусідських відносин”³.

Українські партії (УПСР, УСДРП та ін.), представники яких входили до складу уряду УНР, впродовж 1917 — 1921 рр. мали у своєму складі, в керівних органах окремих діячів, а інколи групи, котрі висловлювали і намагалися проводити особливу, відмінну від урядової, лінію по відношенню до УСРР, Польщі, Радянської Росії. Можна згадати про зусилля групи українських соціал-демократів до порозуміння з Радянською Росією (місія С.Мазуренка 1919 р.), про позицію, яку займав один з лідерів Директорії В.Винниченко. У поляризації зовнішньополітичних підходів слід бачити, зокрема, причини розколу УПСР, виділення з неї організації боротьбістів та проведення ними відмінної тактичної лінії. Восени 1919 р. представники УСДРП та УПСР з допомогою члена президії I конгресу Комінтерну Ф.Платтена вступили в переговори з вищими урядовими і партійними інстанціями РСФРР.

Фрідріх (Франц) Платтен (1883—1942 рр.) — діяч швейцарського і міжнародного робітничого руху, перебуваючи в Кам'янці-Подільському у середині вересня 1919 р., заявив, що готовий виконати побажання українських соціалістів про досягнення порозуміння з Радянською Росією. Невдовзі, 25 жовтня, він повернувся з Москви зі згодою радянського уряду на переговори, які мали бути цілком таємними. Проект військової угоди розроблений у Реввійськраді 12-ої армії, чомусь не був підписаний. “Хто завадив укласти

остаточну угоду з українськими соціалістичними партіями, що творили уряд УНР, — відзначав член ЦК УПСР І.Лизанівський, — котрий у травні—червні 1919 р. обіймав в уряді посаду керуючого пресою і пропагандою (на правах міністра), — і тим чином зліквідувати довге трагічне непорозуміння — мені невідомо”⁴.

Подробиці переговорів можна з’ясувати з доповідної записки помічника державного військового інспектора О.Красовського голові уряду УНР. 2 листопада 1919 р. за наказом уряду та дорученням ЦК партій УСДРП та УПСР до штабу 12-ої радянської армії виїхала делегація з трьох чоловік із завданням погодити питання про укладання тимчасової військової угоди для боротьби з Денікіним, домогтися від штабу допомоги військовою амуніцією, а можливо й очищення частини території, зайнятої радянськими військами. Одночасно, центральні комітети партій дали доручення — розпочати, коли для того будуть підстави, попередні переговори про укладання не тільки військової угоди, а й мирного договору. Делегація отримала умови, опрацьовані обома комітетами, які б, в разі визнання їх більшовиками, послужили їх вихідною точкою. “Як перше, так і друге завдання, було дано нам на підставі тих повідомлень, які привіз Ф.Платтен з Москви, а саме, що у командуючого 12-ою армією О.І.Муралова є постанова ЦК РКП, котрою доручається йому розпочати з нами переговори”⁵.

9 листопада делегація зустрілася у Гомелі з О.І.Мураловим, який отримав від ЦК РКП доручення лише в справі відпрацювання плану боротьби з армією Денікіна, причому головною вимогою була заміна радянських військ на Правобережжі, з тим, щоб свої основні сили вони могли кинути на Київ. (Делегація УНР домогалася протилежного — радянські війська мали б йти в напрямку Сквири, щоб ударити Денікіну в тил — Д.С.). Щодо зброї, то О.І.Муралов заявив, що це питання може вирішити тільки Москва.

З огляду на денікінську загрозу, делегація УНР прийняла рішення їхати до Москви, куди прибула 14 листопада. За дорученням ЦК РКП політичні переговори вів М.Крестинський, але робив це дуже обережно. Рішення, вироблене 1 грудня, полягало в тому, що з делегатами мав їхати пов-

новажний представник ЦК РКП П.Красіков, котрому доручили розпочати “переговори в усій широті”, оскільки прибулих вважали делегацією інформаційного характеру. Це, на нашу думку, дозволяє характеризувати зустрічі як двосторонні консультації, що мали б для обох сторін тільки рекомендаційний характер.

Остаточна відповідь М.Крестинського на поставлені в ході переговорів питання була така: ЦК РКП може визнати УНР і зобов’язатися не втручатися в її внутрішні справи, але не може погодитися на територіальні домагання українців⁶.

Перебування делегації в Москві співпало з оголошенням ЦК РКП тижнем України, протягом якого парторганізації, офіційні установи, яких це торкалося, повинні обговорити українську проблематику, яка б відбила загальний настрій щодо України. На думку делегатів різко розрізнялися три течії: 1) за безумовну окупацію України по мірі звільнення від денікінців; 2) течія, репрезентована Х.Раковським; 3) Україна мусить бути окремою державою, але в певному з’язку з Росією, причому ніякої окупації бути не може, а українські сили мають притягатися не тільки до культурної праці, а й до політичної, з тим, щоб на місцях були місцеві сили, а не надіслані з Москви. На думку учасників бесід у Москві “в головних рисах мала перемогу третя течія”⁷.

3-го грудня до Москви повернувся Ф.Платтен і повідомив, що уряд УНР залишив Кам’янець-Подільський і невідомо де знаходиться. Дізнавшись про це, Г.Чичерін запропонував українським представникам їхати без радянського делегата до Житомира чи Бердичева, звідти зв’язатися з нашим урядом і телеграфно повідомити ЦК РКП куди має виїхати їхній представник”⁸. 9 грудня делегація опинилася в Житомирі, але й тут не дістала інформації, де знаходиться уряд УНР. Зрештою, переговори цієї, як другої (військової) делегації, завершилися безрезультатно.

Залишившись один в складі Директорії, оскільки В.Винниченко вийшов з неї раніше, а А.Макаренко, Ф.Швец та П.Андрієвський виїхали за кордон, С.Петлюра на початку грудня 1919 р. провів нараду у Чорторії (район Любара), на якій було прийнято рішення про ліквідацію регуляр-

ного українського фронту. Рештки армії під командуванням М.Омельяновича-Павленка та Ю.Тютюнника мали продовжувати підпільно-партизанську боротьбу. 6 грудня С.Петлюра залишив українську територію і виїхав до Варшави⁹.

Про необхідність змін зовнішньополітичного спрямування висловлювалися представники українських політичних партій. В лютому 1920 р. в Празі відбулася конференція партійних організацій УПСР за кордоном. Вона проходила в умовах, коли ще жевріла надія на можливість порозуміння між урядом УНР, очолюваним І.Мазепою і Раднаркомом України. М.Грушевський, який відігравав головну роль у роботі конференції, саме тоді розпочав видання журналу “Борітеся — поборете!”, перший номер якого вийшов у вересні 1920 р. “Конференція, — говорилося в резолюції, — закликає центральний комітет і всю партію приложити всі свої впливи до того, що уряд УНР увійшов в договірні відносини з Совітською Росією, щоб УНР, як самостійна радянська республіка, заключила з нею воєнну конвенцію і економічний договір і за її поміччю вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування. Всяке ж орієнтування на імперіалістичну політику Антанти і шукання у неї опори для української державності конференція вважає недопустимим”¹⁰ (стиль документа збережений — Д.С.).

Українське питання посідало в той час особливе місце. Війська Добровольчої Армії Денікіна відкотилися в Крим, був ліквідований Український фронт УНР і більша частина Правобережжя стала радянською. Це активізувало уряди УСРР і РСФРР до розв’язання давно назрілих для них проблем взаємовідносин з Польщею. Глава Польського уряду І.Падеревський у розмові з британським посланником у Варшаві Г.Румбольдом ще в кінці листопада 1919 р. заявляв, що уряд отримав від радянської сторони вигідні мирні пропозиції, задовольняючі оптимальні мрії поляків щодо східних кордонів, але вони не прислухаються до них¹¹. Посланник заявив І.Падеревському, що Польща зробила б величезну помилку, підписавши мир з більшовиками. У середині січня 1920 р. Г.Румбольд телеграфував

Дж. Керзону, що прем'єр-міністр Польщі С. Скульський повідомив його про попередню відповідь більшовикам, в якій говорилося, що Польща не відповість на мирні пропозиції, доки не проконсультується з союзниками і не бажає робити щось в цьому питанні без згоди Антанти¹². Цю думку неодноразово висловлювали й інші керівники польських урядових кіл. 8 лютого міністр закордонних справ С. Патеку у розмові з американським посланником Х. Гібсоном пов'язав можливість відповіді на мирні пропозиції більшовиків з попереднім висловленням державами згоди свого ставлення до них¹³. Це, однак, не завадило МЗС Польщі завершити 11 лютого проект попередніх умов мирних переговорів¹⁴.

6 березня 1920 р. Г. Чичерін надіслав С. Патеку нову радіограму з пропозицією почати переговори про мир. Х. Раковський телеграфував того ж дня С. Патеку: "У своїй радіотелеграмі Польській Республіці від 23 лютого ц.р. радянський уряд України заявив про своє приєднання до мирних пропозицій Російського радянського уряду від 30 січня ц.р. ...Радянський уряд України глибоко жалкує, що відповідь відкладається з дня на день і тим самим відсовується на невизначений термін момент відновлення мирних відносин між українським і польським народами"¹⁵. Наступного дня була отримана відповідь: Польща готова "вступити у переговори, починаючи з 10 квітня. Місцем переговорів польський уряд пропонує м. Борисов. Г. Чичерін, який місяцем раніше познайомив Х. Раковського з планом їх проведення"¹⁶, позитивно оцінив польську відповідь, але висловив ряд зауважень, зокрема щодо місця переговорів. Він запропонував обрати з цією метою одне з міст Естонії¹⁷. Згоду польського уряду він оцінив як черговий дипломатичний маневр, бо йому було добре відомо про переговори з урядом УНР у Варшаві.

8 березня на таємному засіданні польського кабінету С. Патеку ознайомив присутніх із змістом надісланої країнам Антанти ноти з викладеними основами переговорів, які після їх обговорення Кабінет міністрів Польщі схвалив¹⁸.

Польська сторона наполягала на визначеному нею місці переговорів, припиненні військових дій не на всьому

фронти, а лише на окремих ділянках, що створювало необхідний тактичний простір у “торгівлі” з такими непередбачуваними суперниками як Радянська Росія і УСРР. Спеціально створене у Варшаві бюро підготовчих робіт до мирної конференції у найдрібніших деталях зафіксувало вимоги Польщі до РСФРР і УСРР. Вони були сформульовані так, щоб країни, яким вони пред’являються ніби-то цілком розгромлені Польщею. Це відповідним чином відбилося на положеннях, що стосувалися контрибуцій¹⁹. Керуючись ними, польська сторона в ноті С.Патека 7-го квітня рішуче наполягала на їх початку 17 квітня, покладаючи відповідальність, в разі зриву, на радянську сторону.

Отже, кілька місяців відповідального процесу мирного врегулювання були використані польською стороною на погодження своєї позиції з Антантою, регламентацію найважливіших деталей майбутніх переговорів з радянськими республіками, на ведення паралельно переговорів з представниками уряду УНР у Варшаві, другий заключний етап яких почався після перерви 10 березня. 12 березня польська сторона заявила про свої територіальні домагання і можливість майбутнього спільного збройного походу на Україну. 3-го квітня делегація УНР отримала польський проект угоди, а через тиждень відбулося останнє засідання польсько-української конференції.

Відправка польської ноти 27 березня співпала з днем завершення розробки французьким генералом П.-П.Анрісом плану військових операцій польської армії на сході. Польські військовики та їх союзники по-своєму намічали вихід з ситуації, що склалася. Головне в ній — прагнення польських правлячих кіл “виокремити” український національно-державний фактор, спрямувати його вістря проти більшовиків. Це відповідало територіально-політичним планам Польської держави. Військове вирішення проблеми переважило потенційну зовнішньополітичну боротьбу за визнання УНР і врегулювання питання кордонів.

Пошук реальних союзників для продовження боротьби з РСФРР і УСРР за утвердження своєї влади в Україні, врешті-решт, призвів уряд УНР на чолі з С.Петлюрою до підписання в квітні 1920 р. Варшавського договору.

Підписавши 21 — 24 квітня договір, УНР потрапляла у залежність від Польщі, яка використала її нестабільне становище, слабкість військових сил, ряд інших нерозв'язаних проблем. У польських правлячих кіл з'явився шанс — наблизитися до відновлення історичних кордонів від моря до моря і посісти вагоме політичне місце в Східній Європі.

У підписаній в ніч на 22 квітня 1920 р. Я.Домбським і А.Лівицьким політичній конвенції верховною владою УНР визнавалася Директорія на чолі з С.Петлюрою. Підтверджувалося право України на майбутнє державне існування в кордонах, які на півночі, сході і півдні визначаються на основі договорів між УНР і сусідами, що з нею межують. Однак, це не завадило в пункті другому вказати, що вони проходять: від Дністра вздовж р.Збруч, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгрудка, а від Вижгрудка на північ по Кременецьким пагорбам, а потім по лінії на схід від Здолбуново вздовж східних адміністративних кордонів Рівненського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетинку його р.Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла. Що стосується Рівненського, Дубнівського і частини Кременецького повітів, які входять до Польщі, про них малося пізніше укласти більш точну угоду. Ні про ЗУНР, Східну Галичину, інші західноукраїнські землі (західна частина Волині, частина Полісся, Лемківщина, Підляшшя, Посяння і Холмщина) вже не згадувалося.

У наступному пункті йшлося про визнання польським урядом за Україною території на схід від кордону, зазначеного в попередньому пункті, до кордонів Речі Посполитої 1772 р. (тобто до першого поділу), яку вона вже займає або здобуде в Росії збройним чи дипломатичним шляхом²⁰.

Отже, УНР поступалася Польщі величезною територією, яка дорівнювала майже 1/5 площі України. Замість цього С.Петлюра діставав військову підтримку, яку було зафіксовано у таємній конвенції, підписаній 24 квітня 1920 р. Незважаючи на кабальні умови, С.Петлюра високо оцінював підписаний договір. В травні 1920 р. він надіслав на ім'я А.Лівицького листа, в якому говорилося: “Україна визнана як суверенна держава з боку Польської республіки і між

обома укладено політичну і військову конвенції, які створюють нам основу для зміцнення нашої державності і консолідації усіх наших творчих, національних сил для блага республіки. ...Досягнуті нашою місією в Польщі великі придбання ввійдуть в історію як сторінка нової ери нашої, дійсно реального державного життя”²¹.

На практиці Польща не збиралася виконувати жодного з взятих на себе зобов’язань. На території, де опинилися польські війська, вони привласнювали українське майно, запроваджували свою адміністрацію, мову, закони. Українське населення вороже ставилося до встановлюваних ними порядків. “...Поведінка польського “союзника”, що став поводитись на звільненій від більшовиків українській землі як на своїх здобутих теренах, завдячи польські порядки й привертаючи панування польських поміщиків, — оцінював пізніше П.Мірчук, — не тільки викликала повільно ненависті українського населення до такого “союзника”, а й втрату симпатій населення до уряду УНР як такого, що “продає Україну польським панам”. Уряд УНР втратив ґрунт під ногами”²².

7-го серпня 1920 р. у Варшаві УНР в особі А.Лівицького, С.Тимошенка, С.Стемковського, І.Фешенка-Чопівського і представників Кубанського краю І.Білашем, І.Івасюком, П.Сулятицьким підписала договір, яким Кубанський край з Черноморщиною і УНР визнано політично незалежними і суверенними державами, взято зобов’язання підтримувати одна одну в боротьбі за державну незалежність, не укладати договорів чи угод з іншими державами, які будуть спрямовані проти них, а також підписати у найближчому часі військову і морську конвенції²³.

Уряд УНР тривалий час “тримав у тіні” справжню мету підписаного в квітні 1920 р. договору. В обіжнику Міністерства закордонних справ, надісланому главам дипломатичних місій 5 липня 1920 р., за підписом міністра А.Ніковського, говорилося: “Взаємносоюзна угода Української Народної Республіки з Польською Річчю Посполитою заключена на підставах повної рівноправності обох держав, без усякої небудь односторонньої залежності однієї держави від другої...”²⁴.

На другий день після початку наступу польсько-українських військ на Україну, 26 квітня, літак військово-повітряних сил Польщі бомбардував Київ. Вбивство 10-х і поранення 14-ти чоловік викликало негайну відповідь Х.Раковського, який надіслав ноту протесту С.Патеку. В ній, зокрема, зазначалося, що в момент, коли польський уряд запевняє весь світ, що він бажає встановити мирні відносини між польським і українським народами, такі дії можуть лише посилити сумніви у щирості цих намірів і викликати в українського народу підозру в загарбницьких устремліннях Польщі. “Підтверджуючи знову свої мирні наміри, Робітничо-Селянський Уряд енергійно протестує проти дій польського командування, котре систематично зриває спроби, які вживаються урядами Радянської Росії і Радянської України по встановленню нормальних відносин між народами Польщі і народами Росії і України”²⁵.

26 квітня Ю.Пілсудський звернувся “До всіх жителів України”, висловлюючи переконаність в тому, що український народ використає “допомогу” Польської Республіки для здобуття свободи, а після відновлення миру — процвітання²⁶.

Протидією союзу Польщі й УНР стала хвиля протестів з боку УСРР і РСФРР. Відправними пунктами їх звучання ставали звернення, відозви, рішення зборів і мітингів робітників, військовослужбовців в обох республіках. Почала набирати обертів ідея революції в Польщі, її радянизації. Одним з таких документів був маніфест ВЦВК РСФРР від 5 травня 1920 р., який закінчувався закликами: “Геть польський уряд поміщиків і капіталістів! Геть підступну і братовбивчу війну! Хай живе вільна робітнича і селянська Польща!”²⁷.

Г.Чичерін у доповіді на засіданні ВЦВК 17 червня 1920 р. наголошував, що захід прагне “нас задушити і знищити”, використовуючи Польщу як знаряддя боротьби, надаючи їй зброю, спорядження та військових інструкторів²⁸.

У зверненні Раднаркому РСФРР до робітників, селян і всіх чесних громадян Росії та України від 20 липня 1920 р. йшлося про випуск російською та іноземними мовами “Красной книги”, в якій документально зафіксовані “енергійні, чесні і щирі зусилля” Радянської Росії по встановлен-

ню миру з Польщею “хоча б ціною тяжких поступок, а з другого боку, уперте, злісне, хиже прагнення буржуазно-шляхетської Польщі, підбурюваної Антантою”. Раднарком заявляв, що не може “прирікти трудящі маси Росії та України на небезпеку нової війни, де всі зусилля і всі жертви довелось би повторювати спочатку”²⁹.

Антипольська критика з боку конкуруючих між собою сил на українській політичній арені, виступила об'єднуючою рисою їх відозв, зберігаючи ознаки поляризації політичного спектру. “Конкуренти” курсу, який проводив С.Петлюра, мали можливість “підкорегувати” його на свою користь.

Значення Варшавського договору негативно оцінив один з відомих українських діячів — міністр юстиції у 1918 р. професор С.Шелухин. У 1926 р. у Празі вийшла його праця “Варшавський договір між поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 р.”. Він писав, що ставить на меті здійснення юридичного аналізу, вважаючи, що справа істориків — розглядати обставини, за яких він був укладений. “Договір 21 квітня 1920 року, не мавши з правного боку ніякої сили, вже коштує Україні дорого. Вона вже оплатила його своїми інтересами, великими бідами, кров'ю, життям і долею синів свого народу та територією. З того договору Україна нічого доброго для себе не мала та й мати од його не могла і не може...”³⁰.

Положення й умови Варшавського договору не витримали випробувань. Влітку 1920 р. територія УСРР була звільнена від польських і петлюрівських військ. Визнання за Радянською Україною її зовнішньополітичної самостійності відкривало реальні можливості для виходу на міжнародну арену. Свідченням цього стала безпосередня участь її представників у переговорах в Мінську і Ризі і зрештою підписання Ризького мирного договору.

¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 - 1919 рр. - Львів, 1998. - С. 309.

² Українська революція. Документи. 1919-1921. Нью-Йорк. - 1984. - С. 64.

- 3 Там само.
- 4 ДАСБУ. - Спр. 69270 ф.п., т. 12. - Арк. 7.
- 5 ЦДАВО України. - Ф. 3696, оп. 1, спр. 12. - Арк. 7.
- 6 Там само. - Арк. 7 зв.
- 7 Там само.
- 8 Там само. - Арк.8.
- 9 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919-6.V.1920). - Варшава. 1932. - С. VIII.
- 10 Борітеся - поборете! - 1920. - №1. - С. 27.
- 11 Документи и материалы по истории советско-польских отношений (далі - Документи и материалы...). - Т. 2. - С. 375.
- 12 Там само. - С. 481.
- 13 Там само. - С. 509.
- 14 Там само. - С. 521-522.
- 15 ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 1, спр. 772. - Арк. 2.
- 16 ЦДАВО України. - Ф.Р-4, оп. 1, спр. 29.-Арк. 52.
- 17 Там само. - Спр. 718. - Арк. 2.
- 18 Документи материалы... - С. 569-571.
- 19 Там само. - С. 633.
- 20 Документи и материалы... - Т. 2. - С. 660-663.
- 21 ДАСБУ. - Спр. 69270 ф.п., т. 3. - Арк. 88.
- 22 Мірчук П. Українська державність.1917-1920. -Філадельфія, 1967. - С. 360.
- 23 Українська революція. - С. 180.
- 24 Українська революція. (мову оригінала збережено.- Д.С.).
- 25 ЦДАВО України. - Ф.Р-4, оп. 1, спр. 29. - Арк. 17.
- 26 Там само. - Арк.55.
- 27 Там само.-Арк. 49-50.
- 28 Чичерин Г.В. Статті и речи по вопросам международной политики. - М., 1961. - С.147.
- 29 Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917-1923 рр.).-К., 1966. - С. 176.
- 30 Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 року. - Прага, 1926. - С. 4.

Олійник С. В.

ПІДРОЗДИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА НАДДНІПРЯНСЬКІ (1919—1920 рр.)

Поразки Української Галицької Армії у нерівному двобої з польськими військами в першій половині липня 1919 року, з одного боку, та дипломатія С.Петлюри і Є.Петрушевича, з другого, спричинили появу армії ЗОУНР на теренах Наддніпрянської України. 16 липня три корпуси УГА, які нараховували 49800 національно свідомих старшин і стрільців, із значним озброєнням (603 кулемети, 187 гармат) перейшли р.Збруч і опинились на Поділлі¹. Всього ж разом з тилловими частинами, обозами галицьке військо нараховувало близько 80000 чоловік². Завдяки цьому армія УНР отримала велику підтримку у вигляді сильної, боєдатної армії, що надало можливість зберегти українську державність і вирішити ряд важливих воєнно-стратегічних завдань.

Слід зазначити, що ще до переходу УГА через Збруч військам УНР було направлено на допомогу дві бригади — одна залишилась в Гусятині, для охорони залізничної сотні, яка мала будувати залізничний шлях через Збруч, інша, переправившись через річку біля Волочиська, вирушила до Проскурова. Загрожуючи тилам червоних, вона 10 липня зайняла Чорний Острів. В той же час один курінь зав'язав бої за Гусятин. Хоча галичани 13 липня й змушені були відступити до Волочиська, але їхні зусилля були не марними, бо дещо полегшили становище армії УНР³.

По переході на Велику Україну частини 2-го галицького корпусу майже без відпочинку направились в район Дунаєвець на допомогу Запорізькій групі, що відступала під ударами радянських військ⁴.

Отримавши таку суттєву допомогу, керівництво УНР вирішило розгромити більшовиків. Вже 26 липня розпочав-

ся наступ на Проскурів⁵. У цій операції, крім 2-го корпусу УГА, брав участь корпус УСС та Запорізька група⁶. Галичани поступово займали важливі населені пункти, тим самим розширюючи територіальні межі УНР. 29 липня разом з частинами УНР бійці УГА переможно вступили в Проскурів⁷, а уже 1 серпня галицькі бригади оволоділи Летичевим та Меджибіжем⁸. В цих боях було здобуто перші значні воєнні трофеї-бронепотяги “Богунець” та “Комуніст”⁹.

4 серпня, після десятиденного перепочинку, знялися з місця дислокації 1-й та 3-й корпуси. Пасивність групи отамана Тютюнника під Жмеринкою, розформування Січі та повільний рух запорожців на Вінницю змусили штаб Дієвої Армії використати галицькі частини для штурму Жмеринки, щоб забезпечити собі шлях на Вінницю. В ході наступу з'єднання УГА 8 серпня здобули Браїлів¹⁰, а наступного дня разом з наддніпрянцями увійшли в Жмеринку¹¹. 10 серпня об'єднані українські війська оволоділи Вінницею¹².

Тим часом 2-й галицький корпус спільно з корпусом УСС успішно просувався в північному напрямку. Так, зокрема 7 серпня галицька бригада увійшла в Старокостянтинів¹³, проте під тиском переважаючих радянських військ 10 серпня місто було залишено¹⁴.

Розширення району базування українських армій дозволило перейти до загального наступу об'єднаних українських військ на Київ-Одесу. Для цього при Головному Отамані С.Петлюрі було створено 10 серпня штаб об'єднаної української армії¹⁵. Начальником штабу став представник наддніпрянців Юнаків, а галичанин Курманович-квартирмейстером війська¹⁶. Цей штаб одразу ж висунув завдання наступу на Київ трьома ударними групами, не залишаючи без уваги одеського напрямку. Частини УГА, як найбільш боєздатна сила, мали діяти на головному напрямку. Тому середню групу під командуванням генерала А.Кравса склали 1-й та 3-й корпуси УГА і група запорожців. На північному напрямку діяли 2-й корпус УГА та корпус УСС. Ця група під командуванням полковника А.Вольфа мала наступати на Шепетівку-Коростень. Південний напрямок забезпечувала армія УНР. Їй на допомогу було виділено дві галицькі бригади. Очолив цю групу отаман Тютюнник¹⁷.

Об'єднаним українським арміям протистояли 12-а та 14-а радянські армії¹⁸. Незважаючи на значний опір з боку противника, наступ проходив досить успішно.

В той час, як середня група військ підтягувалась на київському напрямку, північна розгорнула свою наступальну операцію. Підрозділи 2-го корпусу 13 серпня оволоділи Острополем, 14 серпня відбили Старокостянтинів¹⁹, 16 серпня здобули Шепетівку (спільно з УСС), Полонне²⁰, 21 серпня — Житомир²¹. Значний внесок в перемогу галицькі частини зробили і на південному напрямку.

Проте основні події широкомасштабного наступу все ж відбувались на київському напрямку. Середня група здобула 14 серпня Літин, 15 — Янів, 16 — Хмільник, Калинівку, 18 — Райгородок²², 19 — Бердичів та Козятин²³, 24 — Фастів²⁴.

Для завершального наступу на Київ, командування армій УНР провело реорганізацію війська. Було створено групу під командуванням Кравса, яка включала в себе 1-й корпус УГА, групу отамана Віметалія (половина 3-го корпусу, повстанці) та корпус запорожців²⁵. В ході боїв група 28 серпня оволоділа Васильковим²⁶, 30 серпня — Святошином та Микulichами²⁷.

Вранці 31 серпня частини УГА і запорожці вступили в Київ. Але в цей же самий день з Лівобережжя до міста увійшли частини денікінського війська під командуванням генерала Бредова, які почали роззброювати українські загони. Сили були нерівні. Крім цього, маючи наказ штабу Головного Отамана С.Петлюри від 23 серпня про уникнення сутичок з денікінцями, українські підрозділи не знали як їм поводитись²⁸. За таких обставин владнати виниклі проблеми було неможливо, і тому генерал А.Кравс змушений був відвести українські війська з Києва на лінію Попільня-Сквира²⁹, а 4 вересня армійська група відступила ще далі, на лінію Бердичів-Козятин³⁰.

На середину вересня українські війська опинились між двома могутніми противниками: з півдня і сходу наступала 40 тис. армія денікінців, з півночі — 20 тис. радянська армія з не обмеженим запасом людського та військового матеріалу³¹.

До середини вересня на денікінському фронті було спокійно, траплялись лише короткі сутички між передовими відділами³². Тому група генерала Кравса вирішує скористатись цим затишшям і дещо допомогти 2-му галицькому корпусу, який поволі відступав перед радянськими військами. Проте допомога не призвела до позитивних змін — 2-й корпус продовжував відступати³³.

Оголосивши війну Денікіну 24 вересня, керівництво УНР потрапило в дуже складне становище, яке погіршувалось епідемією тифу. І все ж, не зважаючи на останню обставину, а також матеріально-технічні, санітарні, харчові проблеми армії, слабку підтримку з боку місцевого населення, УГА продовжувала стояти на захисті УНР.

З початком війни було проведено передислокацію військ. Зокрема, 1-й корпус сконцентровано в районі Козятина, 2-й корпус — в районі Бердичева, 3-й корпус — в районі Погребище-Липовець. Встановлюється розмежувача лінія між УГА та армією УНР — Браїлів-Липовець³⁴.

З кінцем вересня розпочались військові сутички денікінців з 3-м корпусом УГА. В перших числах жовтня денікінці перейшли в наступ проти об'єднаної української армії. Проте галичани, не зважаючи на зазначені труднощі, до 10 жовтня досить успішно протистояли противнику. В цей час наддніпрянська армія під тиском ворога залишає Бершадь і Городище. Щоб якось виправити становище, галичани надали допомогу наддніпрянцям проведенням наступальної операції в районі Дашів-Гранів. Проте наступ виявився невдалим. В зв'язку з скрутним становищем на денікінському фронті, сюди спішно направляють 1-й та 3-й галицькі корпуси. Це, однак, не допомогло — українські армії продовжували відступати. Проте навіть за таких умов галичани завдавали ворогові значних втрат. Разом з тим, вони надавали велику допомогу військам УНР. Зокрема, коли під час загального наступу денікінців з'ясувалося, що наддніпрянці через нестачу сил не можуть успішно оборонятись, галичани взяли на себе додаткову частину фронту. А 20 жовтня, коли виникла загроза на стику двох армій, галичани розпочали контрнаступ, щоб відтягнути на себе більшу частину ворожих сил³⁵. Проте уже 29 жовтня вони перейшли до оборони³⁶.

Поширення епідемії тифу призвело до того, що на початок листопада серед УГА боєздатними залишились лише 7% особового складу³⁷. Армія перетворилась в суцільний лазарет. Найслабший наступ денікінців означав би повне припинення існування армії. Такі обставини змусили командування УГА піти на превентивний крок — підписати в Зятківцях 6 листопада договір з Добровольчою армією про перехід галичан до складу “Збройних сил Півдня Росії”³⁸. Однією з умов угоди було невикористання галицьких підрозділів проти військ УНР³⁹. Проте цей договір галицьке воєнне командування уклало без порозуміння з Директорією і Диктатором, що викликало у них незадоволення. Відбулись зміни у вищому командуванні УГА. Проте Є.Петрушевич, згодом зрозумівши правильність вчинку генерала М.Тарнавського (військовий суд його виправдав), дав згоду на підписання військово-політичної угоди з Добровольчою армією, що і було здійснено 17 листопада⁴⁰.

За умовами договору галицькі підрозділи мали розташовуватись на лінії Козятин-Вінниця-Іллінці-Оратово-Погребисьє. Виконати цю умову через епідемію тифу було важко. Та вже 26 листопада частини 1-го корпусу опинились в північних межах запланованого розташування⁴¹. Отримавши наказ денікінців оволодіти районом Бердичева і захищати його від радянських військ, бригади 1-го корпусу 4 грудня розпочали наступальну операцію⁴². Ця акція виявилась безуспішною, і 23 грудня галичани були зняті з фронту і направлені для прикриття Вінниці⁴³.

Договір з армією Денікіна не був популярним серед стрільців та старшин УГА (хоча денікінці виконали умову про надання медичної допомоги хворим). Так, за почином четаря С.Палія (ад’ютанта М.Тарнавського) було створено “таємну колегію”, як політичний провід війська на противагу Начальній Команді⁴⁴. За ініціативою колегії в зв’язку з хворобою командуючого Микитки на його місце 17 грудня призначається Тарнавський⁴⁵.

Незадоволення галичан реальним станом і їхнє бажання спільно боротись з ворогами привело до того, що вже 15 грудня в Липовці розпочались неофіційні переговори представників обох українських армій про об’єднання під од-

ним командуванням⁴⁶, які призвели до підписання відповідної угоди 24 грудня⁴⁷. Проте здійснити її галичани не мали змоги через важкий стан в армії (тисячі хворих).

Новий 1920 рік галичани розпочали виконанням денікінської директиви від 29 грудня 1919 року про передислокацію в район між Бірзулою та Одесою⁴⁸, проте до місць розташування УГА наближались радянські війська. З цим тепер потрібно було рахуватись. Тому у Вінниці 1 січня було створено Ревком⁴⁹. Комітет на чолі з отаманом Н.Гірняком встановив тісні контакти з Вінницьким комітетом Комуністичної партії (більшовиків) України, який знаходився у підпіллі⁵⁰. В цей час делегація військовослужбовців виїздить до Києва на переговори з урядом Радянської України про майбутнє УГА та Галичини зокрема⁵¹. В результаті цих дій було досягнуто домовленості, що в стратегічному плані УГА підпорядковується РСЧА і припиняє рух на південь. В армії створюється ревком старшин, делегати якого, спільно з членами Вінницького ревкому на зустрічі з радянськими представниками підтвердили свою готовність порвати з Денікіним і влитись в ряди Червоної армії. Але проти таких дій була Начальна Команда на чолі з командуючим О.Микиткою, яка 3 лютого приймає рішення про переправу війська до Румунії через Дністер в районі Тираспіль-Рашків⁵².

У підсумку з'ясувалось, що тільки невеликі частини Команди Етапу та 3-го корпусу готові були перейти на територію Румунії (близько 2000 вояків), а решта вирішила: залишитись в Україні і об'єднатись з більшовиками⁵³.

На початку лютого радянські війська вийшли в район розташування галицьких частин. Відповідно до такого перебігу подій 6 лютого в Бірзулі при штабі 1-го корпусу було створено Начальний Ревком УГА — керівний орган над галицьким військом⁵⁴. Наступного дня цей орган видав наказ, за яким частини УГА, розташовані на схід від Дністра, утворювали Червону УГА (ЧУГА)⁵⁵. Децю пізніше Начальний Ревком призначив тимчасовим начальним вождем ЧУГА підполковника А.Вітошинського, а політкомісаром — Д.Барчука⁵⁶.

Таким чином, в УГА на початок лютого сформувалось два командування: 1) Начальний Ревком, який контакту-

вав з більшовиками; і 2) Начальна Команда — союзник Антанти, яка намагається переправити військо до Румунії.

10 лютого генерали Микитка і Цириц зробили спробу перейти через Дністер до Румунії⁵⁷. Проте їхній план не міг здійснитись через те, що країна розташування вважала небезпечним мати таке збройне формування на своїй території. Тому шлях на Румунію виявився закритим. Того ж дня генерали були заарештовані згідно наказу Ревкому⁵⁸.

Після цих подій 25 лютого у Вінниці відбувся з'їзд галицьких військовиків⁵⁹. На цьому з'їзді було обрано військову раду, яка мала б забезпечувати політичне та військово-керування ЧУГА⁶⁰.

12 лютого в Києві між представниками Ревкому ЧУГА та делегатами 12-ї радянської армії розпочались переговори, в ході яких було вироблено угоду, за якою замість корпусів мали сформуватись три бригади з артилерією та кавалерією. Вони увійшли до складу 44-ї, 48-ї та 58-ї дивізій. ЧУГА отримувала значну автономію. Радянське командування пообіцяло допомогу хворим. За цією угодою галицькі бригади мали бути відправлені, перш за все, на польський фронт⁶¹.

Так як ЧУГА стикувалась ще й з 14-ю армією, то з нею 16 лютого було укладено угоду про передачу майна і стрільців, які знаходились в розташуванні цієї армії⁶².

Згодом галичани змушені були вести бої з денікінською групою генерала Бредова, що пробивалась через їхнє розташування до Польщі⁶³.

Виконуючи умови договору, командування ЧУГА приступило до реорганізації війська. З цією метою до Начальної Команди 27 лютого прибули член Реввійськради 12-ї армії Затонський, призначений тимчасовим командуючим ЧУГА Порайко, помічник командуючого у військових справах Солодуб, в політичних справах Михайлик, начштабу Іванів, політкомісар Пучко і спеціалісти в артилерійській та інтендантській справах⁶⁴. Начальна Команда одразу ж була перейменована в Польовий штаб. Основу 1-ї бригади Червоних Українських січових стрільців склали вояки колишнього 2-го корпусу, 2-ї бригади 1-го корпусу і 3-ї бригади 3-го корпусу⁶⁵.

Реорганізація проходила для старшин і стрільців не безболісно. Було заборонено використовувати тризуб як емблему, виконувати гімн “Ще не вмерла України”, скасовувались звання та відзнаки тощо⁶⁶. Тому чималій кількості галичан такий союз не подобався.

В березні до місця дислокації галичан наблизилась армія генерала Омел'яновича-Павленка, що пробивалась на з'єднання з армією УНР, яка була складовою частиною польського війська. Хоч галичани заявили їм про свою прихильність до них, все ж більшовиків взяв переляк. Радянське командування вирішило негайно вивести галичан з цього району. Починаючи з 17 березня, 1-а бригада (командуючий М.Баран) направлялась в район Чуднова, 2-а бригада (Ю.Головінський) — в район Жмеринки, 3-я бригада (О.Санімір) — в район Вапнярки⁶⁷.

В квітні 1920 року розпочалася радянсько-польська війна. Але проти армії УНР, що наступала разом з поляками, галичани воювати не хотіли. Загітовані Ю.Головінським, беручи за приклад виступ 6 квітня проти радянської влади кінної бригади Ю.Шепаровича⁶⁸, 2-а і 3-я бригади 24 квітня перейшли на бік армії УНР. Проте ці частини були роззброєні поляками і інтерновані в польські табори в Проскурові та Фридлівцях, звідки були переведені в табори на території Галичини⁶⁹. Слід зазначити, що однією з причин роззброєння і інтернування галичан було те, що ще до початку війни підрозділи 3-ї бригади О.Станіміра вступили в бій з поляками і тим самим зберегли від розгрому радянські частини⁷⁰, а частина підрозділів 1-ї бригади разом з радянськими військами робила спроби безуспішних атак на польські з'єднання⁷¹. Радянське командування, незадоволене вчинком галичан, вирішило ліквідувати рештки їх армії. Так, зокрема, 25-26 квітня на станції Вапнярка було знищено великий відділ УГА, а ті, хто залишились в живих, потрапили до радянського полону⁷². В ході наступу військ УНР на початку травня було знищено значну частину 14-ї радянської армії, проте це не врятувало рештки УГА, частина якої була ліквідована радянським військом, і інша — польським⁷³. Отже, на початку травня 1920 року УГА, як окрема військово-політична одиниця перестала існувати.

За період перебування на Великій Україні УГА, крім піхотних підрозділів, кінноти та артилерії, мала у своєму складі повітряний флот (летунська бригада), санітарну та ветеринарну служби. В галицьких частинах діяли служби зв'язку, розвідувальний відділ, при якому знаходилось Бюро Пропаганди. Останнє наприкінці 1919 р. було виведено як самостійну одиницю під назвою Пресова Квартира. Велике значення серед допоміжних служб належало технічним військам. До допоміжних служб відносились також польова жандармерія та створена при Начальній Команді головна станція польової пошти. Проблемами продовольчого, господарського та військово-технічного постачання займалася Начальна Інтендатура, як відділ Команди Етапу (тилової служби). По переході на сторону радянських військ всі ці служби зазнали змін відповідно до штатів Червоної армії⁷⁴.

Галицькі підрозділи на Великій Україні виступали не лише як військово-політичний чинник, вони також проводили активну культурно-просвітницьку та пропагандистську діяльність. Найбільш яскравим прикладом цього може бути діяльність створеного ними в Дунаєвцях освітнього гуртка, що поширив свою роботу на всю волость. Управа гуртка проводила культурно-просвітницьку роботу при взаємодії місцевих просвітян⁷⁵.

За період перебування на Наддніпрянщині галичани мали досить своєрідні стосунки з місцевим населенням. По переході Збруча їх зустріли досить вороже. Траплялись навіть збройні сутички. В уявленні наддніпрянців галичани — це “австріяки” (австрійська форма, дещо відмінна говірка)⁷⁶. Така ситуація призвела до того, що Головний Отаман С.Петлюра змушений був видати наказ про покарання тих осіб, які виступали зі зброєю проти галичан⁷⁷. З початком наступальних операцій взаємини значно покращились⁷⁸. Місцеве населення відзначало культурну поведінку стрільців. Міста просили до себе галицькі залоги. Солдати легко знаходили по селах помешкання і харчування⁷⁹. З переходом УГА на сторону Добровольчої армії ситуація змінилась. В січні 1920 р. було декілька випадків збройних сутичок⁸⁰. Подальша трансформація УГА в ЧУГА знов призвела до змін у цих взаєминах. Так, весною, зважаючи на

вороже ставлення місцевого населення до радянських військ, галичанам виявлялась прихильність⁸¹.

Таким чином, трагічна доля Української Галицької Армії була тісно пов'язана з встановленням незалежності України. Військовики УГА, не шкодуючи свого життя, боролися за розбудову Української Народної Республіки, але подальший перебіг подій виявився сильнішим, ніж жертвність воїнів.

¹ Гордієнко В. Українська Галицька Армія. - Львів, 1991. - С. 65.

² Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. - Мюнхен, 1958. - С. 140.

³ Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. - К.: Україна, 1995. - С. 98-99.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 2188, оп. 1, спр. 58. - Арк. 168; Денник Начальної Команди УГА // Літопис Червоної Калини: Історико-краєзнавчий часопис (далі - Денник Начальної Команди // ЛЧК). - 1991. - Ч. 4. - С. 11-12.

⁵ Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С.12.

⁶ Там само.

⁷ ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 1, спр. 139. - Арк. 1.

⁸ Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 13.

⁹ ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 18. - Арк. 8; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 13.

¹⁰ ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 27; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 13.

¹¹ ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 8; Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. - Ч. 3. - Львів, 1921. - С. 77.

¹² ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 9; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 14.

¹³ ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 1; Капустянський М. Вказ. праця. - С. 77; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 13.

¹⁴ Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 14.

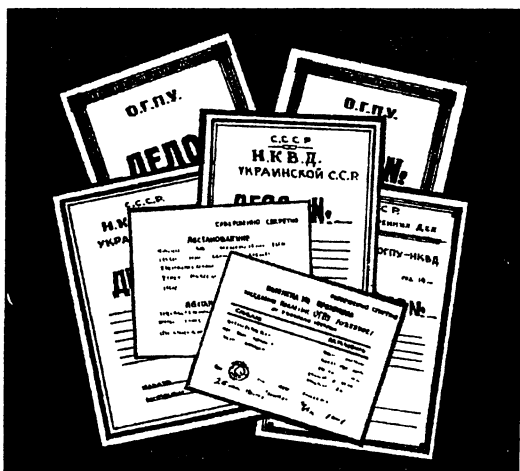
¹⁵ ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 18. - Арк. 9; Станімір О. Моя участь у Визвольних змаганнях 1917-1920. - Торонто. - С. 164.

- 16 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 18. - Арк. 9.
- 17 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 14; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). - Вид. 4-е, змінене і доповн. (Далі - Історія українського війська). - Львів: Світ, 1992. - С. 551; Шанковський Л. Вказ. праця. - С. 147-148.
- 18 Шанковський Л. Вказ. праця. - С. 143; Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 67.
- 19 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 22; Капустянський М. Вказ. праця. - С. 96.
- 20 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 31; Капустянський М. Вказ. праця. - С. 96-97.
- 21 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 58; Капустянський М. Вказ. праця. - С. 96-97; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 5. - С. 2.
- 22 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 49; Капустянський М. Вказ. праця. - С. 98; Доценко О. Літопис української революції. - Т. II. - Кн. 4. - К.-Львів, 1923. - С. 33; Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 67.
- 23 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3, спр. 29. - Арк. 49-50; Доценко О. Вказ. праця. - С. 33; Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 68.
- 24 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 3; Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 67.
- 25 Кравс А. За українську справу. Спомини III корпусу УГА після переходу за Збруч. - Львів, 1937. - С. 33.
- 26 Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 68.
- 27 Там само.
- 28 Кравс А. Вказ. праця. - С. 35-54; Шанковський Л. Вказ. праця. - С. 166-170.
- 29 Станімір О. Вказ. праця. - С. 160; Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 68.
- 30 Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 68.
- 31 Удовиченко О. Вказ. праця. - С. 132.
- 32 Денник Начальної Команди. - 1991. - Ч. 6. - С. 3.
- 33 Там само. - С. 2-3.
- 34 Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 69.
- 35 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 119. - Арк. 5.
- 36 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 1. - С. 13.
- 37 Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 69.
- 38 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 5. - Арк. 1.
- 39 Там само.
- 40 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 2-3. - С. 14-15.

- 41 Там само // ЛЧК. - 1992. - Ч. 4-5. - С. 22.
- 42 Там само. - С. 24.
- 43 Там само. - С. 28.
- 44 Гордієнко В. Вказ. праця. - С. 70.
- 45 Там само.
- 46 Тютюнник Ю. Зимовий похід. 1919-1920. - Нью-Йорк, 1966. - С. 32.
- 47 ЦДАВО України. - Ф. 1429, оп. 2, спр. 1. - Арк. 47; Тютюнник Ю. Вказ. праця. - С. 32.
- 48 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 6-7. - С. 28.
- 49 Тютюнник Ю. Вказ. праця. - С. 46-47
- 50 Бережинський В.Г. Червона Українська Галицька Армія (Академія Збройних сил України). - К., 1997. - С. 1.
- 51 Там само.
- 52 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 10-11; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 8-9. - С. 16-17; Легкий З. Терновий вінок Осипа Микитки // Літопис Червоної Калини: історико-краєзнавчий часопис. - 1993. - Ч. 1-3. - С. 25.
- 53 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 11; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 8-9. - С. 16-17; Легкий З. Вказ. праця. - С. 25.
- 54 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 11; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 8-9. - С. 18; Легкий З. Вказ. праця. - С. 25.
- 55 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 11; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 8-9. - С. 19; Легкий З. Вказ. праця. - С. 25.
- 56 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 14; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 8-9. - С. 20.
- 57 Там само.
- 58 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 13; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 8-9. - С. 20; Легкий З. Вказ. праця. - С. 25; Бережинський В.Г. Вказ. праця. - С. 3.
- 59 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 13; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 10-12. - С. 13.
- 60 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 10-12. - С. 13.
- 61 ЦДАВО України. - Ф. 2188, оп. 2, спр. 43. - Арк. 13; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 10-12. - С. 13-14; Шухевич С. Спомини з УГА (1918-1920). - Львів, 1929. - Ч. 4. - С. 92-97.
- 62 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1992. - Ч. 10-12. - С. 14.
- 63 Там само.

- 64 Там само. - С. 16-17.
- 65 Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. - Львів, 1991. - С. 157-158.
- 66 Там само. - С. 19.
- 67 Там само. - С. 21-23; Історія українського війська. - С. 568.
- 68 Шанковський Л. Вказ. праця. - С. 181.
- 69 Історія українського війська. - С. 586.
- 70 Станімір О. Вказ. праця. - С. 140.
- 71 Дівнич А. Кінець УСС // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1925 рік. - Львів-Київ, 1924. - С. 124.
- 72 Тютюнник Ю. Вказ. праця. - С. 66.
- 73 Там само; Бережинський В.Г. Вказ. праця. - С. 15-17.
- 74 Олійник С.В. Організаційна структура УГА на території Наддніпрянської України // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. - Кам'янець-Подільський, 1997. - Т. 1(3). - С. 305-308.
- 75 Олійник С.В. Підрозділи Української Галицької Армії на Дунаєвеччині (липень-вересень 1919 року) // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали наукової краєзнавчої конференції. - К., 1997. - С. 73-74.
- 76 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 4. - С. 12; Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. - К., 1993. - С. 303.
- 77 Нова Україна. - 1919. - 5 серпня.
- 78 Трудова громада. - 1919. - 24 липня; Останні новини. - 1919. - 5 серпня; Трудова громада. - 1919. - 14 серпня; Визволення. - 1919. - 15 серпня; Український козак. - 1919. - 19 серпня; Трудова громада. - 1919. - 21 серпня; Селянська громада. - 1919. - 14 вересня.
- 80 Шухевич С. Вказ. праця. - Ч. 3. - С. 31; Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 5. - С. 2.
- 81 Денник Начальної Команди // ЛЧК. - 1991. - Ч. 6-7. - С. 35; Станімір О. Вказ. праця. - С. 124.
- 82 Шухевич С. Вказ. праця. - С. 4. - С. 148; Бережинський В.Г. Вказ. праця. - С. 8; Шанковський Л. Вказ. праця. - С. 189.

ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

ІДЕОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (1917—1920 рр.)

Рішучий наступ на передову українську інтелігенцію, ліквідація або реорганізація численних наукових установ, освітніх закладів, національно-культурних осередків, політична цензура в усіх сферах духовного життя супроводжувались жорсткими каральними заходами щодо наукових, творчих працівників — від створення несприятливих умов для праці, перманентних чисток до засудження в судовому або позасудовому порядку, вислання за межі Батьківщини.

Подібні заходи повністю відображали позицію керівництва більшовицької партії, яке вбачало в насиллі незмінну і необхідну умову просування вперед. “Ми до і після Жовтневої революції, — відзначав у своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. В.І.Ленін, — стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства, що всякі скарги і нарікання, які ми чуємо від безпартійної дрібно-буржуазної інтелігенції, являють собою тільки реакцію... Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги. Без революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів. А з другого боку, революційне насильство не може не проявлятися і щодо хитких, невитриманих елементів самої трудячої маси”¹.

Формуючи своє ставлення до інтелігенції, вище політичне керівництво Радянської Росії і повністю підпорядковані їйому владні структури Радянської України, розглядали її якщо не з відверто ворожих позицій, то характеризували визнаних фахівців своєї справи як “неблагодійний хиткий елемент”, здатний “метушитися” між різними політичними партіями і силами.

Не маючи змоги на перших порах реально відмовитися від знань та досвіду старої інтелігенції, тісно зв'язаних з нею національно-свідомих кіл нової, народженої Жовтнем інтелігенції, РКП(б)—КП(б)У то обирали тактику загравання з ними, то штучно створювали атмосферу страху, спрямовану на упокорення незгодних. Ці кроки вищого політичного керівництва найнегативнішим чином відбилися на суспільній свідомості, значною мірою принизили місце та роль інтелігенції, стали підґрунтям для зародження бездуховності і безкультур'я, що протягом більш як сімдесят років панували на теренах першої в світі соціалістичної держави.

Перемога Жовтневої революції та розв'язана нею братовбивча громадянська війна вже на перших порах довели несумісність ідеї побудови “найгуманнішого суспільства” з реальною практикою духовного і фізичного насилля, яке панувало в усіх сферах життя першої в світі соціалістичної держави впродовж більш як семи десятиріч. Звичайно, на різних історичних етапах насильство набувало притаманних для того чи іншого часу форм. Подекуди воно виступало у вигляді розчохленого багнета, а інколи сором'язливо прикривалося ідеями лібералізації. Однак від цього не змінювалась його суть, спрямована на придушення особистості, перетворення її на “коліщатко і гвинтик” тоталітарної системи.

Диктатура пролетаріату, поступово трансформована в диктатуру єдиної партії, вже в своєму генетичному коді первісно передбачала насилля як засіб досягнення політичних і економічних цілей. Останнього зовсім не приховував В.І.Ленін; який без тіні сумніву стверджував, що: “...наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається”². Йому вторив М.Бухарін: “...Пролетарський примус в усіх своїх формах, розпочинаючи з розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю є, як парадоксально це не звучить, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи...”³. Характерно, що останнє твердження дістало особливо схвальну оцінку Леніна в конспекті книги свого сподвижника по партії “Економіка

перехідного періоду”. Отже, за Леніним і іншими ідеологами більшовизму висунуті і обґрунтовані ними цілі виправдували всі можливі і навіть безпрецедентні засоби.

Іншої точки зору дотримувалась вихована на гуманістичних позиціях російська і українська інтелігенція, яка вбачала в нескінченних потоках крові велику трагедію своєї країни і народу. Як з гиркотою зазначав Ф.І.Шаляпін, “...всі “медалі” повернулися в російській дійсності своєю зворотною стороною..., будівництво набуло форми суцільного руйнування і “любов до майбутнього людства” вилася в ненависть і тортури для сучасників”⁴. Співак з світовим ім’ям, як і тисячі інших представників інтелігенції, не сприйняв Жовтневої революції, оскільки вбачав в ній не вихід з скрутного становища, в якому опинилася його Батьківщина, а шлях, що неоднозначно веде в безодню.

Великий гуманіст нашої епохи, письменник В.Г.Короленко, який мужньо підніс свій голос на захист скривджених у справі Бейліса, в своєму листі до наркома освіти РСФРР А.В.Луначарського писав: “Не кажіть, що “революція має свої закони”. Були, звичайно, вибухи пристрастей революційного натовпу, які обагрjali кров’ю навіть ХІХ століття, але це були спалахи стихійної, а не систематизованої люті. І вони надовго залишились (як розстріли заручників комунарами) кривавими маяками, що викликали не лише лицемірне обурення версальців, які перевершили в жорстокості комунарів, але й самих робітників та їх друзів... Надовго це кидало затьмарюючу та заглушуючу тінь й на сам соціалістичний дух”⁵.

Зрозуміло, що більшовицька влада не хотіла постати перед цивілізованим світом у вигляді проповідника насильства і терору, тому одним з перших документів, прийнятих ІІ Всеросійським з’їздом Рад був Декрет про відміну, запровадженій на фронтах урядом Керенського, смертної кари. Однак, вже через два місяці вона була фактично відновлена. В оголошенні Раднаркому від 18 січня 1918 р. “Про створення батальйонів для риття окопів з складу буржуазного класу чоловіків і жінок під наглядом червоногвардійців” вказувалось на можливість “розстрілу на місці злочину” контрреволюційних агітаторів, що чинили різного роду опір.

У відповідності з новими вимогами, з ініціативи радянського уряду поступово формувалася відповідна система каральних органів. Зокрема, вже 21 листопада 1917 р. при Петроградському військово-революційному комітеті (ВРК) запрацювала зніщювана Ф.Е.Дзержинським Комісія по боротьбі з контрреволюцією у складі М.Скрипника, І.Флярівського, Г.Благонравова, А.Галкіна, В.Трифонов та інших. Слідчо-юридичні органи по боротьбі з контрреволюцією створювались також і при місцевих військово-революційних комітетах⁶.

“Вихватками” буржуазії займався також Комітет по боротьбі з погромами і контрреволюцією, т.зв. “75 кімната Смольного”, який очолював В.Д.Бонч-Бруєвич⁷. Останній пізніше не раз пригадував численні вдало проведені у Петрограді операції⁸.

Новий етап у здійсненні каральної політики, в т.ч. і проти інтелігенції, пов'язаний з організацією та діяльністю ВНК (Всеросійської надзвичайної комісії), створеної у відповідності з постановою Раднаркому РСФРР від 7 грудня 1917 року.

Надзвичайна комісія поділялася на такі основні відділи: інформаційний; по організації боротьби з контрреволюцією на місцях, а також підрозділ, що здійснював всю оперативну роботу.

Постанова Раднаркому від 7 грудня 1917 р. звертала особливу увагу новоутвореного органу на необхідність подолання “саботажу” буржуазії, конституційних демократів, правих соціалістів-революціонерів, інших “контрреволюційних елементів”. Тут же визначалися і можливі для цього заходи — конфіскація, виселення, позбавлення карток, опублікування списку ворогів народу тощо⁹.

Однією з першочергових акцій Всеросійської надзвичайної комісії стали масові репресивні заходи проти інтелігенції, обумовлені Декретом РНК РСФРР від 28 листопада (11 грудня) 1917 р. “Про арешт вождів громадянської війни проти революції”, підписаним головою РНК В.І.Леніним, наркомом М.Авіловим, П.Стучкою, В.Менжинським, Й.Сталіним, Г.Петровським, А.Шліхтером, керуючим справами РНК В.Бонч-Бруєвичем, секретарем РНК М.Горбу-

новим¹⁰. Останній спрямовувався в першу чергу проти партії конституційних демократів, яка мала особливо великий вплив серед інтелігенції.

Керуючись Декретом від 28 листопада (11 грудня) 1917 р., органи ВНК в кінці 1917 — на початку 1918 рр. заарештували декілька десятків найбільш активних діячів партії кадетів, в т.ч. членів Центрального комітету. Причому не обійшлося без кровопролиття. В ніч з 6 на 7 січня 1918 р. в Маріїнській лікарні Петрограду були вбиті кадети А.Шингарьов та Ф.Кокошкін. Як свідчили служителі лікарні, вбивство було здійснено кількома військовими в матроській формі¹¹. Більшовики, особисто В.І.Ленін, намагалися відмежуватися від цього злочину, прагнули представити його актом збудженої революційної маси. На нашу думку, саме вони своїми політичними рішеннями скеровували руку вбивць.

Масові операції по вилученню кадетів проводились і в наступні роки. Причому, в лабети Надзвичайної комісії потрапляли не лише керівні діячі цієї політичної партії, а й рядові члени, представники наукової і творчої інтелігенції, відомі на весь світ вчені і діячі культури. Широке невдоволення самих різноманітних кіл викликав арешт петроградських вчених, які раніше входили до партії конституційних демократів. Своє обурення радянському урядові висловив президент Військово-медичної академії, видатний вчений-анатом В.Тонков.

В кампанію протесту проти незаконних арештів вчених включився і близький до більшовицького керівництва письменник М.Горький. В своєму листі до Ф.Дзержинського від 6 жовтня 1919 р. він писав: "...Я дивлюсь на ці арешти як на варварство, як на винищення кращого мозку країни і заявляю в кінці листа, що Радянська влада викликає у мене вороже ставлення до неї"¹².

Звернення М.Горького до Ф.Дзержинського, Г.Зінов'єва, В.Леніна на той період відіграло свою позитивну роль. Політбюро ЦК РКП(б), взявши до уваги заяви Л.Каменєва, А.Луначарського та М.Горького, доручило комісії у складі Ф.Дзержинського, М.Бухаріна та Л.Каменєва переглянути списки заарештованих¹³.

В.І.Ленін пішов назустріч М.Горькому, всіляко сприяв звільненню заарештованих вчених, але тут же зауважив, що "...загалом міра арешту кадетської (і колокадетської) публіки була необхідна і правильна"¹⁴.

Не можна не помітити і справжніх причин арешту членів т.з. "Спілки захисту Установчих зборів", меншовиків І.Церетелі, В.Чернова, Ф.Дана, Л.Брамсона, А.Гоца та ін. (всього 12 осіб), які нібито готували контрреволюційний переворот у Петрограді, повалення радянського уряду, арешт і вбивство Леніна¹⁵. Весь подальший перебіг подій яскраво засвідчив, що це була заздалегідь спланована акція, спрямована проти Установчих зборів і найбільш послідовних їх прихильників. Логічним підтвердженням висловленої думки стала постанова ВЦВК від 6 січня 1918 р., санкціонована пізніше III Всеросійським з'їздом Рад.

Здійснюючи масові каральні акції, органи ВНК нерідко спрямовували їх і проти українських громадян, які, об'єднавшись в громади у Москві і Петербурзі, прагнули зберегти свою національну самобутність, широко пропагували серед росіян досягнення української культури. Чимало українців, намагаючись зберегти своє життя, залишали великі адміністративні центри і подавались в провінцію. Таким чином був змушений переїхати з Москви до Криму відомий діяч української громади, дослідник мистецької спадщини Т.Г.Шевченка, майбутній академік Всеукраїнської академії наук О.П.Новицький¹⁶.

Питання порушення прав і свобод українських громадян на території Російської Федерації неодноразово ставив уряд Центральної Ради. На дипломатичному рівні порушував його і уряд гетьмана Скоропадського. Відповідаючи на ці звернення, в своїй ноті нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін та завідуючий Українським відділенням НКЗС Г.Лапчинський від 13 жовтня 1918 р. вказували, що "громадяни іноземних держав і областей, що відійшли від Росії на підставі Брестського і додаткового договорів, підлягають за участь в контрреволюційному русі, спекуляції, як і за всі інші дії, здійснені проти законів Радянської республіки, однаковій з російськими громадянами відповідальності"¹⁷.

Перебіг громадянської війни на території України, наступ радянських військ, встановлення більшовицької влади в окремих її регіонах означали для українського народу нову хвилю репресій. Поступово в практику діяльності різноманітних надзвичайних органів, військових частин входили позасудові репресії, доцільність і своєчасність яких була обґрунтована у ленінському декреті від 21 лютого 1918 р. В ньому, серед іншого, говорилося: “Ворожі агенти, спекулянти, громили, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину”¹⁸.

Заради справедливості потрібно відзначити, що законодавче або нормативне обґрунтування позасудових репресій не мало такої вже ваги, оскільки останні без будь-яких перешкод здійснювались як на території Росії, так і України. Це, зокрема, довів командуючий радянськими військами Муравйов, який 26 січня 1918 р. окупував Київ.

Після галасливих заяв про необхідність встановлення порядку і спокою, рішучого припинення погромів він активно взявся за викорінення “непролетарського елементу”. Проти справжньої вакханалії, розпочатої Муравйовим у Києві, навіть була змушена виступити Київська Рада робітничих і солдатських депутатів, яка в своїй заяві рішуче засудила самосуди над полоненим ворогом, які “плямують славу перемогу пролетаріату”. Як відзначалося в заяві, “Київська Рада робітничих і солдатських депутатів зобов’язує Виконавчий комітет і Військово-революційний комітет вжити найрішучіших заходів для припинення самосудів і вимагає, щоб всі без виключення заарештовані передавались до суду військового трибуналу”¹⁹.

Як виявилось, каральні акції Муравйова стали лише провісниками тієї хвилі безжалісних незаконних репресій, які здійснювались радянським керівництвом під гаслом “червоного терору”.

В історичній літературі і публіцистиці останнім часом простежується думка про те, що “великий терор” 30-х рр. бере свій початок з оголошеного більшовиками у вересні 1918 р. “червоного терору”. Погодитись з нею, значить, залишити поза увагою масові незаконні репресії громадян, в першу чергу, громадян непролетарського походження в кін-

ці 1917 — першій половині 1918 рр. На наш погляд, ближче до істини був І.Штейнберг, який вважав вищеозначений відрізок часу періодом “фактичного, хоча і неофіційного терору”²⁰.

Восени ж 1918 р., відкинувши будь-які умовності, радянське керівництво звело масовий терор на рівень державної політики.

Вже 31 серпня ВЦВК у повідомленні про замах на В.І.Леніна закликав трудящих до справжньої війни проти контрреволюції і оголосив, що на замах, спрямовані проти вождів, “робітничий клас відповість ще більшим згуртуванням своїх сил, відповість нещадним масовим терором проти всіх ворогів революції”²¹. 2 вересня 1918 р. ВЦВК за пропозицією Я.Свердлова схвалив резолюцію, в якій говорилося: “На білий терор ворогів робітничо-селянської влади робітники і селяни дадуть відповідь масовим червоним терором проти буржуазії і її агентів”²².

Не забарилася відгукнутися на ці події і Всеросійська надзвичайна комісія, яка виклала свою позицію в заяві від 31 вересня 1918 р.: “Злочинна авантюра соціалістів-революціонерів, білогвардійців і всіх інших лжесоціалістів змушує нас на злочинні задуми ворогів робітничого класу відповідати масовим терором”²³. Таким чином, машина жорсткого, майже незрозумілого з точки зору людської свідомості терору, починала набирати свої оберти.

5 вересня 1918 р. Раднарком РСФРР, заслухавши доповідь Ф.Дзержинського, прийняв за підписами наркома юстиції Д.Курського та керуючого справами РНК В.Бонч-Бруевича відому постанову “Про червоний терор”. В ній, зокрема, говорилося: “Рада Народних Комісарів, заслухавши доповідь голови Всеросійської комісії по боротьбі з контрреволюцією... про діяльність такої комісії, знаходить, що за даної ситуації забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю..., що необхідно звільнити Радянську республіку від класових ворогів шляхом ізолювання їх в концентраційних таборах*, що підлягають розстрілу всі особи, причет-

* Концентраційні табори для військовополонених існували в Росії ще за часів царизму. З перших місяців Радянської влади вони стали використовуватись для політичних в'язнів.

ні до білогвардійських організацій змов і заколотів, що необхідно опублікувати імена всіх розстріляних, а також підстави застосування до них цієї міри”²⁴.

Останнім часом і в літературі, і в самих різноманітних аудиторіях дебатуються питання щодо особистої причетності В.І.Леніна до “червоного терору”, його власного ставлення до насильництва. Подібні дискусії здаються нам безпредметними. Достатньо переглянути повне зібрання лєнінських творів, щоб переконатися, наскільки часто зустрічаються в ньому слова “заарештувати”, “розстріляти”, “придушити”, “розправитися”.

Так, влітку 1918 р., довідавшись про загибель чекістки П.Путилової, що здійснювала реквізиції у монастирях Розуваєвського повіту Пензенської губернії і викликала своїми нетактовними діями обурення місцевого населення, Ленін рішуче вимагав суворого покарання представників різних політичних партій — лівих та правих есерів, меншовиків тощо.

В іншому випадку, у зв’язку з селянським виступом в тій же Пензенській губернії в серпні 1918 р. голова Раднаркому телеграфував: “Провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів і білогвардійців”²⁵.

Очевидно, не потребує коментарів і лист В.І.Леніна Г.Зінов’єву, М.Лашевичу та іншим членам ЦК РКП(б) з приводу вбивства 20 червня 1918 р. члена Петроградського комітету РКП(б), комісара у справах друку, пропаганди та агітації В.Володарського* : “Тов. Зінов’єв! Тільки сьогодні ми почули в ЦК, що в Пітері робітники хотіли відповісти на вбивство Володарського масовим терором і що ви (не Ви особисто, а пітерські цекісти або пекісти) стримали. Протестую рішуче! Ми компрометуємо себе: погрожуємо навіть в резолюціях Ради депутатів масовим терором, а як до діла, гальмуємо революційну ініціативу мас, цілком правильну. Це не-мож-ли-во!

Терористи вважатимуть нас ганчірками. Час архівоєнний. Треба заохочувати енергію і масовидність терору проти контрреволюціонерів, і особливо в Пітері, приклад якого вирішує. Привіт!”²⁶.

Висвітлюючи позицію Леніна, не можна також забувати, що саме він, а не хто інший, вимагав створювати трійки для

безпощадної розправи з білогвардійцями, наказував кидати підозрюваних до концентраційних таборів, терміново відкритих поблизу того чи іншого населеного пункту²⁷. Саме він був ініціатором організації першого великого політичного концентраційного табору на Соловках²⁸.

Засновник першої в світі соціалістичної держави постійно опікувався питаннями виховання керівника “нового типу”, послідовного провідника в житті ідей насильства. Як помітив М.О.Бердяєв, “виник новий тип мілітаризованої людини. На відміну від старого типу інтелігента він гладенько поголений, підтягнений, з твердою і стрімкою ходою, він має вигляд завойовника, він не перебирає засобів і завжди готовий до насильства, він захоплений волею до влади і могутності, він пробивається в перші ряди, він бажає бути не тільки руйнівником, але й будівником і організатором”²⁹.

Таким чином, дискусії щодо ленінського гуманізму не витримують ніякої критики. Хоча, звичайно, не можна не погодитись з доктором історичних наук Ю.О.Курносим, який твердить, що Ленін, розуміючи мрзєнну сутність терору, масових вбивств негідних новій владі людей, усвідомлюючи всю жахливість чинимого, прагнув затушувати причетність — і свою, і вищого політичного керівництва країни до страшних і безглузких злочинів³⁰.

Одним з таких злочинів став наказ наркома внутрішніх справ РСФРР Г.Петровського про заручників, кожен рядок якого сповнений виняткової жорстокості: “Вбивство Володарського, вбивство Урицького, замах на вбивство голови Ради Народних Комісарів Володимира Ілліча Леніна, масові, десятками тисяч розстріли наших товаришів у Фінляндії, на Україні і, нарешті, на Дону і в Чехо-Словачії, постійно викриті заколоти в тилу наших армій, відкриваємі зізнання правих есерів та іншої контрреволюційної сволоти в цих заколотах, і в той же час, мізерна кількість серйозних репресій і масових розстрілів білогвардійців та буржуазії з боку Рад, показує, що, незважаючи на постійні слова про масовий терор проти есерів, білогвардійців і буржуазії, цього терору насправді немає.

З таким становищем має бути рішуче покінчено. Розхлябаності і паньканню має бути негайно покладено крах. Всі

відомі місцевим Радам праві есери мають бути негайно заарештовані. З буржуазії і офіцерства має бути значна кількість заручників. При найменших спробах опору, чи найменшому русі у білогвардійському середовищі повинен здійснюватись безумовно масовий розстріл. Місцеві губвиконкоми мають виявляти в цьому особливу ініціативу”.

31 березня 1919 р. Бюро українського друку розповсюдило заяву Миколаївського виконкому, в якій говорилося про взяття заручників в Миколаєві з числа “буржуазних кіл” населення у відповідь на безчинства французьких окупаційних властей в Одесі³¹.

Без усякого розбору і серйозних підстав бралися заручники у Харкові. Голова місцевого губвиконкому доповідав Харківській Раді, що: “...у випадку, коли буржуазний гад підніме голову, то, перш за все, впадуть голови заручників”³².

Тривожні повідомлення надходили з Києва. Із зведення Служби інформування Раднаркому РСФРР довідуємося про телеграму В.І.Леніну від 2 липня 1919 р., такого змісту: “Останні події висунули необхідність посилення червоного терору у Києві; проведені багаточисельні обшуки буржуазії, виявлені цілі гнізда контрреволюції, вжиті всі заходи по перевірці населення, вилученню шпигунів і білогвардійців”³³.

Подальший виклад матеріалу потребує певного уточнення. В документах і повідомленнях владних структур, засобів масової інформації здебільшого використовуються в зв’язку з масовими арештами і розстрілами поняття “буржуазні елементи”, “буржуазія”, “білогвардійщина” тощо. При цьому складається враження, нібито йдеться про крупних фабрикантів, заводчиків, представників торгівельно-фінансового капіталу, діючих солдат і офіцерів білих армій. Однак факти реально свідчать про протилежне. Останні, як правило, з наближенням бойових дій згортали свою справу і вибували за межі країни. Тому жертвами “червоного терору” здебільшого ставали представники інтелігенції, колишні воїни царської армії, повні кавалери Георгієвських хрестів, дрібні торговці, кустарі, які в силу свого соціального становища розцінювались радянською владою як представники ворожого класу.

Підтвердженням вищезазначеної думки можуть служити журнали засідань ВУНК під головуванням М.Лациса, покинуті чекістами в паніці при відступі напризволяще, захоплені в кінці серпня 1919 року денікінською армією і продемонстровані усьому цивілізованому світу:

СЛУХАЛИ:

<...>

2. Про колишнього професора Університету Армашевського, звинуваченого у контрреволюції.

ПОСТАНОВИЛИ:<...>

2. Піддати вищій мірі покарання”³⁴.

Як пригадував А.Гольденвейзер, “...першими жертвами червоного терору були 68 киян, що значилися у виявленому у когось списку членів клубу націоналістів. Серед них були шановані судові діячі, як товариш голови окружного суду М.М.Раїч, професори університету, як Армашевський і Флоринський, адвокати, як Міненков і Приступа, гласні міської думи, як Коноплін і Мосаківський. Більшість страчених були глибоко старими людьми (і Раїчу, і Армашевському, і Мосаківському, і директору Товариства Взаємного Кредиту Цитовичу, і власниці майстерні надгробних пам’яток, вдові Де-Веккі було за 70 років)... Друга партія розстріляних вдарила прямо по київській інтелігенції. Список був коротким, але серед імен були два близьких і рідних Києву імені — імена Володимира Павловича Науменка і Сергія Івановича Горбунова. Розстріл Науменка був самим жахливим злочином київської надзвичайки. Як мотив розстрілу було вказано, що Науменко перебував членом останнього гетьманського кабінету і що він, разом з братом Ігоря Кістяківського — професором Богданом Кістяківським — заснував помірну українську партію. Я не був знайомий з Науменком і не хочу присвячувати його світлій пам’яті банальних, або запозичених слів. Це був один з небагатьох людей, що користувався абсолютно виключною репутацією і відомих всьому Києву, — одне з небагатьох імен, що вимовлялося з величезною повагою. Якби йому дали померти своєю смертю, за його труною йшов би стотисячний натовп”³⁵.

На жаль, А.А.Гольденвейзер не згадає в своїх спогадах про справжній життєвий подвиг В.П.Науменка, який за власний кошт викупив з приватного володіння територію могили Т.Г.Шевченка і доклав чимало особистих зусиль для впорядкування місця останнього спочинку Великого Кобзаря³⁶.

Київська надзвичайна комісія стали в період оголошеного “червоного терору” місцем жорстоких тортур, часто далекої від будь-яких політичних уподобань, інтелігенції³⁷. Докладний звіт про її діяльність для Міжнародного комітету Червоного Хреста в Женеві склала в лютому 1920 р. місія Російського Червоного Хреста допомоги жертвам громадянської війни. В його преамбулі говорилося: “Картини насильств, жаху і крові, намальовані нижче, не мають собі подібних в історії культурного людства. Замовчувати їх було б злочином”³⁸.

Винищення інтелектуального потенціалу, масові страти громадян викликали рішучий осуд світової громадськості. Особливо рішуче остання виступала проти системи заручництва, внаслідок якої гинули тисячі ні в чому не винних людей. Зокрема, своє ставлення до цього висловив один з фундаторів ненасильницького анархізму П.Кропоткін, який, звертаючись до керівників Радянської держави, писав: “Невже не знайшлося серед вас нікого, щоб нагадати, що такі заходи, які являють собою повернення до найгірших часів середньовіччя і релігійних війн не гідні людей, що взялися творити майбутнє суспільства на комуністичних засадах... Невже ніхто з вас не замислився над тим, що таке заручник. Це значить, що людина, посаджена у в’язницю не за покарання, за який-небудь злочин, що її тримають у в’язниці, щоб загрожувати її смертю своїм противникам. “Вб’єте одного з наших, ми вб’ємо стільки-то Ваших”. Але це не хіба одне й те ж, що виводити людину кожний ранок на страту і відводити її назад у в’язницю, промовляючи: “Почекайте. Почекайте. Не сьогодні”, невже Ваші товариші не розуміють, що це рівнозначно відновленню тортур для ув’язнених і їх рідних...”³⁹.

На тлі наведеного листа П.Кропоткіна дивно виглядають спроби П.Софінова всіляко відбілити систему заруч-

ництва, який в своїй книзі “Нариси історії ВЧК” без тіні сумніву говорить, що “наявність цих заручників дозволила врятувати життя багатьом сотням радянських людей, шляхом обміну їх на тих осіб з числа заручників, в яких були зацікавлені білогвардійські “уряди” і іноземні держави. На нашу думку, зазначений автор штучно зміщає акценти, залишаючи поза увагою тисячі страчених наших співвітчизників і, в першу чергу, представників інтелігенції. Інакше чим він може пояснити трагічну загибель професорів Армашевського, Флоринського, великого патріота України В. Науменка. Дещо заниженими здаються нам і кількісні показники взятих заручників, наведені П. Софіновим: в 1918—4068; у 1919 — 5491⁴⁰. Навіть співставлення їх з матеріалами тогочасної періодики засвідчує, що вони повинні бути на кілька порядків вище.

Таким чином, вже в перших законодавчих і нормативних актах радянської влади відобразилося негативне ставлення політичного керівництва до старої інтелігенції, як носія “класово-ворожої”, “буржуазної” ідеології. В контексті цього репресії серед інтелігенції розглядалися як один з необхідних і пріоритетних засобів ствердження радянської влади. Не випадково, саме інтелігенція зазнала чи не найбільших втрат в період здійснення “червоного терору”, інших масових каральних акцій, зніщених центральними і місцевими владними структурами.

¹ Ленін В.І. Промова на ІV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. // Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 112-113.

² Ленін В.І. До історії питання про диктатуру (Замітка) // Повн. збір. тв. — Т. 41. — С. 364.

³ Бухарин М.И. Экономика переходного периода. — Ч. 1; Общая теория трансформационного процесса. — Москва: Б.И., 1920. — С. 146.

⁴ Шаляпин Ф.И. Страницы из моей жизни. — К., 1987. — С.148

⁵ Письмо В.Г.Короленко А.В.Луначарскому от 19 июня 1920 г.//Новый мир. — 1988. — №10. — С. 200.

- 6 Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 — 1922). — Харьков, 1990. — С. 17.
- 7 Там само.
- 8 Голинков Д.А. Крушение антисоветского подполья в СССР. — Кн. 1. — М., 1986. — С. 57.
- 9 Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917—1922). — М., 1987. — С. 36-37.
- 10 Софинов П.Г. Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. (1917 — 1922 гг.). — М., 1960. — С. 32.
- 11 Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура. — М., 1992. — С. 256.
- 12 Письмо А.М.Горького Ф.Э.Дзержинскому от 6 октября 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — №.1. — С. 241.
- 13 Там само.
- 14 Ленин В.І. О.М.Горькому // Повне збір. тв. — Т. 51. — С. 47.
- 15 Софинов П.Г. Вказ. праця. — С. 30.
- 16 Институт рукописів Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. 279. — Спр. 1. — Арк. 7.
- 17 Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 130, оп. 2, спр. 831. — Арк. 176-177.
- 18 На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917 — 1922 гг. // Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 16-17.
- 19 Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. — К., 1957. — С. 551.
- 20 Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М., 1990. — С. 19.
- 21 Декреты Советской власти. — М., 1964. — Т. 3. — С. 266.
- 22 Там само. — С. 267.
- 23 Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1986. — Т. 1. — С. 188.
- 24 Документы по истории гражданской войны в СССР. — Т. 1. — М., 1940. — С. 216-217.
- 25 Ленин В.И. Военная переписка (1917 — 1920). — М., 1957. — С. 61.
- 26 Ленін В.І. Г.Є.Зінов'єву // Повне збір. тв. — Т. 50. — С. 106.
- 27 Ленін В.І. Телеграма Пензенському губвиконкомові // Повне збір. тв. — Т. 50. — С. 143-144.
- 28 Курносоев Ю.О. Насилля — головний аргумент більшовиків. — К., 1993. — С. 18.

- 29 Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 113.
- 30 Курносков Ю.О. Вказ. праця. — С. 20.
- 31 На защите революции... — С. 49.
- 32 Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 28.
- 33 ДАРФ. — Ф. 130, оп. 3, спр. 698. — Арк. 220 зв.
- 34 Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний 1917 — 1921 гг. // Архив Русской революции. В 22 т. — М., 1991. — Т. 5-6. — С. 253.
- 35 Там само. — С. 251-252.
- 36 Лопухин В.Б. После 25 октября // Минувшее. Исторический альманах. — Т. 1. — М., 1990. — С. 14.
- 37 Там само.
- 38 Доклад Центрального Комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве//Архив Русской революции. — Т.5. — М., 1991. — С. 339.
- 39 Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 28.
- 40 Софинов П.Г. Вказ. праця. — С. 194.

Липинський В.В.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ І МЕТОДІВ КОМПЛЕКТУВАННЯ СТУДЕНТСЬКИХ КОЛЕКТИВІВ у 20-х роках ХХ ст.

З перетворенням України у суверенну державу освіта перетворилась у власну справу українського народу. Оновлення системи освіти, її реформування повинно стати підґрунтям становлення державності та демократизації суспільства.

Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття) серед основних шляхів реформування вищої освіти передбачає “удосконалення системи комплектування контингенту студентів вищих навчальних закладів”¹. Закон України “Про освіту” від 23 березня 1996 р. встановлює принципи розвитку освіти і комплектування студентських колективів². Насамперед, це доступність

для кожного громадянина усіх форм і типів освіти, рівність умов для реалізації своїх здібностей, демократизм та інше. В сучасних умовах, коли відбувається соціально-класова трансформація українського суспільства, яка віддзеркалюється у складі студентів, необхідно не тільки дотримуватися наведених принципів, а ще й віднайти механізм забезпечення рівних “стартових можливостей” для молоді у справі отримання освіти. Цей механізм повинен відкрити доступ до усіх форм освіти представникам різних соціальних верств населення. Для цього слід звернутися до досвіду 20-х років, який має велике значення як у позитивному, так і у негативному плані.

У попередній історіографії увага науковців була націлена на вивчення державної політики у формуванні соціального складу студентства, методів забезпечення цієї політики. Проте висновки, зроблені у цих дослідженнях, багато у чому суперечать реальному стану речей і мають певні ідеологічні нашарування.

У цій статті розглядається еволюція принципів і методів комплектування студентських колективів в Україні у 20-і роки, а також їх реалізація при зарахуванні контингенту студентів до вузів.

До складу студентів у 20-і роки відносились юнаки та дівчата, які навчались у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах: технікумах та інститутах.

Якщо на самому початку 1920-го року комплектування колективів студентів здійснювалось на загально-демократичних засадах за допомогою конкурсних іспитів, то, починаючи з 1921 р., прийом до вузів проходив за рознарядкою Головпрофосу. У квітні 1921 р. колегія Головпрофосу підтвердила своє попереднє рішення, за яким вільний вступ до вузів відмінявся, а замість нього набір студентів здійснювався через систему відряджень³. Право відряджати до вузів отримали партійні, профспілкові, радянські, армійські та комсомольські органи. За планом прийому 1921 р. усі губернії України, а також Наркомос Росії одержали право надсилати своїх представників до вузів Харкова, Києва, Одеси та Катеринославу⁴. Фак-

тичний прийом до інститутів у 1921 р. склав 17700 студентів. З них 50% були відряджені профспілками, 7% — військовими округами, 5% — партійними та комсомольськими осередками⁵. Прийом до вузів художнього профілю здійснювався не за соціальним походженням, а на основі здібностей. До музичної академії у Харкові у травні 1921 р. були зараховані 15 студентів до класу професора Луценка виключно за цим принципом⁶.

Вступні іспити до вузів офіційно з 1921 р. були заборонені. Але відміна конкурсних іспитів при вступі до вузів призвела до падіння якості знань, а рівень підготовки багатьох абітурієнтів не дозволяв їм навчатись у вищій школі. У 1925 році журнал “Шлях освіти” вказував на те, що організації, які відряджають своїх представників до вузів, не проводять відповідної роботи по відборі кандидатур, внаслідок чого “академічна підготовка прийнятих до вузів була надзвичайно слабкою”⁷.

Тому самі вузи були вимушені встановлювати колоквиуми для абітурієнтів з соціальних дисциплін, щоб якимось чином перевірити якість знань майбутніх студентів. Так, прийом до Київського політехнічного інституту у 1923 р. проводився приймальною комісією під головуванням ректора професора В.Ф.Боброва. Майбутні студенти повинні були пройти перевірочні вступні колоквиуми з математики, фізики та політграмоти⁸. Абітурієнтів з слабкою підготовкою при наявності свідоцтва про відрядження зараховували умовно. Перший триместр вважався перевірочним, а потім зараховували до складу студентів. Такими засобами вузи відсівали осіб з відрядженням, які були не в змозі отримати вищу освіту. А деякі відрядженні абітурієнти не з’являлись у вузах. Центральна перевірочна комісія з прийому до вузів у 1924 р. встановила великий відсоток осіб, зарахованих у вузи без відряджень⁹. Вони займали місця тих, хто мав слабку підготовку, або не з’явився у вузи з тих чи інших причин.

Значна частина колективу студентів комплектувалась за рахунок робітничих факультетів, які свою головну (академічну) функцію виконували дуже погано, а випус-

кники робітфаків зараховувались до вузів без перевірочних іспитів. Певний відсоток колективу студентів склали особи, які скінчили підготовчі курси, але вони повинні були проходити через перевірочні колоквиуми.

Партійні комітети намагались контролювати дотримання встановлених соціально-класових принципів при комплектуванні студентських колективів. Так, у травні 1925 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядався порядок відрядження до вузів сільрадами та комітетами незаможних селян¹⁰.

Система відряджень була вимушеним і тимчасовим заходом, який був спрямований на залучення до вищої школи здібної робітничої та селянської молоді¹¹. Але, на нашу думку, система відряджень була помилковим кроком і не досягла поставленої мети. Недоліки системи відряджень були пом'якшені деякими обставинами. По-перше, вузи самостійно проводили перевірку знань абітурієнтів. Внаслідок цього багато студентів (38%) зараховувались до вузів без свідоцтв про відрядження на основі індивідуальної заяви¹². Тому твердження М.О.Бистрова та інших авторів про формування складу студентів з 1921 р. виключно за системою відряджень не відповідає дійсності. По-друге, у складі абітурієнтів-робітників до вузів потрапляли переважно підготовлені канцелярські та конторські працівники.

Але ці пом'якшення проблему не вирішували. Тому у 1926-27 навчальному році рознарядку Наркомосу і систему відряджень було відмінено¹³. З цього приводу помилковим слід вважати твердження Г.Касьянова, про те, що "практика рознарядок стала постійною (вона дожила до наших днів)"¹⁴.

У 1927—28 навчальному році були встановлені нові критерії комплектування студентських колективів. Інструкція, надіслана до всіх приймальних комісій України ставила за мету прийом до вузів як "робітничих кадрів, так і академічно підготовлених до навчання у вищій школі осіб"¹⁵. Відтепер вступні іспити складали усі абітурієнти, а зарахування до складу студентів здійснювалось за

так званим “куріальним принципом”. Встановлювалось п’ять курій: робітники, селяни, трудова інтелігенція, службовці, кустарі. Для кожної вертикалі вузів затверджувались відповідні співвідношення курій. В індустріальних вузах перевага надавалась робітникам, сільськогосподарських — селянам, педагогічних — трудовій інтелігенції. Вихованці дитячих будинків, демобілізовані червоноармійці, інваліди громадянської війни та їх діти отримали право першочергового зарахування до вузів. У вузах художнього профілю, які утримувались на власний кошт (переважна більшість) куріальний принцип не застосовувався. Дуже важливим слід вважати четвертий пункт вказаної інструкції Наркомосу, де вказувалось на можливість порушення куріальних співвідношень у разі “повної академічної невідповідності, або відсутності заяв з боку представників певної курії”. Цей пункт фактично надавав право вузам формувати колективи студентів, спираючись на принцип якості загальноосвітньої підготовки абітурієнтів.

Внаслідок вказаних дій Наркомосу до вузів стала потрапляти талановита молодь, яка представляла більш широкі верстви населення, а в інститутах і технікумах почав формуватися культ знань. Проте у наступному 1928—29 навчальному році куріальні співвідношення були змінені у бік домінування робітників. А талановита молодь з інших соціальних прошарків залишалась поза вузами. У доповідці ЦК КП(б)У про розподіл місць у вузах на 1928-29 навчальний рік вказувалось на “підвищення активності молоді, яка не може потрапити до вузів внаслідок соціального походження і має добру академічну підготовку. Коли вони бачать, що невідповідні проходять на 100%, а вони не проходять, то починають організовуватись. Певно, тут є перехили у роботі приймальних комісій”¹⁶. Нова інструкція по прийому до вузів передбачала допущення відхилень від встановлених норм лише у педагогічних вузах (останнє було можливим тільки з дозволу Секретаріату ЦК КП(б)У)¹⁷. Робітників, які не змогли позитивно скласти іспити у “втузи”, дозволялось

зараховувати умовно. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся у листопаді 1929 р., у резолюції відмітив “зростання пролетарського ядра у вузах”¹⁸.

У вересні 1929 р. до Наркомосу почали надходити телеграми зі скаргами на дії приймальних комісій, які відмовляли приймати заяви про вступ до вузів у деяких абітурієнтів. Так, викладач Харківського технологічного інституту Тархов повідомляв, що його сину не дозволили скласти іспити, а у Харківському інституті народної освіти до складання вступних іспитів не допустили Г.І.Соловйова, оскільки його батько був позбавлений виборчих прав¹⁹.

Але в цілому, встановлення куріальної системи при зарахуванні до вузів було кроком уперед на шляху демократизації принципів та критеріїв комплектування колективів студентів. Якщо за системи відряджень представники інтелігенції, службовців, підприємців формально не мали права потрапляти до інститутів і технікумів, то за куріальною системою, за ними закріплювалось фіксоване представництво у студентських колективах. Однак, такий засіб регулювання соціального складу студентства, на нашу думку, не можна вважати цілком задовільним. З ним можна погодитися лише як з вимушеним тимчасовим явищем, за умов реформування системи освіти. Наступним кроком, який повинен був зробити Наркомос, — це перехід до комплектування вузів на основі якості знань, з забезпеченням умов для рівних стартових можливостей усім соціальним і національним категоріям і групам населення. Але цього кроку в Україні у 20-і роки зроблено не було.

За умов посилення адміністративного та політичного тиску встановлення дійсно демократичних принципів та критеріїв не мало шансів на успіх.

У прямій залежності від ідеологічних принципів та критеріїв прийому до вузів знаходився соціальний та національний склад студентських колективів. Соціальний склад студентства України у дореволюційні часи формувався переважно з представників так званих “нетрудових

елементів” та службовців. За даними перепису студентства Харкова у 1909 р. представники дворянства, духовенства, почесних громадян склали 42,3%, службовців — 31,8%, селян — 5,5%, робітників та ремісників — 5,3%, інші категорії — 15,1%²⁰. Тому політика так званої “пролетаризації” вищої школи, яка мала на меті відкрити доступ до вищої школи представникам робітників та селян мала певний сенс і спиралась на переконливі статистичні дані.

Але ця мета досягалась двома нерівнозначними засобами: регулюванням прийому до вузів та спеціальними “чистками” складу студентів. Аналізуючи соціальний склад прийому до вузів на початку 20-х років, ми прийшли до висновку, що фактично “пролетаризації” набору до вузів у повній мірі не відбувалось. Наприклад, у 1921 р. до вузів України було зараховано 13700 студентів, серед яких робітники склали лише 12%²¹. Навіть до інституту народного господарства у Харкові у 1922 р. було зараховано тільки 5% робітників і 2% селян²². У вузах Києва прийом студентів у 1922 р. склав 2249 осіб, серед яких налічувалось 14% робітників²³.

Фактично процес “пролетаризації” на початку 20-х років відбувався лише у вузах інженерно-технічного профілю. Так, у 1923/24 навчальному році до цих вузів було зараховано 46,4% робітників. У той же час до медичних — 8,4%, педагогічних — 5,7%²⁴. Партійні комітети намагались контролювати процес здійснення “пролетаризації” вузів. Так, бюро Київського округового комітету КП(б)У в лютому 1926 р. розглянуло питання “Про соціальний склад студентства київських вузів” і визнало його незадовільним, заклавши вузи посилити “пролетаризацію”²⁵. А у листопаді цього ж року у матеріалах, підготовлених на засідання бюро, вказувалось, що у 1926 р. чисельність робітників у вузах Києва складала 18%, у медичному інституті — 5,5%, а педагогічному тільки 3,5%²⁶.

**Динаміка прийому до вузів
за соціальним походженням²⁷**

Навчальні роки	Робітники у %	Селяни у %	Службовці та інтелігенція у %	Інші у %
1921/22	12,0	15,1	61,2	11,7
1922/23	14,2	17,3	58,0	10,5
1923/24	16,9	19,4	52,6	11,1
1924/25	22,5	20,8	47,2	9,5
1925/26	28,6	22,2	43,7	5,5
1926/27	28,5	24,8	43,5	3,2
1927/28	29,5	26,0	41,4	3,1
1928/29	34,5	32,5	29,7	3,3

З таблиці видно, що протягом 20-х років, незважаючи на встановлений принцип “пролетаризації вузів” в інститути та технікуми зараховували переважно представників службовців і інтелігенції, чисельність яких у наборі 1921/22 навчального року склала 61,2%, а у 1927/28 — 41,4%. Завдяки чому рівень знань студентів повною мірою відповідав вимогам освіти. В той же час чітко відстежується тенденція поступового скорочення представників службовців та інтелігенції за рахунок збільшення вихідців з робітничого та селянського середовища. Це привело до того, що у наборі студентів 1928/29 навчального року вперше переважали у порівнянні з іншими верствами населення представники робітників (34,5%), а взагалі у цьому наборі також вперше було досягнуто паритетне представництво робітників, селян, службовців та інтелігенції.

Отже, сформований у радянські часи і розвинутий у сучасній українській історичній науці стереотип про заповнення вищої школи у 20-і роки представниками робітників та їх чисельне домінування в інститутах і технікумах, а також про обмеження інтересів інтелігенції не відповідає дійсності. Ці явища мали місце лише у вузах інженерно-технічного профілю, де протягом 20-х років чисельно переважали робітники.

Другим засобом регулювання складу студентства були так звані соціальні “чистки”, які мали негативний характер і наслідки. Слід відмітити, що система “чисток” соціального складу студентства склалась вже на початку 20-х років. Починаючи з 1921 р. такі “чистки” проводились щорічно. У ході цих перевірок з вузів переважно виключались представники інтелігенції та службовців. Серед них великий відсоток складав так званий “академічний баласт” — довічні студенти, які тільки числились у списках, а вузи не відвідували. Так, у 1921 р. з вузів було виключено 4 тис. “різних контрреволюційних елементів” і 7 тис. таких, “що тільки вважались студентами”. В цілому у 1922 р. у ході так званої “перереєстрації” вузи покинули 8 тис. студентів²⁸. У жовтні 1922 р. з інституту народної освіти у Кам’янець-Подільському було виключено 200 студентів²⁹.

Оскільки збільшити відсоток робітників до запланованих показників шляхом їх набору через систему відряджень не вдалось, у 1923 і 1924 рр. знову були проведені так звані “соціально-академічні перевірки” складу студентів. Найбільшого суспільного резонансу отримала “чистка” студентства 1924 р. Якщо у Росії аналогічну “чистку” проводили влітку 1924 р., то в Україні її запланували на осінь. Але на початку літа 1924 р. голова Головпрофосу Я.Ряпко звернувся до ЦК КП(б)У з повідомленням, що Одеський губком без відома Головпрофосу і всупереч інструкціям ЦК вже розпочав “чистку” за власним планом³⁰. Окрім контрольних цифр по скороченню складу студентства, Одеський губком КП(б)У розробив і власні підходи до проведення цієї акції. По-перше, “чистку” провести негайно. По-друге, “чистку” останнього курсу “провести з особливою жорстокістю, не роблячи виключень для тих, хто успішно склав іспити”. По-третє, за допомогою “чистки” “досягти необхідного відсотку пролетарського елементу” у вузах³¹.

У деяких вузах Одеси ректори та правління інститутів відмовились виконувати розроблені у губкомі інструкції. Ректор Одеського інституту народного господарства звернувся за допомогою до Головпрофосу і принципово відстоював власну позицію в проведенні цієї акції: “чистка” восе-

ни; старший курс не чіпати; до кожного студента підходити особисто, а не підлаштовувати під відсоток. Інцидент у Одесі змусив ЦК КП(б)У розробити цілком таємний циркуляр про проведення соціально академічної перевірки інститутів і робітфаків. У ньому наводились нормативи виключення та застереження про те, що ці цифри на місцях не можуть бути перевищені. Крім того, губкомісіям суворо було наказано, що для уникнення “небажаних розмов... проводити особисте опитування не тільки визначеної сумнівної частини студентства, запланованої до скорочення, але і частини людей, які не викликають сумнівів”³².

До кінця жовтня у більшості інститутів “чистку” було завершено. У технікумах (оскільки вони були створені за радянських часів) “чистку” не проводили. 20 жовтня 1924 р. нарком освіти О.Шумський сповіщав секретаріат ЦК КП(б)У, що після перевірки з інститутів було виключено 6 тис. студентів, тобто 17,1% від їх загальної чисельності³³. У харківських інститутах з 2 тис. виключених студентів 89,4% склали представники інтелігенції, службовців, підприємців, кустарів. Чисельність виключених робітників складала лише 3,4%³⁴.

Після завершення перевірки до Наркомосу почали надходити скарги від студентів. Для розгляду цих скарг при Головпрофосі була створена центральна комісія, а також комісії на місцях. Тільки до центральної комісії надійшло понад півтори тисячі скарг і вимог, третину з яких було задовільнено³⁵. Аналіз змісту апеляцій дозволяє зробити висновок, що виключення студентів з інституту часто-густо базувались на чутках, плітках і доносах, які не мали реальних підстав³⁶. Різноманітні “чистки” у вузах мали місце і в подальшому.

Отже, не зумівши заповнити вузи представниками трудящих у запланованому обсязі за допомогою методу регулювання набору, Наркомос і партійні комітети під тиском ЦК КП(б)У вдалися до штучних засобів “поліпшення” соціального складу студентства. Але ці дії зустрічали засудження з боку Головпрофосу, керівництва вузів, викладачів і організацій загальноностудентського представництва.

- 1 Государственная национальная программа "Образование" (Украина XXI века). - К., 1994. - С. 35.
- 2 Закон України "Про освіту" від 23 березня 1996 р. // Право України. - 1996. - №7. - С. 68.
- 3 Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 166, оп. 2, спр. 337. - Арк. 3.
- 4 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 20, спр. 1467. - Арк. 77.
- 5 Там само. - Арк. 76.
- 6 ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 2, спр. 378. - Арк. 8-10.
- 7 Прием до вузів // Шлях освіти. - 1925. - №1-2. - С. 246.
- 8 ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 3, спр. 595. - Арк. 90.
- 9 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 1077. - Арк. 174.
- 10 Там само. - Спр. 1966. - Арк. 62.
- 11 Державний архів Київської області (далі ДАКО). - Ф.Р.-10408, оп. 1, спр. 76. - Арк.2.
- 12 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 1467. - Арк. 76.
- 13 Пролетарське студентство України за десять років // Студент революції. - 1927. - №7. - С. 16.
- 14 Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 20-х - 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К.: Глобус-Вік, 1992. - С. 63.
- 15 Державний архів Донецької області (далі ДАДО). - Ф.Р.-1512, оп. 1, спр. 3. - Арк. 4.
- 16 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 20, спр. 2703. - Арк. 41.
- 17 Там само. - Спр. 2704. - Арк. 47.
- 18 Студент жовтня. - 1929. - 26 листопада.
- 19 ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 9811. - Арк. 6-15.
20. Итоги переписи студенчества г.Харькова // Студент революции. - 1923. - №7-8. - С. 7.
- 21 Ряппо Я. О пролетаризации высшей школы // Студент революции. - 1923. - №2-3. - С. 6.
- 22 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 1301. - Арк. 40.
- 23 Нагорний В. Итоги приема в вузы // Студент революции. - 1923. - №2-3. - С. 102.
- 24 ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 8, спр. 91. - Арк. 20.
- 25 ДАКО. - Ф.Р.-10408, оп. 1, спр. 29. - Арк. 1.
- 26 Там само. - Спр. 76. - Арк. 2.
- 27 Табл. складено автором: ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 8, спр. 91. - Арк. 20; ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 1514. - Арк. 10; спр. 1020. - Арк. 123; Студент революції. - 1932. - №29-30. - С. 9.
- 28 Касьянов Г.В. Вказ праця. - С. 58.
- 29 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 1513. - Арк. 46-47.

- 30 Там само. - Спр. 1854. - Арк. 63.
31 Там само. - Арк. 59; спр. 1856. - Арк. 24.
32 Там само. - Спр. 1854. - Арк. 59.
33 Там само. - Арк. 83.
34 Середа А. Итоги социально-академической проверки и нового приема в харьковские вузы // Студент революции. - 1924. - №7. - С. 10.
35 Ряпшо Я. На путях к новой школе // Студент революции. - 1925. - №1. - С. 31.
36 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 714. - Арк. 1-340.

Бондарчук Ю.П.

МАСОВІ АКЦІЇ ПРОТЕСТУ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ ПІД ЧАС ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ (кінець 20-х — початок 30-х рр.)

Соціально-економічні процеси, що відбувались на залізничному транспорті, були пов'язані із становленням у країні тоталітарної ідеології як в суспільному житті, так і в управлінні народним господарством. Основним пріоритетом для вищого політичного керівництва СРСР в цей період стало досягнення надшвидкими темпами розвитку важкої промисловості.

Відшукуючи кошти на проведення індустріалізації, керівництво країни звернуло увагу на заробітну плату громадян, углядивши в ній значний "резерв" для здійснення своїх далекосяжних цілей. На залізничному транспорті експерименти по "вдосконаленню" норм виробітку почалися ще в 1927 р. Вони призвели до зниження зарплати у деяких категорій залізничників і, як наслідок, до масових відмов від роботи. Тільки у вересні—жовтні 1927 р. на залізницях України було зареєстровано 38 страйків невдоволених новими розцінками залізничників¹.

Однак в травні 1928 р. почалася нова тарифна реформа, яка охопила вже всі категорії залізничників і ставила за мету ліквідувати розрив в оплаті праці між кваліфікованим і некваліфікованим робітником².

Попередні розрахунки показали, що внаслідок проведення реформи загальне зниження фонду оплати праці на українських залізницях може сягнути 9,3%, близько 60% залізничників, головним чином кваліфікованих, чекало зменшення платні³. По окремих групах висококваліфікованих робітників зниження доходило до 25—35%. Окрім того, зниженню зарплати підлягали і деякі окремі групи робітників із низьким рівнем оплати праці. Підвищувалась зарплата від 1 до 15 крб. у 35% працівників⁴.

Одночасно із проведенням тарифної реформи працівники залізничного транспорту мали укласти з адміністрацією новий колективний трудовий договір. Його умови, узгоджені між профспілками і НКШС, значно погіршували попередній генеральний договір, особливо в частині постачання безкоштовними проїзними квитками, пільгового відпуску палива, зменшення фонду для покращення побуту залізничників тощо⁵.

Зважаючи на такий стан речей, 2 квітня 1928 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову, в якій, зокрема, зазначив: “Зобов’язати господарські та профспілкові організації транспорту з максимальною обережністю проводити реформу, запобігаючи тим ненормальностям, що можуть виникнути”⁶.

Реакція залізничників, передбачена вищим політичним керівництвом УСРР, не забарилася. Одразу ж із початком проведення реформи до ЦК КП(б)У почали надходити тривожні сигнали про “нездорову” ситуацію, що склалася в трудових колективах залізничників. Так, зниження заробітної плати висококваліфікованим робітникам і підвищення некваліфікованим створило в багатьох трудових колективах напружену ситуацію. Особливо складною вона виявилася в Запоріжжі, де майже всі працюючі підпадали під зниження зарплати⁷. Багато робітників відмовлялись від роботи і написали заяви на звільнення. За інформацією органів ДПУ, в деяких трудових колективах залізничного транспорту вони переходили до більш рішучих форм протесту. На ст. Бердянськ Катерининської залізниці, в київських, харківських, полтавських, одеських, гайворонських паровозоремонтних майстернях були випадки страйків невдоволених залізничників. Робітники Ізюмських паровозоремонтних майсте-

ресь підпалили в знак протесту ливарний цех. Деякі члени партії писали заяви про вихід із неї, вказуючи на такі мотиви: “Немає справедливості, гноблять робітників і селян, все збудовано на брехні”. Доведений до відчаю мастильник ст. Гайворон втопив у річці себе і своїх дітей 6 і 8 років⁸.

ЦК КП(б)У, розуміючи складну ситуацію і не маючи реальних можливостей впливати на перебіг подій, спробував пом'якшити наслідки тарифної реформи. Зокрема, пропонувався “взяти установку на збереження рівня зарплати основній масі робітників за рахунок підвищення продуктивності праці”, а на деяких найбільш важливих дільницях “за політичним міркуванням” відстрочити проведення реформи⁹. Окрім цього, для збереження фонду оплати праці на попередньому рівні передбачалося провести скорочення робочої сили¹⁰.

Зважаючи на несприйняття на місцях нової тарифної угоди, вище політичне керівництво країни, дещо послабивши умови, не ліквідувало її фіскального характеру. Для пом'якшення наслідків реформи деяким категоріям висококваліфікованих робітників за рахунок скорочення робочої сили підвищувалися тарифні коефіцієнти. В 1928 р. на українських залізницях було скорочено 5400 чол.¹¹ Більшість робітників, щоб залишити зарплату на попередньому рівні, змушені були погодитись на підвищення норм виробітку. Так, 1928 р. продуктивність праці на українських залізницях рекордно перевищила ріст зарплати на 17%¹².

Загалом тарифна реформа на українських залізницях охопила 115997 ч. Підвищення зарплати по мережі залізниць України склало 6%, на Південній — 6,7%, на Південно-Західній та Донецькій — 5,8%, Катерининській — 5,7%. Збільшено зарплату 85410 чол. (73,7%), зменшено 27399 (23,6%), залишено без змін у 3168 (2,7%)¹³.

Тарифна реформа, що ставила за мету зменшити розрив в оплаті праці кваліфікованого і некваліфікованого робітника, в кінцевому підсумку призвела до звичайної зрівнялівки, яка не створювала зацікавленості у працівника підвищувати свою кваліфікацію і покращувати результати своєї праці.

В 1931 р. в результаті детального аналізу поганої роботи залізничного транспорту було вирішено відмовитись від

зрівнялівки в оплаті праці. Для спеціальностей, що потребували висококваліфікованих робітників, встановлювались підвищені тарифні ставки. Середньомісячна заробітна плата паровозного машиніста на Україні складала 170 крб., тоді як у всіх працівників залізниць — 94 крб.¹⁴ Однак, одночасно із ліквідацією зрівнялівки на транспорті встановлювалось безліч норм і надбавочних коефіцієнтів, що призводило до плутанини в нарахуванні заробітної платні. Нерідко робітник не знав, яка в наступному місяці у нього буде зарплата. Все це не створювало передумов до зростання продуктивності праці та закріплення робітників на транспорті.

В 1930 р. середньомісячна заробітна плата на українських залізницях складала 75 крб. 35 коп.¹⁵, що було вдвічі менше, ніж в промисловості. Окрім того, навіть цю платню залізничники не завжди могли отримати вчасно. Це призводило до падіння трудової дисципліни і значного відтоку робочої сили із транспорту¹⁶.

Влітку—восени 1930 р. на залізничному транспорті склалася надзвичайно напружена ситуація із виплатою зарплати, заборгованість по якій досягла 3 місяців. Так, на Дніпропетровському експлуатаційному районі борг залізничникам складав 950 тис.крб., Київському — 415 тис.крб., а загалом українським залізничникам на 1 грудня 1930 р. заборгували 12 млн. 147 тис.крб. Затримки із виплатою зарплати різко знизили продуктивність праці і трудову дисципліну¹⁷.

Найбільш поширеною формою протесту було масове звільнення із залізничного транспорту. 1 вересня 1930 р. 300 працівників депо Дніпропетровськ написали заяви на звільнення¹⁸. На багатьох виробничих дільницях робітники, яких адміністрація не хотіла звільняти, зменшували продуктивність праці, створювали передаварійні ситуації і в кінцевому підсумку домагалися свого. На Катерининській залізниці набув поширення “почин”, коли дружини залізничників приводили до адміністрації своїх дітей і там їх залишали. Серед форм протесту працівників магістралей України були і страйки. Лише на початку листопада 1930 р. органами ДПУ було зареєстровано 12 страйків, що охопили велику кількість залізничників¹⁹.

Заборгованість із виплатою заробітної плати продовжувала існувати і в наступних роках. Частково її ліквідували, але інколи вона досягала катастрофічних меж. Особливо гострою видалася ситуація із виплатою заробітної плати на початку 1932 р. Так, на Південній залізниці вона склала 13048 тис.крб., Південно-Західній — 5650 тис.крб., Катерининській — 3900 тис.крб., а по всій мережі українських залізниць — 22598 тис.крб.²⁰

У той час, як українські залізниці знаходились у фінансовій скруті і більшість залізничників отримували зарплату із запізненням у три і більше місяців, вище політичне керівництво країни ухвалює рішення про збільшення посадових окладів робітникам транспортного партапарату. Але фінансування транспортних парторганів відбувалося не з партійного бюджету, а за рахунок НКШС. Так, якщо середньомісячна заробітна плата на транспорті не перевищувала 100 крб., то у працівників партапарату вона сягала 300 крб.²¹

Система заробітної плати і організація праці були побудовані таким чином, що вони не стимулювали працівників до збільшення продуктивності праці, прискорення обороту рухомого складу, зменшували зацікавленість паровозних бригад до максимального пробігу на своєму паровозі²². Важливою причиною неефективної роботи залізничного транспорту була фіксація заробітної плати на низькому рівні (“стеля”) незалежно від досягнутого виробітку. Такий порядок нарахування зарплати у робітничому середовищі охрестили “виводилівкою”²³.

В умовах формування адміністративно-командної економіки, появи дефіциту на більшість продовольчих і промислових товарів, введення карткової системи розміри заробітної плати не визначали рівня матеріального достатку робітника. В міру згорання НЕПу в др. пол. 20-х — на поч. 30-х рр. суспільство поступово повернулося до практики воєнного комунізму. Закладені в документах XV з’їзду ВКП(б) ідеї відмирання грошових відносин і заміни товарообігу продуктообміном активно втілювалися у життя²⁴.

В 20-х роках формується система робітничої споживчої кооперації. В її магазинах робітники могли за визначеним продуктовим і промтоварним списком отоварити свої гро-

щі. Оскільки ринкова торгівля поступово згорталась і її ціни були занадто високими, то споживча кооперація ставала єдиним місцем, де робітники могли придбати необхідний мінімум товарів. В кінці 20-х рр. споживчі товариства у зв'язку із дефіцитом товарів переходять на централізоване постачання і списочно-нормове обслуговування робітників.

На залізничному транспорті існували окремі транспортні споживчі товариства (ТСТ), які в постачанні робітників прод- та промтоварами, за свідченням документів, значно поступалися споживчій кооперації великої промисловості. Особливо загострилась ситуація із постачанням в 1928 р. під час т.зв. "хлібної кризи". В магазинах ТСТ у травні 1928 р. залізничникам різко зменшили норми видачі хліба, борошна, а з червня на деяких дільницях взагалі припинили його продаж. На багатьох станціях Південно-Західної залізниці були зареєстровані окремі випадки захворювань внаслідок нестачі їжі та поганої якості хліба²⁵.

Надзвичайно гострою видалась ситуація влітку на Бобринецькій, Одеській, Жмеринській дільницях Південно-Західної залізниці, Знам'янському відділку Катерининської залізниці та на Лозовому і Крюківському відділках Південної залізниці²⁶

В зв'язку із погіршенням постачання залізничників хлібом різко падала трудова дисципліна, зростало невдоволення діями влади. В депо Нікополь Катерининської залізниці робітники влаштували мітинг, вимагаючи в адміністрації видати їм хліб. Багато залізничників відмовлялось від роботи, зриваючи тим самим рух поїздів. З 20 червня по 1 липня 1928 р. органами ДПУ на залізницях України було зареєстровано 592 "негативних явищ", як невихід на роботу, мітинги та несанкціоновані збори залізничників. Причому 60% із них відбулося на Південно-Західній залізниці²⁷. А 18 серпня 1928 р. на ст.Свойове Донецької магістралі відбувся найбільший стихійний страйк на українських залізницях, що охопив біля 900 чол.²⁸

Принагідно відзначимо, що страйковий рух, поки що мало досліджений в українській історіографії. Чи не першою спробою осмислити мирні акції спротиву робітничого класу наступові тоталітарної системи стала стаття О.М.Мовчан

“Робітничий страйковий рух в 20-х рр.”²⁹. Автор робить цілком слушний висновок, що страйки були досить поширеним явищем в 20-х — першій пол. 30-х рр. як в промисловості, так і на транспорті. Щоправда, вони носили в основному стихійний і локалізований характер.

Поштовхом до страйків переважно були не виплата зарплати, погане продовольче постачання та незадовільні умови праці. Каральні органи не завжди успішно могли боротися з страйкуючими на транспорті, який і так постійно страждав від великої плинності робочої сили. І тільки в другій пол. 30-х рр. із розгортанням масових репресій страйковий рух як явище в робітничому середовищі повністю зникає. Так, коли 8 робітників ст. Хмільник відмовились у жовтні 1936 р. від роботи через невиданий їм пропайок, їх було негайно оголошено “ворогами народу” і арештовано відповідними спецслужбами³⁰.

В 1930 р. незадовільне постачання залізничників призводить до масових страйків на транспорті. Погіршення в забезпеченні продовольчими і промисловими товарами відбулося після зняття більшості залізничників із централізованого постачання. В той час, як споживчі товариства великої промисловості залишалися на централізованому державному постачанні, в магазинах ТСТ асортимент став надзвичайно бідним і вартість товарного набору значно зросла. ТСТ мусили закупувати у населення і на підприємствах товари для залізничників. В умовах централізації товарних фондів зробити це було нелегко.

В деяких магазинах ТСТ заборгованість у постачанні залізничників продовольчими пайками сягала двох місяців. Особливо складна ситуація із продовольчим забезпеченням, за інформацією органів ДПУ, була в Полтаві, де працівники масово відмовлялися від роботи³¹.

Під загрозою зриву опинились літні перевезення продовольства, для вантаження якого залізниці вербували сезонних робітників. Однак, внаслідок поганого продовольчого постачання працівників залізничного транспорту, вантажники, яких надсилали біржі праці, відмовлялися від роботи³².

Зважаючи на таку ситуацію, ЦК КП(б)У зобов'язав Наркомторг УСРР повернутися до централізованого

постачання працівників залізничного транспорту, а найбільш важливі залізничні вузли прирівняти у нормах забезпечення до міст першої групи³³.

Працівники залізничного транспорту у постачанні продовольчих товарів ділилися на 4 категорії або т. зв. списки. До особливого списку належали управлінський апарат та ударники виробництва, до списку №1 — висококваліфіковані робітники та інженери, до списку №2 — всі інші категорії робітників, до списку №3 — службовці та робітники низької кваліфікації. У нормах постачання передбачалися не тільки потреби робітника, але і його сім'ї³⁴.

Кількість продуктів харчування по всіх списках була надзвичайно мізерною. Особливе незадоволення нормами постачання висловлювали службовці, віднесені до списку №3. Деякі з них зазначали: “Погане постачання службовців спонукає нас до втечі із контор на виробництво. Дітям нашим нічого не дають, начебто діти службовців — це не діти”³⁵.

Однак навіть заплановані норми не гарантували залізничникам своєчасного і повного постачання продовольства. Так, в листі до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У парторганізатора Гайворонського експлуатаційного району Данилова констатувалося утворення в його трудовому колективі надзвичайно напруженої атмосфери. “За останній час, — писав він, — місцеві ТСТ по централізованим нарядам нічого не отримували і немає надій на отримання. Завдяки цьому ТСТ робітникам окрім хліба і цукру більше нічого не дають”³⁶.

В 1931 р. постійно зменшувались заплановані норми постачання продовольства. В березні норма видачі борошна була знижена на 15%, м'яса — на 16,7%. У квітні 1931 р. відбулося нове зменшення норм хліба на 16,3%, крупи — 14,8%, м'яса — 17,6%, олії — 16,7% тощо³⁷. На другу половину 1931 р. норми настільки зменшили, що їх ледве вистачало для половини працівників залізничного транспорту України. Окрім того, навіть ці, зменшені норми продовольства, завозились в магазин ТСТ тільки на 30% від плану³⁸.

Звичайно, що погане постачання основними продуктами харчування призвело до вибуху масового незадоволення залізничників. Наприклад, на ст. Полтава монтер Козлов заявив адміністрації: “Хіба можна працювати в таких умо-

вах, холодно і голодно, а зі шкури лізь. Ну що ж, раз узяли владу, то доведете діло до кінця”. На Полтавському паровозоремонтному заводі на стихійних зборах незадоволених працівників у цеху виступив робітник Верзін: “Ось прокляті комуністи все агітують, що добре, а зробили так, що робітнику хоч із голоду помирай”. Інший робітник комуніст Цепюра заявив: “Навіщо мені ця партія і вся ця справа, коли їсти нема нічого”³⁹.

Подібні виступи були непоодинокими, їх стосами реєстрували органи ДПУ для “відповідного” подальшого реагування.

Наслідком незадовільного продовольчого постачання стало і зростання страйкового руху. Так, якщо в січні 1931 р. спецслужбами УСРР було зареєстровано на залізничному транспорті 373 випадки масових відмов від роботи, то у вересні – 511⁴⁰.

В квітні—травні 1932 р. на українському залізничному транспорті відбувається нове загострення кризи продовольчого постачання. На початку року норма видачі хліба залізничнику була зменшена вдвічі, та й перебої в його постачанні значно збільшилися⁴¹.

Найбільш відчутні кризові явища спостерігалися на Південно-Західній залізниці. Тут на кінець травня 1932 р. магазини ТСТ окрім борошна із централізованих фондів не отримали жодного кілограма інших продовольчих товарів⁴². На деяких залізничних вузлах існували проблеми із видачею навіть борошна. Так, Шепетівський вузол замість 60 т борошна отримав тільки 19 т., в зв’язку з чим залізничники декілька тижнів не отримували хліба⁴³.

Транспортні відділи ДПУ в інформації для ЦК КП(б)У зазначали: “На ґрунті відсутності продовольства на цілому ряді вузлів, у зв’язку із недопостачанням, маємо випадки масових відмов залізничників від роботи”. 13 травня 1932 р. на Шепетівському вузлі було відмінено рух трьох поїздів внаслідок відмови паровозних бригад від їх обслуговування. 14 травня 1932 р. було зірвано рух поїздів по Гайворонському експлуатаційному району⁴⁴. На ст. Гулівці 20 чол. не вийшли на роботу. В Бердичеві всі робітники і службовці залізничної станції відмовились від роботи. На ст.

Житомир робітники поставили вимогу: “Якщо не дасте хліба, на роботу не вийдемо”.

На деяких невеликих станціях почали реєструвати у робітників і навіть управлінців випадки захворювань від нестачі їжі. Так, начальник ст.Наказна на робочому місці знепритомнів від недоїдання. На багатьох вузлах жінки залізничників і службовців влаштовували погроми пекарень, складів та крамниць.

Загалом за перші 15 днів травня 1932 р. по всій мережі Південно-Західної залізниці було зареєстровано 18 страйків, що охопили більше 200 чоловік⁴⁵.

Незважаючи на арешти органами ДПУ ініціаторів страйків серед залізничників, кількість невиходів на роботу постійно збільшувалась. 1932 р. у страйковому русі залізничників України став кульмінаційним. Тільки на Південно-Західній залізниці було зареєстровано 1160 індивідуальних та колективних відмов від виходу на роботу⁴⁶. Так, на дільниці Одеса-Помічна 30—31 травня 1932 р. відмовилось від роботи 579 робітників, в кінці серпня — на початку вересня 1932 р. в Олександрівському експлуатаційному районі страйкувало 430 чол., Київському — 100 чол., Бобринецькому — 198 чол., Луганському — 120 чол. тощо⁴⁷.

Влітку 1932 р., не дивлячись на всі рішення і постанови вищого політичного керівництва України про покращення продовольчим постачанням залізничників, ситуація не змінилася. Забезпечення продовольчими товарами працівників залізничного транспорту України складало тільки 38% від потреби. Заборгованість по видачі продпайків та зарплати постійно збільшувалась⁴⁸. Як свідчать архівні документи, на початку 1933 року, коли в країні розпочався масовий голод, серед мільйонів життів, що були принесені на поталу збанкрутілій ідеології, опинилися й працівники залізничного транспорту.

Таким чином, розвиток залізничного транспорту України на рубежі 20–30-х рр., як і народного господарства в цілому, характеризується перманентним загостренням соціально-економічної ситуації. Падіння трудової дисципліни та виробничих показників, зростання плинності робочої сили та кількості аварій і катастроф, моменти дезорганізації

матеріального та продовольчого забезпечення залізничників та масовий страйковий рух – є основними причинами, що призвели в цей період до кризи вантажних і пасажирських перевезень магістралями України.

¹Центральний державний архів громадянських об'єднань України (далі ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 20, спр. 2523. - Арк. 197-340.

² Там само. - Оп. 6, спр. 141. - Арк. 82.

³ Там само. - Оп. 20, спр. 2746. - Арк. 14.

⁴ Там само. - Арк. 25.

⁵ Там само. - Спр. 2746. - Арк. 1.

⁶ Там само. - Оп. 6, спр. 142. - Арк. 79.

⁷ Там само. - Оп. 20, спр. 2637. - Арк. 1.

⁸ Там само. - Спр. 2746. - Арк. 18-20; 55-57.

⁹ Там само. - Оп. 6, спр. 142. - Арк. 79, 103.

¹⁰ Там само. - Оп. 20, спр. 2746. - Арк. 27.

¹¹ Там само. - Арк. 51.

¹² Два роки роботи уряду УСРР 1926/27 - 1927/28. Матеріали до звіту Уряду XI з'їздові Рад. - Харків, 1929. - С. 106.

¹³ Звіт Всеукраїнської ради профспілок до IV з'їзду. - Харків, 1928. - С. 109.

¹⁴ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 4496. - Арк. 114 зв.; Спр. 4524. - Арк. 11.

¹⁵ Там само. - Оп. 20, спр. 3139. - Арк. 60.

¹⁶ ЦДАВО України. - Ф. 183, оп. 4, спр. 516. - Арк. 18.

¹⁷ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 3140. - Арк. 3, 21, 29, 30.

¹⁸ Там само. - Спр. 3580. - Арк. 121.

¹⁹ Там само. - Спр. 3140. - Арк. 3; Спр. 3187. - Арк. 9-10.

²⁰ Там само. - Спр. 5346. - Арк. 6.

²¹ Там само. - Спр. 5353. - Арк. 62.

²² Железнодорожный транспорт в важнейших документах. Сборник / Сост. С.О.Кричевский. - М., 1941. - С. 217.

²³ Кульчицький С. Між двома війнами (1921 - 1941 рр.) // УІЖ. - 1991. - №8. - С. 19.

²⁴ Там само. - С. 16-18.

²⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 2801. - Арк. 18.

²⁶ ЦДАВО України. - Ф. 183, оп. 4, спр. 443. - Арк. 42.

²⁷ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 2801. - Арк. 24.

- 28 Там само. - Арк. 38.
- 29 Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух (20-ті рр) // Український історичний журнал. - 1998. - №6. - С.12-21.
- 30 За сталінську залізницю (Орган політвідділу 6-го залізничного відділку). - 1936. - 21 жовтня.
- 31 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 3580. - Арк. 117.
- 32 ЦДАВО України. - Ф. 2623, оп. 1, спр. 4616. - Арк. 29-30.
- 33 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 3139. - Арк. 74.
- 34 Там само. - Спр. 4427. - Арк. 106.
- 35 Там само. - Спр. 4501. - Арк. 47.
- 36 Там само. - Спр. 4507. - Арк. 3.
- 37 Там само. - Спр. 4499. - Арк. 16-17.
- 38 Там само. - Спр. 4518. - Арк. 1-2.
- 39 Там само. - Спр. 4496. - Арк. 13.
- 40 Там само. - Спр. 4263. - Арк. 81.
- 41 Там само. - Спр. 5709. - Арк. 7.
- 42 Там само. - Спр. 5484. - Арк. 166.
- 43 Там само. - Арк. 74.
- 44 Там само. - Арк. 166.
- 45 Там само. - Спр. 5717. - Арк. 13.
- 46 Там само. - Спр. 5704. - Арк. 81; Бюллетень о работе дороги за 1932 год. Юго-Западная железная дорога. - К.: Отдел учета и отчетности, 1933. - С. 157.
- 47 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 5486. - Арк. 88; Спр. 5703. - Арк. 150.
- 48 Там само. - Спр. 5717. - Арк. 35.

Єлішов І.М.

ПРОТЕСТНІ НАСТРОЇ СТУДЕНТІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ПІРНИЧОГО ІНСТИТУТУ ПІД ЧАС МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ

У 1921 році, з початком “боротьби за вищу школу”, більшовицька влада, посилаючись на суто нові умови і “нову економічну структуру держави”, вимагає від технічних вузів скорочення навчальних програм спочатку до чотирьох років, а потім до трьох. Потім у скорочений термін нав-

чання були введені нові предмети: “Історичний матеріалізм”, “Історія революційного руху”, “Конституція СРСР”¹.

Боротьба за пролетаризацію і більшовизацію технічних вузів мала на меті перетворити їх випускників у провідників політики партії в економіці. Тому студенти повинні були засвоїти більшовизм теоретично і мати досвід практичної діяльності в цьому напрямку: праця в робітничих клубах і червоних кутках, шефство над Червоною армією, селом, школою і дитячим будинком. Щоб навчити студента азам шефської роботи, при Катеринославському гірничому інституті створюються марксистські гуртки, курси профінструкторів, “жива газета”, оркестр, драматична та інші секції².

На початку 1923 року партійне бюро інституту почало організацію клубу пролетарського студентства (КПС). Із членів партійного бюро була обрана комісія, яка намітила основні “віхи роботи” КПС: “1) клуб повинен об’єднати всі види політичної роботи студентства; 2) обробка студентства в політичному і соціальному розвитку, як майбутніх фахівців і громадських діячів; 3) обслуговування силами клубу потреб робітників і червоноармійців”.

В день річниці Червоної Армії на урочистому засіданні студентів разом з червоноармійцями в гірничому інституті приймається рішення про культурне шефство над 4-ю ротою Чонгарського полку³. Шефство над селянами починається з роботи в найближчих селах Мандриківка і Лоцманська Кам’янка: “відвідання хати-читальні, доповіді з різних тем, співбесіди, передплати газет, видання стіннівок і т.і.”. У 1924 році “перед канікулами організуються сільськогосподарські курси для підготовки студентів до роботи на селі”. І, як результат, у тому ж 1924 році констатується: “...надзвичайна перевантаженість роботою та матеріальна незабезпеченість у значній мірі підривали здоров’є студентів”⁴.

За 5 — 6 років колишні села Мандриківка та Лоцманська Кам’янка перетворилися на приміські робітничі селища, бо більшість населення їх працювала в Дніпропетровську. Особливо кількість працюючих у місті почала збільшуватися після введення в 1928 році карткової системи розподілу продуктів харчування, що було викликано хлібозаготівельною кризою.

В “рік великого перелому”, а точніше в рік початку великого наступу на заможного селянина — “куркуля”, почався пошук куркулів і у студентському середовищі. Наказом №137 по ДГІ від 25 грудня 1929 року із десяти осіб, виключених “зі складу студентів інституту, як соціально-ворожих елементів”, п’ятеро виявилися дітьми куркулів: І.Іщенко, 1-й курс маркшейдерського відділу; С.Дьяченко, 1-й курс гірничого відділу; С.Поліщук, 2-й курс рудникового відділу; І.Пшіннік, 2-й курс металургійного відділу, О.Кошик, 3-й курс хіміко-металургійного відділу⁵.

Загострення подій на селі вплинуло на характер обов’язків студентів-шефів. Те, чим займалися студенти в Мандриківці та Лоцманській Кам’янці у 1920-х роках - на початку 30-х, здавалося грою в ляльки. На засіданні секретаріату Дніпропетровського міськкому КП(б)У від 20 жовтня 1930 року за партосередком ДГІ було закріплено село Волоське, в якому шефи повинні були займатися “господарчо-політичними питаннями: хлібозаготівля, посівкампанія, фінміроприємства”⁶. І в цьому році з рядів пролетарсько-селянського студентства було “вичищено” ще шестеро синів куркулів⁷.

Накази по інституту за 1931 — 1932 роки в цих питаннях відзначені затишшям, але це було затишшя перед бурею. Проте студентів-партійців і в ці роки залучали до хлібозаготівлі. Першокурсник вугільного відділення геолого-розвідкового факультету Соломон Абрамович Лінков, член ВКП(б) з 1925 року, в заяві начальнику відділення сповіщав, що “з 1 січня по 5 лютого 1932 року перебував на селі по справі хлібозаготівлі”⁸.

Хроніка покарань 1933 року через незгоду з сільськогосподарською політикою партії багата і різноманітна. Наказом від 31 січня були виключені зі складу студентів геолого-розвідкового факультету Л.Гісін за те, що “не поїхав на хлібозаготівлі”, а І.Мезенцев, І.Яблонський та В.Афанасьєв — “за контрреволюційний виступ”⁹. В лютому та березні “розкуркулені куркулі були знайдені, зняті з роботи, виселені з гуртожитку, позбавлені набірних документів (карток на харчі — авт.) швейцари С.С.Сердюк і Д.І.Овчаренко, вартові О.Є.Борохович і Г.М.Климович, двірник Ф.В.Ку-

рись, прибиральниця О.Є.Овчаренко, опалювач М.Ф.Курись і тесляр Г.І.Овчаренко¹⁰.

Відомо, що кінець зими та весна 1933 року були найважчим періодом для всієї України і для ДГТ також. Про поведінку студентів у цей період, антигуманну політику партії, про жорстоке ставлення до своїх студентів говорить протокол засідання партійного комітету від 5 квітня, на якому розглядалися “постанови партосередків про виключення із членів партії”. Звісно, виключення з партії тягнуло за собою виключення з інституту. Першою розглядалася справа А.С.Луценка, члена партії з 1927 року, походженням з селян, але на час вступу до інституту був робітником. Він звинувачувався в тому, що “протягом усього часу в інституті займався “рвачеством”, свої особисті інтереси ставив вище інтересів партії, поблажливо відносився до куркулів (тещі і тестя), які були розкуркулені та вислані до Архангельську; взяв тещу-куркульку під свою опіку, а також сприяв влаштуванню на виробництво дочці куркуля — дружині; обманював організації з метою одержання підвищеної стипендії на утримання утриманців-куркулів”.

К.Никитченко був покараний за висловлювання: “На фунті хліба далеко не доїхати”, яке було кваліфіковане, як “розкладацька робота серед студентів”, не витримавши напівголодного існування, К.Никитченко залишив інститут і був звинувачений у “дезертирстві з фронту навчання, що було порушенням директив партії в галузі підготовки кадрів”.

Студент А.В.Вертеп діяв ще сміливіше: “...по питанню позик виступив явно по-куркульському, висловив своє небажання бути в рядах партії і теж дезертирував з навчального фронту”.

Рішення бюро партосередку відносно студента Зозулі членам парткому здавалося м'яким і було скасовано. “За право- опортуністичну практику в проведенні масово-політичної роботи на селі, неучасть у роботі за посівний матеріал, за ігнорування громадської роботи в інституті, за прояв голого академізму” — Зозулю “виключили”.

Старшокурсник Малиновський “за категоричну відмову їхати до села, за кар’єризм, що виявився у самовисуванні на наукову роботу” теж був “виключений” і лише у 1935 році йо-

му вдалося одержати диплом. Тільки до представника “нацменшості сходу” О. Масалаєва, який “незадовільно працював на селі, самовільно вийшов з села з хлібозаготівлі”, партком прийняв поблажливе рішення: “винести сувору догану”¹¹.

Така поведінка вищезазначених студентів викликана була тим, що вони бачили щодня високу смертність селян від голоду, яку не бажали бачити партійні керівники. А між тим, за п’ять років до того, коли ці студенти були підлітками, вони бачили цілком нормальне життя. Про це свідчив і орган Держплану СРСР журнал “Плановое хазяйство”. У третьому числі за 1929 рік, торкаючись статистичних зведень за 1927 рік, надруковано: “Якщо прийняти купівельну спроможність заробітної плати середнього робітника в Лондоні за 100, то в Берліні вона була на позначці 71, Парижі — 56, Москві — 52, Празі — 47, Відні — 45, Римі — 43, Варшаві — 40”¹².

Тепер відомо, як і чому відбувся обвал цього благополуччя. Виявилось, що не тільки у керівників ВКП(б) були зашорені очі. Свідомо чи ні, але шори на очах мали сотні тисяч партпрацівників і рядових членів партії. За рішенням січневого 1933 року пленуму ЦК ВКП(б) були створені політвідділи при МТС і радгоспах, щоб домогтися остаточної перемоги колгоспного ладу. До роботи в політвідділах відряджали тих, хто вже відзначився в “соціалістичному перетворенні” села. Наприкінці березня місяця до політвідділу однієї з МТС перейшов студент другого курсу геолого-розвідувального факультету С.А. Лішков, в середині квітня — студент третього курсу цього ж факультету В.Р. Юшкевич і ще за півмісяця — однокурсник Юшкевича Д.І. Блюсс¹³.

Проте сільське життя не покращувалося і тому притягнення лише студентів-партійців до шефства над селом було недостатньо. 30 квітня 1933 року на засіданні парткому гірничого інституту була заслухана “доповідь дирекції про хід сівби в Сурсько-Литовському та забезпечення насінням”¹⁴. Як і всі інші, колгосп у Сурсько-Литовському, мешканці якого пухли з голоду, без сторонньої допомоги впоратися з весняною сівбою не міг¹⁵. Наказом директора ДГІ №94 від 15 червня були ство-

рені курси комбайнерів із студентів інституту і робітфаку. Керівником курсів призначено С.М.Бухало¹⁶.

На початку нового 1933/34 навчального року партком ДГІ на засіданні одним з пунктів порядку денного знову обговорював питання “про порушення партдисципліни при мобілізації на село”. Цього разу за “відмову їхати на село по хлібозаготівлі” студенти П.С.Кузьменко, М.Я.Соловйов, В.П.Запорожченко отримали “сувору догану з попередженням”. Мабуть ця провина у них була першою і єдиною. А студент Д.В.Шевченко навіть і такого покарання не мав, бо “пізніше в Волоському себе цілком виправив”. Добре, що далеко не кожний міг так задавити свою совість.

Шестеро: І.О.Неборачко, Д.М.Светличний, Я.С.Доценко, І.К.Бицюк, В.І.Гусев, В.С.Буланів — за якими рахувалися ще провини, були виключені з лав партії і з інституту. А справа П.С.Немцева, який “будучи на хлібозаготівлі в Солянянському районі, займався антипартійною роботою серед колгоспників”, ще до засідання парткому була передана в обласну контрольну комісію при обкомі КП(б)У¹⁷.

Голодомор 1933 року всіх селян загнав до колгоспів, тому шефська робота на селі хоч і продовжувалася, але мала інші форми і характер. Держава забирала у колгоспів весь їх врожай і тому агітаційно-масові заходи були вже не так важливі.

В перемогу “соціалістичного перетворення” села зробив свій внесок і працівник політвідділу Олексіївської МТС Д.І.Блюсс, який наприкінці лютого 1936 року повернувся до навчання з почуттям виконаного обов’язку і з довідкою про це від ЦК ВКП(б). Наказом директора інституту П.І.Герасимова Давид Блюсс був зарахований на третій курс відділу гідрогеології геолого-маркшейдерського факультету з наданням підвищеної стипендії. Член ВКП(б) з 1935 року, випускник окружної партійної школи, політпрацівник майже з трирічним досвідом роботи Д.І.Блюсс наприкінці 1936 року був обраний секретарем парткому ДГІ¹⁸. 8 березня 1937 року почалися арешти “клясово-ворожих елементів” із професорсько-викладацького складу гірничого інституту¹⁹. Найбільшим досягненням студента-парткерівника ДГІ

було відсторонення з посади директора інституту і виключення з лав партії Павла Івановича Герасимова, соцпоходження і біографія якого були бездоганними, за “притуплення пильності до ворогів народу”²⁰. У 1938 році П.І.Герасимов був розстріляний, а Д.І.Блюсс закінчив інститут. У 1940 році активний борець з ворогами соціалізму на селі і в інституті, гірничий інженер Д.І.Блюсс одержав призначення на більш високу посаду.

Таким чином, трагедія українського села не минула студентів-гірників. “Великий стрибок” для одних став стрибком в партійно-державній кар’єрі, для інших — незгодних з аграрною політикою ВКП(б) — крахом надій про прекрасне майбутнє.

¹ Известия Екатеринославского горного института им.Артема-Сергеева. - Т. XIV. Юбилейный выпуск. - 1899 - 1924. - С. 18, 20-24.

² Известия... - С. 152.

³ Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО). - Ф.П.-12, оп. 1, спр. 138. - Арк. 11.

⁴ Известия... - С. 153-154.

⁵ Архів Національної гірничої академії України (далі - Архів НГАУ). - Оп. 1, спр. 5. - Арк. 162.

⁶ ДАДО. - Ф.П.-7, оп. 1, спр. 1531. - Арк. 47.

⁷ Архів НГАУ. - Оп. 1, спр. 21. - Арк. 25, 60, 100.

⁸ Там само. - Оп. 2, спр. 6397. - Арк. 2.

⁹ Там само. - Оп. 1, спр. 108. - Арк. 25.

¹⁰ Там само. - Арк. 48, 133.

¹¹ ДАДО. - Ф.П.-18, оп. 1, спр. 1793. - Арк. 9.

¹² Плановое хозяйство. - 1929. - №3. - С. 23.

¹³ Архів НГАУ. - Оп. 1, спр. 108. - Арк. 187.

¹⁴ ДАДО. - Ф.П.-18, спр. 1793. - Арк. 12.

¹⁵ Архів Дніпропетровського району, фонд 1930-х рр., спр. Сурсько-Литовське.

¹⁶ Архів НГАУ. - Оп. 1, спр. 108. - Арк. 230.

¹⁷ ДАДО. - Ф.П.-18, оп. 1, спр. 1793. - Арк. 1.

¹⁸ Архів НГАУ. - Оп. 2, спр. 1055. - Арк. 1, 9.

¹⁹ Ченцов В., Єлінов І. У зв'язку з арештом як викритого ворога народу або історія "спецеєдства" // Борисфен. - 1997. - №10, 11.

²⁰ Відроджена пам'ять. - Дніпропетровськ, 1999. - С. 149-155, 182-187, 195-199, 328-341, 437-440.

“СЛІДСТВО ЩОДО ДЕВЛАДА О.С. ПРИПІНИТИ...”

Його життя, напевне, вистачило б на пригодницький роман...

За даними Григорія Омельченка, Олексій Девлад народився у бідній родині 18 жовтня 1885 р. у с. Лоцманська Кам'янка (нині у складі Дніпропетровська). Закінчив чотирикласну церковнопарафіяльну школу. Навчали в цій школі добре. Основні предмети — мову (граматику), чистописання, арифметику, і природознавство вони знали досконало. А чистописання і арифметику кам'янчани знали набагато краще, ніж сучасні четвертокласники. Добре рахували на рахівниці, могли вести бухгалтерські справи.

В юнацькі роки О. Девлад подався на Донбас, де нібито був бухгалтером, підрядчиком в одній із шахт. Навіть був старшим над шахтарями. Там він одружився на дуже гарній і вродливій дівчині польського походження, яку звали Євгенія Вацлавівна. Оскільки шахтарів не брали на війну, то О. Девлад не був учасником Першої світової. Невідомо, де він був і чим займався в роки революції. Кажуть, повернувся до Лоц-Кам'янки 1922 року з чималими грошима. Тут купив велику, близько гектара садибу з будинком. Олексій Самійлович розвів найкращий в селі сад на високому агротехнічному рівні.

У 20-х роках у Лоцманській Кам'янці створена артіль “Дніпролоцман”, одним з фундаторів якої був О. Девлад. Як добре знайомий з Дніпровими порогами, проводив через них екскурсії — займався цим до початку 1930 року.

1929 року у Києві вийшов академічний збірник “Дніпровські лоцмани” за редакцією академіка А. Лободи та В. Петрова. То був перший випуск серії “Матеріали до вивчення виробничих об'єднань”, що його започаткувала етнографічна комісія Всеукраїнської Академії Наук. У збірнику виступило чотири автори — Володимир Білий з розвід-

ками “Стислий огляд головнішої літератури про Дніпровських лоцманів” та “Лоцманські пісні”, Павло Козар з історичним нарисом “Лоцмани Дніпрових порогів”, Михайло Тарасенко з дослідженням “Плав через пороги”. І, нарешті, Олексій Девлад друкує у цьому збірникові розвідку “Лоцманські шляхи та стежки через пороги” (стор. 113-124).

Стаття Девлада містить докладний опис лоцманських шляхів і так званих стежок, тобто проходів між камінням, якими проводили транспорти, як пише дослідник, “в скрутний час”. Перелічені всі камені, річища, острови, забори тощо, особливості плаву біля кожного з них та прикмети, пов’язані з тим чи іншим топографічним об’єктом. У дужках біля кожної назви зазначено номер відповідного об’єкта на доданій до видання карті. У статті окремими розділами О.Девлад описав старий козацький шлях для суден і окремо для плотів, новий лоцманський шлях для плотів і окремо — для суден. Цю свою історичну розвідку автор передрукував під назвою “Шляхи та стежки через Дніпрові пороги” у часопису “Пороги” в Аргентині (квітень—травень 1951).

Ось яким запам’ятався Олексій Девлад письменникові Івану Шаповалу, який зустрів його в музеї ім.Поля в товаристві професора Дмитра Яворницького: “Вродливий, міцно складений, широкоплечий чоловік середнього зросту, чисто поголений, з козацькими вусами, в чоботях, сивій шапці, в чумарці. “То Девлад, нащадок запорізьких лицарів, — казав про нього Яворницький. — Чуєте, як забалакає, наче грім загуде!”. Якось Девлад запросив Яворницького оглянути в селі кам’яну бабу, яку згодом професор попросив перевезти до історичного музею. Окрім того, в архіві професора збереглося два невеличкі автографи О.Девлада — його записки до вченого. Зокрема, 16 липня 1928 р. Девлад склав на порозі Ненаситець привітання, присвячене “батькові Д.І.Яворницькому”.

Є відомості, що в тридцятих роках Олекса Девлад працював на заводі ім.Петровського в Дніпропетровську, потім бухгалтером колгоспу “Барвінок” у Лоцманській Кам’янці. Влітку 1937 року він — бухгалтер дитячого будинку №1. Його родина складалася тоді з дружини Євгенії, 45 років і матері Улити, 68 років.

...10 серпня 1937 року, у розпал ежовщини, біля будинку Девлада зупинився автомобіль, з якого висипали енкаведисти. Почався трус. Серед вилученого у Девлада були документи, листи і книжки “заборонених” авторів: Винниченка — десять книжок, Остапа Вишні — дві, курс політграмоти за редакцією Бухаріна і дві книжки академіка Яворницького¹. Чекісти приховали і рукописи в зошитах та щоденниках.

Справа О.С.Девлада невеличка, всього на п'ятнадцяти аркушах. Відкривається вона постановою про притягнення його як обвинуваченого. Оперуповноважений III відділення Управління держбезпеки сержант Коган знайшов, “що Девлад О.С. є учасником української націоналістичної контрреволюційної групи, яка ставила перед собою завдання активної боротьби з радвладою, проводив роботу по виявленню контрреволюційних кадрів і підготовці їх до боротьби з радвладою”².

Про підготовку Девлада до боротьби з радвладою мала напевне свідчити мисливська одноствольна рушниця, вилучена у нього під час обшуку. 2 вересня сержант держбезпеки Коган ухвалив вилучену у Девлада мисливську рушницю №34120 здати до складу УНКВС для зберігання як конфісковану³.

У справі О.Девлада є протокол лише одного допиту, здійсненого в серпні 1937-го, невдовзі після його арешту. Це по-своєму цікавий документ. З одного боку Девлад ніби визнав свою контрреволюційну діяльність і що його залучив до неї Яворницький, але наступними відповідями по суті спростував сам факт такої діяльності:

Запитання: Ви звинувачуєтеся в проведенні української націоналістичної діяльності. Чи визнаєте себе винним?

Відповідь: Так, визнаю себе винним у тому, що до моменту арешту я був контрреволюційно настроєний і проводив українську націоналістичну контрреволюційну роботу.

Запитання: Ким і коли ви залучені до контрреволюційної діяльності?

Відповідь: До контрреволюційної діяльності я залучений колишнім директором музею ім.Поля в Дніпропетровську академіком Еварницьким у 1930 році.

Запитання: Подайте детальніше обставини, за яких ви були залучені до контрреволюційної діяльності Еварницьким.

Відповідь: Початок своєї контрреволюційної діяльності і зміцнення в мені контрреволюційних поглядів я відношу до часу, коли я познайомився з Еварницьким. Було це (перше знайомство) в 1929 році, коли я працював у с.Лоцманська Кам'янка — в артілі “Дніпролоцман”. Як добре знайомий з Дніпровськими порогами, я проводив через пороги екскурсії — займався цим до початку 1930 року.

При перевезенні екскурсій я і стикнувся з Дмитром Івановичем Еварницьким, який їздив як лектор. Еварницький виявляв до мене увагу, цікавився умовами, в яких я живу тощо. За його рекомендацією я написав статтю “Шляхи Дніпровими порогами”, згодом надруковану в книжці “Дніпровські лоцмани”.

Цю статтю переглядав Еварницький й дав свій позитивний висновок та рекомендацію для друкування. Згодом я почав писати повість під назвою “Лоцмани” і по цій праці також радився з Еварницьким.

Тут я мушу обмовитися, що певним чином обманював Еварницького, позаяк для того, аби писати повість про лоцманів, треба було десь добувати матеріал про них, і цей матеріал я добував у Еварницького шляхом кружних розпитувань і співставлення з матеріалами, які я міг зібрати в селі Лоц-Кам'янці, я складав рукопис повісті і давав на консультацію Еварницькому. Про мої праці він відгукувався позитивно.

На цьому головним чином і ґрунтувалося моє знайомство з Еварницьким”⁴.

Ясна річ, з таких свідчень “компромат” аж ніяк не проглядав. Арешт О.Девлада, гадаю, був пов'язаний з підготовкою справи на самого академіка. Та, згодом, на певному етапі хтось дав відбій і 82-річного академіка так і не заарештували. Відтак відпала потреба допитувати “с пристрастием” й О.Девлада. Рідкісний випадок: його відпустили! Молодший лейтенант держбезпеки Шелюський, розглянувши справу по звинуваченню Девлада О.С. у злочинах, передбачених статтями 54-10 і 54-11 Кримінального кодексу

УРСР, “знайшов, що зібрані щодо Девлада О.С. матеріали в процесі слідства не підтвердилися, а відтак ухвалив: слідство щодо Девлада Олексія Самійловича ...припинити, звільнивши його з-під варти. Слідчу справу здати на зберігання до архіву”⁵.

Цю постанову затвердив тодішній начальник управління НКВС УРСР по Дніпропетровській області старший майор держбезпеки Юхим Кривець, згодом розстріляний за свою діяльність в часи ежовщини. Олексій Девлад отримав довідку, що він дійсно перебував в ув'язненні з 10 серпня по 27 жовтня 1937 р. і звільнений у зв'язку з припиненням справи на нього. Повернувся він додому худючий, виснажений. Йому дійсно ще пощастило. За даними Г.Омельченка, з 48 чоловік, заарештованих тоді в селі, повернулося лише три — Онищенко Іван Павлович, Перепелиця Олекса Савич і він, Девлад Олексій Самійлович⁶.

Звільнившись, Девлад знов став працювати бухгалтером. Довго не наважувався відвідати Яворницького. Через півроку така нагода випала.

“Року 1938, опівдні, приємного травня, йду до Дмитра Івановича, щоб побалакати, почути добре слово і відігнати тугу, — згадував Олексій Девлад. — Дзвоню на парадному. І чую, і визнаю по ході, що до дверей наближається сам Дмитро Іванович. І відчиняє.

— А?..

Веде мене Дмитро Іванович у садок. Сідаємо. Під деревиною зелена та рясна травиця. Ніде нікого. Ніхто не почує, не побачить. І тихо, тихо... А ще тихше Дмитро Іванович шепоче мені над вухо:

— А чого це так довго не приходили, га?

— Та... І боюсь зайвий раз турбувати вас, Дмитро Івановичу”⁷.

За спогадами Григорія Омельченка, Олексій Девлад до війни написав декілька п'єс. Носив їх до Дніпропетровського театру ім.Т.Шевченка, але жодної з них не ставили. “Я одну з них читав, здається, “Активіст”, але мені вона не сподобалась, — пише Г.Омельченко. — По-вулишньому Девлада звали в селі Рулько. Під час окупації господарював на своїй садибі”.

У роки окупації виходила “Дніпропетровська газета”, з якою співробітничав О.Девлад. Тут друкувалися його історичні розвідки про лоцманів і запорожців, спогади, невігдані оповідання, газетні замітки про життя в Лоц-Кам’янці і Старому Кодяку. В оповіданні “Колоски”, надрукованому в газеті 14 травня 1943 року, розповів про долю літньої удови Параски Бойчихи, яка виховувала онучку-сирітку Оленку. Жила Бойчиха з того, що власною працею здобувала на городі. Під час жнив на шляхах по степу разом з Оленкою збирали хлібні колоски. Та через те, що Бойчиха не хотіла вступати до колгоспу, сільська влада і актив скоса дивилися на неї. Не змігши переконати її вступити до колгоспу, влада вирішує судити стару Бойчиху за нібито крадіжку колосків. Прокурор просить суд застосувати до старої найвищу міру захисту й покарати її смертю...

Подібне спрямування мали й інші його оповідання — “Вільна тема”, “Цукерниця” та інші. Олексій Девлад також відгукнувся некрологом на смерть Серафими Яворницької:

“10 травня 1943 року спинився рух серця Серафими Дмитрівни Яворницької, дружини незабутнього запорізького батька — славетного академіка Дмитра Івановича Яворницького.

Невблаганна смерть відібрала від нас людину, яка все своє життя присвятила клопотам про добробут українського вченого Дмитра Івановича. Вона допомагала йому і в тяжкі часи махновщини, коли Дмитра Івановича арештовували, і під час терору більшовиків, коли року 1933 його було позбавлено права праці директором історичного музею, якому він віддав піввіку і придбав тисячі експонатів про далеке минуле народів і свого краю.

У безповороття понесли смерть свою жертву і разом припинила всяку можливість почути живе слово про відомого світові українського вченого Дмитра Івановича Яворницького з вуст найближчої й найріднішої йому людини, вірного його супутника й співробітника, ніжного друга.

Великий сум обгортає душі наші. О.Девлад”⁸.

Свідчення кам’ячан про О.Девлада неоднозначні. Один з них розповідав Г.Омельченку, що той врятував його від вивезення до Німеччини. Переховував у себе, го-

дував його, коли він у нього переховувався. Висловлювався Девлад приблизно так:

— Ми зараз знаходимося між двома вогнями. З одного боку німці, які руйнують Україну, а з другого більшовики, які ще більшою мірою руйнують і знищують український народ. Нехай б'ються. Як видохнуться, — американці завоюють і німців, і більшовиків. Тоді Україна стане вільною державою, без німців і більшовиків.

Такою була позиція Девлада під час війни. Про це розповідав Тарас Музика. А Марія Буць стверджувала протилежне — що він допомагав німцям вивозити людей до Німеччини, що він начебто служив німцям. Мабуть, така думка виникла у кам'янчан від того, що він, виступаючи у пресі, негативно ставився до більшовиків і радянської влади в цілому — приміром, у “Дніпропетровській газеті” 20 квітня 1943 року опубліковано його репортаж “Молодь виконує свій обов'язок” про вивезення молодих кам'янчан до Німеччини.

Отже, нічого дивного, що при відступі німців Девлад з дружиною евакуювався на Захід. Мав вже 58 років. Наприкінці війни вони розгубилися з жінкою в дорозі і Євгенія Вацлавівна (в архівній справі Девлада написано Варламівна) зі Львова повернулася в Лоцманську Кам'янку. Померла близько 1955 року.

Тим часом воєнна завірюха закинула Олексія Девлада в Австрію. Згадує полтавський письменник Петро Ротач: “Моє знайомство з Девладом — це окрема й досить дорога для мене сторінка... Ми зустрілися в Австрії навесні 1945 р. і якийсь час блукали по горах і долинах зеленої і пахучої тієї країни. Мені було 20 років, а він був уже старий. Дід носив за плечима великий рюкзак й одного разу показав мені маленьку книжечку про лоцманство на Дніпрі — він був її автором (напевне, йдеться про розвідку О. Девлада в збірнику “Дніпровські лоцмани” — М.Ч.). Я й запам'ятав тоді Лоцманську Кам'янку, звідки родом Девлад... Розлучилися ми з Дідом випадково, в горах, коли збила пилюку якась військова машина і розбіглися в різні сторони. Пил розвіявся, але Діда ніде вже не було. А сам продовжував свої мандри, потім повернувся на Україну, А Діда повернула доля в далекі світи”⁹.

Тоді старий Олексій Девлад пристав до дивізії “Галичина” і вкупі з дивізійниками був у таборі полонених в Італії. Разом з дивізією він “пройшов полон у Ріміні, відіграючи там роль “січового діда” і здобувши славу впертим “Не поїду!” на всі заклики і обіцянки репатріаторів”¹⁰. З Італії Олексій Девлад виїхав до Аргентини. Опинившись в Південній Америці, Олексій Самійлович поспішав видати написане ним, хоч умови для цього були не завжди сприятливі. Видавець його книжок Сидір Кравець, який з Аргентини переїхав до США, згадував: “Олексія (він із Андрієм Запорожцем друкувалися) Девлада знаю з Аргентини, друкував його книжечки на препоганому папері, бо на добрий папір не міг стягнутися: був бідний як церковна миш!”¹¹.

Вже 1947 року в українському видавництві “Перемога” виходить книжечка Андрія Запорожця “Большевизм (Життя в ССРСР)”, до якої виходять різножанрові твори Олексія Девлада — розвідка “Що таке большевизм?” та два оповідання “Відзначення смерті” і “Межовщики”. У публіцистичному творі “Що таке большевизм?” автор у побіжному історичному огляді головних подій на Україні ХХ століття аналізує більшовизм як політичне явище, посилається на власний життєвий досвід і свої спостереження й не приховує свого антикомунізму.

Наступного 1948 року у тому ж українському видавництві “Перемога” в Буенос-Айресі під псевдонімом Олексія Запорожець вийшла комедія на три дії “Обізналися”. Її дія відбувається, як зазначено в авторській ремарці, 1927 року на Україні. Автор висміює голову сільради Полікарпа Розова та його жінку Меланію. Полікарпа, ласого до чужих жінок, як і його жінку, провчили селянин Василь Мальований і його дружина Ольга. Побутова комедія і деякі соціальні прикмети часу — суперечності між “однокінним” господарем Василем та новим радянським панством в особі голови сільради.

Довгий час, починаючи з 1949 р., співробітничав з літературно-мистецьким журналом “Пороги”. У розвідці “Дніпрові пороги” автор розповів українському читачеві в Аргентині про порожисту частину Дніпра, подав історію цієї місцевості, починаючи з опису Костянтина Багрянородно-

го, зупинився на діяльності князя Г.Потьомкіна по організації лоцманської громади. Навівши текст лоцманської присяги, Олексій Девлад подає цікаві факти з життя лоцманів до революції, пише про лоцманський заробіток, про статут “Громади Дніпровських лоцманів”, складений 1912 року. Потужна сила Дніпровських порогів нагадує О.Девладу проте, що ніколи “не приборкати дух непокори у вільнолюбному українському народі”¹².

В історичному нарисі “Дніпропетровське” на шпальтах тих же “Порогів” Олексій Девлад-Запорожець зупинився на історії міста, починаючи з XVIII століття. Не оминув він увагою і Кодака, поблизу якого вирішено було спорудити губернське місто. Він пише про історію Катерининського проспекту та інших вулиць в центральній частині міста, про передмістя Катеринослава — Мандриківку, Олександро-Невське, Чечелівку, про Монастирський острів і острів Старуха. У сконцентрованому вигляді нарис подає історію міста, причому автор наголошує на його українському корінні.

Ще 1935 року в Україні Олексій Девлад-Запорожець розпочав роботу над гумористичною повістю “Гарбузова містерія”, яку завершив майже через двадцять років — 1954 року вже в Аргентині. Повість вийшла друком 1956 року в Буенос-Айресі в мистецькому оформленні маляра Бориса Крюкова. Дія повісті відбувається в тридцятих роках в українському колгоспі, куди на посаду голови призначено комуніста Якубця. Той для вирішення проблеми з харчуванням колгоспників розпорядився годувати їх єдиною гарбузовою продукцією... І ось в колгоспі імені Кірова відбуваються дивні події — почали вагітніти не тільки дівки, а й жінки, баби... На думку більшості, це вагітне лихо заподіяв товариш Якубець, який, мовляв, залицяється до всього колгоспного жіноцтва. Та, як зрештою, з’ясували лікарі, жінки в цьому селі зовсім не вагітні, а животи їм пороздувало від якоїсь їжі. Звісно, якої — гарбузової... Гарбуз викликав різні трагікомічні колізії, створив цілу завірюху в колгоспі. Причому жертвою гарбуза стали не лише колгоспниці і колгоспники, а й сам тов.Якубець, якого в фіналі урядова комісія виганяє з колгоспу.

Загалом “Гарбузова містерія”, мимо своїх мистецьких і стилістичних хиб, є убивчою сатирою на колгоспний лад, сатирою, що, може, перевищує всі досі знані сатиричні оцінки того ладу на Україні, правдиво показуючи його потворну і трагічну дійсність”¹³, — писав у передмові до повісті Іван Евентуальний (Анатоль Калиновський). А Ігор Качуровський додає: “добру кінокомедію можна було б накрутити на базі цієї повісті”¹⁴.

Також в Аргентині побачила світ повість Олексія Девлада-Запорожця “Відсіч”, присвячена часам німецької окупації. У 1955 році накладом автора в Буенос-Айресі видрукувана збірка нарисів і оповідань О.Запорожця-Девлада “В одвічній боротьбі”. Як написав мені в листі Сидір Кравець, він допомагав Девладові безплатно скласти на лінотипі текст до цієї об’ємистої книжки (370 сторінок). До збірки увійшли нариси і спогади про Дмитра Яворницького, Андріана Кашенка, Павла Козаря, оповідання про радянське життя, друквані ще під час війни, і написані в Аргентині. Автор розробляв болючу тему голодомору 1933 року.

Професор Ігор Качуровський висловив цікаву, але небеззастережну версію щодо походження прізвища Девлада: “Як зраджує прізвище, походив він від якогось французького шляхтича, який, мабуть, за часів Наполеона потрапив на Україну, і там його нащадки стали звичайними українськими селянами”¹⁵. Можна піддавати сумніву цю версію, але в житті може бути все — чи міг думати скромний кам’янський бухгалтер, що доля кине його аж до Аргентини?.. Образ О.Девлада увічнив скульптор Кость Бульдин (1897—1966) — він виліпив голову нашого земляка, назвавши свій твір “останній з дніпровських лоцманів Олексій Запорожець” — ця робота надрукована в “Порогах” (квітень-травень 1951) та у книжці “В одвічній боротьбі”. А що життя Девлада нагадувало одвічну боротьбу, може свідчити й той факт, що після появи друком його “Гарбузової містерії” у київській “Літературній газеті” була надрукована стаття-памфлет проти українських націоналістів. Дісталось в ній і О.Девладові.

Загинув письменник трагічно: 25 жовтня 1959 року в Буенос-Айресі він потрапив вночі під потяг. Старий напевне просто не чув, що наближається поїзд. Тим часом племінник О.Девлада Юрій Ясногор твердив, що одержав листа від емігрантів з Аргентини, які сповіщали, що Девлад начебто кинувся під поїзд... (інформація Г.Омельченка). Як би там не було, його загибель оповита таємницею.

Краще з доробку Олексія Девлада-сатирика, драматурга, мемуариста, краєзнавця і дослідника лоцманства безперечно заслуговує на перевидання в суверенній Україні.

¹ Архів УСБУ в Дніпропетровській області. - Спр. П-9496. - Арк. 5.

² Там само. - Арк. 1.

³ Там само. - Арк. 6.

⁴ Там само. - Арк. 10.

⁵ Там само. - Арк. 11.

⁶ Г.М.Омельченко. Девлад Олексій Самійлович (рукопис). - С. 2 (архів автора).

⁷ Олексій Девлад. В гостях у академіка Яворницького // Дніпропетровська газета. - 1942. - 8 травня. Спогад передруковано у виданні: Микола Чабан. Сучасники про Яворницького. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 151-152.

⁸ Дніпропетровська газета. - 1943. - 14 травня.

⁹ Лист Петра Ротача до автора від 17 лютого 1993 р.

¹⁰ Лист Ігоря Качуровського до автора від 17 грудня 1992 р.

¹¹ Лист Сидора Кравця до автора від 15 жовтня 1993 р.

¹² Олексій Запорожець. Дніпрові пороги // Пороги. - Буенос-Айрес, 1950. - Березень. - №6. - С. 15.

¹³ Олексій Запорожець-Девлад. Гарбузова містерія. - Буенос-Айрес, 1956. - С. 8.

¹⁴ Ігор Качуровський. Про сатиричну повість Олексія Запорожця "Гарбузова містерія" // Борисфен. - 1993. - №12. - С. 25.

¹⁵ Там само.

Фельбаба М. М.

“ТОВАРИШ БОРИС”: І.А.ШВЕДОВ — ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА “УРЕ”

У відомих спогадах Григорія Костюка “Зустрічі і прощання” неодноразово згадує автор свого “доброго приятеля, професора Харківського університету Бориса Антоновича Шведова”¹, який ділив долю мемуариста упродовж років спільного перебування у системі сталінського ГУЛАГу поблизу Воркути. Там само зазначається, що востаннє вони зустрілися у передвоєнному Харкові 1940 р.: “Я прощаюся. Ми обіцяємо тримати контакт. Але контактів не вийшло. Події розгорнулись так, що було не до контактів. З того часу я ніколи не зустрічав і не знаю дальшої долі Б.А.Шведова”².

Виявлені нами матеріали дозволяють хоча б певною мірою заповнити цю часову лауну й — бодай частково — прийти на допомогу мемуаристові.

Народився Іван (а не Борис) Антонович Шведов у м. Корочі на Курщині в російській робітничій родині. В рідному ж місті закінчив 1912 р. гімназію. Вищу освіту здобув у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті (1912—1917) та в Київському інституті зовнішніх зносин (1920—1923). Педагогічну діяльність розпочав ще студентом — на останньому курсі університету (1916 р.) викладав на вечірніх робітничих курсах й на так званих “курсах для дорослих”.

На студентській лаві почав цікавитися марксизмом, а в червні 1917 р. став членом партії більшовиків. З початку 1918 р. й до 1921 р. служив у лавах Червоної гвардії та Червоної армії. Брав участь у повстаннях проти німців та Української Центральної Ради, воював на Східному й Південному фронтах: у 1-й армії Східного фронту, у 2-й Українській армії, у 12-й та 14-й арміях. Після демобілізації перебував на звільненій партійній роботі у Київському губкомі КП(б)У.

У 1918 р., під час тимчасового більшовицького підпілля, Іван Антонович використовував псевдонім — “Борис” (“товариш Борис”). Відтак й надалі він вже був людиною із подвійним ім'ям — Іван — Борис Антонович Шведов. Подвійне ім'я стало другою суттю (так його записали і в радянському паспорті) — навіть в офіційних наркомосівських матеріалах він Борис Антонович — чи навіть просто Борис Шведов. Саме так (як “Бориса Антоновича”) запам'ятав його і Григорій Костюк.

З 1923 р. Іван Шведов працював в одному з найбільших київських вузів — Київському політехнічному інституті, де не лише викладав, але й обіймав адміністративні посади — декана робітфаку та члена Правління КПІ. В інституті викладав курс політекономії. Етнічний росіянин з українсько-російського прикордоння, він не мав особливих проблем з опануванням української мови і в швидкому часі вже читав нею лекції київському студентству.

З часом прийшов смак й до наукової праці: з моменту заснування у Києві кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН І.А.Шведов був науковим співробітником її економічної секції, активно розробляв проблеми історії народного господарства Київщини, звертаючи особливу увагу на кустарну промисловість регіону³.

Наприкінці 1929 р. І.А.Шведов став секретарем партійного осередку кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. На цій посаді залишався до березня 1930 р. Потім рішенням політбюро ЦК КП(б)У був переведений до Харкова на посаду заступника директора з навчальної частини Українського інституту марксизму-ленінізму. Очолював тоді установу відомий діяч більшовицької партії О.Г.Шліхтер.

Згідно із постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. на базі економічного, філософсько-соціологічного та історичного відділів УІМЛУ було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Очолив ВУАМЛІН О.Г.Шліхтер, а І.А.Шведова тоді ж призначили другим віце-президентом асоціації⁴.

Через два роки перспективний науковий адміністратор змінив сферу своєї діяльності: наказом НКО УСРР № 43 від 16 червня 1933 р. І.А.Шведова з 13 червня того ж ро-

ку затвердили членом Колегії НКО й керівником сектору університетів та “комуністичних вишів” (вищих шкіл) республіканського наркомосу⁵. Але на цій посаді Іван Антонович пропрацював лише лічені місяці — у листопаді того ж року наказом по НКО УСРР № 94 “тов. Шведов — керівник Університетського сектору” був звільнений з посади “за переходом на роботу до УРЕ з 1-го листопада 1933 р.”⁶.

Цьому рішенню передувала низка обставин, пов’язаних із ситуацією, в яку потрапила справа підготовки “Української Радянської Енциклопедії”⁷.

5 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про УРЕ”, констатувавши низьку продуктивність видавництва, марне витрачання державних коштів, “засміченість апарату контрреволюційним елементом”, “брак більшовицької пильності” з боку головного редактора та ін.⁸. Зацькований обвинуваченнями, які лунали з усіх сторін, 7 липня 1933 р. наклав на себе руки керівник цього проекту М.О.Скрипник. Після самогубства колишнього наркома шквал критики на його адресу лише збільшився.

22 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило розгорнуте рішення “Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників”, в якому, зокрема, йшлося: “ЦК КП(б)У констатує, що редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву X з’їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання.

Колишне редбюро УРЕ виявило велике притуплення революційної пильності. Воно потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам[...], допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами.

Класові вороги, шкідники і контрреволюціонери великою мірою використали УРЕ як свою організаційну і фінансову базу”.

Як наслідок — було ухвалено змінити склад редколегії й зокрема:

“1. Встановити одноначальність в роботі УРЕ. Відповідно до цього ліквідувати посаду зав. видавництва і встановити посаду пом[ічника] Головного редактора по видавництву.

2. Призначити новий склад редбюро УРЕ: а) Головний редактор — т. Затонський; б) заст[упник] Головного редактора — т. Шведов, пом[ічник] Головного редактора по видавництву — т. Горб”⁹.

Одночасно було скорочено кількість томів УРЕ — до 20-ти, встановлено граничний термін завершення видання — до 1 січня 1939 р. Водночас директивно визначалося, що матеріалу з української історії, економіки, літератури, географії тощо в цій “українській” енциклопедії відводиться лише 35—40%, решта ж обсягу мала охоплювати орієнтовно усі поняття, вміщені у “МСЭ” та додатковий потрібний матеріал з “БСЭ”¹⁰.

Вкрай завантажений викладацькою, науковою роботою, яку доводилося сполучати із головним завданням — підготовкою перших томів “Української Радянської Енциклопедії” — у лютому 1934 р. І.А.Шведов звернувся з таким проханням до Культпропу ЦК КП(б)У: “Забезпечення випуску в 1934 р. I і II томів Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії і редакційне опрацювання III і IV томів вимагає від керівництва Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії організаційної підготовки і безпосереднього керування роботою редакційних і видавничих відділів Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії. Ця робота забирає від мене всі години робочого дня, всю решту часу я примушений приділяти на безпосереднє редагування і перегляд матеріалів, виготовлених у редвідділах.

Напруженість цієї роботи від мене викликається не тільки потребою додержання термінів випуску Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії, що затверджені ЦК, але й тим, що не всі ще ланки редапарату[...] забезпечені керівним складом.

Тому зараз будь-яке сполучення моєї роботи в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії з іншою роботою є цілком неможливе”.

Між тим, зауважував заступник головного редактора УРЕ: “Я за сполученням: 1) лічуся в складі наукових робіт-

ників Ін[ститу]ту економіки ВУАМЛІНу, де фактично останнього часу не маю можливості працювати; 2) керую кафедрою іст[орії] ек[ономічних] вчень в Харк[івському] університеті; 3) веду там же курс іст[орико]-ек[ономічних] вчень — курс новий, що не був у нас ще опрацьований, до якого я примушений уважно готуватися; 4) керую аспірантурою економічного фак[ультету] ун[іверсите]ту; 5) редагую ХХІІ том творів В.І.Леніна, виконую деякі громадські функції і окремі доручення ЦК і ЦКК КП(б)У.

Це перевантаження призводить до того, що я не можу приділити відповідної уваги роботі в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії і фактично не працюю зараз як науковий робітник Ін[ститу]ту економіки ВУАМЛІНу”.

Виходячи із вищенаведених обставин, Іван Антонович просив “директивні органи” розвантажити його від праці за сполученням й дозволити сконцентруватися винятково на роботі в УРЕ. 17 лютого 1934 р. це клопотання підтримав відповідним листом, адресованим Культпропу ЦК КП(б)У, й нарком освіти УСРР та водночас головний редактор УРЕ В.П.Затонський¹¹.

Та проект видання української енциклопедії радянського зразка на той час вже агонізував — із директивним згортанням “українізації” у ньому не виявляли зацікавлення ані московське, ані українське партійно-радянське керівництво. Навіть недоукомплектований редакційний штат УРЕ перманентно послаблювався внаслідок репресій силових структур проти “націонал-ухильників” та “контрреволюціонерів із партквитком у кишені” — “прихованих прибічників” покійного головного редактора видання М.О.Скрипника.

Заключним акордом “справи УРЕ” прозвучало рішення політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р., в якому йшлося: “В зв’язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, — на рік припинити роботу по випуску підготовлених томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомосу”¹². Згідно із цією ухвалою вкрай виснажений інтенсивною працею заступник головного редактора УРЕ І.А.Шведов, який саме тоді перебував на лікарняному, опинився без роботи. Та шукати іншого місця праці йому не довелося...

13 листопада 1934 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.А.Балицький та секретар ЦК КП(б)У П.П.Постишев допитали заарештованого “троцькіста”, колишнього ректора Київського державного університету і члена редколегії УРЕ Р.С.Левіка, який за десять днів перед тим нарешті “визнав”, що “справді брав участь у контрреволюційному угрупованні”, в якому були “троцькісти і націоналісти”. На запитання В.А.Балицького: “Хто входив до контрреволюційної групи у ВУАМЛІНі?” — Рувім Самійлович відповів: “В групу у ВУАМЛІНі входили: я — Левік, Шведов, Трублаєвич, Наумов, Винокур, Шахар, Рубач, Карпенко та Блудов. Близькими до групи були Семківський та Гуревич...”¹³.

Задовольнив він і цікавість секретаря ЦК КП(б)У. На запитання П.П.Постишева: “З ким із працівників Української Радянської Енциклопедії (“УРЕ”) підтримувала звязок Ваша група?” — пролунала відповідь: “В Українській Радянській Енциклопедії звязок нами підтримувався з Фалькевичем.

На роботу в “УРЕ” ми (я, Шведов і Наумов) за домовленістю з Фалькевичем спрямовували наші кадри. Туди був направлений член нашої групи Шведов.

Пішов він туди на роботу після рішення мого з ним й Шахаром”¹⁴.

Отже, прізвище заступника головного редактора “Української Радянської Енциклопедії” І.А.Шведова було назване серед кола осіб — учасників міфічної “контрреволюційної троцькістської організації”, які проходили у “справі № 1170”¹⁵.

Відтак не випадково під час засідання оргбюро ЦК КП(б)У 15 листопада 1934 р. серед інших розглядалося й питання — “Про Шведова”. Без зайвих дискусій (очевидно, за поданням Управління держбезпеки НКВС УСРР) було ухвалено: “Виключити Шведова з партії, як учасника контрреволюційної троцькістської групи”¹⁶.

В умовах тоталітарного сталінського режиму 1930-х років виключення будь-кого з партії автоматично переводило ще вчора поважну й шановану людину у розряд суспільних паріїв, на спілкування з яким накладалося мовчазне табу, й тягнуло за собою найгірше — неодмінний арешт, слідство, роки таборів, а то й страту.

Через дві доби після вбивства у Ленінграді партійного керівника С.М.Кірова — 3 грудня 1934 р. у Харкові, на проспекті Правди, у будинку “Червоного промисловця”, у квартирі 236 відбувся трус з подальшим арештом І.А.Шведова.

Особливих статків господар, очевидно, не мав: в оселі енкаведисти не виявили значних сум грошей — натомисть — книжки, “дамська зброя” — браунінг та п'ять набоїв до нього, серед паперів домашнього архіву — “Висновки комісії по чистці про роботу партгруп Української Радянської Енциклопедії” та “Заходи щодо реалізації рішення комісії по чистці” та ін.

4 грудня, згідно з ухвалою оперуповноваженого 1 відділення Секретно-політичного відділу УДБ Харківського обласного управління НКВС УСРР Малиновського, санкціонованою начальником обласного управління НКВС К.М.Карлсоном, І.А.Шведова відправили до Києва — у розпорядження СПВ УДБ НКВС УСРР. Саме тут, у столиці, розгорталося слідство у “справі” “контрреволюційної троцькістської організації в Україні”¹⁷

Підписаний у березні 1935 р. начальником СПВ УДБ НКВС УСРР Б.В.Козельським та начальником 1-го відділення СПВ С.С.Бруком невибагливий “Обвинувальний висновок по справі контрреволюційної троцькістської організації на Україні”, за яким до відповідальності притягалося 25 осіб на чолі з Ю.М.Коцюбинським¹⁸, розповідав про генезу та діяльність “Всеукраїнського троцькістського центру”. В ньому, зокрема, говорилося, що “на початок 1933 р. організація перетворилася на всеукраїнську, з троцькістськими осередками у Харкові, з периферійними організаціями у Сталіно, Дніпропетровську, Києві, Одесі, Чернігові й ряді інших пунктів України”¹⁹.

У документі наголошувалося: “Найбільш впливовими організаційними троцькістськими групами у Харкові були групи у Всеукраїнській Асоціації Марксо-Ленінських інститутів (ВУАМЛІНі) та Держплані УСРР.

Уявлінівська троцькістська група існувала ще до відтворення всеукраїнського троцькістського підпілля й зго-

дом влилася до організації як вже сформований троцькістський осередок”²⁰.

Колишньому віце-президентові ВУАМЛІН відводилася доволі поважна роль у висвітленні й “викритті контрреволюційної” роботи троцькістської організації”: “Обвинувачений ШВЕДОВ[...] свідчить, що троцькісти в ВУАМЛІНі проводили контрреволюційну троцькістську діяльність, котра полягала у: 1) протягуванні троцькістської контрабанди у науковій роботі; 2) розстановці кадрів на найважливіших ділянках ВУАМЛІНу; 3) недопущенні критики, яка б викривала троцькістську діяльність”²¹.

Відтак І.А.Шведов, колишній віце-президент ВУАМЛІНу та заступник головного редактора УРЕ, обвинувачувався у таких злочинах, передбачених статтями 54-10 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР: “А) З осені 1931 р. був прихованим троцькістом, членом контрреволюційної троцькістської організації, який входив до складу троцькістської групи при робочій частині Президії ВУАМЛІНу; б) брав участь у протягуванні троцькістської контрабанди у науковій продукції”²².

Методи роботи слідчого апарату УДБ НКВС УСРР були на той час вже традиційними для тоталітарного репресивного апарату радянського зразка. Щоправда, на початку 1930-х років ще не стало буденним явищем жорстоке побиття арештантів, що набуло поширення із санкції вищого партійно-державного керівництва СРСР за часів “Великого терору” 1937—1938 рр. Однак й без фізичного катування в’язнів та буквального вибивання з них потрібних “зізнань” органи радянської таємної поліції досягали вражаючих (для невластивої людини) результатів²³.

Не став винятком у цьому відношенні й Іван Антонович Шведов.

Його “справу” опікувалися слідчий Грозний та особисто начальник 1-го відділення Секретно-політичного відділу УДБ С.С.Брук. Жодного конкретного обвинувачення в’язневі не пред’являли, натомість була збудована химерна словесна конструкція: НКВС, мовляв, “викрив” у ВУАМЛІНі кількох осіб, які провадили “контрреволюційну діяльність”. Оскільки ж Іван Антонович був у ВУАМЛІНі “не

двірником, а віце-президентом”, то за своєю кривною посадою “не міг не знати про контрреволюційну діяльність цих осіб”. В’язень, який виховувався у сліпій вірі у безпомилковості “органів НКВС”, не заперечував — очевидно, він і справді “притупив пильність”, оскільки й не здогадувався про “контрреволюційну діяльність” зазначених осіб. До того ж і призначення на роботу у ВУАМЛІН відбувалося не за його рішенням, а санкціонувалося винятково “центральноними органами”, які як дисциплінований член партії він також шанував.

Така позиція І.А.Шведова вкрай не сподобалася слідчому, який з притиском наголосив, що його візаві відмовою “дати правдиві свідчення” викриває себе як “запеклого контрреволюціонера”²⁴.

Та “слідство” не складало зброї: Івана Антоновича ознайомили з витягами із протоколів допитів його колег, які вже визнали свою “контрреволюційну діяльність” й охоче про неї розповідали. Це справило враження, оскільки науковець все ще беззастережно вірив “органам”. Останні, до того ж, як невдовзі з’ясувалося, виконували й відповідальну “посередницьку місію” — трансливали в’язневі волю й бажання партійного керівництва, аби він як старий більшовик допоміг “партії та НКВС у викритті контрреволюціонерів”, засвідчивши, що особисто знав або принаймні чув від когось з викритих “контрреволюціонерів” про їхню “шкідницьку діяльність”. Для більшої “доказовості” Шведову пропонувалося засвідчити й власний зв’язок з окремими “контрреволюціонерами”. Його заспокоювали — ступінь його дійсної провини НКВС добре знає, та й знову ж таки наголошували — “не двірником він був, а віце-президентом”.

Такі методи “слідства” довели в’язня до стану цілковитої розгубленості, оскільки, з одного боку, він вірив “органам захисту диктатури пролетаріату”, з іншого ж — навіть “за дорученням партії” все ще не наважувався давати неправдиві свідчення.

Як згадував “товариш Борис”: “У подальшому слідство відбувалося за умов систематичного безперервного морального гноблення, грубощів, образ, знущань, принижень. Ме-

не не били, проте, при цілковитому у мене нервовому розладі, мене безперервно упродовж кількох ночей піддавали нічним допитам, краще сказати, знущанням, а вдень позбавляючи відпочинку, в камеру до мене був посаджений смертник (ймовірно, удаваний)”²⁵.

Саме застосування незаконних методів слідства й змусило І.А.Шведова обмовити себе та колег, визнати наявність в Україні розгалуженої мережі “троцькістської організації”, потужні осередки якої, мовляв, були, зокрема, у ВУАМЛІНі та редакції “Української Радянської Енциклопедії”.

Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР 1 квітня 1935 р. ухвалила: “Шведова Івана (Бориса) Антоновича за контрреволюційну троцькістську діяльність заключити у виправтрудоабір терміном на ТРИ роки, рахуючи термін з 19.XI.1934 р.”²⁶. А невдовзі — 3 квітня того ж року — обліково-статистичний відділ ГУДБ НКВС СРСР вже пропонував підлеглому підрозділу НКВС УСРР у Києві виконати вирок щодо І.А.Шведова й відправити його з “першим етапом, що відходить” у розпорядження керівництва Сибтaborу НКВС СРСР — м.Маріїнськ — та взяти на особливий облік²⁷.

Але це не була остання “крапка” у цій сфальсифікованій “справі”. 29 грудня 1937 р. Особлива нарада при НКВС СРСР ухвалила продовжити термін покарання ув’язненому Шведову на три роки²⁸. По різному можна розглядати це рішення — трагічне, безперечно, у долі конкретної людини. Але в порівнянні із долею тисяч і тисяч його співвітчизників можна вважати, що, за словами видатного українського письменника й багаторічного в’язня сталінських тюрем та заслання із досвідом Б.Д.Антоненка-Давидовича, Іван Антонович Шведов витягнув-таки на “великій лотереї життя” не чорний, а “щасливий квиток”²⁹.

Та й рішення про продовження терміну покарання фактично не було виконане — очевидно, завдяки приходу до влади в НКВС СРСР нового керівництва на чолі з Л.П.Берією.

Після звільнення у 1939 р. він замешкав у тому ж таки Харкові, де працював начальником планового відділу міської контори “Укрголовм’ясомолпостачу”. У 1940 р. з ним мав зустріч (вже після власного звільнення) Григорій Кос-

тук, який пригадує: “І Борис Антонович розповів свою останню історію. Він приїхав до Харкова в серпні 1939 р. Дружина була тяжко хвора. Але його повернення ніби її підбадьорило. Їй стало краще. Була надія на видужання. Та йому заборонили Харків. Він виїхав у якесь (забув) провінційне місто. Дружині стало гірше. Він подав прохання, щоб бути при хворій дружині. Дозволили. Він приїхав. Але щастя зустрічі так і не зазнали. За місяць дружини не стало. — Я, — оповідав далі він, — став єдиним опікуном сина. Мені дозволили залишитись у Харкові[...]. Праці в університеті не дали. Влаштувався в якомусь тресті економістом чи статистиком. Скромно, але вистачає. Син добре вчиться[...]. Так і живемо... Але... — і Борис Антонович замовк”³⁰.

Із початком німецько-радянської війни І.А.Шведов виїхав в евакуацію, вчителював у м.Советское Саратовської області. У 1944 р. повернувся в Україну й до 1953 р. очолював плановий відділ Харківської контори Головпостачу Мінм'ясомолпрому СРСР. 1947 р. знову виникли проблеми — міліція запропонувала йому, колишньому в'язневі, залишити місто. Із великими труднощами І.А.Шведову вдалося втриматися на посаді у Харкові, в черговий раз доводити, що він був засуджений безпідставно і не є кримінальним або політичним злочинцем. Із 1954 р. він працював економістом Харківської контори Головпостачу Мінлегпрому СРСР. Після XX з'їзду колишній віце-президент ВУАМЛІну й заступник головного редактора УРЕ порушив клопотання про власну реабілітацію.

Рішенням Військового трибуналу Московського військового округу від 8 квітня 1957 р. Іван (Борис) Антонович Шведов та решта учасників “контрреволюційної троцькістської організації в Україні”, засуджених 1935 р. по “справі № 1170”, були реабілітовані “за відсутністю складу злочину”³¹.

¹ Див., напр.: Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади: Кн. І. - Едмонтон, 1987. - С. 531, 537, 542, 608, 617 та ін.

- 2 Там само. - С. 671.
- 3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.166, оп. 12, спр. 8587. - Арк. 19-19 зв.
- 4 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.263, оп. 1, спр. 43185, т. 8. - Арк. 306.
- 5 ЦДАВО України. - Ф.166, оп. 12, спр. 8586. - Арк. 2.
- 6 Там само.
- 7 Докладніше про це див.: Фельбаба М.М. "Українська Радянська Енциклопедія": перша спроба підготовки (1927-1934 рр.) // Вісник Київського університету ім.Т.Шевченка: Історія / Редкол.: В.К.Борисенко (відп. ред.) та ін. - К., 1999. - Вип. 45. - С. 26-30; його ж. Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської "Української Радянської Енциклопедії" // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. статей / Редкол.: П.Т.Трощак (відп. ред.) та ін. - К., 1999. - Вип. 8. - С. 362-370.
- 8 ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 6, спр. 283. - Арк. 123.
- 9 Там само. - Спр. 285. - Арк. 67.
- 10 Там само. - Арк. 67-68.
- 11 Там само. - Оп. 7, спр. 355. - Арк. 85-87.
- 12 Там само. - Оп. 6, спр. 341. - Арк. 84.
- 13 Цит. за: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993. - С. 185.
- 14 ЦДАГО України. - Ф.263, оп. 1, спр. 43185, т. 8. - Арк. 145.
- 15 Про перебіг цієї інспірованої УДБ НКВС УСРР "справи" див. докладніше: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - С. 181-190.
- 16 ЦДАГО України. - Ф.263, оп. 1, спр. 43185, т. 8. - Арк. 303.
- 17 Там само, т. 4. - Арк. 185, 192.
- 18 Про нього див. докладніше: Пиріг Р.Я. "Справа" Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії. - К., 1990. - С. 320-324.
- 19 ЦДАГО України. - Ф.263, оп. 1, спр. 43185, т. 2. - Арк. 55.
- 20 Там само. - Арк. 29.
- 21 Там само. - Арк. 67.
- 22 Там само. - Арк. 88.
- 23 Про методи "слідчої" роботи ДПУ УСРР на прикладі "справи" "УВО" див. докладніше: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.). - К., 1994. - С. 104-130, 288-298; Рубльов О.С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа "Української Військової Організації" // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36.

статей / Редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін.; Інститут історії України НАН України; Головна редкол. "Реабілітовані історією". - К., 1999. - Вип. 9. - С. 171-172.

²⁴ ЦДАГО України. - Ф.263, оп. 1, спр. 43185, т. 12. - Арк. 249.

²⁵ Там само. - Арк. 249 зв.

²⁶ Там само, т. 4. - Арк. 385.

²⁷ Там само, т. 3. - Арк. 7.

²⁸ Там само, т. 2. - Арк. 158.

²⁹ "Раніш, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи, - писав 15 вересня 1957 р. до В.Гжицького у Львів Б.Д.Антоненко-Давидович, подумки звертаючись до свого двадцятирічного поневіряння по сталінських таборах та на засланні, - я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу фортуна, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилявся: моя і Ваша фортуни - ще досить щасливі як на загальну трагедію більшості" (Цит. за: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст. - К., 1994. - С. 298).

³⁰ Костюк Г. Вказ. праця. - С. 670.

³¹ ЦДАГО України. - Ф.263, оп. 1, спр. 43185, т. 2. - Арк. 172-177 зв.

Маньковська Р.В.

МУЗЕЙНИКИ В ЛЕЩАТАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

В 30-ті рр. на музеєзнавців, як і на все суспільство обрушується шквал сталінських репресій. За ці десять років пройшли серйозні зміни в кадровому складі музеїв.

Дошкульних ударів зазнали всі сфери суспільства. Позиція Сталіна, висловлена на XVI з'їзді ВКП(б) була викладена в формулі: "Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу"¹.

Навесні 1930 р. відбувся відкритий політичний процес по справі "Спілки визволення України (СВУ). Керівником цієї сфабрикованої організації, було оголошено віце-президента ВУАН С.О.Єфремова. Крім нього, на лаву підсудних потрапило 45 чоловік, більшість з яких загинула. Із музей-

ників по цій справі проходив: А.З.Носов, В.Є.Козловська, Є.Я.Рудинська та ін.²

Незадовго перед тим, в червні 1927 р., покінчив самогубством доведений до відчаю талановитий музеєзнавець та мистецтвознавець Д.М.Щербаківський — завідуючий відділом етнографії Всеукраїнського історичного музею. В своєму посмертному листі до завідуючого Всеукраїнським музейним містечком П.П.Курінного він писав: "Я втомився. Залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили, боротись з кваліфікованою підлістю Онищука і Вінницького вже не можу"³.

Наукова громадськість не залишилась осторонь, а зразу ж відгукнулася на цей трагічний поступок. В листі до редакції київської газети "Пролетарська правда" група вчених високо оцінила Данила Михайловича, як вченого-професіонала, і як людину енергійну, чесну, глибоко-етичну, зокрема, виклала вимоги, щоб розчистити "задушливу атмосферу дрібного інтриганства і безсовісного цькування чесних людей та бюрократичної байдужості й повільності наших установ"⁴. Але на закритому засіданні секретаріату ЦК КП(б)У від 30.06.1927 р. було вирішено листа не друкувати, а слідство провести в найкоротші строки⁵.

Ніщо не могло зупинити сталінський маховик репресій, що все більше набирив сили. В середині 30-х рр. партійні органи оголосили боротьбу місцевим буржуазним націоналістам. Слідуючи рішенням XVII з'їзду ВКП(б) розгорнувся справжній терор в Україні, "де в даний момент головну небезпеку являв собою місцевий, український націоналізм, що змикався з імперіалістичними інтервентами"⁶.

В 1933 р. повного розгрому зазнали наукові установи ВУАН в Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях. З них було звільнено 507 чоловік — "петлюрівців", "бандитів", членів "контрреволюційних організацій", 189 "куркулів" та стільки ж "попів, фабрикантів, поміщиків, торговців"⁷. Така ж доля спіткала мистецтвознавчі кафедри у Києві, Харкові. Скасовано дві найкращі мистецько-промислові школи у Кам'янці, в Межигір'ї. Наукові дослідження проголошувались небезпечними "фашистсько-націоналістичними ухилами". Навіть модерний конструктивізм визначався "українською націоналістичною вигадкою".

Під кампанію боротьби з буржуазним націоналізмом підпали досвідчені музейні працівники, що віддали немало сил справі розвитку національної свідомості українського народу, збереженню його кращих національних традицій. Багато з них було дискредитовано, знято з роботи, заарештовано, страчено. Нищівних ударів зазнавали цілі музейні осередки.

Характерною у цьому відношенні була ситуація у Дніпропетровському історичному музеї. В постанові бюро Дніпропетровського міськкому Компартії України “Про стан крайового музею” від 5 серпня 1933 р. стверджувалось, що “...музей під керівництвом українського націоналіста академіка Яворницького разом з усім штатом класово-ворожих елементів, які скупчилися в музеї, — являє собою впродовж тривалого часу, аж до сьогоднішнього дня, один з організаційних центрів націоналістичної контрреволюційної роботи на Україні”⁸. Наклепи підхопила місцева преса. Автор однієї із публікацій вбачав “антирадянські націоналістичні дії” працівників музею у тому, що останні пропагували історичне минуле і своєрідність культури запорожців: “Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожця? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції”⁹.

В результаті, в 1933 р. було знято з посади директора музею Д.І.Яворницького, який 31 рік беззмінно очолював цей всесвітньо відомий культурний та науковий осередок. В 1934 р. із 17 службовців залишилось тільки двоє: прибиральниця і доглядачка. Всі інші репресовані в різний спосіб. Серед них: Я.Ходак, В.Греков, А.Добровольський, П.Козар, М.Філянський, І.Мартенс, П.Смолич, Т.Кіранів, В.Грінченко, К.Болтенко та інші.

Жахливі події розгорнулись і в Житомирі, де було ліквідовано наукове ядро Волинського науково-дослідного музею. Ще у вересні 1929 р. у справі СВУ тут було заарештовано видатного вченого та музеєзнавця В.Г.Кравченка, одного із засновників музею. Злочинні репресії знайшли його і у Дніпропетровському історичному музеї і загнали аж у Магадан. А в 1937 р. місцева преса виявила в музеї “притулок для неперевіrenих і темних елементів, для буржуазних

націоналістів, що нахабно створюють і перекручують історію українського народу”. Серед них: Снігур, Дмитрук, Лук’янович, Бруховський “майже нема такого відділу в музеї до якого б не приклала своїх брудних рук ця зграя, що звилася собі міцне кубло в затишних стінах музею”¹⁰. Незабаром вісім співробітників музею було заарештовано. У грудні 1937 р. заарештували В.І.Бруховського і засудили на 8 років трудових таборів особливого режиму. Саме він — відомий орнітолог, завідуючий відділом природи музею, з клеймом “ворог народу” — в листопаді 1943 р., ризикуючи життям, заховав у підвалинах Преображенського кафедрального собору скарби картинної галереї музею. 10 червня 1938 р. був розстріляний Н.К.Дмитрук — талановитий краєзнавець, збирач і дослідник народної творчості Волині, учень В.Г.Кравченка, завідуючий історичним відділом музею.

В 1932 р. комісія ЦК КП(б)У “викрила” у Всеукраїнському музейному містечку “теплу компанію українських націоналістів” на чолі з директором П.Курінним, якого арештували на початку 1933 р. Він народився в сім’ї приватного адвоката на Уманщині. З 1917 р., після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету, вчителював в уманській гімназії. Став організатором і директором Уманського соціального музею. В 1924 р. переїхав до Києва і очолив Лаврський музей, з 1925 р. був дійсним членом Всеукраїнського археологічного кабінету ВУАН, а згодом — вченим секретарем. Активно працював над проблемами музейної справи¹¹. В червні 1933 р. П.П.Курінного звільнили з під охорони, а влітку 1934 р. справу було закрито, після чого працював старшим науковим співробітником в інституті Археології АН УРСР. В 1943 р. емігрував до Німеччини. В результаті цих подій весь науковий і технічний персонал “був замінений людьми, відданими справі соціалістичного будівництва”¹².

Гострій критиці були піддані співробітники Всеукраїнського історичного музею, музею мистецтв ВУАН, археологічного, театрального музеїв ВУАН, етнографічного, музею діячів науки та мистецтва. Їх звинувачували в “фальсифікації” марксизму, алілуйстві, пропаганді попівщини.

Однією з основних пропозицій для покращення роботи необхідно було протягом 1932 р. розгорнути експозиції, які б “висвітлювали діяльність партії, як керівного органу соціалістичних перетворень”¹³.

Повсюдно спостерігалась картина, коли люди, які приходили працювати в музей, не мали не тільки фахової освіти, а й відповідного стажу роботи. Так сталося і з патріархом подільського краєзнавства Ю.Й.Сіцинським, якого ще в 1922 р. було усунено від завідування Кам’янець-Подільським історичним музеєм, а його наступником став студент першого семестру Кам’янецького сільськогосподарського інституту, зовсім незнайомий з музейною справою¹⁴. Протягом 30-х рр. вченого двічі арештовували, в 1937 р. Ю.Й.Сіцинський тяжко захворів і помер.

Своє обурення з приводу відношення влади до музейників описує М.О.Макаренко в листі до колеги з Швейцарії професора Б.Є.Петрі репресованого і розстріляного в 1937 р. М.О.Макаренко: “Роботу я вів не за гроші, ідея примушувала мене витратити всі мої сили. В 1925 р. оголошено гоніння на директорів музеїв Д.Яворницького, М.Рудинського, М.Біляшівського, С.Дложевського, В.Шугаєвського, на моє місце призначили комуніста, не зачіпили тільки повітових музеїв”. В 1934 р. вченого і музеєзнавця арештували, а в 1938 р. М.О.Макаренко був розстріляний¹⁵.

Же в кінці 1933 р. — на початку 1934 р. органи ДПУ УСРР сфабрикували справу так званого “російсько-українського фашистського блоку” до якого начебто, увійшли і співробітники музеїв та пам’яткоохоронних установ Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Житомира, Полтави, Вінниці, Умані, Конотопа, Бердичева, Миргорода, Ніжина і т.д. Усього слідством було виявлено 40 осередків організації та біля 100 її членів, які прагнули до об’єднання “всіх контрреволюційних, націоналістичних елементів, як російських, так і українських”, проводили курс на “збройне повалення радянської влади, встановлення в країні націонал-фашистського ладу, активне вербування повстанських кадрів”.

В Харкові за цими звинуваченнями були заарештовані відомі музеєзнавці В.Дубровський, С.Таранущенко, В.Зум-

мер, О.Берладіна, О.Нікольська, О.Поплавський, Я.Шешенко, Д.Чукін та ін.

Ще в 1930 р. музейна група “Войовничий матеріаліст” піддала гострій критиці “ворожі ідеології в музейній практиці”. Під удар попали В.Дубровський — голова музейної секції Укрнауки за антимарксистську концепцію побудови Національного музею України (НМУ), де не враховувалась класова боротьба в ході розвитку історичного процесу в Україні; О.Федоровський, як автор проекту археологічного відділу національного музею України та директор Археологічного музею Харківського університету, а його проект НМУ “один із чинників витворів, безперечно, консервативного “антимарксистського порядку”; також автор проекту мистецького відділу С.Таранушенко — директор музею українського мистецтва за безкласовий підхід до мистецтва; директор музею Слобідської України П.Г.Ковалівський, який “не виносить наслідків революційного руху, революційної боротьби, він не може виносити боротьби, що виникла після революції поміж трухлявими буржуазними, затурканими, старими краєзнавцями — етнографами і сучасними молодими краєзнавцями-марксистами”¹⁶.

Значний внесок в розвиток музейної справи України вніс кожен із згаданих музейників. В.В.Дубровський народився в 1897 р. на Чернігівщині в родині священника, навчався в духовній академії. В 1919 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. На початку 20-х рр. викладав історію в Чернігівському інституті народної освіти. В 1923 р. переїхав до Харкова, де закінчив аспірантуру і захистив дисертацію. Згодом працював інспектором охорони пам’яток культури в Управлінні наукових установ, а з 1925 р. завідував музейною секцією в Управлінні науки НКО УСРР. В листопаді 1933 р. професора В.В.Дубровського арештували, а в 1934 р. засудили до ув’язнення в таборах, де він знаходився до 1939 р. Під час війни емігрував до Німеччини, де в 1966 р. помер¹⁷.

Репресивних утисків зазнав О.С.Федоровський. Народився він 4 березня 1885 р. в містечку Лебедині, Харківської області, в сім’ї службовця. В 1911 р. закінчив природничий факультет Харківського університету і пов’язав свою долю

з дослідженням історії, археології, геології. Викладав в Харківському університеті, інституті народної освіти. З 1920 р. був директором Харківського археологічного музею. Автор цілого ряду наукових праць, активний член ВУКОПІСу, ВУАКу, ВУКОПКу. 18 серпня 1939 р. помер від тяжкої хвороби¹⁸.

За входження до міфічної контрреволюційної організації музейників у Києві восени 1933 р. був заарештований Ф.Л.Ернст. П'ять раз продовжувався строк перебування Ф.Л.Ернста під охороною. Звинувачували його в проведенні контрреволюційної діяльності в області музейництва, пропаганді національно-буржуазної романтики та буржуазно-поміщицького побуту України. Після трьох років виправно-трудових таборів, Ф.Л.Ернст жив та працював на ниві музейництва в Алма-Аті, Уфі. В 1941 р. його знову арештували, а 28 жовтня 1942 р. — розстріляли¹⁹. Реабілітований в 1989 р.

Тоді ж постраждали від репресій музейники К.В.Мощенко, М.Я.Рудинський, Я.М.Струхманчук, А.З.Носов та ін.

Восени 1933 р. опинився за ґратами спец'язниці в Ленінграді Ф.І.Шміт. Йому приписали керівництво осередками профашистської організації в гуманітарних наукових установах Ленінграду. Пройшовши тюрми Казахстану, Узбекистану, Ф.І.Шміт 3 грудня 1937 р. був розстріляний.

В 1933 р. був "викритий" осередок Української військової організації (УВО) у Вінниці. Його організація приписувалась заступнику директора Вінницького краєзнавчого музею Нарушевичу. В націоналізмі були звинувачені засновник музею і довгий час його директор Г.В.Брілінг, Висоцький, Лабунський, Михайловський, Довальчук, засновник тульчинського музею І.Ч.Зборовський.

Нелегкі часи прийшлося пережити Чернігівському державному музею, коли було репресовано цілий ряд працівників закладу — В.Дроздова, Б.Луговського, Б.Шевелева, Б.Пилипенка, Г.Смолічева та ін. Переслідування та трагічна доля спіткали Ф.Мовчанівського, Н.Онацького, С.Гапеева, М.Болтенка, Я.Риженка, В.Білого, Ф.А.Козубовського, О.Михайловського, І.Скуленка, О.Полоцького, В.Грінченка, І.Капустянського, Ф.Камінського, Є.Спаську,

Н.Коцюбинську та багато інших, натхненних подвижників українського музейництва, в пресі того часу їх просто називали “троцькістськими та націоналістичними покидьками”²⁰.

Нелегка доля мужньої жінки та порядної людини Є.Ю.Спаської. Народилась вона в 1892 р. в Ніжині, в сім’ї священника. В 1914 р. закінчила Московські вищі жіночі курси, історично-філософський факультет. Потім жила в Криму, доглядала хворого брата. До Києва переїхала в 1923 р., згодом стала вільним слухачем семінарів в Археологічному інституті, які вели Д.М.Щербаківський, О.С.Гіляров, Ф.Л.Ернст та ін. Працювала в сільськогосподарському музеї, що розміщався в Маріїнському палаці, проводила етнографічні дослідження. В березні 1934 р. Є.Ю.Спаську арештували. Покарання відбувала в м. Уральську з дворічним сином та трьома дітьми свого чоловіка. Коли строк скінчився, її направили до Саратова, потім Семипалатинська. Не дивлячись на всі труднощі, слабке здоров’я (інвалід II групи), Є.Ю.Спаська працювала, виховувала дітей. Автор цілого ряду наукових праць по етнографії. В 1947 р. їй було відмовлено в знятті судимості. Реабілітована в 1989 р. помертно²¹.

Драматичні події спіткали відомого музеєзнавця Ф.А.Козубовського. Народився він в 1895 р. на Поліссі. Батько служив в царській охоранці. В 1915 р. закінчив педагогічний інститут в Смоленську. В 1918—20-х рр. воював у лавах Червоної Армії, потім вчителював у школі, а в 1924 р. очолив Коростенський окружний краєзнавчий музей²². В кінці квітня 1936 р. Ф.А.Козубовського арештували. В цей час він займав посаду директора Інституту матеріальної культури АН УРСР. Під час допитів він своєї вини не визнав. І тільки можливо здогадуватись, що прийшлося винести Ф.А.Козубовському, якщо вже перебуваючи в Лук’янівській психіатричній лікарні він звертався до лікарів з проханням отруїти його. 2 вересня 1938 р. його розстріляли. В рішенні суду, в графі спеціальність значилось “без определенных занятий”. Реабілітований 12 серпня 1958 р.²³

Без досвіду і вміння музейників-професіоналів, яких змусили залишити музейну справу, не можливо було намагатись йти вперед. В даний період існувала соціальна заявка

на створення типу саме музейника-ілюстратора, який буде експозицію по заданій пропагандистській схемі і обходиться без великого об'єму знань. Все це призвело до кризового стану музейної справи в кінці 30-х рр. Отже, в кінці 20—30-ті рр. негативні процеси, що проходили в суспільстві згубно вплинули на стан музейної справи в Україні. Масові репресії знищили цілий прошарок досвідчених музейників, а їм на зміну висувались нові кадри, без необхідних знань та досвіду роботи. Всі форми підготовки нових музейних спеціалістів не давали можливості отримати певну систему знань, основу науки.

Перетворення музеїв із наукових і культурно-освітніх закладів в політико-просвітницькі вимагало нових кадрів. В результаті такої кадрової політики до кінця 30-х рр. майже повністю оновились колективи музеїв при цьому штучно переривався зв'язок поколінь музейних спеціалістів. По опублікованим даним уже до 1936 р. під репресивну машину підпало не менше третини працівників центральних музеїв, а в середньому, музеї, що підпорядковувались Наркомосу, позбулись до цього часу приблизно кожного четвертого працівника. Змінився і тип музейника. Якщо на початку 20-х рр. — це ерудит, знавець і дослідник пам'яток, то в кінці 30-х рр. — це музейник, який працює по заданій пропагандистській схемі. На цьому фоні падає освітній рівень музейника, престиж його професії.

¹ Сталин И.В. Сочинения. - Т 12. Апрель 1929 - июнь 1930. - М. -1953. - С. 309.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 263, спр. 61278. - Арк. 78-79.

³ Там само. - Спр. 53538 фп. - Арк. 124.

⁴ Там само - Спр. 61278 фп. - Арк. 31-34.

⁵ Там само. - Ф.1, оп.16, спр. 36 - Арк. 24-25.

⁶ Комунист. - 1933. - 26 листопада.

⁷ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 1920-30-ті роки. - К., 1991. - С. 213.

⁸ Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. - Ч. 2. - К., 1995. - С. 159.

⁹ Горб А. Кубло націоналістичної конрреволюційної пропаганди // Зоря. - 1933. - 27 серпня.

¹⁰ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. - К., 1991. - С. 316.

¹¹ ЦДАГО України. - Ф. 263, оп. 1, спр. 48628 - Арк. 1, 10, 59; Спр. 18055. - Арк. 12.

¹² Багрій Н. Всеукраїнський музейний городок // Безвірник. - 1934. - №10. - С. 32-34.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 166, оп. 10, спр. 1397 - Арк. 30-42.

¹⁴ Там само. - Оп. 2, спр. 1158. - Арк. 18-18зв.

¹⁵ ЦДАГО України. - Ф. 263, спр. 61278. - Арк. 100, 168.

¹⁶ Підгайний С. З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці. - Х., 1930. - С. 23.

¹⁷ ЦДАГО України. - Ф. 263, спр. 61278. - Арк. 149.

¹⁸ Маньковська Р.В. О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу // Історія України. Маловідомі імена, події і факти. Збірник статей. - К., 1996. - С. 57-69.

¹⁹ ЦДАГО України. - Ф. 263, оп. 1, спр. 62089 - Арк. 3-9; Спр. 58204. - Арк. 84-85.

²⁰ Гріншпон А. Вороги в музеях // Комсомолец України. - 1937. - 9 вересня.

²¹ ЦДАГО України. - Ф. 263, оп. 1, спр. 30353. - Арк. 3, 39.

²² ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 8, спр. 445. - Арк. 8.

²³ ЦДАГО України. - Ф. 263, оп. 1, спр. 47912. - Арк. 2-205.

Шитюк М.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ СЕРЕД ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

В умовах національно — культурного відродження України все більшого значення набувають дослідження історії діяльності української інтелігенції, яка в 20-30-х рр. ХХ ст. опинилася під тиском тоталітарної системи. Політична цензура, кадрова політика, репресії стали причиною конфлікту між інтелігенцією і владними структурами СРСР та України.

Взірцем відносин з інтелігенцією стала позиція В.І.Леніна, який вважав, що в зв'язку з тим, що ..“не можна вигнати і знищити інтелігенцію”, то ...“треба переробити, переварити, перевиховати її...”¹.

В умовах диктатури пролетаріату діяли суворі анкетні обмеження для усіх, хто не міг засвідчити своє робітничо-селянське походження. Інтелігенція потрапила до розряду громадян, які були позбавлені політичних прав².

22 червня 1922 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про вислання “реакційно настроєної професури”. На основі прийнятого рішення, ДПУ України розгорнуло бурхливу діяльність по визначенню конкретних кандидатур на вислання. Як свідчить В.Гусев, до 3 серпня 1922 р. український список був остаточно підготовлений. З 77 включених до нього осіб — 47 працівників вищої школи, представники з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця. Список був схвалений ЦК КП(б)У та ВУЦВК³.

9 серпня 1922 року його розглянула і затвердила спеціальна Комісія ЦК РКП(б)⁴. Лише після цього ЦК КП(б)У дав вказівку “твердою рукою покласти кінець будь-яким спробам шкодити культурному радянському будівництву”⁵. На початку 1923 р. операція по висилці антирадянської інтелігенції завершилась. Зважаючи на репресивні заходи вищого політичного керівництва країни, до середини 20-х років більшість дореволюційної інтелігенції, керуючись — хто професійним, хто матеріальними інтересами, співробітничали з радянською владою у реалізації планів будівництва соціалізму.

Але вимагаючи від кваліфікованих спеціалістів сумлінної праці, партія відмовляла їм у політичній довірі. В періодичних виданнях 20-х років часто лунали звинувачення інтелігенції у “недомисленні”, “двоїстості”, “безхребетності”, “в нерозумінні епохи”, її називали не інакше як “гнилою”, “гнило-ліберальною”, “благочестивою”. Це не сприяло зростанню творчої активності інтелігенції, сприйняттю ними ідеології комунізму⁶.

Період з 1929 по 1934 рік був вкрай несприятливий для наукової діяльності. Майже кожного року в науково-освіт-

ніх закладах відбувалися різноманітні “чистки” і “реорганізації”. Науковці не мали жодної впевненості в тому, чи працюватимуть вони завтра, чи будуть звільнені або заарештовані за яким-небудь безглуздим звинуваченням.

Під гаслом “боротьби з шкідництвом на науково-освітньому фронті” на початку 30-х рр. органи ДПУ, за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва, проводили політичні судові процеси. За твердженням В.Очеретянка, вони мали на меті відірвати українську національно-свідому інтелігенцію від робітництва та селянства, порушити генетичний зв'язок між різними поколіннями творців духовної культури українського народу⁷.

Одним з процесів, де в черговий раз звинувачувалась інтелігенція, стала справа “Спілки Визволення України”. Серед членів “СВУ” були і представники півдня України, де, на думку органів ДПУ, існували Миколаївська (керівники викладачі інституту народної освіти М.Д.Лагута та П.С.Близнюк) та Одеська (керівник — відомий вчений М.Є.Слабченко) філії. До складу останньої входили викладач Одеського медінституту П.М.Слабченко, секретар наукового товариства при ВУАН К.М.Панченко, викладач Одеського індустріального технікуму Чаленко. Членів “Спілки Визволення України” звинувачували в “поваленні радянської влади, підготовці контрреволюційного перевороту і реставрації буржуазно-капіталістичного ладу”. Працівники органів ДПУ власноручно підбирали кандидатів з периферії на цей політичний фарс⁸. Так, навпроти вчителя З.М.Гудзь-Засульського стояв спочатку “плюс”, який пізніше було змінено на “мінус” і він не притягувався до відповідальності⁹, на відміну від М.Д.Лагути, біля прізвища якого стояв “плюс”. Нині опубліковано ряд наукових праць¹⁰, спогадів, що дають можливість переконливо свідчити про міфічність цієї організації.

Створили неіснуючу групу “СВУ” працівники ДПУ і на Херсонщині. 8 березня 1930 р., за день до процесу в Харкові, було заарештовано 41 чол. Головною метою і завданням організації на чолі з Сергієм Негодою, на думку слідства, стало “...у випадку війни з Радянським Союзом іноземних держав або стихійного виступу селян проти

хлібозаготівель і кампанії за колективізацію влитися в ці виступи і керувати ними, залучаючи на свій бік членів партії, які підтримують українську ідею, які пов'язані з українською інтелігенцією”¹¹.

38 чоловік з 41 засудили від 2 до 10 років ВТТ, а керівники організації Негода, Горовенко, Калін були розстріляні 5 жовтня 1930 року¹².

Істерію нагнітала і місцева преса. Так, 29 листопада 1929 року газета “Чорноморська комуна” на першій сторінці помістила повідомлення про мітинги та демонстрації, що пройшли в Одесі та інших містах в зв'язку з “викриттям” СВУ.

В кінці 1929 року органи ДПУ почали фабрикацію справи “Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР”.

На думку слідчих ДПУ, це була величезна розгалужена підпільна організація, до складу якої входили сільська інтелігенція, працівники споживчої сільськогосподарської кооперації, заможні селяни, вчені-аграрії. Преса повідомляла, що в організації перебувало до 200 тис. чоловік. Проте невдовзі цей процес було призупинено, а на лаву підсудних потрапила лише група Кондратьєва-Чаянова (всього — 46 чоловік)¹³.

За цією справою було заарештовано завідувача кафедри Одеського меліоративного інституту А.І.Кортаці, директора Херсонської дослідної станції Є.І.Заславського. Їх звинувачували у створенні організації, яка ставила за мету відновлення капіталістичного ладу, зміцнення і розвиток індивідуального селянського господарства, послаблення економічної могутності республіки. Їх вина полягала і в тому, що вони розробляли питання ринкової економіки, обстоювали необхідність еквівалентного обміну між містом і селом¹⁴.

Особливістю політичних процесів була їх гранична умовність і символічність. “Пролетарське правосуддя”, як правило, звершувалося не над конкретними людьми (вони були лише жертвами), а над доволі невизначеними образами, символами, явищами. Судили “класово ворожі елементи”, “націоналізм”, “міжнародну буржуазію”, але в особі певних, конкретних представників.

Специфічною рисою цих процесів стало й те, що вони являли собою дивовижну суміш правди і брехні. Серед жертв таких процесів не було жодної людини, яка хоча б у чомусь не “провинилася” перед державою робітників і селян.

Політичні показові процеси проводили без врахування презумпції невинності, яку оголосили буржуазним пережитком. Звинувачення часто ґрунтувалися навіть не на підтверджених фактах, а на таких ефемерних категоріях, як, скажімо, “класове чуття”. Результат практично будь-якого процесу було визначено заздалегідь.

Особливу увагу вище партійно-державне керівництво країни звертало на політичну лояльність працівників освіти. Серед численних архівно-слідчих справ репресованих громадян, які були об’єднані в різні “контрреволюційні центри”, “організації”, “групи”, певно немає такої, де б не проходили викладачі чи вчителі.

Репресивні заходи щодо педагогічних кадрів більшовицька влада застосовувала на протязі всього свого існування. Зміст освіти, навчально-виховний процес, керівництво шкільною справою були підпорядковані сталінській “теорії” посилення класової боротьби по мірі просування радянського суспільства до соціалізму.

Виховання свідомої дисципліни і організованості перетворилося в соціальну муштру. Посилилась каральна діяльність адміністративних органів по відношенню до вчителів і школярів. В директивних документах центральної і місцевої влади вказувалось, що основним виховним методом повинен стати примус.

В одній з інструкцій наркомату освіти для директорів шкіл наголошувалось: “Для кожного з нас зрозуміло, що педагогічний процес неминуче несе в собі елементи примусу. Потрібно виховувати в дітях звичку до самопримусу і виховувати це як відповідним роз’ясненням, так і шляхом зовнішнього примусу і твердої влади з боку вчителя”¹⁵.

За допомогою доносів, наклепів виявлялись вчителі і учні, що висловлювали “ворожі погляди”, викривались “агенти класового ворога”. Будь-які недоліки в роботі вчителів і директорів шкіл, порушення дисципліни школярами, квалі-

фікувались як притуплення політичної пильності, як ворожі контрреволюційні дії.

Місцеві партійні керівники постійно залучали вчителів до проведення різноманітних сільськогосподарських кампаній. Вони займалися посівною та збиральною кампанією, вилученням хліба тощо. У березні 1933 р. на районних зльотах освітян-активістів Одеської області лунали звіти про те, як сільські вчителі викрили 95 ям з зерном, “прихованих куркулями”, засуджували тих педагогів, які “приховували куркульський хліб”¹⁶.

В серпні 1933 р. Одеський обком КП(б)У прийняв постанову, в якій відділ пропаганди зобов’язувався разом з органами ДПУ “провести ретельну чистку певних кадрів обласного, міського та районних відділів народної освіти з метою очищення їх від націоналістичних елементів”¹⁷. В ході виконання зазначеної постанови на місцях були створені спеціальні комісії, які збирали компрометуючий матеріал на конкретних осіб. На зборах, скликаних з приводу проведення “чистки” в навчальному закладі, члени комісії проводили своєрідне розслідування, змушуючи людей оприлюднювати факти особистого життя. Один з очевидців дав визначення цій принизливій для людської гідності процедури: “Чистка — це був сезон ловів на тих людей, що проти них мав хтось свої жалі. Це були римські ігрища для зависників... Було це щось наподоби суду, де прокуратор був зразком і суддею...”¹⁸.

Якщо людина не проходила “чистку”, в неї відбирали партійний квиток і автоматично звільняли з роботи. Згубними були і моральні наслідки проведення “чисток” - від людини відверталися товариші по роботі, знайомі, родичі.

В результаті “чистки” 1933 р. на півдні України було змінено майже все керівництво відділів народної освіти різних рівнів. За звинуваченням в “націоналізмі”, яке, до речі, було одним з поширених в умовах згортання політики українізації, були усунені з посад і виключені з партії завідувачі Єланицьким райвно Копилов, Бухарович та інші.

В результаті партійної чистки було виключено з партії і засуджено до 3 років ВТТ викладача Одеського будівельного технікуму І.Л. Лещинського¹⁹, викладача Одеського

інженерно-меліоративного інституту С.І. Цветко²⁰. Три роки заслання отримав викладач педагогічного інституту Л.М.Дорохольський та вчитель фінансово-економічного технікуму Н.П.Миронов.

На початку 1934 р. Одеський обласний відділ ДПУ заявив про ліквідацію німецько-фашистської контрреволюційної організації, що знаходилась в місцевому педагогічному інституті. Керівниками організації були оголошені професори інституту Р.К.Міквіц, А.М.Шпрет. В організацію входили викладачі одеських вузів і шкіл Ф.П.Адлер, В.М.Фріц, А.І.Райх, Е.Т.Бейшельснахер, С.І.Унгельмах, О.Я.Цвікнер, Г.І.Бахман, Е.Л.Тромнешер. Учасники “антирадянського угруповання” ставили за мету “створення повстанських загонів”, “відрив німецького населення від радянської влади”, “проведення шкідницько-диверсійної діяльності і підготовку збройного повстання проти радянської влади”²¹. Вирок, винесений 26 лютого 1934 р. був відносно м’яким — 3—5 років ВТТ. Хоча в 1937—1938 роках органи НКВС повернулись до цієї справи, заарештувавши 100 чоловік, 19 з них за вироком обласної трійки НКВС, були розстріляні²².

Отже, чистка 1933—1934 рр. в системі народної освіти призвела до загострення кадрової проблеми. Особливо гостро відчувався дефіцит відповідальних кадрів, оскільки “чистці” підлягали насамперед члени партії.

Так, наприклад, директора Довгопристанської школи Первомайського району Миколаївської області М.М. Калмикова органи НКВС заарештували в 1935 р. “за знуцання над портретами керівників партії”²³. За відсутності паперу, директор школи змушений був на старому портреті Л.Кагановича написати шкільний розклад. Лише численні клопотання жителів села, учнів школи перед Первомайським відділом НКВС врятував життя М.М.Калмикову. Пробувши півроку у в’язниці, він був виправданий і звільнений з-під варті²⁴.

Поряд з терором проти освітян широко розгорнулися репресії проти викладачів вищої школи, працівників науково-дослідних установ. На півдні України об’єктом особливої уваги радянських спецслужб став професорсько-викладацький склад Одеського державного університету. Саме

тут працювали найбільш досвідчені кадри викладачів і вчених.

З інформаційно-аналітичних документів ДПУ-НКВС довідуємося, що спецслужби постійно відстежували особисте життя та професійну діяльність викладачів університету. В них зазначалося що, "...Добролюбський — професор, завкафедрою загальної історії, позапартійний, в минулому меншовик; Гордіївський — виконуючий обов'язки професора стародавньої історії, в минулому активний член партії есерів; Трачевський — доцент історії України, за походженням куркуль. При перевірці партдокументів в університеті протягував контрреволюційний троцькізм. Грименко — завкафедрою історії народів СРСР, колишній анархіст; Петринський — доцент кафедри народів СРСР в минулому відомий есер"²⁵. Таке минуле цілком визначило долю цих викладачів вузу.

В єврейському націоналізмі звинуватили декана історичного факультету Сероглазова. І все через те, що він з 1917 по 1922 рік перебував у лавах єврейської комуністичної партії. Головне звинувачення, яке висунули керівники НКВС у 1937р. Сероглазову, це те, що він "не порвав з контрреволюційним минулим, зв'язався з ворогами народу". За це він був виключений з лав КП(б)У, усунутий з посади декана і відправлений до катівень НКВС²⁶.

В Одеському університеті працювало 88 чоловік професорсько-викладацького складу, що походили з колишніх дворян, священнослужителів, офіцерів, чиновників. З них у 1937 р. 56 чол. було виключено з лав КП(б)У²⁷, звільнено з роботи і в невдовзі заарештовано.

Під жорстокий сталінський терор підпали викладачі і професори інших одеських вузів: педагогічного, сільськогосподарського, медичного, водного транспорту, борошномельного, консервного тощо. Так, дирекція медінституту на чолі з Щербиною звинувачувалася у зриві навчального процесу студентів-нацменів. Цим студентам нібито за власні кошти доводилося запрошувати викладачів для перекладу та роз'яснення лекційного матеріалу. До "ворожих елементів" зарахували викладача Меєрзона як дядька "тричі презренного ворога народу" Яніра, професора Тізенгау-

зена за те, що до 1933 р. він підписувався “фон-барон Тізенгаузен”²⁸.

Не минула хвиля терору і інші наукові заклади. У 1933р. завідуючого відділом акліматизації інституту гібридизації “Асканія-Нова” О.Гуналі працівники ДПУ зробили керівником “асканійської контрреволюційної організації”. До складу шкідницької організації входили ентомолог — старший науковий співробітник С.І.Медведев, заступник завідуючого Асканійським зоопарком К.Є.Сіянко, заступник ректора з наукової роботи В.В.Станчинський, працівник заповідника П.К.Фортунатов, заступник директора Причорноморських заповідників О.О.Шуммер, науковий консультант О.А.Яната. Всього по справі було заарештовано 20 чоловік²⁹.

Їх звинуватили в підготовці терористичного акту проти К.Ворошилова, який мав приїхати до заповідника. За рішенням органів ДПУ, кожен з учасників був засуджений від 3 до 10 років ув’язнення. Проте після відбуття покарання більшість учасників отримала повторні строки. Так, відомому вченому, авторові понад 150 праць О.А.Янаті у 1937 році строк ув’язнення був продовжений на 5 років. Не витримавши нового терміну, 3 червня 1938 р. він помер в “Північтаборі”³⁰.

Як свідчить В.Борейко, “...тільки на Україні репресіями 30-х років було знищено 40% діячів-природоохоронців, і ще 10% емігрувало під час громадянської та Великої Вітчизняної війни”³¹.

Репресій зазнали і працівники архівів. Це призвело не лише до усунення кращих архівознавців від наукової роботи, але й справило негативний вплив на розвиток українського архівознавства як науки.

Протягом 9-ти місяців 1931 р. перебував під слідством відомий одеський архівіст О.Рябінін-Скляревський. Його арешт пов’язувався з діяльністю “Одеської контрреволюційної військово-офіцерської організації” (справа “Весна”) і “Спілки Визволення України”. Єдиним доказом причетності О.Рябініна-Скляревського до цієї справи були його бойові офіцерські нагороди³². Але через деякий час його за відсутністю доказів звільнили.

Проте в грудні 1937 р. його знову заарештовують і висувають звинувачення за статтею 54-1а в тому, що він є “агентом польсько-петлюрівської розвідки і утримує конспіративну квартиру для закордонної агентури”. За вироком органів НКВС О.Рябініна-Скляревського засуджено до 10 років виправно-трудових робіт, на яких він і загинув³³.

За “шкідництво в галузі наукової публікації документів” відомого вченого-академіка, історика-джерелознавця Михайла Єлисейовича Слабченка у 1937 р. засудили до 10 років ув'язнення³⁴.

В зловісному 1937 р. на півдні України було проведено ряд гучних процесів проти “українських буржуазних націоналістів”. Це, перш за все, справа “Українського національного центру” м. Миколаєва, що розроблялася органами НКВС на протязі 1936 -1938 рр. По ній було притягнуто близько 50 чоловік, серед них 80% освітян³⁵. Більшість учасників, як стверджував звинувачувальний висновок, були членами ретельно “законспірованої шкідницької підривної націоналістичної організації”. Якихось серйозних документальних доказів самого факту існування та діяльності організації українських націоналістів суду представлено не було. Звинувачення ґрунтувалося на визнанні самими підсудними своєї вини у “шкідництві, шпигунстві, націоналізмі, антисемітизмі, терористичній діяльності, підготовці інтервенції проти СРСР і повстання всередині країни”.

Каральні органи НКВС засудили до вищої міри покарання викладача Миколаївського інституту народної освіти М.Д.Лагуту³⁶, завідуючого навчальною частиною заводу “Дормашина” і підготовчих курсів суднобудівного інституту Ф.Г.Тараненко³⁷, вчителів школи №14 В.Г.Матвева і М.П.Цветаєва, інспекторів обласного відділу освіти А.Д.Зайченко³⁸ і П.Л.Москаленко³⁹, викладачів української мови і літератури Миколаївського фінансово-економічного технікуму В.І.Северина⁴⁰, Х.М.Гудзь-Засульського⁴¹ і А.В.Антипенко⁴².

Репресивна хвиля прокотилася і по науково-дослідних інститутах м.Одеси. “Особливо засміченими класово-контрреволюційними елементами” виявилися санітарно-бактеріологічний інститут, меліоративний та інститут харчу-

вання. Із 400 кадрових співробітників цих інститутів було репресовано 50 чоловік.

Звинувачення у “шкідницькій діяльності ворогів народу” лягли на плечі керівного складу одеських технікумів. Були заарештовані як “посібники світового імперіалізму” директори морського (Борисов), фізкультурного (Файн), торгівельного (Степанов) технікумів. Керівника машинобудівного технікуму звинувачували в тому, що замість 156 годин, які виділялись на “історію народів СРСР” на практиці читалось лише 90, а це в свою чергу “було направлено на зрив підготовки кадрів для соціалістичного будівництва”⁴³.

Вигублення української інтелігенції з її демократичними й волелюбними традиціями складало чи не головний сенс сталінського політичного терору 30-х років. В результаті кривавої вакханалії 1937 – 1938рр. була фізично знищена численна когорта талановитих і кваліфікованих вчителів, викладачів і вчених вузів південного регіону України.

Політичні репресії були важливою умовою функціонування тоталітарної системи. Вони проходили на протязі всього радянського періоду історії, набуваючи різних форм, масштабів та спрямованості. “Класичними” в цьому розумінні були 30-ті роки. Якщо протягом 1933—1935 років репресивна політика здійснювалася вибірково й приховано у вигляді “чисток”, перевірок партійних квитків тощо, то в 1936—1938 роках вона набула широкомасштабного характеру фізичного знищення людей.

Проведенням репресій партійна бюрократія намагалась розв’язати конфлікт, що виник між інтелігенцією та політичним керівництвом країни. При цьому очевидною була спрямованість політичних репресій проти інтелектуально розвиненої частини інтелігенції. Викриті органами ДПУ - НКВС в ході проведення репресивної політики різного роду “контрреволюційні”, “націоналістичні” організації були лише формальною підставою до застосування репресивних заходів. Покарання здійснювалось не за скоєний злочин, а за приналежність людини до певної соціальної категорії, яку вище партійно-державне керівництво вважало за потрібне знищити.

Поява не просто “контрреволюційних”, а ще й ”націоналістичних” організацій передбачала цілеспрямоване знищення національних педагогічних і наукових кадрів.

Політичні репресії, які супроводжувалися великими людськими втратами, вкрай загострили кадрове питання в галузі освіти і науки. Щоб послабити дефіцит вчительських кадрів на роботу до навчальних закладів приймали осіб, які не мали ні відповідного рівня освіти, ні моральних якостей для виконання обов’язків педагога.

Роки проведення масових політичних репресій характеризуються посиленням політизації навчального процесу в освітніх закладах та включення вчительства, професорсько-викладацького складу в численні агітаційно-пропагандистські кампанії. Після репресій 1937-1938 рр. українська інтелігенція вже вважала за краще, а головне безпечніше, чітко виконувати всі накази, вказівки та постанови, що спускалися “зверху”, ніж займатися творчим пошуком.

У 20—30-ті роки інтелігенція України пройшла тяжкий, багато в чому трагічний шлях. Беручи участь у суспільно-політичному житті країни, незважаючи на всю складність і суперечливість його перебігу, вона демонструвала свій патріотизм. Інтелігенція виявляла щире прагнення нести освіту народові, підвищувати його культурний рівень, зберігати здоров’я нації, зміцнювати економіку та обороноздатність країни. Громадянська активність багатьох представників інтелігенції була спрямована на удосконалення суспільно-політичних відносин. Однак за умов сталінщини розгорнутися повною мірою вона не могла. Громадські ініціативи інтелігенції не лише не сприймалися вищим партійно-державним керівництвом, а й приводили до численних каральних акцій. Такі заходи сприяли поширенню серед інтелігенції іронічної пасивності, страху, нерідко фальшивого, показного і лицедійного ентузіазму.

Таким чином, політичні репресії 20-30-х рр. нанесли непоправних втрат інтелектуальному потенціалу півдня України і негативно відбилися на подальшому розвитку науки, освіти, культури, сприяли утвердженню бездуховності в українського суспільства.

- ¹ Ленін В.І. Дитяча хвороба лівизни в комунізмі // Повне збір. тв. - Т. 41. - С. 94.
- ² Нариси історії української інтелігенції. В 3-х кн. - Кн. 2. - С. 6.
- ³ Гусев В.І. "Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації" // Віче. - 1994. - №10. - С. 120.
- ⁴ Там само. - С. 124.
- ⁵ Отчет о деятельности ЦК КП(б)У // Известия КП(б)У. - 1922. - №7-8. - С. 6.
- ⁶ Нариси історії української інтелігенції. - С. 11.
- ⁷ Очеретянко В.І. Загратована думка. - К., 2000. - С. 124.
- ⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ). - Спр. 67098 пф. - Т. 238. - Арк. 2.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Див.: Потєбенько М.О. Протест // Літературна Україна. - 1989. - 31 серпня; Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна. - 1989. - 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня; Абдуллін О., Бесараб В. Спростування енциклопедії // Робітничая газета. - 1989. - 19 листопада; Кирилюк В. Процес СВУ - сталінська фальшивка // Літературна Україна. - 1989. - 7 грудня; Реабілітована правда // Радянська Україна. - 1990. - 12 вересня; Сидоренко О. "Підлішого часу не було". Як і чому було сфабриковано справу так званої "Спілки Визволення України" // Вечірній Київ. - 1991. - 15 травня; Шаповал Ю.І. Україна 20-30-х років: сторінки ненаписаної історії - К., 1993. - С. 64-81; Балабольшенко А. СВУ - суд над переконаннями. - К., 1994. - 114 с.; Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролася з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1994. - №1. - С. 70-81 та інші.
- ¹¹ Єлісеєва Л., Стрельченко А. СВУ, якої не існувало. В книзі "Забуттю не підлягає". - Х., 1994. - С. 207.
- ¹² Архів УСБУ в Херсонській області. - Спр. 140-п.
- ¹³ Нариси української інтелігенції. - С. 17.
- ¹⁴ Марочко В. Справа "контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УРСР": механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - №1/2. - 1998. - С. 102.
- ¹⁵ Манаєв В. Классовый враг проникает в школу // Народное образование. - 1990. - №2. - С. 34.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 2717, оп. 2, спр. 1689. - Арк. 11.
- ¹⁷ Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 7, оп. 2, спр. 134. - Арк. 75.

- 18 Кравченко В.О. Я вибрав волю. Особисте і політичне життя советського урядовця. - Торонто, 1948. - С. 127.
- 19 Одеський мартиролог. - Одеса, 1997. - С. 234.
- 20 Там само.
- 21 Архів УСБУ в Одеській області. - Спр. 15879-11.
- 22 Одеський мартиролог. - С. 711.
- 23 Архів УСБУ в Миколаївській області. - Спр. 63-с. - Арк. 22.
- 24 Там само. - Арк. 42.
- 25 ДАОО. - Ф. 11, оп. 1, спр. 878. - Арк. 5.
- 26 Соболь П.І. Нищення інтелектуальної еліти півдня України: 30-ті роки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 36 статей. - Вип. 7. - К., 1993. - С. 278.
- 27 Чорноморська комуна. - 1937. - 30 вересня.
- 28 Молода гвардія. - 1937. - 28 вересня.
- 29 Там само. - С. 12.
- 30 Веденєєв Г.К. Історія Миколаївщини 1937-1997. - Миколаїв, 1998. - С. 8.
- 31 Борейко В.Є. Розстріляна екологія. Нариси про репресованих діячів охорони природи України // Зелений світ. - К., 1994. - С. 5.
- 32 Архів УСБУ в Одеській обл. - Спр. 15156-п. - С. 25.
- 33 ДАОО. - Ф.Р-1142, оп. 1, спр. 149; Ф. Р-10, оп. 1. - Арк. 86.
- 34 Матяш І. Архівознавство доби тоталітаризму: двобій науки і політики // Проблеми історії України. - Вип. 4. - К., 1998. - С. 325.
- 35 Архів УСБУ в Миколаївській області. - Спр. 12342-с, 2140-с, 2139-с, 2055-с, 2191-с.
- 36 Там само. - Спр. 2343-с.
- 37 Там само. - Спр. 2700-с.
- 38 Там само. - Спр. 2350-с.
- 39 Там само. - Спр. 2120-с.
- 40 ДА СБУ. - Спр. 20147-р.
- 41 Там само. - Спр. 12238-с.
- 42 Там само. - Спр. 9428-с.
- 43 Михайлуца М.І., Бурундукова М.В. Репресії у вузах та технікумах Одеси. 1937-1938 навчальний рік // Збірник матеріалів Одеської краєзнавчої конференції. - Одеса, 1996. - С. 83.

Марчук В.

УКРАЇНЬСКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА у 1941-1944 рр.

Напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., змінив релігійну ситуацію на західноукраїнських землях, які вже у перші тижні бойових дій були окуповані військами вермахту. Провід ОУН, скориставшись сприятливими обставинами, проголосив 30 червня у Львові відновлення Української державності. УГКЦ відстоювала самостійницькі прагнення українського народу. Великий патріот і духовний провідник нації митрополит А.Шептицький у ті дні звернувся до вірних з пастирським листом, у якому закликав: “Український нарід мусить у цій історичній хвилині показати, що має досить почуття авторитету і життєвої сили, щоб заслужити таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богодайні сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов’язків докажіть, що ви дозріли до державного життя”¹. Митрополит був обраний почесним протектором і президентом Національної ради, яку німецька окупаційна влада невдовзі розігнала, а членів уряду, на чолі з Ярославом Стецьком, арештувала й кинула за ґрати концтабору Заксенхаузен.

Всупереч твердженням радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму, УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацизму. Проголошені визнання німецькій армії за визволення від більшовицького режиму були зумовлені припиненням масових репресій, депортацій і кривавої масакри органів НКВС перед втечею. Мешканці краю зустріли проголошення незалежності України 30 червня з великим ентузіазмом і новими надіями. Ці почуття й пронизують послання митрополита А.Шептицького до духовенства й вірних 5 липня 1941 р., у якому він висловлював сподівання, що “на підвалинах солідарності і усильної праці всіх Українців, повстане Соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, а як живий, життєз-

датний, здоровий, могутній, державний організм, побудований жертвою життя одних, а муравельною працею, залізними зусиллями і трудами других“².

Слід відзначити, що німецька влада спершу була лояльною до Церкви, зокрема Греко-Католицької. Ця влада серйозно не перешкоджала виявленню релігійних почуттів окупованого населення, відновленню діяльності товариств релігійних видавництв, учбових закладів. Завдяки гнучкій дипломатії і невтомній праці Святоюрського престолу, УГКЦ набирала сили, вносила свої корективи в національно-культурне життя.

Лояльні стосунки між УГКЦ і окупаційною владою переросли у протистояння восени 1941 р., коли Берлін відверто виявив загарбницькі наміри щодо України і розгорнув на її окупованих землях терор проти національних сил, зокрема ОУН. У першому пастирському листі до вірних у грудні 1941 р. митрополит А.Шептицький засудив репресивні акції, свавілля гітлерівців і закликав українців зберігати національну гідність, стійко боронити свободу, свої родини і громади³. Пізніше, у серпні 1942 р. у листі до Папи Пія XII він відверто наголошував: “Німецька влада є злою, майже диявольською, і то в небачено більшому ступені, ніж більшовицька влада“⁴. Митрополит не тільки викривав злочинні дії окупантів, але й визначав заходи, задля фізичного збереження народу і відновлення державності.

Головними у пастирських листах, зверненнях митрополита та інших ієрархів Церкви у воєнні часи були заклики до національної єдності та злагоди, які вони вважали передумовою побудови незалежної і сильної України. Цією думкою пронизане згадане послання митрополита від 5 липня 1941 р., в котрому він переконливо стверджує, що Соборна Україна постане тільки за умов солідарності і творчої невтомної праці всіх українців. УГКЦ закликала віруючих до релігійної єдності, яка мала б стати духовною основою об’єднання всіх національних сил під час війни. “Ніколи від віків справа з’єднання церков не була такою життєвою квестією і такою пекучою потребою та конечністю нашого національного життя, як саме тепер, – писав митрополит А.Шептицький у 1942 р. – Ніколи ще від віків не були всі українці

поставлені перед такою безумовною konieczністю робити все, що тільки в силі для досягнення національної єдності⁵.

У ті дні УГКЦ робила все можливе для духовного зміцнення свого народу, збереження його високих морально-етичних цінностей. Священики закликали плекати родинне християнське життя. “Християнська родина – це школа християнського життя, а також школа суспільного та народного життя”, – писав митрополит у Великодньому зверненні до вірних у квітні 1943 р. Церква рішуче засуджувала терор і репресії як методи політичної боротьби. Негації до терору і репресій митрополит А.Шептицький виклав у відомому пастирському листі “Не убий” (21 листопада 1942 р.), застерігаючи, що прокляття Церкви впаде на всіх, хто проливає невинну кров.

Протистояння УГКЦ та митрополита Шептицького нацистському режимові проявилось саме з посиленням терору на окупованих землях. У листі до Папи Пія XII від 31 серпня 1942 р. він з обуренням писав про масові розстріли євреїв в Україні. З осудом геноциду євреїв звертався безпосередньо до Гітлера. Лише заступництво генерал-губернатора Г.Франка врятувало митрополита від арешту. Як свідчать очевидці, з приводу цього звернення Гітлер заявив, що графа Шептицького за такі дії варто було би повісити, але митрополит Шептицький може собі таке дозволити. Варто згадати, що митрополит, переховуючи у своїх палатах, врятував від загибелі десятки євреїв, багатьох ксьондзів. Церква допомогла в порятунку від голодної смерті 40 тисячам полонених червоноармійців у німецьких концтаборах на території митрополії, 25 тисячам дітей, евакуйованим з Покуття у часи страхітливої повені та у інших благодійницьких акціях⁶

Отже, УГКЦ, діючи широкомасштабно, напружено і цілеспрямовано в роки нацистської окупації всіма можливими методами відродила релігійне життя. Зуміла в ситуації заборони діяльності українських політичних партій легально очолити духовне життя народу, сприяти його національно-культурному розвитку.

Слід відзначити, що не лише у Галичині, але й на Наддніпрянщині німці досить спокійно прийняли відродження

Української Православної Церкви. „Торкаючись церковної політики окупантів, – доповідав М.Хрущову у березні 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР Сергієнко, потрібно сказати, що на початку свого приходу німці приглядалися до обстановки, вивчали її; церковну ініціативу, з яких би кіл вона не надходила, підтримували, але обречно спрямовували її у потрібному для себе напрямку⁷. Окупаційна влада повернула віруючим захоплені сталінським режимом храми, монастирі, дозволила відновити діяльність знищеної більшовиками УАПЦ, на чолі з архієпископом П.Сікорським, розбудову церковних структур інших конфесій, навчальних закладів, видавництв, які видавали релігійну літературу рідною мовою. Архівні документи свідчать, що радянське керівництво отримувало детальну інформацію про церковну політику Берліна на окупованих землях, що викликало занепокоєння у Сталіна і змусила його терміново вжити необхідних заходів.

Восени 1943 р. кремлівські зверхники радикально змінили свою церковну політику. До цього спонукали, крім вказаного, ще й інші фактори, важливі в умовах виснажливого кровопролиття. Вибух війни засвідчив низький морально-політичний дух армії, підірваний насильницькою колективізацією, голодомором, масовими репресіями і терором власного народу сталінським керівництвом. Одним із наслідків цього були ті 3,5 млн. бійців і командирів Червоної армії, які в перші ж місяці війни опинилися в полоні, важкі поразки, мільйон радянських людей у лавах вермахту і поліції. Отож, Сталіну довелося взяти на озброєння пропаганди давні національні традиції, згадати раніше затаврованих російських полководців, відновити у Червоній армії гвардію, колись ненависні погони. Щоб піднести морально-політичний дух армії і народу довелося забути на якийсь час комуністичні постулати типу “Релігія – опіум народу”, переглянути ставлення до релігії й Церкви. Ще одним важливим фактором був вплив союзників – членів антигітлерівської коаліції: США, Англії, Франції, які не сприймали брутального ставлення Москви до релігії, адже таке ставлення грубо порушувало права людини декларовані Конституцією й актами Ліги Націй.

Отож, 4 вересня 1943 р., вперше за останні 20 років, відбулася зустріч глави радянської держави Сталіна з ієрархами Руської Православної Церкви, котрі вижили після жахливих репресій, на чолі з митрополитом Сергієм. Цікаво, що між ними був так званий митрополит Київський і Галицький Николай (Ярушевич Б.Д.). Було узгоджено важливі рішення щодо підтримки Церкви державою: про скликання Собору, відкриття храмів і духовних навчальних закладів, розширення прав і свобод релігійних громад, визволення з тюрем і концтаборів репресованих церковних діячів. При Раднаркомі СРСР створено Раду у справах РПЦ. Головою Ради Сталін призначив полковника НКВС Г.Карпова. Таке ж посередництво між урядом держави і Церкви для втілення сталінської моделі свободи совісті і віросповідань, через деякий час утворено й в УРСР⁸. Безперечно, головною метою “релігійного відродження” в СРСР, започаткованого Сталіним в роки війни, було використання Церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні та за її межами. Комуністичний режим ніколи не допускав Церкву до панування у сфері свідомості радянських людей. Він власне перетворив панівну Руську Православну Церкву у державну інституцію і знаряддя своєї політики.

У комуністичних зверхників Москви і Києва на цей час вже сформувалося специфічне ставлення до Української Греко-Католицької Церкви. Вона асоціювалася з “українським буржуазним націоналізмом”, оскільки ще з часів Унії залишалася носієм української національної ідеї, одним з вирішальних факторів формування свідомості західних українців. У московських архівах зберігаються численні документи, зокрема доповідні записки, повідомлення, листи до Сталіна з церковних проблем. Серед них – чимало про діяльність УГКЦ. Москва вважала її колаборантом, аргументуючи тим, що всі 32 делегатури дистрикту “Галичина” очолювали уніатські священники, що Церква брала участь у формуванні української дивізії “Галичина” в складі вермахту, підтримувала контакти з німецькою окупаційною адміністрацією, водночас допомагаючи ОУН і УПА.

Щодо останнього, дійсно, протягом усього періоду нацистської окупації греко-католицькі священники не лише активно діяли на ниві культури і освіти, піклувалися духовним станом вірних але й допомагали українському рухові Опору в особі ОУН-УПА. Монастирі і церкви були духовною і матеріальною опорою повстанців і підпільників у їх боротьбі проти гітлерівського, згодом сталінського режимів. Виходячи із релігійних міркувань митрополита консисторія забороняла духовенству брати участь у збройній боротьбі. Але воно, тісно пов'язане з народом, не стояло осторонь. Церква завжди була союзником руху Опору тоталітарним режимам. За його підтримку в 1940-1950-х роках лише з Станіславівської єпархії близько 200 священників були репресовані. "Своєю підтримкою як духовної особи та Службами Божими, – згадували селяни Сосулівки на Тернопільщині о. Миколу Когута, – він додає їм сили та впевненості в боротьбі з двома лютими ворогами – німецькими зайдами та більшовицькими окупантами"⁹.

УГКЦ прагнула знайти порозуміння з відновленою радянською владою у Західній Україні після загального наступу Червоної армії влітку-восени 1944 р. У жовтні 1944 р. митрополит Андрей Шептицький надіслав відповідного листа до Ради у справах релігії при уряді СРСР. Але митрополит помер 1 листопада 1944 р. у розпалі діянь щодо збереження Церкви у новій ситуації. Його величний похорон у Львові, на який, до речі, прибув М.Хрущов з вінком від Сталіна, перетворився у демонстрацію могутності Греко-Католицької Церкви в західному регіоні. Святоюрський митрополичий престол зайняв Йосиф Сліпий, котрий у грудні 1944 року надіслав до Москви поважну делегацію греко-католицьких ієрархів, на чолі з архимандритом Климентієм Шептицьким. Делегацію прийняла Рада у справах релігійних культів при уряді СРСР. Під час переговорів глава комісії передав послання митрополита до Сталіна, у якому, зокрема, зазначалося: "Західна Україна понад 300 років живе відмінним від Східної України життям і внаслідок цього у неї інші звичаї.., життя, культура і релігія, а тому необхідно зміну робити обережно"¹⁰. В іншому посланні до уряду докладно обґрунтовувалося прохання не перешкоджа-

ти діяльності УГКЦ. Делегація передала також 100 тис. крб у фонд Червоного Хреста. Після консультацій з Молотовим і Хрущовим, голова Ради І.Полянський (полковник держбезпеки) від імені радянського керівництва заявив, що Українська Католицька Церква має рівні права з іншими конфесіями, діючими в СРСР і може діяти в рамках існуючого законодавства. Зауважимо, що про хід п'ятиденних переговорів (22-27 грудня) І.Полянський детально інформував Сталіна. Очевидно, “вождь народів” у зв'язку з військовою не хотів вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ. Але, як слушно відзначав історик Іван Білас: “Його кінцеві наміри були однозначними: знищення Греко-Католицької Церкви, яка на противагу РПЦ, насмілилася його застерігати, – мовляв, необхідно брати до уваги особливості Західної України і “переміни робити обережно”. До того ж, Церква ця відстоювала ідеї національної державності, сприяла створенню військових формувань на окупованій ворогом території. Такого Сталін не прощав нікому. До того ж, йому була притаманна відразу до України і українців”¹¹. Легальна діяльність УГКЦ була призупинена Львівським псевдособором 1946 р.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993. – С. 562.

² Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 358, оп. 1, спр. 11. — Арк. 25.

³ Шептицький Андрей, митрополит. Як будувати рідну хату? Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865-1944). 2-ге видання. За редакцією Заборовського Я.Ю. – Львів; Івано-Франківськ: Олір, 1995. – С. 70-104.

⁴ Береславський М.З. З історії Української греко-католицької церкви. – Львів, 1992. – С. 30.

⁵ Шептицький Андрей, митрополит. Послання до духовенства і вірних Архієпархії // Львівські єпархіяльні відомості. – 1942. – Ч. 1. – С. 9.

⁶ Антонок Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній губернії” (1939-1941). – Львів: Наукова бібліотека ім. Стефаника, 1997. – С. 166.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 45. — Арк. 16.

⁸ “Русская православная церковь стала на правильный путь“. Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г.Карпова И.В.Сталину 1943-1946 гг. // Исторический Архив. – 1994. – №3. – С. 139-148.

⁹ Погорілець Я. Отець Когут – священик наших партизанів // Тернопілля 97. — Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 125.

¹⁰ Цит. за: Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий от конфронтации к сотрудничеству: государственно - церковные отношения в истории советского общества // На пути к свободе совети. – Москва, 1991. – С. 64.

¹¹ Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. — Кн. 1. – Київ, 1994. – С. 310.

Дмитрук В.І.

ПІДНЕСЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Демократичні процеси, що відбувалися в Чехословаччині в другій половині 60-х років, обумовили помітне піднесення громадської активності, яка поширювалася на всі сфери економічного, політичного і духовного життя країни. Зокрема, в досліджуваній період спостерігається значне зростання числа політичних партій, організацій і об'єднань, які виникали в різних регіонах ЧССР. Особливо активно цей процес проходив після січневого (1968 р.) пленуму ЦК КПЧ, який взяв курс на демократизацію існуючої суспільної системи. Так, на середину червня 1968 року до Міністерства внутрішніх справ надійшло близько семидесяти заяв на їх реєстрацію¹.

Серед інших почала відроджуватися Чехословацька соціал-демократична партія (ЧСДП), яка спиралася на усталені традиції європейського соціал-демократичного руху, ма-

ла статут, програму, інші відповідні документи. Незважаючи на офіційну заборону діяльності, ЧСДП за короткий проміжок часу зуміла утворити близько двохсот своїх первинних організацій і осередків. 21 червня підготовчий комітет по створенню ЧСДП санкціонував початок діяльності обласних і районних комітетів партії².

Пояснюючи активізацію чеської соціал-демократії, один із тогочасних відомих політичних і громадських діячів І.Світак у щотижневику “Студент” писав: “Які б не були історичні повороти, як би ми не розглядали кризові явища у відносинах між комуністами і соціал-демократами у минулому, факт залишається фактом — чехословацький робітничий клас і все суспільство стоять на перехресті історії, через яке соціал-демократи хотіли і хочуть іти, насамперед як незалежні партнери комуністів.

З перспектив демократичного соціалізму не можуть бути виключені саме соціал-демократи, які можуть гарантувати програму демократичного соціалізму серед найширших верств населення, у яких чисті руки”³.

Своєрідне піднесення переживала в другій половині 60-х років Чехословацька соціалістична партія (ЧСП), яка на 1967 рік налічувала близько 11 тис. членів. 22 березня 1968 року її орган — газета “Свободне слово” опублікувала відкритий лист Дубчеку, в якому закликала до встановлення в країні багатопартійної системи.

12 червня 1968 року ЧСП розповсюдила заяву, в якій говорилося, що після двадцяти років вона знову повертається до життя. Насильницьке об’єднання з Компартією в червні 1948 року активом партії визнавалося недійсним.

Поступово піднімалася з колін і Чехословацька народна партія (ЧНП). В своєму органі “Лідова демокраціє” керівництво останньої заявило, що необхідно “якомога швидше звільнитися від комплексу підлеглості і поступово зайняти позицію незалежної повноцінної організації”⁴.

Прокладення шляху для ствердження політичного плюралізму в країні знаходило підтримку серед населення. Це, зокрема, засвідчило соціологічне опитування, проведене в квітні — травні 1968 року газетою “Руде право” спільно з Інститутом політичних наук. З 38 тис. чоловік, що взяли

участь в опитуванні, 90% позапартійних схвалювали саму ідею створення вільних опозиційних партій і 75% навіть відкидали думку про те, що Комуністична партія одна може домогтися соціалістичної демократії. Навіть серед членів КПЧ не було єдиної точки зору: 55% з них були за рівний легальний статус для всіх політичних партій, а одна третина вважала, що соціалізм з людським обличчям можна побудувати і без Компартії⁵.

В зв'язку з цим, цілком слушним можна вважати твердження письменника-емігранта Павела Тігріда про те, що "більшість населення вимагає не демократизації системи, яка довела в меншій мірі свою неефективність, а відкритого плюралістичного суспільства, яке було б і соціалістичним, і демократичним"⁶.

Аналізуючи ситуацію, що склалася в Чехословаччині, директор Інституту з дослідження комунізму при Колумбійському університеті (США) З.Бжезінський у своїй лекції 14 червня 1968 року в Празькому інституті з міжнародної політики і економіки відзначав: "Як ми вважаємо, через двадцять років після війни на поверхню знову виходять політичні структури, які раз вже тут були...". Приблизно те ж говорив і редактор іноземного відділу щотижневика "Літерарні листи" А.Лім: "Наш післясичневий процес є поступовим відродженням старих демократичних цінностей..."⁷.

Характерною рисою процесу демократизації стало істотне зростання різного спрямування громадських організацій, які, в силу цілого ряду чинників, зазнавали ще більшої політизації. Однією з наймасовіших громадських організацій, що виникли на хвилі демократизації, став "Клуб-231"* , заснований на установчих зборах у Празі 31 березня 1968 року. Загалом своє членство в "Клубі-231", ядро якого склали переслідувані комуністичним режимом, зареєструвала понад 40 тис. громадян. Згадане громадське об'єднання мало не лише розгалужену мережу своїх осередків в країні, а й відкрило свої філії у Сполучених Штатах Америки, Канаді, інших зарубіжних країнах.

Як переконаємося, "Клуб-231" планував проведення великої і різнобічної роботи. Так, документальна секція при Центральному комітеті, яку очолював Отакар Рамбоусек,

стосовно злочинів і зловживань політичного керівництва країни, що мали місце в повоєнній історії Чехословаччини.

Незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів, “Клуб-231” тривалий час залишався впливовою політичною силою, а його лідери — Радован Прохазка, Вацлав Палачек, Яромір Бродський та інші користувалися популярністю серед різних верств населення.

Авторитетним політичним і громадським діячем залишався вже згадуваний колишній співробітник Академії наук філософ Іван Світак, який виступив одним з ініціаторів створення “Клубу позапартійних активістів” (“КАН”). Відповідаючи на запитання кореспондента західнонімецького журналу “Шпігель”, до якої аудиторії має намір звертатися “Клуб”, він сказав: “До колосальної потенційної сили: до 6 мільйонів чоловік виборчого віку, які у нашій країні політично не організовані. Можна уявити собі, що ці люди відіграватимуть більш активну роль, — раніше ними тільки маніпулювали”⁸.

Весною—влітку 1968 року “Клуб позапартійних активістів” провів ряд акцій, які отримали широкий резонанс не лише в Чехословаччині, а й далеко за її межами. Так, 3 травня на Староместській площі в Празі відбувся організований керівництвом “КАН” мітинг, в якому взяли участь понад тисячу чоловік. У своїх висловах члени керівництва “Клубу” висували вимоги про вилучення з Конституції ЧССР положення про керівну роль КПЧ і ліквідацію органів держбезпеки. На мітинзі говорилося, що за останні двадцять років Комуністична партія Чехословаччини “повністю себе скомпрометувала”, що настав час організувати “стійку противагу комуністам в особі “КАН” або Чехословацької соціалістичної партії”.

Власне І.Світак не приховував того, що “КАН” може стати основою для нової політичної партії. У вже згаданому інтерв'ю кореспонденту журналу “Шпігель” на запитання: “Ви вважаєте, що це може бути резервуаром для нової політичної групи, для нової партії, яка не сьогодні, але, можливо, завтра чи післязавтра могла б виникнути поряд з компартією?” він відповів: “Так, в цьому напрямі розвивається тенденція”⁹.

В травні 1968 року в боротьбі, спрямованій на ствердження гуманізму і демократії в Чехословаччині, в рамках “Клубу-ПТП” об’єдналися військовослужбовці колишніх штрафних батальйонів, засуджених в кінці 40-х — на початку 50-х рр. за свою антидержавну діяльність. На заходах цієї громадської організації активно викривалися спроби політичного керівництва країни перетворити армію в дієвий механізм придушення інакодумства¹⁰.

Інше громадське об’єднання — “Організація на захист прав людини” стала одним із фундаторів відновлення правозахисного руху в країні, налагодила тісні зв’язки з аналогічними об’єднаннями зарубіжних країн. Очолив згадану організацію колишній секретар Партії праці Еміль Видра, який близько десяти років за свій непересічний погляд на внутрішню і зовнішню політику ЧССР провів у в’язницях і таборах.

Становлення правозахисного руху викликало негативну реакцію в консервативних колах КПЧ. Так, один з його представників Ш.Зуберова в червневому номері 1968 року братиславської газети “Рольніцке новіни” писала: “Організація на захист прав людини”, створена два місяці тому у Братиславі, за заявою членів підготовчого комітету, повинна бути неполітичною організацією колишніх політичних в’язнів, засуджених незаконно. Згідно з цією заявою, організація хоче допомогти цим людям швидше добитися реабілітації. В заяві новоспеченої організації не було нічого особливого, якби не різкий контраст між її благородними цілями і характеристикою її ініціаторів і організаторів”¹¹.

Серйозну стурбованість керівництва КПЧ, очолюваного А.Новотним, викликала і діяльність численних комісій по розслідуванню наслідків політичних репресій. Їх робота зазнавала всіляких перешкод і здебільшого носила формальний характер. Разом з тим, було б не вірним негативно оцінювати сам факт створення таких комісій, оскільки вони склали передумови для формування комісії Піллера, яка зуміла підняти завдання дослідження терору кінця 40-х — першої половини 50-х рр. на рівень високої державної ваги. Розслідування, проведені громадськістю, дали підставу в липні 1968 року міністру юстиції Богуславу Кучері відкрито зая-

вити, що близько 60—70 тис. чехів — жертв політичних репресій і колишніх в'язнів концтаборів, буде реабілітовано у відповідності з розрахованою на десять років державною програмою. На жаль, окупація Чехословаччини практично згорнула розпочаті програми. Так, не побачив світу в Чехословаччині ґрунтовний звіт комісії Піллера, вивезений таємно Іржі Пеліканом і опублікований на Заході.

Не змогла на належному рівні завершити роботу внаслідок причин політичного та ідеологічного характеру і спеціально створена комісія з розслідування обставин смерті Прем'єр-міністра, сина засновника Чехословацької республіки Яна Масарика, знайденого мертвим 10 березня 1948 року поблизу своєї квартири¹².

Масована ідеологічна атака здійснювалася також проти тих профспілкових лідерів, які прагнули вивести чехословацькі профспілки з існуючої тоді системи жорсткої централізації, повного підпорядкування політичному керівництву, консерватизму і бюрократизації. Одним з важливих ланцюгів процесу оновлення профспілок стало проведення відповідної кадрової політики, що передбачала усунення від діяльності численного загону функціонерів, які рішуче противилися ствердженню нових тенденцій. Абсолютне невміння останніх іти в ногу з часом виявила виборна кампанія, проведена влітку — восени 1968 року.

Яскравим свідченням нових підходів до профспілкової політики стало, зокрема, створення двох самостійних національних профспілкових організацій — чеської і словацької, що керувалися власними програмними документами. Поступово набирали сил і незалежні течії в рамках існуючих галузевих профспілок. Наприклад, сильною протидією чиновницького апарату профспілки залізничників служила Федерація локомотивних бригад, яка спиралася на підтримку широких демократичних кіл.

Реальним виявом ініціативи трудових колективів стало зростання авторитету, організованих на окремих підприємствах, робітничих рад, які втручалися у вирішення найважливіших виробничих питань, опікувалися справами соціального захисту робітників та інженерно-технічних працівників, здійснювали контроль за адміністрацією¹³.

Поступово політичне керівництво і владні структури ЧССР втрачали контроль і за ситуацією в молодіжному середовищі. Не останню роль відіграла в цьому, схвалена владою в квітні 1968 року, “Програма дій”, яка визнавала можливість організації молодіжного руху за інтересами, створення федерації самостійних молодіжних організацій тощо. Вона відкрила необхідні можливості для самовиявлення молоді, її більш активної участі в політичному житті Чехословаччини. Зокрема, одним з центрів зростання і поширення вільної думки виступив Карлов університет, який на своїх двадцяти факультетах налічував близько 20 тис. студентів. Певним радикалізмом відзначався і Празький університет, який в 1965 році істотно оновив склад студентського комітету, включивши до нього Любомира Холічека, Іржі Голуба, Яна Кавана, Карела Кованда, Іржі Мюллера, Мирослава Тиля та інших. Останні не забарилися запропонувати Чехословацькій спілці молоді (ЧСМ) стати справжнім захисником інтересів молоді, вийти з-під повного і безумовного підпорядкування КПЧ, позбавити молодіжні організації зайвої заідеологізованості та заорганізованості.

Вимоги радикально настроєних студентів були широко оприлюднені на масових молодіжних маніфестаціях, які прокотилися країною у 1965 — 1968 рр. В колонах демонстрантів все частіше можна було спостерігати політичні гасла на зразок “Хочемо свободи, хочемо демократії!”¹⁴. В березні 1968 року двадцятитисячні збори ухвалили “Маніфест празької молоді”, який широко декларував необхідність просування по шляху до гуманного, демократичного соціалізму, узгодженого з принципами Декларації прав людини, схваленої Організацією Об’єднаних Націй.

Організаційному об’єднанню студентства сприяли створення в квітні 1968 року студентського парламенту, а в травні — незалежного Союзу університетських студентів, які відкрито заявили про свій розрив з ЧСМ. Загалом весною—влітку 1968 року в Чехословаччині нараховувалося понад 60 різного спрямування молодіжних організацій¹⁵.

Активно впливала на суспільну свідомість наукова та творча інтелігенція Чехословаччини. Помітною віхою на шляху демократизації країни став IV з’їзд чехословацьких

письменників, проведений в червні 1967 року. На ньому відомі усьому світові діячі культури заявили про своє небажання надалі творити “за вказівкою партії”, яка стала реальною перепорою для реалізації прав і свобод громадян, ствердження принципів політичного плюралізму, позбавленої поваги до особистості в суспільстві.

Досліджуваний період характеризується зростанням утворених на спільній основі різноманітних творчих організацій. Наочний приклад цьому показували письменники. Так, у березні 1968 року при Спілці чехословацьких письменників був організований “Гурток незалежних письменників”. Його платформу аргументовано виклав в газеті “Літерарні листи” від 25 квітня 1968 року письменник І.Кліма, який відзначав: “Партія, яка виникла для того, щоб створити дуже суворо раціонально кероване суспільство, породжує ірраціональність і хаос. Вона проголошує наукове керівництво і гальмує розвиток нації”¹⁶.

Аналогічних думок дотримувався один з ідеологів демократичного руху в Чехословаччині письменник, майбутній президент Чеської республіки Вацлав Гавел, який 4 квітня в тій же газеті “Літерарні листи” опублікував статтю “До питання про опозицію”. В ній він стверджував, що “демократія — це питання не віри, а гарантій”, які забезпечують “легальну громадську боротьбу”. В іншій своїй роботі — “Меморандум” — В.Гавел писав: “Якщо Комуністична партія не піде на те, щоб над нею був якомога швидше встановлений посилений зовнішній контроль, не можна поручитися за те, що вона не почне невдовзі знову перероджуватися”¹⁷.

Більш помірних поглядів дотримувалися члени, створеної 6 червня 1968 року, нової Спілки письменників Чехословаччини, очолюваної письменником, літературознавцем, професором Едуардом Гольдштюккером. Усвідомлюючи необхідність перемін, ряд з них з острахом ставилися до політичного плюралізму, вбачали можливість оновлення Комуністичної партії¹⁸.

Таким чином, наведені факти повністю спростовують твердження радянської пропаганди про те, що події 1968 р. в Чехословаччині стали проявом контрреволюційних вихваток окремих політичних сил, які прагнули відірвати

Чехословаччину від країн соціалістичного табору, ревізувати досягнення соціалістичного ладу. На практиці в другій половині 60-х рр. існувало не контрреволюційне підпілля, як твердили радянські ідеологи, а могутній організований демократичний рух, який охоплював самі широкі верстви населення, знаходив підтримку певних кіл правлячої партії, інтелігенції, робітництва, молоді.

На жаль, протягом тривалого часу будь-яка об'єктивна інформація про Чехословаччину не підлягала розголошенню. Як правило, населенню надавалися відповідні сурогати на зразок офіційних інформацій вищого партійно-державного керівництва СРСР, або повністю підпорядкованого йому ТАРС. Не останню роль у формуванні громадської думки відігравали партійні збори, районні, обласні партійні активи, на яких за заздальгідь розробленим сценарієм за-суджувався ревізійністський курс чехословацького керівництва, схвалювалися політичні кроки країн Варшавського договору щодо ЧССР. Характерним в цьому плані є виступ на бюро Жмеринського райкому КПУ Вінницької області 10 липня 1968 р. машиніста, заступника секретаря парткому локомотивного депо М.Ф.Кравця, який без гні сумніву говорив: “Спостерігаючи, що контрреволюція в ЧССР хоче взяти владу в свої руки, радянському народу не можна дивитися на пасивність ЦК КПЧ, а слід допомогти комуністам, робітничому класу і всім трудящим Чехословаччини навести порядок в своїй країні, відстояти завоювання соціалізму, тим самим ми дамо належну і своєчасну відсіч підступам світового імперіалізму”¹⁹.

З повідомлення Артемівського міського комітету партії Донецької області від 6 вересня 1968 року довідуємося про виступ пресувальника заводу “Перемога праці” комуніста А.Б.Месєвра, який заявив, що “введення військ країн Варшавського договору допомогло братському чехословацькому народу, його робітничому класу приборкати розгнуждані сили контрреволюції. Заходи, вчинені радянським урядом та іншими соціалістичними країнами, відповідають докорінним інтересам країн соціалізму”²⁰.

Аналогічним чином проходило обговорення Закритого листа ЦК КПРС “Про події в Чехословаччині” і в Харків-

ській області. Як повідомляв секретар Харківського обкому КПУ Ю.Скляр, в ході ознайомлення із Закритим листом "...партійний актив продемонстрував свою згуртованість навколо ЦК КПРС, готовність зміцнювати дружбу з комуністами і народом Чехословаччини на основі марксисту-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму"²¹.

В резолюції зборів робітників радгоспу "Дніпропетровський" Петропавлівського району Дніпропетровської області, схваленій в кінці серпня 1968 року, говорилося: "Ми, робітники і службовці радгоспу "Дніпропетровський" цілком і повністю підтримуємо політику нашої партії і уряду, спрямовану на захист соціалістичних завоювань в Чехословаччині. Вірні соціалістичним угодам, ми чесно виконаємо інтернаціональний обов'язок перед чехословацьким робітничим класом"²².

За подібними одноманітними за змістом виступами, заявами, резолюціями штучно створювалася атмосфера однастайності, яка на практиці була далекою від реальної дійсності. Водночас, зростання напруження серед населення України був змушений визнати навіть перший секретар ЦК Компартії України П.Ю.Шелест, який за дорученням політбюро ЦК КПУ впритул займався питаннями, пов'язаними з подіями в Чехословаччині. В своєму щоденнику за червень 1968 року він записав: "Деяка частина молоді, і, перш за все, студенти, журналісти погано розуміються в складному становищі в Чехословаччині, в результаті чого виникають питання нездорового тлумачення, на зразок того, що суспільству потрібна "безбережна демократія". А що це таке "безбережна демократія" — мало хто розбирається, а це ж призведе до повної анархії"²³.

Як свідчив керівник республіканської партійної організації, вгамувати студентство було не так просто. Вже через кілька годин після окупації Чехословаччини в приймальню ЦК КПУ зателефонувала молода людина. Назвавшись студентом Київського університету, він заявив: "Передайте товаришу Шелесту, що ми не віримо в правдивість матеріалів, викладених в "Правде" з приводу Чехословаччини. Ми, молодь країни, зробимо те, що зробила молодь Чехос-

ловаччини. Ми не згодні з тим, що наші війська вторглися у Чехословаччину”²⁴.

Невдало оцінювався виступ П.Ю.Шелеста перед студентами і викладачами Київського університету ім.Т.Г.Шевченка в першій декаді вересня 1968 року. Коментуючи його у своєму щоденнику, він писав: “На другий день після зустрічі я отримав лист брутального, образливого змісту на мою адресу. Чому, ніби, я лізу до студентів, що я про Чехословаччину говорю неправду, а по Союзу і республіці прикрасив становище справ. Тон записки був не лише зухвалий, але і образливий не лише для мене, а й для нашої системи. Мені було до болю прикро, неприємно — я чимало часу перебував під впливом цієї зухвалості. Записка була написана українською мовою у віршованій формі. Підпис: “Студенти слухали тебе”²⁵.

За таких умов владні структури не знайшли ніякого іншого виходу, як вдатися до жорстких репресій. 23 березня 1970 року судовою колегією Закарпатського обласного суду до трьох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії був засуджений студент фізичного факультету Ужгородського державного університету двадцятичотирьохрічний Р.Д.Гринь. Його провина полягала в тому, що вже 22 серпня 1968 року він від імені “Комітету по підтримці визвольного руху в Чехословаччині” надіслав листа до пражського радіо з підтримкою справедливої боротьби народу ЧСРР²⁶.

Лише випадковість врятувала від ув’язнення студента філологічного факультету Чернівецького університету П.О.Ардюкова. Останній дозволив собі у листах до найближчих друзів висловлювати серйозні сумніви з приводу доцільності рішення керівництва КПРС про введення військ до Чехословаччини, дати високу оцінку діям тих, кого брутально називали ревізіоністами²⁷.

З документів вищого політичного керівництва України довідуємося, що в різних регіонах республіки мали місце випадки розповсюдження листівок, в яких висловлювалася солідарність з народом ЧСРР, засуджувалися неправомірні дії партійно-державного керівництва СРСР. Так, 13 вересня 1968 року в Чернівецькому університеті, в під’їздах будинків по провулку Українському, вулицях Леніна,

Міцкевича та Шевченка були виявлені листівки такого змісту: “Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал наклепів на народ, Комуністичну партію, органи друку і молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись звести наклеп на партійних та державних діячів ЧССР, радянська пропаганда використовує брудні плітки і домисли, в черговий раз демонструє прийоми шантажу і погроз. З продажу вилучені газети найбільших комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії”.

В іншій листівці, вилученій в Чернівцях, говорилося: “Події в Чехословаччині доводять, що купка осіб, захопивших владу в нашій країні і партії, заради збереження свого пануючого становища продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їх авантюристичні дії знову втягнули світ в жахи холодної війни, зірвали підписання договору про нерозповсюдження ядерної зброї і викликали небувалий до цього часу розкол в комуністичному русі. Геть зганьбившу нашу країну політику авантюристів!”²⁸.

Через кілька днів в Київському університеті було виявлено листівку за підписом “Голос народу”, в якій чехословацькі студенти ставились за візирець відданості інтересам власної держави, ідеалам, проголошеним “Празькою весною”²⁹.

Вище політичне керівництво хвилювали також настрої наукової та творчої інтелігенції, яка не приховувала своєї негативної думки щодо грубого втручання у внутрішні справи ЧССР. Так, в червні 1968 року відомий український художник В.Черніков звернувся до ЦК КПРС з листом, в якому закликав зайняти зважену і толерантну позицію щодо ЧССР³⁰. В іншому випадку свою незгоду з зовнішньополітичним курсом КПРС висловив ректор Чернігівського педінституту Костерчук. Цей мужній вчинок привернув увагу секретаря ЦК КПРС І.В.Капітонова³¹.

Одним з перших висловив свою позицію щодо окупації ЧССР старший викладач Кіровоградського педагогічного інституту ім.О.С.Пушкіна, кандидат фізико-математичних наук Г.О.Дубовов, який 24 вересня 1968 року за підписом “старий комуніст”, направив на адресу Чехословацького

посольства в Москві лист, в якому настійно радив врахувати уроки минулого, підготуватися до активної і тривалої боротьби проти окупантів. Перехоплений органами державної безпеки, згаданий документ став підставою для вироку Кіровоградського обласного суду, який 27 січня 1969 року засудив Г.О.Дубовова до позбавлення волі терміном на шість років у виправно-трудовах колоніях посиленого режиму з наступною висилкою і заборонаю займатися викладацькою діяльністю протягом п'яти років³².

Було б невірним вважати, що форми протесту проти вторгнення в Чехословаччину та придушення демократичного руху визрівали лише в середовищі інтелігенції та молоді. До тих, хто підтримав паростки демократії в ЧССР можна з повним правом віднести робітника Вінницького заводу №45 Ю.Ольховського³³, військовослужбовця Г.Алтуняна³⁴, працівників редакції газети "Радянська Україна" А.Друкаренка та І.Кухаря³⁵, заступника завідуючого відділом пропаганди та агітації Черкаського обкому партії М.Ліхцова³⁶ та багатьох інших.

Наведені факти дають підстави для таких основних висновків:

— в другій половині 60-х рр. в Чехословаччині сформувався і вийшов на політичну арену демократичний рух, який охоплював широкі верстви населення, спирався на радикально настроєні сили в партійно-державному керівництві ЧССР;

— події в Чехословаччині у 1968 р. нанесли нищівного удару тоталітарним режимам в Європі, суттєво дискредитували їх в очах світової громадськості;

— незважаючи на масовані пропагандистські кампанії, формування відповідної громадської думки, демократичні процеси в Чехословаччині знайшли свою підтримку в колишніх республіках СРСР і в тому числі в Україні, сприяли розвитку національно-визвольних рухів, ствердженню нетрадиційних підходів в оцінках внутрішньої і зовнішньої політики партійно-державного керівництва СРСР.

- 1 До події у Чехословаччині. Факти, документи, свідчення преси і очевидців. - К., 1968. - Вип. 1. - С. 75.
- 2 Антисоветской деятельностью руководили партийные органы // Страна и мир. - 1993. - №5-6. - С. 98.
- 3 До подій у Чехословаччині. - С. 84.
- 4 Коут Д. Пражская весна // Страна и мир. - 1989. - №2. - С. 100.
- 5 Там само. - С. 101.
- 6 Там само.
- 7 Марко М. Черным по белому. О событиях в ЧССР в 1968 - 1969 годах. - М., 1974. - С. 98.
- 8 До подій у Чехословаччині. - С. 75-81.
- 9 Там само. - С. 81.
- 10 Антисоветской деятельностью руководили... - С. 99.
- 11 До подій у Чехословаччині. - С. 87.
- 12 Коут Д. Пражская весна. - С. 95.
- 13 Марко М. Черным по белому. - С. 90-93.
- 14 Коут Д. Пражская весна. - С. 93.
- 15 Марко М. Черным по белому. - С. 95.
- 16 До подій у Чехословаччині. - С. 86.
- 17 Коут Д. Пражская весна. - С. 97.
- 18 Там само.
- 19 Державний архів Вінницької області. - Ф.П-136, оп. 57, спр. 90. - Арк. 3.
- 20 Державний архів Донецької області. - Ф. 326, оп. 15, спр. 845. - Арк. 14-15.
- 21 Державний архів Харківської області. - Ф. 2, оп. 6, спр. 361. - Арк. 10.
- 22 Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 19, оп. 52, спр. 150. - Арк. 59.
- 23 Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. - М., 1995. - С. 316.
- 24 Там само. - С. 395.
- 25 Там само. - С. 404.
- 26 Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області. - Спр. 5801. - Арк. 249-252.
- 27 Архів Управління Служби безпеки України в Чернівецькій області. - Спр. П-3658. - Арк. 72-73.
- 28 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 25, спр. 64. - Арк. 56-57.
- 29 Там само. - Арк. 60.
- 30 Шелест П.Е. Вказ. праця. - С. 316.

- ³¹ Там само. - С. 388-389.
³² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 64. - Арк. 68-69.
³³ Там само. - Арк. 64-65.
³⁴ Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області. - Спр. Д-032915. - Т. 2. - Арк. 362.
³⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 342. - Арк. 134-137. '
³⁶ Архів Управління Служби безпеки України в Черкаській області. - Спр. 12239-ФПД. - Т. 3. - Арк. 4-76.

Бажан О.Г.

ЗУСИЛЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПО ЗБЕРЕЖЕННЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРИ в 1960 — 70-х рр.

Важливим фактором, що спричинив зростання опозиційних настроїв в 1960 — 80-х роках в усіх прошарках українського суспільства стало проведення національної політики КПРС, спрямованої на дискримінацію рідною мови корінного населення УРСР, русифікацію культурно-мистецького життя України.

Посилення русифікаторських тенденцій в українському шкільництві (новий шкільний Закон, прийнятий Верховною Радою УРСР у квітні 1959 року), курс правлячої верхівки на штучне прискорення процесу “стирання національних відмінностей” (третя Програма партії прийнята XXII з'їздом КПРС) значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму в сфері національних відносин. Останні, здебільшого ґрунтувалися навколо національно свідомої української інтелігенції, яка, в силу притаманних їй соціальних функцій, виступала хранителем національного генофонду, багатовікових традицій великого і талановитого народу.

В авангарді боротьби проти політики “перемішування”, “зближення та злиття” народів СРСР знаходилися представники творчої інтелігенції. Серед них відомі українські поети

Максим Рильський та Микола Бажан, які наприкінці 1958 року взяли активну участь в обговоренні проекту Закону про зв'язок школи з життям. Вбачаючи в новому шкільному законі черговий крок на шляху легалізації політики русифікації закладів освіти, провідні члени Спілки письменників в листі, опублікованому 22 грудня 1958 року на сторінках газети "Правда" застерігали: "Єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення української і російської мов у всіх школах УРСР"¹.

Протягом другої половини 1950-х — початку 60-х років питання збереження і розвитку української мови все частіше перебували в центрі уваги Спілки письменників України. З трибуни численних зборів, пленумів, з'їздів СПУ, з вуст діячів літератури та мистецтва А.Малишка, М.Шумила, Н.Ужвій лунала тривога і занепокоєння сучасним станом національної культури, а також штучним звуженням сфери вжитку української мови².

Аналізуючи партійні документи, інформаційні довідки Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР переконуємося в тому, що кожен публічний протест письменника, митця та й просто мислячої людини проти затискування української мови та культури отримував свою політичну, а в деяких випадках і юридичну оцінку.

Як прояв буржуазного націоналізму кваліфікувався виступ українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича у вересні 1966 року перед учнями Славської середньої школи, що на Львівщині. Інформуючи ЦК КПУ про перебування відомого літератора на Галичині, Львівський обком партії в особі першого секретаря В.Куцевола ремствував, що письменник з нагоди нового шкільного року закликав присутніх "вчитися для рідного народу і рідної України" і "не сказав дітям про успіхи, досягнуті на Прикарпатті за роки радянської влади, нічого не згадав про те, що за все це ми зобов'язані нашій рідній Комуністичній партії"³.

Перший секретар Одеського обкому партії М.Синиця бив на сполох у зв'язку із зустріччю студентів та викладачів філологічного факультету з поетом В.Стусом, яка відбулася

14 жовтня 1966 року. Цілком зрозуміло, що згадана зустріч торкнулася не лише питань розвитку сучасної нації, а й виллилася у жваве обговорення цілого ряду національно-культурних проблем, що стояли перед українським суспільством⁴.

Серйозні наслідки мала також зустріч літераторів Івана Драча, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника, Євгена гуцала, Григорія Тютюнника, Анатолія Шевченка з студентами та викладачами Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя 12 грудня 1968 року. Роздратування місцевих партійних органів, а згодом і ЦК Компартії України викликав виступ Анатолія Шевченка, який говорив про занепад української мови, різко критикував опубліковану 4 грудня 1968 року в газеті “Известия” шовіністичну статтю ректора Адигейського педінституту А. Ячікова “Второй родной”⁵.

Питання, пов’язані з організацією і проведенням вечора, розглянув Ніжинський міськком КП України, який засудив “безвідповідальне ставлення ректорату і партбюро інституту до проведення зустрічі з літераторами”⁶.

Негативну оцінку отримала самовіддана праця вчителя української мови і літератури Ріпнянської середньої школи Рожнятинського району Івано-Франківської області Михайла Озерного. Його провина полягала в тому, що він зумів відійти від усталених закостенілих навчальних програм і дав можливість своїм учням відчутти мелодику рідної мови, познайомитись з літературними творами, які протягом десятиріч не публікувалися в радянських виданнях. Не прощалися М. Озерному гострі дискусії з колегами щодо сутності українського націоналізму, наслідків русифікації⁷.

Недовго провчителював в Рясненській восьмирічній школі Ємільчинського району та Білківській середній школі Коростенського району Житомирської області Дмитро Мазур. Причиною усунення його від викладання стали спроби дати об’єктивну оцінку ряду подій і явищ в історії України. Зокрема, в розмові з учнями і вчителями Д. Мазур негативно оцінював акт 1654 року про приєднання України до Росії, твердив про штучний характер голоду 1932 — 1933 рр., вказував на відсутність в СРСР свободи совісті. Останньою краплею стало самоправство вчителя щодо зміни теми лєнінського уроку 1 вересня 1970 року. Замість рекомендова-

ної — “Чергові завдання партії в галузі сільського господарства” він в присутності завуча школи розпочав з учнями розмову на тему: “Ленін, Україна і українська мова”.

Висновки владних структур не забарилися. Суд, що відбувся в грудні 1970 р., засудив Д.Мазура за ст. 62 КК УРСР до 6 років таборів суворого режиму і 5 років заслання⁸.

Активно і послідовно виступав проти повзучої політики русифікації України і Олесь Гончар. Так, ознайомившись у квітні 1964 р. з проектом постанови партійно-державного керівництва України “Про заходи щодо подальшого поліпшення естетичного виховання в загальноосвітніх школах УРСР” він висловився за необхідність підвищення фахового рівня викладачів української мови та літератури, забезпечення їх необхідними методичними розробками⁹.

Проблемам поліпшення викладання української мови в навчальних закладах, популяризації національної культури присвячено лист першого секретаря правління СПУ О.Гончара завідувачу відділом науки й культури ЦК КП України Ю.Кондуфору від 7 червня 1966 р.

В ньому, зокрема, наголошувалося: “На наш погляд потрібні дійові, конкретні і невідкладні заходи, які б надалі рішуче унеможливили зневажливе ставлення в республіці до мови українського народу”¹⁰.

Став на захист рідної мови Олесь Гончар і на сторінках роману “Собор”. Твір привернув увагу широкої читацької аудиторії, став важливим чинником у розвитку національно-культурних процесів.

Так, 20 травня 1968 року до партійних органів звернулися нащадки видатних діячів української культури — лікарка Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко. Порушені ними проблеми були близькими до тих, які піднімав автор “Собору” — відродження історичної пам’яті, культури, створення пріоритетних умов для збереження і розвитку української мови¹¹.

Процес русифікації, який послідовно здійснювався у другій половині 1950 — 80-х роках викликав опір не лише укра-

їнської інтелігенції, а й великої групи національносвідомих громадян з числа робітників, селян, студентської молоді з різних регіонів України.

В зазначений період до республіканських партійних органів надійшло чимало листів від громадян України, в яких головна увага зосереджувалась навколо питань рідної мови, тиражів українських книг, вивчення національної літератури у вузах і школах республіки.

Мовно-культурні питання ставив перед першим секретарем ЦК КПУ П.Шелестом робітник І.Т.Мовенко. Виступаючи проти облудної теорії “злиття націй”, він запитував у лідерів українських комуністів: “Якщо українську мову відкидають, для чого називають слово Україна, треба говорити південна частина Росії. Хіба націю определяє територія? В першу чергу націю обумовлює мова, а потім окреслюється територія по мові. Немає мови, немає нації. Можна зробити висновок, що на основі політики зближення націй проводиться дискримінація української мови, щоб поступово заохочувати російську і, зневажаючи і відкидаючи українську мову, вбить клин в українську мову, поступово відтісняючи її в глухі села, а потім добить остаточно. Таким чином зробить злиття двох слов’янських народів в одну російську націю. Це і є великодержавний шовінізм або расизм щодо української, незалежно від того, в якій би формі він не називався”¹².

В Центральному Комітеті Компартії України були добре відомі аналогічні листи. Серед них киянки Драбати, яка, спираючись на великий фактичний матеріал з минулого і сучасного України, світової історії вцілому, звертаючись до вищого політичного керівництва, писала: “Ніхто з творців наукового комунізму, наскільки відомо, ніде в своїх творах не доходив до того висновку, що трудящим абсолютної більшості національностей доведеться заплатити за соціально-економічні переваги комуністичного суспільства не лише ціною боротьби і самовідданої праці, але й ціною втрати національної культури своїх народів”¹³.

Інженер Б.Конюшик з м.Новий Розділ Миколаївської області застерігав П.Шелеста проти огульного переслідування українських патріотів: “...У Вас великий арсенал ви-

разів для засудження українського буржуазного націоналізму, але мене в них дивує друге — щось дуже скоро Ви забули уроки часів культу особи Сталіна. Кому-кому, а керівникам слід добре пам'ятати, що очорнити людину дуже легко, а Ваші виступи сприймаються як сигнали для вишукування українського буржуазного націоналізму навіть там, де його й зовсім немає, а російські шовіністи будуть робити свою чорну справу безкарно”¹⁴.

Листи і звернення на зразок попередніх розсилалися і анонімно.

Так, на початку серпня 1968 року на адресу ректора Київського автодорожнього інституту була надіслана листівка такого змісту: “Москва насильно тероризує і русифікує Україну. Викладання на Україні всіх предметів у вищих і середніх учбових закладах — рідною мовою. Всі установи — на українську мову. Театри, кіно — на українську мову не тільки на сцені, а й поза підмостками. Ганьба ЦК КП України”¹⁵.

Близько 400 листівок з протестом проти обмеження сфери вжитку української мови було знайдено органами держбезпеки і в стінах Київського державного університету¹⁶.

Принагідно зазначимо, що листівки і прокламації подібного змісту поширювались майже в усіх регіонах України.

Таким чином, наведені нами документи, яскраво підтверджують думку про те, що в різних прошарках українського суспільства були наявні сили, зорієнтовані на захист культурних національних цінностей, які активно і послідовно протидіяли політиці русифікації, сприяли становленню громадського руху за збереження рідної мови.

¹ Баран В. Україна 1950 - 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів, 1996. - С. 225-226.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 24, спр. 4703. - Арк. 86-87, 90, 91, 94; спр. 4256. - Арк. 14.

³ Там само. - Спр. 6160. - Арк. 145-146.

⁴ Там само. - Арк. 153-154.

- ⁵ Там само. - Оп. 25, спр. 183. - Арк. 57-58.
- ⁶ Там само. - Арк. 65.
- ⁷ Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ. - 1990. - №7. - С. 87-89.
- ⁸ Архів УСБУ в Житомирській області. - Спр. 29792-П., т. 2. - Арк. 183-186; Абаза С. Уроки сільського вчителя // Старожитності. - 1993. - №3-4. - С. 16-17.
- ⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. - Ф. 590, оп. 1, спр. 582. - Арк. 210.
- ¹⁰ Там само. - Спр. 649. - Арк. 107.
- ¹¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 127. - Арк. 37.
- ¹² Там само. - Спр. 126. - Арк. 43, 45.
- ¹³ Там само. - Арк. 85.
- ¹⁴ Там само. - Арк. 67.
- ¹⁵ Там само. - Спр. 64. - Арк. 53.
- ¹⁶ Там само. - Спр. 5991. - Арк. 64.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΑ ΔΖΚΕΡΕΛΟΖΗΑΒΣΤΒΟ

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ В.І.ПІЧЕТИ (1903-1905) ТА ЙОГО РАННІ ПРАЦІ

Ім'я академіка Володимира Івановича Пічети (1878—1947) асоціюється з його першорядним внеском в становлення модерної історичної науки в Білорусі (з 1921 по 1930 р. він був першим ректором і професором Білоруського державного університету, з 1928 – дійсним членом Білоруської Академії Наук [10. С. 9]), а також плідною роботою в Московському університеті. Значно менш відомим є катеринославський період життя і діяльності видатного вченого.

Уродженець Полтави, В.І.Пічета після закінчення у 1901 р. історико-філологічного факультету Московського університету повернувся в Україну на викладацьку роботу: спочатку в Коростишеві [39. С. 15], а з вересня 1903 р. в Катеринославі [22]. Невдовзі він здобув репутацію не тільки чудового викладача, що поєднував досконалі знання з високохудожньою манерою викладання, а й небайдужого до запитів і потреб молоді педагога.

Коли в Катеринославі в 1903 р. була організована Вчена архівна комісія, він став одним з перших її членів і брав діяльну участь у вивченні місцевих архівів. Саме тут у 1904 р. побачила світ перша друкована праця молодого дослідника – “Записка Юрія Крижанича про Малоросію”. Всього протягом двох років він опублікував переважно у “Літописі Катеринославської вченої архівної комісії” та “Віснику Катеринославського земства” 13 наукових праць. Тематика свідчить про широке коло наукових зацікавлень В.І.Пічети. Окрім діяльності Ю.Крижанича (вона була темою дипломної роботи молодого історика), серед його розвідок були питання падіння кріпацтва в Росії, огляд архіву Катеринославського нижнього земського суду, трактування соціального і жіночого питань в творах Жорж Санд та ін. [Див.: 7. С. 35].

Проте в Катеринославі Пічета не обмежувався суто професійною діяльністю. Він не стояв осторонь гострих питань

суспільно-політичного життя, не приховував своїх демократичних, антимонархічних переконань. Так, на засіданнях губернської архівної комісії він закликав до вшанування пам'яті Т.Шевченка. Коли в 1905 р. у Курську поліція здійснила жорстоке побиття студентської молоді, в багатьох містах на знак протесту було проведено мітинги. Пічета був єдиним викладачем, хто був присутній на подібному заході в Катеринославі. Природно, така поведінка не могла залишитись без наслідків. Розпочинаються переслідування, утиски; врешті його було переведено викладачем російської мови до Бесарабії [37. С. 7]. Проте замість цього у серпні 1905 р. В.Пічета виїхав до Москви. Так закінчився нетривалий (трохи менше двох років), але, безумовно, важливий для становлення його як особистості і професіонала катеринославський період життя.

Метою основної частини даної розвідки є аналіз трактування основних проблем політичної історії Литовсько-Руської держави в ранніх працях В.І.Пічети (1909—1910 рр.). Основна увага в його дослідженнях історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) приділена соціально-економічним питанням. Проте у величезній (біля 500 робіт) науковій спадщині історика чимало й праць із загальної історії Литовсько-Руської держави, а також Білорусі. Огляд стосуватиметься переважно двох робіт Пічети: статті “Литовсько-польські унії і ставлення до них литовсько-руської шляхти” (1909) і нарису “Литовсько-Руська держава” (1910). В майбутньому автор сподівається поширити подібний аналіз і на більш пізні праці вченого відповідної тематики.

Вважаємо за необхідне попередньо зупинитись на термінологічній проблемі. У працях В.Пічети даного періоду (як і більшості тогочасних дослідників історії ВКЛ) широко вживається термін “Литовсько-Руська держава”. В 1920-і рр. вчений надавав перевагу визначенню “Литовсько-Білоруська держава” [Див., напр.: 33; 35; пор. також: 20]. Іноді вживав і таке означення, як “Литовсько-Білорусько-Українська держава” [29] (природно, стосовно доби до 1569 р.). Згодом, з мотивів, як видається, вельми далеких від суто наукових, вищеозначені терміни були затавровані радянською історіографією як “штучні”, “довільні” [27. Предис-

ловіе. С. 6; 29. Предисловіе. С. 8]. Змушений був відмовитись від їх вживання і Пічета [Див., напр.: 34]. Однак, на наш погляд, термін “Литовсько-Руська держава” цілком адекватно відображує історичні реалії XIII—XVI ст. При цьому, природно, “руська” має розумітися як “східнослов’янська”. Принагідно зауважимо, що вживання згаданого терміну в російській мові (“Литовско-Русское государство”) є більш проблематичним, оскільки в наш час поняття “русский” звичайно відповідає значенню “великоруський” чи “російський”.

Трактування Пічекою причин утворення ВКЛ містить низку оригінальних суджень і суттєвих спостережень. Він, як і попередні і сучасні йому історики Литви, визнає відсутність політичної організації в останній до XIII ст. Боротьба з сусідами Руссю і Польщею суттєво не змінювала ситуації, оскільки не призводила до тісних політичних контактів (за винятком хіба що Полоцької землі). Становище істотно змінилося з початком німецької агресії. Проте історик не надає першорядного значення зовнішньому фактору. На його думку, тиск Ордену лише співпав з внутрішніми процесами у литовському суспільстві: кризою родової організації, появою великого землеволодіння, становленням князівської влади [31. С. 339-340].

Зовнішня агресія спонукала до утворення союзів (“князівських федерацій”), хоча й нестійких. Невдовзі політична рівновага між князями зникає. У їх середовищі відбувається поділ на “старших” і “молодших”. Це засвідчує і оповідь у Галицько-Волинському літописі про посольство литовських князів до волинських Романовичів у 1219 р. [3. Стб. 735-736]. Таким чином, підсумовує Пічета, політичне об’єднання Литви сталося б і саме собою. Проте зовнішній вплив, насамперед агресія хрестоносців, значно прискорив його.

Діяльність засновника ВКЛ Міндаугаса (Міндовга) історик характеризує як процес підпорядкування інших “старших” князів і утворення “військової держави”. Навколо первісного ядра – Аукштайтії Міндаугас об’єднує інші землі, зокрема і частину Чорної Русі, а Новогрудок робить своєю столицею. (Зауважимо, що, за припущенням Е.Вольтера, резиденцією Міндаугаса залишалось його старе родове гніз-

до Варута; Новогрудок же своїм центром зробив син Міндаугаса Вайшвілкас (Вайшелга, Войшелк) [12. С. 101]). Посилення литовської експансії в бік Русі Пічета пояснює потребою боротьби з Ливонським орденом. Руські землі самі тяжіли до сильного центру під впливом татарської загрози. Результатом стало приєднання Полоцької землі. Проте аналогічна спроба щодо Смоленського князівства, яке ще зберігало внутрішню єдність, не вдалася молодій Литовській державі.

Досить критично охарактеризований Пічетою курс Міндаугаса стосовно німецьких лицарів як переважно пасивна “політика хитрувань, мирних угод, дрібних війн, прийняття християнства і відходу від нього”, тобто фактично відсутність “жодної визначеної політики” [31. С. 342].

Наслідком об’єднавчої політики Міндаугаса став “природний протест” групи князів і його вбивство у 1263 р. Цю подію дослідник оцінює як суттєвий удар політичному зростанню ВКЛ. Проте збереження зовнішньої безпеки і навіть її посилення визначили зрештою повернення до політики консолідації. Значну роль тут відіграли, на переконання Пічети, суто матеріальні інтереси князів.

В цілому ж періоду литовської історії по смерті Міндаугаса історик торкається побіжно. Значно докладніше, висвітлена доба швидкого територіального зростання Литовсько-Руської держави починаючи з Гедімінаса (Гедиміна) (1316—1341). Його попередники частково подолали спротив місцевих князів і відновили активну зовнішню політику.

Намагаючись визначити кордони ВКЛ за Гедімінаса, Пічета зупиняється на проблемі датування приєднання Київщини. Як відомо, оповідь Хроніки Биховця [4. С. 136-137] (запозичена і спопуляризована Мацеєм Стрийковським) про завоювання Гедімінасом Волині та Київщини оцінюється дослідниками неоднозначно. Якщо М. Дашкевич, М. Любавський, в наш час Ф. Шабульдо вважають її спертою на реальні події [17. С. 42-43, 64; 25. С. 23; 41. С. 26-28], то у працях В. Антоновича, М. Грушевського зустрічаємо скептичну оцінку цих звісток [6. С. 52 і далі; 14. С. 18-19, 428-430; 15. С. 473 і далі; 16. С. 118-119]. В цій дискусії Пічета, хоча й обережно, схиляється до думки Грушевського про на-

лежність Київщини за Гедімінаса до сфери литовського впливу [31. С. 344]. Близькі позиції двох істориків і в припущенні родинних зв'язків, Любартаса (Любарта), сина Гедімінаса, через дружину з галицько-волинською династією [14. С. 19; 31. С. 344].

Характеризуючи політику наступника Гедімінаса – Альгірдаса (початок його правління помилково датований 1341, а не 1345 р.), автор підкреслює її тяжіння стосовно батьківської. Найбільш активною вона була відносно роздрібненої Чернігово-Сіверщини, де годі було чекати відчутного спротиву. Проте подальший наступ в цьому напрямі був тимчасово зупинений смоленськими князями. Щодо боротьби Литви з Польщею та Угорщиною за галицько-волинську спадщину, то тут наголошено на значній ролі, яку відіграла підтримка Любартаса з боку населення Волині. У висвітленні істориком приєднання Поділля звертає на себе увагу незрозуміле датування 1380 роком битви на Синіх Водах [31. С. 345-346].

Внутрішній устрій тогочасної Литовсько-Руської держави Пічета, як і багато дослідників ВКЛ (зокрема, його вчитель М.Любавський) схильний кваліфікувати як близький до федерації — зв'язок окремих земель—"анексів" з центром, який обмежувався лише зовнішнім визнанням суверенітету. Величезний вплив справляв і "двоїстий національний склад" держави, що зумовлював широку релігійну терпимість великих князів.

Поступово у ВКЛ, на думку Пічети, утверджується удільний лад, близький до руського. Після ж приходу до влади Альгірдаса державу фактично було поділено на східну і західну половини між ним і його братом Кястутісом (Кейстутом). При цьому відповідно до стратегічного становища були розділені і функції: "об'єднавча політика" і боротьба з німцями; великокнязівський суверенітет Альгірдаса над братом був лише "теоретичним" [31. С. 348].

Смерть Альгірдаса (1377) призвела фактично до нового поділу держави. Наступна боротьба нового великого князя Йогайли (Ягайла) з його дядьком Кястутісом і частиною удільних князів, перемога першого мали наслідком перерозподіл володінь і вигнання з уділів багатьох їх володарів.

Таким чином, підкреслює Пічета, у спадкуванні великокнязівського столу годі простежити якусь систему. Звичайно він діставався найсильнішому з членів правлячого роду. Власне, сила великого князя полягала у його домені. Наслідком було прагнення збільшити останній за рахунок інших.

Що стосується дослідження Пічетою литовсько-польських уній, то звертає на себе увагу його прагнення уникнути крайнощів у оцінках, притаманних і польській, і російській та українській історіографії. На його думку, замало уваги придлялося причинам уній (на відміну від наслідків), а також ставленню до них панівного класу ВКЛ, зокрема шляхти.

Кревська унія 1385 р. являла собою “своєрідну політичну комбінацію”, що виникла у важку для Литви і Польщі добу, коли “войовничий германізм штовхав їх у братні обійми” [30. С. 606]. Внутрішні ускладнення заважали Литві дати відсіч Ордену. Політика ж Лайоша (Людовіка) I Великого, короля Угорщини, а в 1370—1382 рр. і Польщі, була звернена в бік Південної Русі, а не на боротьбу з німцями. Крім того, унія давала змогу налагодити відносини між двома країнами, загострені тривалою боротьбою за Галичину і Волинь. Умови унії 1385 р., за їх буквою, передбачали інкорпорацію ВКЛ, припинення його самостійного державного існування і перетворення на польську провінцію. Вони залишились лише “політичною декларацією”, оскільки подібне “втілення” тоді було нереальне. Однак, наголошує Пічета, ці вимоги викривали політичну програму польської дипломатії стосовно Литовсько-Руської держави.

В дійсності угода була реалізована у формі персональної унії [31. С. 358]; власне, тільки так на неї і дивилася литовсько-руська знать, обурена запропонованими умовами. Унія була здійснена “на свій страх і ризик” Йогайлою та групою удільних князів [30. С. 607]. Невдоволення змусило Йогайлу видати в 1387 р. привілей, який послаблював “патріархальний” характер влади великого князя і мав зробити литовських бояр-католиків прихильниками унії. Однак цей захід не дав очікуваних наслідків і не послабив прагнення Литви до політичної самобутності.

В якості виразника цих настроїв і виступив Витаутас. Це примусило Йогайлу зрештою вдатися до поступок, що відобразилося в Острівській угоді 1392 р., умови якої радикально розходилися з Кревом. Нова унія не передбачала інкорпорації. Щоправда, помилковим є твердження В.Пічети, нібито з 1392 р. Витаутас став великим князем (такої самої думки був і М.Любавський) [25. С. 45; 30. С. 607; 31. С. 359]. В дійсності Витаутас став намісником Йогайли у ВКЛ, яким раніше був Скіргайла, і лише з 1395 р. почав титулувати себе великим князем (*magnus dux*), а у зносинах з Краковом – з 1411 (супроти титулу Йогайли – “верховний князь” (*supremus dux*)) [Див., напр.: 14. С. 139-141, 147; 36. С. 79-80]. Фактично ж Витаутас стає самостійним володарем, з чим Польща була вимушена тимчасово змиритись. Унія 1392 р. була прийнятна і для “литовських націоналістів”, оскільки їхня ослаблена держава отримувала в особі Корони сильного союзника.

Все правління Витаутаса, підкреслює Пічета, було зайняте боротьбою з удільними князями. Без утворення сильної державної влади була неможлива успішна зовнішня політика “на три фронти” (з німцями, Москвою і Польщею). Крім того, Витаутас, “як представник національної незалежності Литви”, не міг мати підтримки удільних князів: їм була вигідніша віддалена влада Йогайли у Кракові. Проте, замінюючи князів намісниками, Витаутас не позбавляв області внутрішньої автономії, чим запобігав можливому спротиву місцевих громад.

Проте поразка на Ворсклі (12 серпня 1399 р.) значно послабила позиції Витаутаса і ВКЛ в цілому. Цим зручним моментом не могла не скористатися Польща, знову порушивши питання про унію. Умови Вільнюсько-Радомської угоди 1401 р. дещо розходилися з двома попередніми. За оцінкою Пічети, вони являли собою компроміс крайніх положень уній 1385 і 1392 рр. [30. С. 608]. Передбачалася певна самостійність Литви, але пов’язана виключно з особою Витаутаса. На відміну від Кревської унії, акт підписали не тільки князі, а й литовське боярство, що свідчило про зростання політичної ваги останнього. Недовіру поляків до Витаутаса відобразило те, що князі окремих земель знову видали присяжні грамоти Йогайлі.

Проте подальші обставини склалися явно не на користь Корони. Зміцнення міжнародного становища Витаутаса, вказує Пічета, призвело до того, що умови унії 1401 р. перестали відповідати реаліям, і загрожувало розривом литовсько-польських відносин. Наслідком стає Городельська унія 1413 р. Окрім аристократії, при її укладенні були присутні і представники військово-служилого класу, майбутньої шляхти: Йогайла бажав зміцнити унію, пов'язавши її з інтересами останньої. Умови угоди значно різнилися від попередніх: забезпечувалося право Литви на власну державність і окремого господаря і по смерті Витаутаса. Хоча в тексті й містилися статті, що передбачали більш тісний міждержавний зв'язок, але жодного реального значення вони не мали.

Тоді ж литовські “*barones et nobiles*” отримали нові права, значно ширші в порівнянні з привілеєм 1387 р. Проте користування ними було пов'язане з приналежністю до католицької церкви.

На думку Пічети, розрахунки Йогайли частково виправдалися. Прагнення литовсько-руської шляхти до збільшення своїх прав і усвідомлення, що це неможливо без союзу з Польщею, поступово створюють нового союзника унійної справи. Послугами його, однак, вдалося скористатися нескоро. В XV ст. загальнодержавна роль шляхти була незначною і зростає лише “за Сигізмундів” [30. С. 610]. (Йдеться про Жигімантаса II Старого (1506—1544; як польський король – Сигізмунд I) та Жигімантаса (III)—Августа (1544—1572; відповідно Сигізмунд II Август) [Пор.: 20. С. 60-61]).

Збільшення прав шляхти було ударом по литовських магнатах. Це, на думку Пічети, частково пояснює “національні настрої” і спротив унії з боку останніх. Вважаючи Городельську угоду великою дипломатичною перемогою “литовських сепаратистів”, історик вказує, що вона не повністю задовольнила Витаутаса і його оточення, які прагнули незалежного Литовсько-Руського королівства. Проте одним із наслідків акту 1413 р. стало посилення національно-релігійного антагонізму всередині ВКЛ. Це, природно, не могло не послабити сил Витаутаса в боротьбі за незалежність і викликало в недалекому майбутньому боротьбу між Литвою та її “анексами”.

Таким чином, робить висновок Пічета, в перший період змагань до унії надії Польщі на “втілення” ВКЛ до свого складу не виправдалися. По смерті ж Витаутаса у 1430 р. велико-князівський стіл переходить до відверто ворожого Польщі Швітрігайли (Свидригайла). Його налаштованість проти унії задовольняла і Литву, і Русь. Але, власне, “обидві сторони оцінювали Свидригайлла з різних точок, фактично непримирених, і, зближення Литви і анексованих земель, що почалося, повинне було перерватися” [31. С. 365].

Наслідком став переворот 1 вересня 1432 р., що зробив великим князем Жигімантаса I (Сигізмунда Кейстutowича, брата Витаутаса) і поклав початок розлому між Литвою і Руссю. Класичне формулювання цього знаходимо в литовсько-руських літописах: “Литва взяли себе князем великим литовским великого князя Жыкгимонта Кестутьевича, брата рожного Витовтового, и посадили его на Вилни и на Троцэх ... , и князи руские, и бояре, и вся земля посадили Швитрыгаила на Великом князстве Руском” [4а. С. 34. 57. 76, 141, 163, 189, 210, 231]. Національний характер цих подій не викликає сумніву і в дослідників; йдеться лише про його ступінь [11. С. 162-163]. В тому ж році в Гродні було відновлено унію: Жигімантас визнавався довічним співправителем Йогайли, зрікався на користь Польщі Поділля, а по його смерті це ж мало статися і з Волинню. Ця унія, наголошує Пічета, була справою литовських панів, що опинилися у важких обставинах.

Історик підкреслює непевне становище Жигімантаса. Литовські магнати, яким він завдячував владою, не визнавали його авторитету. Русь же трималася Швітрігайли. Останній мав у розпорядженні більші сили, проте низка тактичних помилок зрештою призвела його справу до краху. Після поразки під Вількомиром 1435 р. (помилково датованого 1437), коли на боці Швітрігайли залишилися тільки українські землі, він був змушений визнати зверхність Польщі: “так виникло васальне руське князівство, відірвавшись від Литви” [31. С. 370].

Що ж до фатальної для Жигімантаса змови 1440 р., то її причини В.Пічета схильний вбачати в “тиранічному характері і великих територіальних поступках” великого князя

[30. С. 613]. Подібної точки зору дотримувався і Любавський [25. С. 67]. Барвінський кваліфікував події 1440 р. як природну реакцію аристократії; національний же фактор не відігравав жодної ролі у змові [9. С. 113-114].

Новий великий князь мав відповідати двом вимогам: захищати литовську державну автономію і не бути ворогом магнатів. Врешті серед кількох кандидатів гору взяв малолітній син Йогайли Казімерас (майбутній польський король Казімеж IV), а точніше – партія, що його підтримувала, на чолі з Яном Гоштаутасом (Гаштовтом). Польський король Владіслав III погоджувався визнати свого брата Казімераса лише намісником Литви, що, підкреслює Пічета, не відповідало актам 1413 і 1432 рр. Проте литовське панство прагнуло взагалі розриву унії. Проголошення нового великого князя відразу змінило відносини між двома державами, фактично позбавивши їх будь-якого зв'язку.

Проте подальший розвиток подій працював на користь Польщі. Загибель Владіслава під Варною (1444) і запрошення на вакантний престіл Казімераса поставили Литву в складне становище. Природно, магнати прагнули й надалі зберегти окремого господаря. Але висунення в Польщі кандидатури мазовецького князя Болеслава, свояка Миколаша (Михайлушки, сина Жигімантаса і претендента на литовський великокнязівський стіл) загрожувало надто небезпечними ускладненнями [14. С. 238]. Вибір же Казімераса польським королем (1447) дав привід полякам знову висунути питання про унію.

Новий литовсько-польський правитель опинився в надзвичайно важкій ситуації між протилежними прагненнями своїх підданих. З недовірою до Казімераса, наголошує дослідник, ставилися як литовці, так і поляки. Руські ж області, користаючись труднощами великого князівства, прагнули якомога більшої самостійності.

Саме необхідністю примирити Литву з Руссю пояснює Пічета видання загальноземського привілею 2 травня 1447 р., опублікуванням якого “була заздальгідь виграна справа унії” [30. С. 615]. Проте навіть “антипольські” статті цього привілею не заспокоїли литовських автономістів. Невдоволення “полонофільствующим” господарем зростало. Маг-

нати зверталися до Казімераса з проханнями призначити особного правителя для ВКЛ, проте марно. Взагалі ж протягом всього тривалого господарства останнього відносини між Литвою і Короною так і лишалися невизначеними. Смерть Казімераса у 1492 р. дала змогу магнатам, ігноруючи Польщу, обрати окремим великим князем його сина Александраса (Олександра). При обранні той був змушений видати привілей, який юридично закріплював фактичне становище литовської аристократії і суттєво звужував прерогативи господаря. Таким чином, незалежність ВКЛ отримувала значно надійніші гарантії.

Торкаючись тогочасного становища руського елементу у великому князівстві, Пічета вказує, що шляхту руських земель вдалося хоча б частково примирити з литовським можновладством. Проте жодного компромісу влади з руською аристократією бути не могло. Політика Казімераса і Панів-ради мала метою остаточне знищення уділів і позбавляла магнатів Русі загальнодержавної політичної ролі [31. С. 377-378]. У цьому зв'язку істориком розглядається “змова князів” 1481 р. Її метою визнається захоплення великокнязівського столу, проте Пічета застерігає, що взагалі в цій справі важко робити однозначні висновки, зокрема стосовно зв'язків змовників з Московією.

Взагалі події 1481 р. викликали в історіографії значну розбіжність оцінок. М.Любавський пов'язував їх з утисками православ'я [25. С. 189] (на розлом між католиками і православними як причину слабкості ВКЛ, щоправда, вже за правління Александраса, вказував, наприклад, і С.Соловійов [38. С. 220]). М.Грушевський підкреслював “династично-родинний характер” змови [14. С. 271]. З близькою оцінкою виступив і О.Пресняков, наголошуючи, що “конспірація князів” (вислів Грушевського. – В.В.) мала “швидше характер гурткової і династичної інтриги, аніж суспільного руху” [36. С. 158]. Радянські історики, навпаки, намагалися, ґрунтуючись на вельми бідних джерельних звістках, надати справі характер широкого, мало не народного руху [8. С. 150-155; 13. С. 192-194; 40. С. 878].

Щодо зовнішньої політики Литовсько-Руської держави за Казімераса, то головною її складовою ставало дедалі біль-

ше напруження відносин з Московією. Ця ворожнеча мала глибоке коріння. Особливу роль відіграло приєднання Литвою у 1404 р. Смоленська (взагалі Пічета надає виключного значення саме боротьбі за Смоленськ [28. С. 6; 32. С. 83]). Перевага Москви вимальовується вже в умовах угоди Казімераса з Василем II 31 серпня 1449 р. [2. №53. С. 160-163] (таку саму оцінку давав їй і Грушевський [14. С. 274]). Пізніше, уклавши угоду (1470—1471) з Новгородом [1. №77. С. 129-132], Казімерас так і не надав йому дієвої допомоги проти Москви.

Важка боротьба з Московією змусила ВКЛ до відновлення унії в 1499 р. Не менш небезпечне тогочасне становище Корони визначило прийнятний в цілому характер союзу, що переважно повторював умови 1413 і 1432 рр. Проте нова війна (з 1500 р.) спонукала саму Литву до унійної ініціативи. На час укладення нової, Мельницької унії (1501) Александрас був вже і польським королем, що, безумовно, наклало відбиток на умови угоди. Остання різко відрізнялася від усіх попередніх: передбачалося існування однієї держави з одним правителем, одним сеймом. Проте акт, підписаний Александрасом і (під його тиском) литовськими послами, так ніколи і не був затверджений Панами-радою. На думку Пічети, реалізація унії 1501 р. призвела б до ліквідації позицій литовського магнатства [30. С. 619].

По смерті Александраса у 1506 р. питання про унію гостро не ставилося. Це пояснюється тим, що обрання Жигімантаса II в якості правителя обох держав фактично означало часткову реалізацію Мельницької унії і давало змогу полякам чекати сприятливішої нагоди для здійснення решти своїх прагнень.

Становище Литви незабаром було ускладнене останнім значним виступом “руської партії” на чолі з М.Глинським. Кінцевою метою, “здається”, було “возведення на литовський стіл Глинського і утворення нового західноруського князівства” [31. С. 381]. Однак цей рух не знайшов широкої підтримки. Зем’яни Північно-Західної Русі, що вже відчули смак шляхетських свобод, зайняли до нього байдужу чи ворожу позицію (на це свого часу вказував ще В.Антонович [5. С. 243-244]). Така поведінка руського шляхетства, наголошує Пічета, вказала подальший план дій польській дипло-

матії. Проте остаточне і повне зрівняння прав русинів з литвинами було здійснене лише привілеєм 1563 р. [Див.: 25. Приложение XIII. С. 338-340].

Поразка повстання Глинського – “останнього акорду національної боротьби” — засвідчила, що на початку XVI ст. національне питання у ВКЛ стало менш гострим [31. С. 382]. До цього спричинилося і падіння ролі руських князів. Численна ж дрібна шляхта поки що була задоволена наданими правами. Проте внутрішні негаразди Литви дали змогу Василеві III оволодіти Смоленськом, що поставило під питання цілісність і єдність держави.

Окрім московської загрози, не меншу небезпеку становили і практично безперервні напади з півдня, з Криму. Заглиблений в інші справи, литовський уряд не міг дати їм відсіч, фактично залишаючи напризволяще свої українські землі. Лише на заході зовнішньополітичне становище ВКЛ, за оцінкою Пічети, було задовільним.

Питання про унію, що кілька разів порушувалося за правління Жигімантаса II, залишилося без наслідків. Нова угода Литви з Польщею (26 березня 1532 р.) передбачала лише оборонний союз, насамперед проти татар. Це був великий успіх литовської дипломатії, власне магнатства. Проте паралельно литовсько-руська шляхта, що несла основний тягар майже безперервних і переважно невдалих війн, дедалі чіткіше розуміє, що покласти край пануванню “потентатів” у ВКЛ можна лише в союзі з Коронаю. Поступово це “полонофільство” вимальовується виразніше. На сеймах за Жигімантаса II, а надто Жигімантаса-Августа шляхта рішуче виступає з політичними вимогами. Спроби ж литовського можновладства вгамувати пристрасті поступками в напрямі розширення прав “лицарства” лише збільшують впевненість і апетити останнього.

Особливо активно шляхта діє на політичній арені за правління Жигімантаса-Августа. Тоді ж на перший план знову виступає питання про унію, чому сприяло надзвичайно важке зовнішнє становище Литви внаслідок Ливонської війни. Велике значення мав і згаданий привілей 1563 р., що привернув на бік унії руську шляхту ВКЛ. (Більш обережно, ніж Пічета, оцінював дані події М. Довнар-Запольський. Він

вказував, що важко визначити кількість і мотиви партії прибічників унії в Литві. Активізація змагань до унії спостерігається лише в останні 5 років перед Люблином, коли велике князівство було поставлене в зовсім особливі політичні умови. Цікаво також, що саме в цей час вплив демократичних, тобто шляхетських елементів у польському сеймі вже почав зменшуватись [18. С. 21-22]).

Інструкції, надані Вільнюським сеймом 1563 р. делегації для переговорів про унію, за оцінкою Пічети, являли собою певний компроміс між позиціями магнатів і шляхти. Самі переговори на Варшавському сеймі 1564 р. ні до чого не призвели. Крайні вимоги польських шляхетських послів нашоувхнулися на нехіть литовського панства до “політичного самогубства”. Проте важливим актом було зречення тоді ж бездітним Жигімантасом-Августом дідичних прав на ВКЛ на користь Корони.

Спроби магнатства поступками шляхті зробити останню союзником в боротьбі за автономію мали наслідком низку судово-адміністративних реформ 1565—1566 рр., що зробили державний лад Литви подібним до польського і, навпаки, усунули останні перешкоди на шляху до унії. Проте Люблинський акт 1569 р., підкреслює Пічета, все ж не означав повного “втілення” ВКЛ до Корони, передбаченого ще в 1385 р.; інкорпоровані були лише південні, “кращі землі”, а саме з’єднання має кваліфікуватися як “парламентарна унія”.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо зробити висновок, що в ранніх працях В.І.Пічети поруч з глибоким дослідженням соціальних і економічних процесів, що відбувалися в Литовсько-Руській державі, значну увагу приділено і політичній історії цього утворення. При цьому в багатьох епізодах простежується прагнення молодого дослідника відійти від вже ustalених на той час в історичній науці стереотипів, простежити зв’язки між подіями політичного, суспільного і економічного життя. Найбільшу ж цінність, як видається, являє здійснений на великому фактичному матеріалі аналіз майже двохсотлітньої історії литовсько-польських уній, який не втратив наукової актуальності і в наш час.

1. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. — М.-Л., 1949.
2. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. — М.-Л., 1950.
3. ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. — М., 1962.
4. ПСРЛ. Т. XXXII. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М., 1975; 4а. ПСРЛ. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. — М., 1980.
5. Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569); його ж. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. I. — К., 1885. — С. 221-264.
6. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. — Вып. 1. — К., 1878.
7. Асафова Н.М., Пичета А.П. Библиография трудов В.И.Пичета // Ученые записки Института славяноведения. — Т. I. — М.-Л., 1949. — С. 35-54.
8. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства (вторая половина XV века). — М., 1952.
9. Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський. (1432-1440). — Жовква, 1905.
10. Бахрушин С.В. В.И.Пичета как историк СССР // Ученые записки Института славяноведения. — Т. I. — М.-Л., 1949. — С. 7-14.
11. Вольдемар А.И. Национальная борьба в Великом княжестве Литовском в XV и XVI веках // ИОРЯСАН. — 1909. — Т. XIV. — Кн. 3. — СПб., 1910. — С. 160-198.
12. Вольтер Э.А. Город Мендовга или где искать Летовию XIII века? — С. 95-102.
13. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. — М., 1963.
14. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. — К., 1993.
15. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.
16. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904.
17. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885.
18. Довнар-Запольский М.В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года: Исторический очерк. — М., 1897.
19. Ефименко А.Я. История украинского народа. — Вып. I. — СПб., 1906.

20. Ігнатоўскі . Кароткі нарыс гісторыі Беларусі.(Лекцыі, чытання на курсах лектаро ў беларусазнаўства). — 2-е выд. — Мн., 1921.

21. Карпов Г. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. 1462-1508. — Ч. I-II. — М., 1867.

22. Копотієнко І. Терор і мир // Прапор юності. — 1990. — 8 травня.

23. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. — М., 1864.

24. Любавский М. К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. — М., 1909. — С. 1-17.

25. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910.

26. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Ч. II. Рада Великого княжества Литовского. — Вып. 1. — Томск, 1904.

27. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1958.

28. Пичета В.И. Внешняя политика и рост территории Московского государства в XVI веке // Москва в ее прошлом и настоящем. — Ч. I. — Вып. 2. — М., [1909]. — С. 5-21.

29. Пичета В.И. К истории опекунского права в Литовском статуте 1529 г.; Белоруссия и Литва XV-XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). — М., 1961. — С. 456-472.

30. Пичета В. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. — М., 1909. — С. 605-631.

31. Пичета В.И. Литовско-Русское государство // Русская история в очерках и статьях. — Т. II. — М., [1910]. — С. 337-439.

32. Пичета В.И. Образование территории Московского государства. — С. 81-117.

33. Пичета В.И. Полоцкая земля в начале XVI в.; Белоруссия и Литва. — С. 213-262.

34. Пичета В.И. Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии. Люблинская уния и ее политические последствия. — С. 551-592.

35. Пичета В.И. Разработка истории литовско-белорусского права XV-XVI вв. в историографии. — С. 413-455.

36. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. — Т. II. — Вып. 1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. — М., 1939.

37. Савич А.А. Владимир Иванович Пичета, его жизнь и научная деятельность // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В.И.Ленина. — Т. LX. — Вып. 2. Кафедра истории СССР. — М., 1949. — С. 7-16.

38. Соловьев С.М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома; Сочинения. В 18 кн. — Кн. XIX. Дополнительная. Работы разных лет. — М., 1996. — С. 5-278.

39. Ткаченко Н.М. Работы академика В.И.Пичета по истории Украины//Ученые записки Института славяноведения. — Т. I. — М.-Л., 1949. — С. 15-19.

40. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. Очерки социально-экономической и политической истории Руси. — М., 1960.

41. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.

Рудий Г.Я.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА В ПРЕСІ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (за підсумками контент-аналізу)

Упродовж досліджуваного періоду особливо широко висвітлювався в пресі процес становлення національного мистецтва, яку відіграло важливу роль у прищепленні любові до рідного краю, глибокої поваги до вікових традицій, формуванні високої духовності, моральності та культури тогочасного українця. За підрахунками автора, кількість публікацій присвячених питанням мистецтва становить понад 20 відсотків від загальної кількості аналогічних газетних матеріалів періоду визвольних змагань українського народу. Про тематичну спрямованість відповідної групи публікацій дає уявлення таблиця №1.

Висвітлення в українській пресі розвитку національного мистецтва за доби Центральної Ради

Основні напрями				
Діяльність державних культурно-освітніх органів	Заснування і діяльність Української Академії мистецтв	Розвиток українського театру й кіно	Розвиток музичного мистецтва	Розвиток художньої самодіяльності
4	8	50	12	4,3

Отже, у досліджуваній період домінуючими темами періодики були публікації про розвиток українського театру і музики.

Серед даної групи матеріалів помітне місце займають публікації про заходи української влади щодо створення відповідних державних органів, які сприяли б розвитку мистецтва й поширення його серед мас.

Чимало публікацій було присвячено створенню і діяльності при Генеральному секретаріаті освіти відділів театрального, музичного, пластичного мистецтва, які мали дбати про розвиток різних галузей мистецтва. Привертають увагу газетні матеріали про діяльність Театрального відділу, очолюваного відомою громадською і культурною діячкою Марією Старицькою, відомою актрисою, дочкою видатного українського письменника і громадського діяча Михайла Старицького. Визначаючи роль і місце театрального відділу, М.Старицька вважала, що на перше місце слід поставити справу народного театру, тієї високої школи, яка може забезпечити Україні культурне і національне відродження¹. У газетній періодиці публікувалося звернення Театрального відділу до всіх громадських організацій та приватних осіб у справі створення та розвитку народних театрів. З відповідей на запитання відділ прагнув дістати дані про наявність приміщень для театральних вистав, забезпе-

чення “Просвіти” театральними приміщеннями та майном, склад режисерів і акторів, репертуар і періодичність роботи народних театрів, їх глядацький контингент тощо².

Особливо високою, у загальному масиві джерел з питань розвитку театального мистецтва, була питома вага матеріалів про діяльність самодіяльних театральних труп, драматичних гуртків. На шпальтах центральних і місцевих періодичних видань постійно вміщувалися інформації про життя народних театрів. Під характерними рубриками “Український театр”, “Театр і музика”, “Вистава” друкувалися публікації, що свідчили про актуалізацію серед української громадськості таких питань, як створення національних самодіяльних театрів, гуртків в усіх регіонах країни, поліпшення репертуару народних театрів, забезпечення їх необхідним складом художніх керівників, приміщеннями. У зв’язку з цим постійними для української преси стали публікації про відкриття народних театрів.

За нашими підрахунками, у висвітленні підготовки до відкриття самодіяльних театрів переважали аналітичні жанри. Питома вага цих публікацій на газетних шпальтах у фізичних обсягах щодо загальної площі газети була незначною, але був високий коефіцієнт інформаційної насиченості за рахунок конкретних даних, прізвищ, дат тощо.

Чимало місця на сторінках центральної і місцевої преси займають огляди-рецензії вистав народних театрів та драматичних гуртків. Так, повідомлялося про організацію таких аматорських вистав, як “Бурлака” Івана Карпенка-Карого на станції Микитівка Катеринославської губернії, “Бондарівна” та “Батькова казка” І.Карпенка-Карого в Гадячі Полтавської губернії³, “По ревізії” Марка Кропивницького в м.Самгородку Волинської губернії⁴.

Поряд із губернськими і повітовими газетами, такі ж самі матеріали вміщували і центральні періодичні видання. Показовою є одна з кореспонденцій, в якій відзначалося, що три роки тому у селі Кривому Сквирського повіту на Київщині створилася невеличка українська трупа, до складу якої ввійшли тільки аматори. Організатором і режисером цієї молодого трупи був Сергій Балавенський, який уже 15 років працював з аматорськими драматичними гуртками,

репертуар яких складався з таких п'єс: “Понад Дніпром”, “Зимовий вечір”, “Безталанна”, “Мати-наймичка”, “Повернувся з Сибіру”, “Душогуби”, “Зайдиголова”, “Дай серцю волю, заведе в неволю”⁵ та ін.

На сторінках періодичних видань траплялися і матеріали про недоліки в роботі народних театрів. Зокрема, “Черниговская земская газета” повідомляла про недостатню виконавчу майстерність самодіяльних акторів чернігівського українського драматичного гуртка у зіграних виставах “Останній сніг” Людмили Старицької-Черняхівської. “Миротворці” Бориса Грінченка та “Підпанки” Івана Карпенка-Карого⁶. Змістовною є група матеріалів про хід підготовки акторів самодіяльних театрів та гуртків. Так, повідомлялося про відкриття у Києві Театральним відділом при Генеральному секретарстві освіти першої української драматичної школи для робітників⁷, до якої відразу записалося 60 слухачів. Отже, як свідчить аналіз, газетна періодика є важливим джерелом для вивчення відродження і розвитку самодіяльного драматичного мистецтва в період визвольних змагань українського народу.

Звичайно, особливу увагу українська преса приділяла становленню національних професійних драматичних театрів. Аналіз газетних публікацій свідчить, що державні органи і, насамперед, Генеральне секретарство народної освіти були орієнтовані на українізацію театрального життя. За нашими підрахунками, питома вага матеріалів на зазначену тематику складала понад 60 відсотків україномовних газет від загальної кількості публікацій з проблем розвитку професійних театрів.

Тогочасні публікації на теми театрального життя можна умовно розподілити на дві групи джерел:

— матеріали, які віддзеркалювали діяльність Театрального відділу Генерального секретарства народної освіти у розв'язанні реальних проблем українізації театрального життя;

— публікації, що висвітлювали внутрішнє життя українських театрів.

Про жанрову палітру газетних матеріалів свідчить таблиця №2.

Таблиця №2

**Висвітлення в українській пресі
процесу становлення національного театру (%)**

Жанри		
Стаття, рецензія	Кореспонденція	Допис
50,8	47,7	1,6

Як бачимо, в тогочасній газетній періодиці спостерігається переважання статей та рецензій, оскільки це фактично був домінуючий жанр у висвітленні діяльності професійних театрів.

Насамперед, привертають увагу газетні матеріали про роль і місце театру в історії українського національно-культурного відродження. Поряд з цим з'являються й публікації про серйозні недоліки в розвитку сучасного українського театру. Наголошувалося, що театр повинен бути гордістю нації, культурним дороговказом, що має розвивати широкий кругозір та виховувати красу душі народних мас. У зв'язку з цим відзначалося, що репертуар окремих театрів застарілий і не відповідає вимогам часу і що саме це дає, і не зовсім безпідставно, російським критикам привід називати українську літературу "лубочною", здатну тільки "для домашнього обихода". Показовою щодо цього є стаття, в якій автор, розповідаючи про своє враження від вистав львівського драматичного театру, пише: "Прямо дивно, що управа театру не здає собі з тої справи, що всякий культурний чоловік, почувши вульгарні дотепи такої штуки, як "Паливода", або дешевенькі сльозливі любовні трагізми "Куми Марти", або банальні дотепи престарілого "Сватання на Гончарівці", виходив з театру з неспокоєм і обуренням, свідомістю, що такого роду штуки невідповідні вже нині навіть для селян найдальшої закутини нашої країни". І далі автор публікації робить висновок: "Належить і ширший загальний призвичаювати до кращих драм, бо роль театру

повинна полягати в культурній і естетичній вартості і на це повинні звернути увагу ті, яким доля національної культури лежить на серці”⁸.

Досить докладно в газетній періодиці висвітлювалося питання створення у Києві другого українського національного театру. В пресі наводиться склад трупі театру, до якої ввійшли актори Панас Саксаганський, Іван Мар’яненко, Ганна Борисоглібська, Федір Левицький і Любов Лінницька, режисери Іван Мар’яненко, Григорій Гаєвський, Микола Вороний. Завідував музичним відділом Олександр Кошиць⁹. Так само широко висвітлювалася робота інших драматичних театрів. Наприклад, у публікаціях йшлося про прагнення “Молодого театру” досягти ступеня європейських театрів”¹⁰, про виступи в Харкові української трупі під керівництвом Льва Сабініка¹¹, бенефіс артистки театру Миколи Садовського Софії Стадникової¹², діяльність українського театру в м.Тернополі з 1915 по 1917 року, очолюваного до 1916 року Лесем Курбасом¹³. Від 18 жовтня 1915 р. до 6 червня 1917 р. трупі театру було дано 295 вистав. Найбільшим успіхом користувалися народні п’єси. З нових драматичних творів були популярні “Білий ведмідь” і “Чорна пантера” Володимира Винниченка, “Хмара”, “Про що тирса шелестіла” Спиридона Черкасенка та ін.¹⁴

Українська преса постійно висвітлювала проблеми, труднощі, що стояли на шляху українізації театрів. Так, у газеті “Нова Рада” досить гостро критикувалося рішення Київської міської думи про обкладання українських театрів непомірними податками, що негативно відбивалося на їх діяльності¹⁵.

Багато було й статей-рецензій на вистави драматичних театрів. Поряд з позитивними є група матеріалів про недоліки в діяльності українських театрів. Показовою є кореспонденція М.Кіндратовича в одеській газеті “Вільне життя” від 23 квітня 1918 р. про виступи “Українського вільного театру” в Одесі, де відзначалося, що вистава театру не витримує ніякої критики ні за репертуаром, ні за змістом, і боляче було за самий театр з його гучною назвою “Український вільний театр”. Ще й до всього в цьому балаганному спектаклі хор під керівництвом Коханського співав “Запо-

віт” й “Ще не вмерла України”. На думку автора, такі вистави — зневага українського театру, української нації¹⁶.

Важливою темою в контексті національно-культурного відродження за Центральної Ради — розвиток музичного мистецтва. За тематичною ознакою цей вид публікацій можна розподілити на дві умовні групи:

а) матеріали, де аналізувалася творчість конкретних художніх колективів;

б) публікації, що відбивали загальні тенденції процесу становлення національного музичного мистецтва.

Розрахунки свідчать про значне зростання кількості матеріалів, в яких аналізувався творчий доробок окремих митців і музичних колективів. Загальна кількість газетних матеріалів групи “А” складала 70% і ці публікації характеризувалися високою інформаційною насиченістю.

Про жанрову палітру даної групи матеріалів свідчить таблиця №3.

Таблиця №3

**Висвітлення в українській пресі
процесу становлення музичного мистецтва
за доби Центральної Ради**

Жанри		
Стаття	Кореспонденція	Допис
17,6	67,7	14,7

Отже, за жанровою ознакою більшість публікацій з питань розвитку музики — кореспонденції.

Особливо широкого резонансу набула тема розвитку хорового співу в Україні. Центральна і місцева періодика часто вміщувала матеріали про заходи Музичного відділу Генерального секретарства народної освіти щодо виникнення українських народних хорів. У відділі працювали відомі композитори Кирило Стеценко, Микола Леонтович, відомий диригент і композитор Яків Яциневич. Газети доклад-

но інформували про роботу Етнографічної секції Музичного відділу по збереженню старовинних народних пісень. До складу секції ввійшли кращі представники мистецької інтелігенції: О.Кошиць, П.Демуцький, О.Зачиняєв, М.Павловський, В.Кривусій, К.Квітка та О.Роздольський¹⁷. Особливу увагу секція зосередила на записові старовинних місцевих церковних пісень, котрі збереглися у духовенства та по монастирях. З цією метою секція планувала здійснити низку етнографічних експедицій і, крім того, організувати при Музичному відділі чергування етнографів, котрі б записували пісні від усіх, хто їх знав. Для збереження пісенної спадщини мав бути створений етнографічний музей¹⁸.

Не пройшов повз увагу української публіцистики урочистий вечір 22 жовтня 1917 р. першого Українського національного хору в Києві. На святі виступили Олекса Приходько, Кирило Стеценко, Василь Верховинець, які відзначили важливу роль хору як поширювача музичної культури в Україні. Тимчасово диригентом було призначено Олександра Кошиця¹⁹.

Загалом у газетній періодиці широко пропагувалася українська пісня в багатьох регіонах України. Зокрема, в пресі повідомлялося про вечір української обрядової пісні у Львові²⁰, вечір української пісні в Одесі²¹.

За даними квантифікаторного аналізу з означеної тематики переважають багаті на фактичну інформацію жанри — дописи і кореспонденції, коефіцієнт кореляції — 0,76.

Велику пропагандистську роль українська преса відіграла і у відродженні кобзарського мистецтва. Так, у газетах широко подана інформація про виступи з концертами в м.Богодухові Харківської губернії відомого кобзаря Івана Кучугури-Кучеренка²², діяльність молодіжного гуртка “Кобзар” із села Кирилівка Київської губернії²³.

Цікавою також є група публікацій, присвячених життєвій і просвітницькій діяльності визначних діячів у царині української музики й пісні і, зокрема, пам'яті видатного композитора Миколи Лисенка²⁴.

На матеріалах преси можна простежити процес утворення національного наукового мистецького центру — Української Академії Мистецтв. У газеті “Нова Рада” подано допо-

відну записку до законопроекту Генерального секретарства народної освіти про заснування Академії Мистецтв. Згідно з статутом Академія повинна була давати художню освіту талановитій українській молоді, а також вдосконалювати майстерність художників. Ректором було обрано талановитого українського художника Федора Кричевського. В Академії працювали кращі майстри художнього мистецтва. Вони очолили окремі художні майстерні: жанрового побуту та історії, офорту і різьбарства (Федір Кричевський), портрету (Олександр Мурашко), декоративного малярства (Михайло Жук), українського будівництва і народного мистецтва (Василь Кричевський), декоративного пейзажу (Абрам Маневич), інтимного пейзажу і літографії (Михайло Бойчук), графіки (Георгій Нарбут)²⁵. У багатьох публікаціях йшлося про роль і місце Української Академії Мистецтв у національно-культурному відродженні українського народу.

Крім цього, на шпальтах періодичних видань трапляються публікації про дарунок Е.Дяченка Національній Галереї при Українській Академії мистецтв акварельного портрету молодого юнака, під яким стояла дата 1834 р. і підпис Т.Шевченка²⁶, а також про необхідність заснування Української Національної Галереї, куди повинні збиратися твори українських художників усіх поколінь. З цією метою відомі шанувальники українського мистецтва Квятковський, Григорій Павлуцький, Дехтярьов, Дмитро Антонович погодилися передати Галереї свої художні колекції²⁷.

Отже, кількісний і якісний аналіз періодичних видань як джерела вивчення розвитку українського мистецтва в період Української революції свідчить, що газетна періодика досліджуваного періоду не тільки активно відбивала на своїх сторінках проблеми відродження національної культури, а й своїми публікаціями стимулювала зростання нової генерації українських митців. Преса постійно інформувала громадськість про спроби національних культурно-освітніх установ, кращих сил інтелігенції інтегруватися у європейський і світовий культурний процес шляхом створення належних умов для розвитку українського театру, пісні, музики, інших видів національного мистецтва.

- 1 Гриценко А. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 р.) // Укр. іст. журн. - 1997. - №3. - С. 72.
- 2 Театральний відділ Генерального секретаріату з народної освіти // Народня воля. - Київ. - 1917. - 14 жовтня.
- 3 Пчілка О. Вражіння і думки // Газета Гадяцького земства. - 1917. - 16 грудня.
- 4 Вистава // Селянська думка. - Бердичів. - 1917. - 14 грудня.
- 5 1-а селянська українська труппа // Відродження. - 1918. - 19 квітня.
- 6 Вистава // Чернігівська земська газета. - 1918. - 12 квітня.
- 7 Українська драматична школа для робітників // Нова Рада. - 1917. - 8 жовтня.
- 8 Пезет. З українського театру // Українське слово. - Львів. - 1917. - 28, 29 липня.
- 9 Українське життя // Народне діло. - Радомишль. - 1917. - 9 вересня.
- 10 Садко. Молодий театр // Народня воля. - Київ. - 1917. - 9 жовтня.
- 11 Рух. - Харків. - 1918. - 23 квітня.
- 12 Миля В. Бенефіс артистки С.Стадникової // Відродження. - 1918. - 4 квітня.
- 13 Пилипченко Т. Український театр // Українське слово. - 1917. - 21 вересня.
- 14 Там само.
- 15 Старий В. Боротьба з Українською культурою // Нова Рада. - 1917. - 13 грудня.
- 16 Кіндратович М. Вільний український театр // Вільне життя. - 1918. - 23 квітня.
- 17 Етнографічна секція Музичного відділу // Нова Рада. - 1917. - 1 грудня.
- 18 Там само.
- 19 Український національний хор // Газета Гадяцького земства. - 1917. - 6 листопада.
- 20 Павликович Н. Українські обрядові пісні // Діло. - 1917. - 22 березня.
- 21 Там само. - 1918. - 14 березня.
- 22 Нова громада. - Харків. - 1917. - 22 грудня.
- 23 Театр і музика // Звенигородська зоря. - 1917. - 12 травня.
- 24 Пошанування пам'яті М.Лисенка // Газета Гадяцького земства. - 1917. - 16 листопада.

- ²⁵ Академія Мистецтва // Нова Рада. - 1917. - 5 грудня.
²⁶ Дар до Національної Галереї // Нова громада. - 1917. - 1 грудня.
²⁷ Українська Національна галерея // Нова громада. - 1917. - 1 грудня.

Олійник З.В.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РКП(Б) ЩОДО УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Історія партії більшовиків, встановлення радянського політичного режиму в Україні перебували у центрі наукових інтересів багатьох радянських дослідників, однак у своїх працях вони були змушені здебільшого відображати не об'єктивний історичний процес, а той, який вимагався партійними інстанціями. Головною метою радянської історіографії було намагання довести, що більшовизм був добровільним вибором українського народу, проти якого виступала жменька націоналістичної буржуазії та політичних авантюристів. Стосовно діяльності українських національних партій, діючих у досліджуваному періоді, то історіографія відзначала лише деякі аспекти діяльності, причому тенденційно й упереджено.

Подібна оцінка стосується й досліджень, присвячених впровадженню радянської національної політики в Україні.

Слід виділити кілька етапів у розвитку історіографії вказаної проблеми. Перший етап охоплює двадцять років. Для радянської історіографії того часу характерне те, що більшовицький режим допускав відносну свободу викладу фактичного матеріалу. Данина політичній системі виявлялася у тенденційній оцінці фактів, але істориків ще не змушували до прямої фальсифікації минулого. Для цього періоду характерні публікації історичних праць, авторами яких були безпосередні учасники революційних подій в Україні¹.

Вони, розповідаючи про діяльність більшовиків в ході боротьби за встановлення радянської влади в Україні, ді-

яльність її органів, взаємовідносини з опозиційними партіями, ставлення населення до нового політичного режиму, намагалися бути об'єктивними.

Центром збору, обробки та публікації наукових праць, документів і матеріалів стала створена у 1920 р. ЦК РКП(б) Комісія з історії Жовтневої революції й історії РКП (Істпарт), а також місцеві бюро Істпарту, як відділи при партійних комітетах. У 1925 р. в Україні діяло 20 місцевих істпартвідділів².

У 20-х роках з'явився ряд узагальнюючих праць з історії революційних подій і партійних організацій в Україні, у яких автори природно не обходили й події в сфері національних відносин (роботи І.Кулика, М.Яворського, М. Попова, М.Равича-Черкаського та ін.)³. Близькими до теми дослідження є праці: "Политика советской власти по национальным делам за три года" та "Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России в XX веке"⁴. Виходили друком роботи з історії антибільшовицьких, українських національних партій, дослідження, що характеризували процес впровадження більшовицької влади⁵.

При написанні досліджень автори використовували документальні матеріали. Хоча зтенденційним трактуванням, вони враховували створювану у той період концепцію історії більшовизму. До них можна віднести працю М.Воліна⁶. У книзі, незважаючи на її популярний характер, обмеженість документальної бази розкриті деякі аспекти здійснення національної політики на Україні.

У 20-х роках з'явилися праці з національного питання М.Скрипника — відомого діяча партії радянської держави. Працюючи в ЦК КП(б)У та в уряді, він приділив увагу теоретичній розробці проблем державного і культурного будівництва на Україні. Заслуговує уваги його аналіз діяльності політичних партій, що існували на Україні в 1917—1920 рр., їх ставлення до українського радянського уряду.

М. Скрипник особливо наголошував на значенні національного питання у класовій боротьбі трудящих мас України, позитивно оцінював окремі сторони діяльності Центральної Ради, дрібнобуржуазних націоналістичних пар-

тій, на які вона спиралася, за що М.Скрипника критикували у 1933 році в журналі “Більшовик України” О.Шліхтер, в.Затонський⁷.

Вони засуджували його твердження, що “боротьба на Україні на перших же кроках одяглася в шати національної незалежності”⁸. Вони різко відреагували на думку про те, ніби Комуністична партія України тільки в 1917—1920 рр. “дала себе завоювати ленінізмові в самих початкових питаннях ленінської національної теорії щодо України”⁹.

Значний резонанс викликала книга Д.Ерде “Револуція на Україні. От керенщини до немецкой оккупації”¹⁰. Автор обгрунтував схему “ трьох Жовтнів ” на Україні. Він доводив помилковість тези про слабкість і відсутність національної буржуазії, яку, на його думку, заміняла українська інтелігенція (в розумінні політичного впливу), писав про “національне відособлення між пролетаріатом і селянством України”¹¹. Серед документальних публікацій важливе місце займають стенограми Всеукраїнських, губернських та повітових з’їздів Рад, які вийшли друком у період їх проведення, а також у 20-х роках¹². У цих матеріалах можна відчувати дух епохи, зрозуміти гостроту боротьби в тому числі й проти більшовиків. Групу документальних матеріалів доповнюють різноманітні більшовицькі декрети, постанови, резолюції, акти законодавчої й виконавчої влади 1917—1920 рр., праці, промови голови Центральної Ради М.Грушевського, лідерів Директорії В.Винниченка і С.Петлюри, вождя більшовиків В.Леніна, провідників більшовизму в Україні Х.Раковського, М.Скрипника, М.Подвойского, О.Шліхтера та ін.

З початку тридцятих років в історіографії досліджуваної проблеми починається другий етап, який співпадає із завершенням процесу українізації. Для нього характерний розгром історичної школи, що склалася у двадцяті роки, представники якої ще зберігали навички самостійного мислення та вірність фактам. У 1933 р. був закритий журнал “Літопис революції”. Новий журнал “Історик-більшовик”, що почав виходити у 1934 р., припинив існування після першого номера. Головним завданням історичної науки стало обгрунтування ленінсько-сталінської концепції про “бур-

жуазність” та “контрреволюційність” українських урядів, підкреслення соціалістичного характеру революції в Україні, керівного становища партії більшовиків у суспільстві. Це призвело до відриву від дійсності, до фальсифікації історичних фактів. Діяльність радянських істориків звелася до перекроювання і пристосування історичних явищ під кліше компартійних догм. У постанові ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. “Про постановку партійної пропаганди у зв’язку з випуском “Короткого курсу історії ВКП(б)”, видання характеризувалося як інструкція, що надає офіційне, перевірене вищим політичним керівництвом тлумачення основних питань історії ВКП(б), марксизму-ленінізму і не припускає довільних тлумачень.

Третій етап охоплює період від середини 50-х до 1991 р. Після XX з’їзду КПРС (1956 р.) радянські історики, продовжуючи дотримуватись заздалегідь заданих орієнтирів стосовно виправдання будь-яких дій більшовиків і безапеляційного засудження її противників, стали робити це науково із залученням нових джерел та розширенням кола досліджуваних проблем. Істина дозувалася і часто-густо замовчувалася. Як відзначав Я. Дашкевич, новітня історія України в концептуальному відношенні і в значній мірі у фактографічному плані — це фальсифікована історія¹³.

У центрі уваги радянських істориків продовжувала залишатися партія більшовиків. Еталоном висвітлення проблем революції, громадянської війни, від якого не можна було відхилитися, стали праці Інституту історії АН України та Інституту історії партії при ЦК КП України, кафедр історії КПРС вузів¹⁴.

В серії багатомних узагальнюючих праць, окремих монографічних дослідженнях, виданих у даний період¹⁵, відображені основні питання встановлення радянської влади, економічного і політичного розвитку України в роки революції і громадянської війни¹⁶. Серед них слід виділити колективні праці: “История национально-государственного строительства в СССР”, “Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции”, “Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни”.

В офіційних радянських публікаціях, в більшості своїй, історики продовжували упереджено висвітлювати події, факти, створювати образ “революційного єднання” російського та українського народів, акцентуючи увагу на бажанні українців бути з Росією¹⁷. Очевидні факти того, що українці боролися за свою незалежність залишилися осторонь. Замовчування подій критикувалося навіть самими радянськими істориками¹⁸.

Чимало видань радянського періоду потребують критичного аналізу. Автори досліджень писали їх, підкоряючись партійній дисципліні, під пресом партійних догм, вважаючи процес радянзації України як чистосердне волевиявлення українського народу. Вони не пропускали можливості засудити український національний рух та українські національні партії.

З кінця 60-х років в Україні з'являються дослідження, які висвітлювали окремі сторінки історії політичних партій, що діяли у період визвольних змагань 1917—20 рр. Новизною відзначалися монографії І.Кураса¹⁹.

У працях радянських істориків знайшла відображення продовольча політика радянської влади в Україні, яка вирішувалася на основі принципів “воєнного комунізму”: продрозкладки, хлібної монополії, карткової ситеми²⁰.

З початку 90-х років почався сучасний етап в розвитку української історичної науки. Його рисою є звільнення від компартійних догм. З'являються публікації про функціонування тоталітарного режиму в Україні, які тією чи іншою мірою торкаються й проблем 1917—1920 рр. Цікаві роботи опублікували І.Білас, С.Кульчицький, Ю.Шаповал²¹. Проблеми міжпартійної боротьби досліджували А.Гриценко і С.Наумов²², селянського антибільшовицького руху ОНУ В.Верстюк²³. Проблеми функціонування української преси присвятив роботу І.Крупський²⁴. Вагоме місце серед українських видань початку 90-х зайняли колективні праці: “Національні відносини в Україні у ХХ ст.”, “Українська Центральна Рада. Документи і матеріали”.

Важливими для дослідження проблеми є збірники документів та матеріалів за редакцією В.Панібудьласки²⁵, А.Слюсаренка²⁶. До них увійшли документи, статистичні дані, що

засвідчують складні, суперечливі тенденції у становленні й розвитку українського суспільства. В кінці 90-х в Україні вийшли з друку цікаві роботи: М.Держалюка “Міжнародне становище України та визвольна боротьба у 1917—1922 рр.”, колективна праця “Українська революція та державність”, які творчо розглядають питання незалежності України²⁷.

Для сучасного періоду української історичної науки характерне використання вченими доробку української еміграційної історіографії, праць іноземних дослідників. Чимало цінних матеріалів з історії української революції подають праці В.Винниченка, Д.Дорошенка, І.Мазепи, П.Христюка, М.Шаповала²⁸. Глибоку оцінку суті більшовизму дано в політологічних працях В.Липинського і В.Кучабського²⁹. Автори виходять за рамки власних спогадів, залучаючи документи, газетні матеріали і певною мірою систематизують і аналізують події 1917—20 рр. в Україні. Однак твори згаданих авторів часто нагадують публіцистику, а не об’єктивний науковий виклад.

Українські історики у діаспорі в своїх дослідженнях висвітлювали окремі аспекти національної політики більшовиків в Україні: А.Животко, І.Мазепа, П.Мірчук, М.Стахів³⁰, Ю.Бачинський, К.Кононенко, С.Мечник, Є.Пастернак, Д.Соловей розкривають суть більшовицької політики в регіоні³¹. Антиукраїнську політику більшовиків відображено у працях І.Бокала, М.Ковалевського, О.Юрченка, Г.Айолло³². Об’єктивністю, глибиною відзначаються праці Ю.Бориса³³. Роботи істориків української та російської діаспори ґрунтовно характеризують більшовицький режим, його антиукраїнську спрямованість³⁴.

Серед зарубіжних дослідників цікавими для аналізу є праці А.Адамса, Е.Карра, Салліванта, Р.Пайпса, які близько торкаються теми даної роботи³⁵. Однак в них не вистачає архівних документів. Звідси — упередження оцінок, фактів, подій. А.Адамс стверджував, що КПРС не мала стійкої програми та політики з національного питання, не була підготовлена “для здійснення політичної влади у великій багатонаціональній державі”³⁶. Свого часу радянська історіографія критикувала американського історика Р.Пайпса, який твердив, що створений на Україні радян-

ський уряд представляв собою “режим, заснований на одній тільки військовій силі, без активної підтримки або хоча б співчуття українського народу”³⁷. Дослідники мали б відмітити збірку документів, яка вийшла в США в 1964 році. Це повний текст доповідей американського консула в Києві Д. Дженкінса³⁸.

Одним з перших випусків багатотомних видань є книга О.Підгайного “Утворення Української Республіки”³⁹. Національних відносин в книзі “Комунізм та ділеми національного визволення. Національний комунізм на Радянській Україні 1918—1933” торкається Д.Мейс — співробітник українського дослідного інституту в Гарварді. Він дійшов висновку: “Те, що відбувалося в Україні, є в своїй сутності боротьбою між російською та українською революціями за контроль над Україною, яку і російські революціонери, які діяли в місті, і українські, які оперували в сільській місцевості, мали досить причин вважати своєю”⁴⁰.

Визначення модифікації у роботах західних дослідників по проблемах встановлення Радянської влади на Україні, безумовно, має місце. Тому не випадковим є той факт, що автори, які належать до різних історіографічних шкіл, збігаються у своїх поглядах по багатьох позиціях. Бо як інакше можна зрозуміти заяву відомого французького “советолога” А. Безансона про те, що Україна, отримавши в 1917 році незалежність, втратила її в результаті “більшовицької окупації”?⁴¹

Огляд історичної літератури свідчить про відсутність серйозних наукових досліджень з даної теми, хоча деякі аспекти національної політики більшовиків розкриваються в окремих роботах. Мемуари і дослідження з історії революції в Україні занадто політизовані, суб’єктивні. Радянські історики необґрунтовно твердили про бажання українського народу бути “навіки разом” з Росією. Діяльність українських національних партій та створених ними національних урядів або замовчувалася, або фальсифікувалася.

Об’єктивний аналіз усього комплексу джерел може дати відповідь на питання про національну політику більшовицької партії щодо України та ставлення до неї народу України в умовах подій 1917—1922 рр.

¹ Буценко А. КНС і радянське будівництво. - Харків, 1925; його ж. Радянське будівництво на Україні. — Харків, 1927; Ейдман Р.П. Громадянська війна на Україні. - Харків, 1928; Кулик І. Огляд революції на Україні. — Ч. 1. — Харків, 1921; Петровський Г.И. Пять лет Советской власти на Украине. — Харьков, 1924; його ж. Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва. - Харків, 1927; Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні. — Харків, 1923; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків, 1923.

² Сарбей В.Г. Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Український історичний журнал. — 1967. — №1. — С. 3.

³ Кулик І., Яворський М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Харків, 1923; Попов Н.Н. Очерки истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). — М.-Л., 1928; Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии Украины. — Харьков, 1923.

⁴ Ерде Д. Меншовики. — Харків, 1929; Пилипенко С. Социальные корни украинской эс-эровщины и эс-дековщины // Знамя коммунизма. — 1923. — № 1-2. — С. 117-127.

⁵ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюр. — Харків, 1927; Колос Г.А. Заметки о подполье и вооруженной борьбе 1918-19 гг. — Днепропетровск, 1927.

⁶ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1931.

⁷ Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні: Короткий начерк. - Харків. 1921 .

⁸ Скрипник М. Пролетарська революція на Україні. — Харків, 1930.

⁹ Скрипник М.О. Статті і промови. — Т. 2. — Ч. 1. — Харків, 1930.

¹⁰ Ерде Д. Революція на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. — Харьков, 1927.

¹¹ Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1964.

¹² III Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. — Харків, 1932; Бюллетень 4-го Всеукраїнського съезда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Харьков, 1920. — № 1-6; Бюллетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та чер-

воноармійських депутатів. 25 лютого— 5 березня 1921 р. — Харків, 1921; Протокол Херсонського съезда Советов крестьянских депутатов и земельных комитетов. 11 (24) февраля— 16 февраля (1 апреля) 1918 г. — Б.М.; Другий губернський український з'їзд Катеринославщини (13-15 січня 1918 р.). — Б.М., 1918; Работы Харьковского губернского съезда Советов рабочих и крестьянских депутатов от 16 февраля 1919 г'. — Харьков, 1919.

¹³ Проблеми досліджування історії України. Збірник матеріалів Першого круглого столу істориків. — Славсько, 1990; Праці НТШ. — Т. 2. — Львів, 1993.

¹⁴ Історія Української РСР. В 2-х т. — Т. 2. — К., 1957; Нарис історії Комуністичної партії України. — К., 1961.

¹⁵ История Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1967; История национально-государственного строительства в СССР. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1972; История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. — Т. 7. — М., 1967; Історія держави і права Української РСР. У 2-х т. — Т. 1. — К., 1967; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6-ти т. — Т. 3. — К., 1970.

¹⁶ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. В 2-х т. — К., 1967; Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. — М., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917-20 р. В 3-х т. — К., 1967-1970.

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция и борьба за власть Советов на Киевщине. — К., 1967.

¹⁸ Фрейман Я. Вопросы истории. — № 11. — 1955. — С. 129-133; Подготовка Великой Октябрьской Социалистической революции на Украине.

¹⁹ Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978; його ж. Повчальний урок історії. — К., 1986.

²⁰ Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917-20). — Луганськ, 1991; Давыдов М.И. Борьба за хлеб: Продовольственная политика коммунистической партии и советского государства в годы гражданской войны (1917-20). — М., 1971; Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны в ходе проведения продовольственной политики 1918-29 гг. — К., 1964.

²¹ Білас І. Репресивно- каральна система в Україні. 1917- 53. В 2-х кн. — К., 1994; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні:

перше десятиріччя (1919-1928). — К., 1996; Семененко В.І. Історія Східної України: в кайданах імперії (1917-1920). — Харків, 1955; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки неписаної історії. — К., 1993.

²² Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кін. 1917- поч. 1919 р.). — К., 1991; Наумов С.О. З історії міжпартійної боротьби в ході організації радянської влади в Лівобережній Україні в 1919 р. // Український історичний збірник. — Вип. 37. — Харків, 1992. — С. 13-20.

²³ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. — К., 1991. С. 107- 172; його ж. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-21). — К., 1994.

²⁴ Крупський І. Національно- патріотична журналістика України. — Львів, 1995.

²⁵ Панібудьласка В.Ф. Національні процеси в Україні. В 2 х ч. — К., 1997.

²⁶ Слюсаренко А.Г. Україна у 20 столітті. — К., 1997.

²⁷ Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917- 1922 рр. — К., 1998; Українська революція і державність. — К., 1998.

²⁸ Винниченко В. Відродження нації. — Т. 1-3. — Київ-Відень, 1920; Дорошенко Д. Історія України в огні і бурі революції. 1917-21. В 2-х т. — Прага, 1942; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-20 рр. В 4-х т. — Відень, 1921-22; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927.

²⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1926; Кучабський В. Большевізм і сучасні завдання українського заходу: Національно – політичні замітки. — Львів, 1925.

³⁰ Животко А. Як совітська Москва завоювала Україну? — Львів. — Б. Р; Мазепа І. Большевізм і окупація України. — Львів, 1922; Мірчук П. Українсько – московська війна (1917-1919). — Торонто, 1957; Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії советської Росії. В 2-х кн. — Тернопіль, 1993; Третя советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи. — Нью-Йорк, 1968.

³¹ Бачинський Ю. Більшовицька революція і українці. Берлін, 1928; Кононенко К. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917- 1960. — Мюнхен, 1960; Мечник С. Від оприччини до КГБ: Духовність

московського імперіалізму. — Мюнхен, 1979; Пастернак Є. Україна під большевиками (1919-1939). — Торонто, 1979; Соловей Д. Голгота України. — Ч. 1. Московсько-большевицький терор в УССР між I і II світовою війною. — Вінніпег, 1953.

³² Айолло Г. Большевики і національне питання. — Київ-Прага-Львів, 1924; Бокало І. Національна політика Леніна. — Мюнхен, 1974; Ковалевський М. Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР (1920-1954). — Мюнхен, 1955; Юрченко О. Українсько - російські стосунки у правному аспекті. - Мюнхен, 1971.

³³ Borys I. Political Parties in the Ukraine // The Ukraine 1917-1921: A Study in Revolution. — Cambridge, 1977; його ж. The Soutwetzung of Ukraine. 1917-1923. — Edmonton, 1980.

³⁴ Волин С. Меншевики на Україні (1917-1921). — Вермонт, 1989; Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. — Мюнхен, 1956; Шрейдер А. Пути Октябрьской революции. — Берлін, 1923.

³⁵ Adams Arthur E. Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campagn, 1918-1919. — Jale University Press, 1963. — P. VI; Sullivant R.S. Soviet Politiks and the Ukraine, 1917-1957. — Columbia University Press, 1962. — P. 19; Pipes Richard. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917-1923. — Cambridge, 1954. — P. 126.

³⁶ Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920 рр. — К., 1967.

³⁷ Там само. - С. 17.

³⁸ The East European Revolution, 1917-1921: Unpublished Diplomatic Reports of the American Consular Service in the Ukrainian Capital, Decemder 1917-March 1918 // The New Reviен. — Vol. 4. — №2/3. — June-september. — 1964.

³⁹ Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Replibl. — Toronto. — №IV-V. — 1986.

⁴⁰ Mace J. Communism and Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1983. — Cambridge, 1983. — P. 17.

⁴¹ Besanson A. La question ukrainiennell L'Express. — 1987. — 30 avr. — P. 25.

Подкур Р.Ю.

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ВУНК-ДПУ ПРО ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ на початку 20-х рр. ХХ ст.

В контексті дослідження історії України 20-х рр. чи не найбільший інтерес становлять інформаційно-аналітичні матеріали радянських спецслужб, які незважаючи на свою специфіку, помітно вирізняються серед інших високим рівнем інформативності, комплексним підходом до висвітлення проблем. Так, аналітичні матеріали, в силу ряду причин, залишаються одним з небагатьох джерел, що дозволяють з'ясувати суспільно-політичну, економічну ситуацію в Україні в перші десятиріччя радянської влади, простежити діяльність самих різноманітних політичних сил, зрозуміти логіку тих кіл в середовищі більшовицької партії, які висловлювали свою власну думку на процеси, що проходили в країні в досліджуваній період.

Певний інтерес для дослідників становлять інформаційно-аналітичні матеріали, які розкривають різноманітні сторони політичного, соціально-економічного і культурного життя, висвітлюють настрої в середовищі різних верств населення, на конкретних прикладах демонструють їх реакцію на заходи радянської влади.

В інформаційно-аналітичних матеріалах спецслужб, підготовлених як для керівництва ВУНК-ДПУ УСРР, так і для партійних і радянських органів, знайшли належне відображення питання повстанського руху в Україні, його розмах, спрямування, конкретні акції в першій половині 20-х років. Характеризуючи повстанський рух як "політичний бандитизм", органи ВУНК-ДПУ чітко розмежовували його з "кримінальним бандитизмом", який не мав своєї організаційної структури, конкретних цілей і завдань, реальної підтримки серед населення.

Наявні в розпорядженні сучасних істориків інформаційно-аналітичні матеріали дають можливість спростувати по-

ложення радянської історіографії, в яких повстанський рух органічно поєднується з кримінальним бандитизмом, дискредитуючи таким чином стратегію і тактику національно-визвольних змагань українського народу 1917 — першої половини 20-х рр.

Так, в піврічному звіті українського ДПУ за січень—червень 1922 року констатувалося, що “політичний бандитизм”, незважаючи на свою розпорошеність, всіляко прагне до організаційного об’єднання, скоординованості дій, створення місцевих опорних баз, озброєних загонів “Посилену увагу, — говорилося у звіті, — ватажки політичного бандитизму звертають на створення підпільних осередків, перетворюючи їх в місцеві бази, що обслуговують бандитів в усіх відношеннях.

Ці осередки поступово розростаючись, стають місцевими повстанськими центрами, вербують нові кадри, ведуть усну і друковану агітацію, створюють нові угруповання, координують їх діяльність, коротше кажучи, готують і вдобрюють ґрунт для наступного нового “весняного походу” на Україну і відновлення влади УНР”¹.

Про масштаби повстанського руху в Україні на початку 20-х рр. свідчать також кількісні показники проведених операцій та їх результатів.

З вищенаведеного звіту довідуємося, що лише за перше півріччя 1922 р. було проведено: операцій — 539; ліквідовано банд — 40; ліквідовано 29 підпільних організацій з загальним числом заарештованих 895 чол.; вбито отаманів — 53; добровільно з’явилося отаманів — 6; заарештовано отаманів — 69; убито рядових бандитів — 830; заарештовано рядових бандитів — 2040; добровільно з’явилося рядових бандитів — 73².

В інформаційно-аналітичних матеріалах робилися спроби проаналізувати склад повстанських загонів. Так, в аналітичній записці “Як організуються і надихаються банди (з історії українського бандитизму)” від 20 квітня 1922 року, підготовленій органами ДПУ УСРР для Секретно-інформаційного відділу Раднаркому України говорилося, що повстанські загони (“політичні банди”) складаються з таких основних елементів: по-перше, особи, які сприйняли радян-

ську владу, але згодом зневірилися в її кінцевих цілях; по-друге, особи, що постраждали від представників радянської влади на місцях; по-третє, особи, що різним чином співробітничали з державними, громадськими, військовими організаціями УНР та Української держави; по-четверте, особи, що в різний час служили в білих арміях і при відсутності можливості об'єднатися зі своїми однодумцями, пішли на співробітництво з українським повстанським рухом; по-п'яте, дезертири з різних за спрямуванням військових частин, які не бажали відриватися від рідної домівки. В складі повстанських загонів був, звичайно, наявний і кримінальний елемент. Однак, як відзначалося в аналітичній записці, він відігравав далеко не першорядну роль³.

Наявні в нашому розпорядженні аналітичні матеріали місцевих органів ВУНК-ДПУ засвідчують, що орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів.

Наприклад, на Поділлі, Волині, де особливо сильним був вплив УНР, в складі повстанських загонів, переважали національно-свідомі сили, які прагнули налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, були готові до рішучої боротьби за відновлення Української Народної Республіки⁴. На півдні України налічувалось чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації⁵.

Перед місцевими органами спецслужб, центральним апаратом ставилися також завдання підготовки розгорнутих аналітичних записок про діяльність окремих повстанських загонів, їх керівників, соціальний склад, зв'язок з населенням тощо. Їх опрацювання в умовах сьогодення дозволяє з'ясувати єдність і розбіжності в політичних поглядах ватажків повстанського руху, конкретні підходи в сфері державного будівництва, реалізації національної, аграрної політики тощо. Належне уявлення щодо згаданого кола питань дають аналітичні записки про діяльність повстанських загонів під проводом Гальчевського, Лиха, Гиви, Заболотного, Тополя, Кошового, Пугача, Шевчука⁶, Хмари⁷, Дорошенка, Якубенка⁸.

Причому, інформаційно-аналітичні зведення, складені в період активної діяльності повстанських загонів, мають значно вищу ступінь достовірності від тих, що були складе-

ні на основі особистих свідчень їх ватажків, полонених або залучених до співробітництва органами ВУНК-ДПУ. Яскравим прикладом цього можуть служити свідчення одного з ватажків українського повстанського руху Юліана Мордалевича, який 1921 року пішов на співробітництво з радянською владою. В. Попик та Г. Кримчук, які глибоко і всебічно дослідили пов'язані з цим матеріали, твердять про те, що у всіх своїх наступних словах і діях Ю. Мордалевич “відійшов від колишніх однодумців по опору, відійшов від цілі повстанського руху, відійшов від концепції демократизму — у своєму первісному розумінні, відійшов від установки на соціалістичну революцію з опорою лише на селянські маси, відійшов від найбільш дорогої йому ідеї — створення ні від кого незалежної демократичної, вільної України без комуністів-більшовиків”⁹. Подібний надлом свідомості не міг не накласти свого відбитку і на оцінку Мордалевичем усієї своєї попередньої діяльності повстанського руху в цілому.

На основі інформаційно-аналітичних матеріалів можна також з'ясувати основні форми і методи боротьби з повстанським рухом. Так, у звіті ДПУ УСРР за перше півріччя 1922 р. до найбільш пріоритетних з них було віднесено: організація летючих рухливих винищувальних загонів і окремих груп, які мали завдання знищення живої активної озброєної бандитської сили; ліквідація підпільних організацій, осередків і повстанських штабів; вилучення зброї серед селянства; організація широкої інформаційної і агентурної сітки на селі; вербування інформаторів і активних працівників з числа амністованих бандитів; вкорінення секретних співробітників в банди для агентурно-інформаційних цілей; введення інституту відповідальників; розкладення бандитизму і підрив його авторитету серед населення шляхом проведення посиленої агітаційної роботи на селі¹⁰.

Таким чином, інформаційно-аналітичні матеріали містять в собі цінні відомості, пов'язані з організацією, розмахом повстанського руху в Україні, розкривають його соціальну базу, позицію окремих ватажків, висвітлюють форми і методи діяльності спецслужб по ліквідації повстанства.

- ¹ Отчет о полугоди́чной деятельности (январь-июнь 1922 года)//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - №1/2. - С. 365.
- ² Там само. - С. 366.
- ³ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф.П.-1, оп. 1, спр. 221. - Арк. 45-46.
- ⁴ Архів УСБУ в Хмельницькій області. - Спр. П-26116
- ⁵ ВУНК в 1921 р.//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - №1/2. - С. 69-85.
- ⁶ ДАВО. - Ф.Р.-925, оп. 8, спр. 5.
- ⁷ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 641. - Арк. 32.
- ⁸ ДАВО. - Ф.П.-1, оп. 1, спр. 53. - Арк. 9.
- ⁹ Попик В., Крымчук Г. Бунт и смирение атамана Морда-леви́ча. - К., 1991. - С. 104.
- ¹⁰ Отчет о полугоди́чной деятельности (январь - июнь 1922 года)//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - №1/2. - С. 367.

Шевченко Л.В.

В.І.СТРЕЛЬСЬКИЙ — ВЧЕНИЙ-ІСТОРИК-ДЖЕРЕЛОЗНАВЕЦЬ

В цьому році виповнюється 90 років з дня народження відомого українського вченого-історика Стрельського Вячеслава Ілліча (1910 — 1983), перу якого належить біля 300 наукових праць-монографій, наукових посібників та підручників для вузів, журнальних та газетних розробок. Він мав широкий діапазон наукових інтересів. Основним напрямком наукових досліджень В.І.Стрельського була теорія та методологія джерелознавства історії країни, результатом яких став учбовий посібник для вузів “Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму” (К., 1958). За висловом професора М.П.Ковальського, це була перша в радянській історіографії узагальнююча праця з цього періоду¹. Крім джерелознавства, він розробляв основи спеціальних історичних дисциплін: геральдики, сфрагістики, археографії, нумізматики, метрології, обрядової символіки та ін.

Великий інтерес, особливо в останні роки життя, він приділяв вивченню основ генеалогії, науки про походження та родинні зв'язки конкретних осіб, прізвищ, складення родоводів. Адже і в особистому житті великий вплив на нього та його захоплення історією, перш за все, історією рідного краю — курської землі, мав батько — Ілля Дмитрович Стрелков-Стрельський (1880 — 1937), який був на початку ХХ століття відомою у Курську людиною². Селянин за походженням, він отримав лише початкову освіту. Але тяга до знання зробила його високоосвіченою людиною. Він став журналістом, поетом, краєзнавцем. Працюючи діловим управлінням Московсько-Киево-Воронізької залізниці, І.Д.Стрельський був палким прихильником театру, музики, цирку і став постійним кореспондентом столичних театральних журналів та газет прогресивного спрямування: “Рампа и жизнь”, “Театральная газета”, “Артист и сцена”, “Музыка и жизнь” та інших, в яких широко висвітлював театральне життя Курська та перебування в ньому на гастролях видатних діячів музикального та сценічного мистецтва. Ілля Дмитрович зустрічався з видатним басом Ф.І.Шалляпіним, актрисами драматичних театрів В.Ф.Комісаржевською, М.Г.Савіною, М.М.Єрмоловою, В.В.Стрельською, товаришував із клоунами Віталієм Лазаренком та Володимиром Дуровим, російськими богатирями Іваном Піддубним та Іваном Кожум'якиним. Теплі та дружні стосунки склались у родини Стрельських із відомими співачками М.О.Каринською та Н.В.Плевицькою, які стали хрещеними дітей — Вячеслава та Моніки.

В 1905 — 1914 рр. в Курську діяв заснований І.Д.Стрельським драматичний гурток та російсько-український хор. Знайомство з українським композитором М.В.Лисенком, який часто приїздив до Курська, дозволило створити їм разом хор із місцевих співаків, які співали українські пісні. Під час гоніння на українську мову та українське мистецтво це було подвигом у царській Росії.

Ще однією сторінкою життя І.Д.Стрельського була його діяльна участь у роботі Курської губернської вченої архівної комісії, дійсним членом якої він був обраний в 1912 р.³ Він провадив археологічні та етнографічні дослідження,

друкувався на сторінках “Трудов” Курської вченої архівної комісії. Так, за її дорученням він склав покажчик найважливіших статей, опублікованих в “Курских губернских ведомостях” за 1900 — 1909 рр. та доповів про це на засіданні⁴. (Між іншим, сам І.Д.Стрельський під різними псевдонімами: “И.С.”, “И.Татьянин”, “И.Д.Триевич” та ін. опублікував за цей час 120 різних матеріалів⁵, в тому числі вірші, оповідання, фельетони, замітки, рецензії на різні театральні та спортивні події Курська, повідомлення про засідання міської думи, репортажі про різноманітні міські події та ін.).

В 1915 р. він заснував журнал “Курский театр”. Це було майже єдине в російській провінції видання такого роду. За 1915 — 1916 рр. вийшло 48 номерів. Після революції І.Д.Стрельський працював у редакції “Вестника Главного военно-революционного комитета Московско-Воронежской железной дороги”, був одним з авторів поздоровчого листа В.І.Леніну у вересні 1918 р. з нагоди його одужання після поранення. Ленін відповів їм на цього листа привітанням⁶.

У 20-х роках І.Д.Стрельський був членом Курського губернського краєзнавчого товариства, друкувався на сторінках “Известий” Товариства. Як палкого прихильника українського народу, в 1921 р. його обрано членом президії української секції, яка діяла при губнаросвіті — Курської української літературно-наукової спілки. За його участю в пам’ять 60-річчя смерті українського поета Т.Г.Шевченка в Курську було поставлено п’єси: “Назар Стодоля”, “Безталанна”, “Бондарівна”, “Наталка Полтавка” та ін.⁷ Життя І.Д.Стрельського несподівано обірвалось в грудні 1937 р. За хибним наклепом його заарештували і через 2 тижні — 31 грудня 1937 р. за рішенням Трійки УНКВС Курської області засуджено до розстрілу. Реабілітовано І.Д.Стрельського 22 червня 1956 р. Президією Курського обласного суду “за недоведеністю складу злочину”⁸.

Любов до вивчення історії рідного краю Ілля Дмитрович сповна передав сину Вячеславу. З 14 років, навчаючись у дослідно-зразковій школі, В.І.Стрельський брав активну участь в роботі Курського губернського, пізніше окружного, Товариства краєзнавців, був членом президії окружної

ради. В 1927 р. організував окружне бюро юних краєзнавців і головував в ньому до 1930 р.

Як співробітник Курського краєзнавчого музею (1926 — 1930 рр.) В.І.Стрельський за завданням Головнауки, Академії наук та Курського товариства краєзнавців здійснював численні археологічні, етнографічні та історико-економічні експедиції по рідному краю. До цього часу відносяться перші наукові дослідження краєзнавця на сторінках “Известий Курского губернского общества краеведения”⁹.

В кінці 20-х років, в умовах поживлення краєзнавчого руху в країні, В.І.Стрельський як голова бюро юних краєзнавців Курського округу підготував ряд методичних статей про конкретні завдання та форми краєзнавчої роботи серед молоді. Він порушив питання про створення централізованого керівництва краєзнавчим молодіжним рухом. В 1929 р. його, як представника курських краєзнавців, запросили до Москви в Центральне бюро краєзнавства, де він виступив із доповіддю і надрукував статтю про це для обговорення на сторінках “Известий Центрального бюро краеведения”¹⁰.

В цей час в період проведення археологічних та етнографічних експедицій він почав збирати матеріали про легендарну особу — “розбійника” Кудіяра, ватажка бідних, ім’я якого згадувалось в народних піснях та переказах, в топонімічних назвах населених пунктів, річок, урочищ. Ім’я Кудіяра зустрічається і в назвах населених пунктів України — в Чернігівській та Сумській областях. Ця тема пройшла через все життя В.І.Стрельського. Він накопичив громадну кількість фактичного матеріалу, склав карту розповсюдження імені Кудіяра (всього 88 топонімів), підготував статтю “Хто це такий Кудіяр та кудіяри?”, де доводив думку, що “розбійник” Кудіяр це не легендарна, а дійсна особа, ватажок селянської війни, яка передувала повстанню селян другої половини XVI ст. під проводом І.Болотнікова¹¹. Ця ідея та його численні рукописи ще чекають на своїх дослідників.

В 1932 — 1935 рр. В.І.Стрельський — студент московського історико-архівного інституту. Під час навчання він брав активну участь в науковому та громадському житті. Його обирають членом президії міського бюро пролетарського студентства, пізніше членом Президії та заступни-

ком голови Центрального бюро пролетстуда при ВЦРПС. Йому доводилось зустрічатись по роду своєї діяльності з багатьма відомими людьми — вченими та політичними діячами.

Після закінчення в 1935 р. інституту він отримав призначення в місто Миколаїв. З цього часу життя В.І.Стрельського назавжди пов'язане з Україною. Його призначили старшим науковим співробітником, а пізніше директором Миколаївського обласного державного архіву, а з 1937 р. — начальником Архівного відділу УНКВС по Миколаївській області. Одночасно з 1937 р. до початку війни він за сумісництвом завідував кафедрою історії Миколаївського педагогічного інституту ім.В.Г.Белінського та був заступником декана історичного факультету.

В Миколаєві В.І.Стрельський цілком поринув у наукову роботу. Його захопила історія міста, з яким пов'язала його доля. В обласних газетах він опублікував понад 50 статей з історії краю, разом із студентами підготував збірник документів — “Із історії міста корабелів” та надрукував текст кандидатської дисертації, в якій доводив, що на землях Надбужжя з найдавніших часів селились південнослов'янські племена¹². Але не судилось йому вчасно захистити дисертацію — почалася Велика Вітчизняна війна, і всі рукописи та дисертація були заховані в залізній скрині та закопані у дворі архіву.

В.І.Стрельський записується в народне ополчення, читає лекції з історії бійцям, збирає матеріали про героїзм народу у боротьбі з ворогом. Під час війни вийшли дві його брошури кишенькового формату — “Сибирь в Отечественной войне 1812 р.” (1942) та “Сибирь в Великой Отечественной войне” (1943), які видавались воїнам перед відправкою на фронт.

З лютого 1944 р. В.І.Стрельський у складі передових оперативних груп архівного управління НКВС брав участь у збиранні захоплених архівних матеріалів німецько-фашистського командування на лінії Куп'янськ-Харків-Київ-Рівне-Львів, у відновлення старих і створенні нових державних архівних органів. У Рівному до оперативної групи потрапив особистий архів рейхскомісара України Еріха Коха. Пізніше ці документи фігурували як важливий доказ зло-

чинів фашистського командування на Нюрнберзькому судовому процесі.

З жовтня 1944 по 1947 рік В.І.Стрельський — директор Центрального державного історичного архіву в Києві. В 1944 році за його редакцією виходить збірник документів “Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині”¹³. Про страшну картину руїн, знищення та пограбування ворогом історичних та культурних пам’яток Києва з гнівом розповів він у статті “Не забудемо, не простимо: оскраженілі руїни культури”¹⁴.

Одночасно з роботою в архіві В.І.Стрельського запрошують викладачем утвореної на історико-філософському факультеті Київського університету кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. З 1946 по 1982 р. В.І.Стрельський — завідувач кафедри. 27 червня 1945 р. він захищає кандидатську дисертацію на тему: “Історія міста Миколаєва” і отримує ступінь кандидата історичних наук. В 1964 р. захищає докторську дисертацію на тему: “Джерелознавство історії СРСР: період імперіалізму”, з 1965 р. — професор університету. Протягом 1949 — 1969 рр. В.І.Стрельський обіймав посади заступника проректора по учбовій роботі та проректора по заочному та вечірньому навчанню університету.

Під час його завідування кафедрою архівознавства підготовлено понад 500 спеціалістів для державних архівів України, розроблено нормативні та спеціальні курси навчання. Під керівництвом В.І.Стрельського підготовлено понад 30 кандидатів наук.

Коло наукових інтересів В.І.Стрельського було різнобічним. В основному, воно було зв’язане з дисциплінами, які він викладав в університеті: джерелознавство, історична хронологія, геральдика, сфрагістика, емблематика, історична метрологія, вступ до спеціальності та ін. Він видав ряд наукових праць з цих питань, деякі з монографій рекомендовані Міністерством вищої та середньої освіти УРСР як підручники для вузів¹⁵. Наукова громадськість країни високо оцінила вклад В.І.Стрельського в історичну науку¹⁶.

В.І.Стрельський був членом Вчених рад університету та історико-філософського факультету, членом спеціалізова-

них Вчених рад Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії, Головного архівного управління. На протязі багатьох років (1947 — 1983) був головним редактором “Наукових записок КДУ” та “Вісника Київського університету. Секція історії”, членом редколегії журналів “Архіви України” та “Пам’ятки України”.

Багато уваги він приділяв питанням охорони та використання історико-культурної спадщини народу. Він стояв біля витоків створення Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. З 1965 р. до кінця життя В.І.Стрельський був членом правління, членом президії правління Українського товариства охорони пам’яток, 6 років очолював Київську міську організацію Товариства. За його безпосередньою участю проводились роботи по створенню меморіального музею “Косий капонір” та музею історії Київського університету. Під час проведення святкування 1500-річчя Києва він очолював роботи по історико-архітектурній інвентаризації пам’яток Подолу, відстоював відновлення таких пам’яток, як Києво-Могилянська академія, фонтан “Самсон”, Гостиний двір, багато уваги приділяв обстеженню історико-культурного заповідника “Києво-Печерська лавра” та ін.

Активною була громадська діяльність В.І.Стрельського. Крім Товариства охорони пам’яток історії та культури, він був заступником голови секції історії республіканського товариства “Знання”. У складі лекторської групи виїжджав за кордон — читав лекції в Сорбоннському університеті (Франція) та Інституті Кирила та Мефодія (Болгарія). Був делегатом XIII Міжнародного конгресу історичних наук (1970), VII Міжнародного конгресу архівів (1972), XVI Міжнародної конференції “Круглого столу архівів” (1975)¹⁷.

Як людина широкого діапазону та багатогранних покликань, він у вільні години читав своїм слухачам, яких у нього завжди було вдосталь, поезію та прозу, перекладену на музику. Особливою пристрастю його було малювання. У багатьох його знайомих зберігаються художні мініатюри, виконані ним — пейзажні замальовки, світлі і прозорі. Творчий та науковий досвід В.І.Стрельського, його незавершені рукописи та домашній архів, особистий фонд у Київсько-

му державному архіві міста Києва ще чекають своїх дослідників.

¹ Ковальський Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И.Стрельского // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. - Днепропетровск, 1985. - С. 10.

² Бугров Ю.А. Курский театр // Летопись (спільний випуск "Молодой гвардии" та Курського обласного краєзнавчого товариства). - 1989. - Вип. 5. - С. 7.

³ Державний архів Курської області. - Ф. 2, оп. 1, спр. 21. - Арк. 73.

⁴ Там само. - Спр. 25. - Арк. 11.

⁵ Стрельский И.Д. Указатель важнейших статей, напечатанных в "Курских губернских ведомостях" с 1900 по 1909 гг. // Труды Курской губернской ученой архивной комиссии. - 1915. - Вип. 2. - С. 148-205 (підрахунки мої - Л.Ш.).

⁶ Докладніше про це див. у ст.: Брюханова Л. То самое письмо // Комсомольская правда. - 1966. - 27 груд.; Бороздин Г. Ленин писал курянам // Курская правда. - 1973. - 9 сент.; Базилівський М. Покликання // Київ. - 1983. - №9. - С. 142-147.

⁷ Архів ФСБ у Курській області. - Спр. 6283. - Арк. 21.

⁸ Там само. - Арк. 48.

⁹ Стрельский В.И. Песни, частушки, заговоры и малопонятные слова крестьян деревни Конево Курского уезда // Известия Курского губернского общества краеведения. - 1927. - №3. - С. 67-72; його ж: Приметы, предрассудки, пословицы и песни крестьян деревни Конево // Там само. - №6. - С. 88-92.

¹⁰ Стрельский В.И. За Центральное бюро юных краеведов // Известия Центрального бюро краеведения. - 1929. - №7-8. - с. 33-35.

¹¹ Особистий архів В.І.Стрельського.

¹² Крымов И. Творчество // Южная правда. - 1940. - 1 сент.

¹³ Київ-Харків. - Укр. держ. вид-во, 1944.

¹⁴ Радянська Україна. - 1944. - 3 черв.

¹⁵ Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму. - К.: Рад. школа, 1958; Участь українського народу у Вітчизня-

ній війні 1812 року // Книга для читання з історії України. - К., 1960; Основные принципы научной критики источников по истории СССР. - К., 1961; Источниковедение истории СССР: Период империализма. Конец XIX ст. - М., 1962; Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс (у співавторстві з А.О.Введенським та В.А.Дядиченко). - К., 1963; Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений // Вопросы архивоведения. - 1963. - №2. - С. 31-35; Теория и методика источниковедения истории СССР. - К., 1968; Державні архіви Української РСР: Короткий довідник. - К., 1972; Основы научно-исследовательской работы студентов. - К., 1981.

¹⁶ Пушкарев Л.Н. Вопросы классификации источников в русской исторической науке XIX - XX вв. // История СССР. - 1963. - №5. - С. 79-93; Пушкарев Л.Н. Новое в украинском источниковедении // Вопросы истории. - 1969. - №5. - С. 146-149; Ковальський Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И.Стрельского // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. - Днепропетровск, 1985. - С. 8-14; Данилюк Ю.З., Табачник Д.В. В.И.Стрельский - археограф, архивист и историк-краевед // Археографический ежегодник за 1988 год. - М.: Наука, 1989. - С. 117-123; Долинський О.В., Табачник Д.В. В.І.Стрельський: Портрети істориків минулого // Український історичний журнал. - 1990. - №12. - С. 117-120.

¹⁷ Особистий архів В.І.Стрельського.

Бесєдіна Н.

ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ В 60-80-х рр.

Історичне краєзнавство на Полтавщині має свої великі і давні традиції, пов'язані з іменами багатьох видатних діячів української науки і культури, які заклали наукові основи дослідження історії міст і сіл, окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, безцінної спадщини минулих поколінь, відкрили нові можливості в сфері музейниц-

тва. Їх внесок в цю важливу справу знайшов своє відображення в працях А.М.Абасова, В.Н.Жук, І.В.Козюри, В.Є.Лобурця, О.О.Нестулі, П.Т.Тронька та багатьох інших¹.

Результати проведених досліджень аргументовано доводять, що саме в 20- на початку 30-х рр. в галузі краєзнавства було започатковано ряд ініціатив, які були реалізовані в наступні десятиріччя. Зокрема, необхідним імпульсом для дослідження історії населених пунктів регіону стала діяльність Постійної академічної комісії з видання історико-географічного словника, створеної в березні 1919 р. під головуванням академіка Д.І.Багалія. В контексті її наукових програм міста і села Полтавщини глибоко і всебічно вивчав талановитий вчений-історик Й.Ю.Гермайзе². На жаль, завдання, поставлені перед зазначеною комісією в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин на той період не були виконані. В 60-70-х рр. ідеї, закладені на етапі становлення Української академії наук, втілювались в життя багатотисячним авторським колективом "Історії міст і сіл України".

Комплекс першорядних проблем поставили в своїй практичній діяльності в 20-х рр. комітети з охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМИСи), співробітники яких доклали чимало особистих зусиль для збереження та музефікації рухомих і нерухомих пам'яток.

Своєрідним центром краєзнавчої роботи стало утворене в 1924 р. Полтавське наукове товариство при Всеукраїнській академії наук, яке об'єднало численних дослідників історії культури та природи рідного краю.

Аналізуючи документальні матеріали, можна ствердити, що краєзнавство у 20- на початку 30-х рр. відіграло виняткову роль в суспільно-політичному житті Полтавщини, визначало економічний, науковий і культурний напрямки її розвитку. В середині 30-х рр. краєзнавчий рух в регіоні, як і в Україні в цілому, почав швидко і не виправдано згортатися, а його безпосередні організатори і активні учасники стали жертвами політичних репресій. Зі сторінок фундаментальних праць "Репресоване краєзнавство"³ та "Реабілітовані історією"⁴ довідуємося про трагічну долю таких краєзнавців як Я.О.Риженко, С.А.Таранушенко, В.А.Грінченко, М.Г.Криворотченко, М.Я.Рудинський, М.О.Макаренко та

багатьох інших чия подвижницька праця лягла в основу звинувачувальних висновків органів ДПУ-НКВС.

Лише в післявоєнний період історичне краєзнавство на Полтавщині починає відроджуватись. Йдеться, в першу чергу, про його шкільні форми, пов'язані з дослідженням подвигу земляків в роки Другої світової війни, виявлення і впорядкування братніх і одиночних могил. Одночасно з цим в регіоні здійснюється комплекс заходів реєвакації музейних експонатів, розгортання музейних експозицій, створенню нормальних умов для їх функціонування.

Позитивно оцінюючи результати такої роботи не можна, водночас, відзначити, що системного характеру вона набула лише в зв'язку з підготовкою багатомної "Історії України", яка об'єднала навколо себе справжніх ентузіастів краєзнавчої роботи. Саме вони в кінці 50- на початку 60-х рр. послідовно ставили перед вищим партійним керівництвом республіки питання підготовки такої праці, яка б містила відомості про всі населені пункти України від найдавніших часів до наших днів.

Зважаючи на позицію громадськості, ЦК Компартії України 29 травня 1962 р. прийняв рішення про підготовку 26-томної "Історії міст і сіл України"⁵. Відповідне рішення з цього приводу ухвалив і Полтавський обком Компартії України, який зобов'язав свої місцеві органи створити комісії сприяння в усіх районах області, містах і селах, на окремих промислових і сільськогосподарських підприємствах⁶.

Як переконаємося, до кінця 1962 р. зазначені прийняті рішення були повністю реалізовані на практиці. Наприклад, Карлівська районна комісія у складі 17 осіб спиралася на практичну допомогу 32 сільських комісій, 140 робочих груп.

Творчі підходи визначали діяльність Полтавської міської комісії сприяння. Наприклад, її активістами була спеціально розроблена і розіслана в окремі трудові колективи докладна анкета, опрацювання якої давало змогу з'ясувати ряд маловідомих подій і фактів, імен, уникнути зайвих помилок і неточностей. Крім цього, сам факт заповнення цієї анкети дозволяв численним жителям обласного центру відчувати особисту причетність до написання унікальної справи⁷.

Доцільно відзначити, що склад авторського колективу на

різних етапах роботи над томом “Полтавська область” постійно змінювався. Як свідчить голова Головної редакційної колегії П.Т.Тронько, на першому етапі роботи над обласним томом було залучено 1,5 тис. краєзнавців - учителі (66%), викладачі вузів та наукові працівники (8%), архівісти (5%), журналісти, музейні і бібліотечні працівники (4%), партійні, радянські, профспілкові і комсомольські працівники, ветерани громадянської і Великої Вітчизняної воєн, праці (17%). На стадії написання нарисів та їх доробки було зайнято 96 чоловік, з них біля 40% - учителі, 32% - викладачі вузів, 6% - архівісти, 12% - працівники партійних, радянських, профспілкових, комсомольських органів і ветерани війни і праці⁸.

В процесі створення літопису населених пунктів відповідальна роль відводилась архівним працівникам, які оперативно розробляли наявні архівні фонди, створювали систему каталогів і картотек. Лише в 1962-1965 рр. працівниками Державного архіву Полтавської області було заповнено близько 13 тис. тематичних карток, які широко використовувались авторами нарисів і довідок⁹. Одночасно з цим полтавськими архівістами було прийнято на державне зберігання ряд нових документальних фондів, які містили в собі цінні відомості з історії Полтавщини першої чверті ХХ століття.

Надзвичайно важливим є і той факт, що авторським колективом в ході роботи було виявлено і систематизовано документальні матеріали, які лягли в основу колекції документів з історії міст і сіл. Лише в Державному архіві Полтавської області на сьогоднішній день вона налічує понад 900 справ, більше 3 тис. фотодокументів¹⁰.

Характерно, що завершення роботи над томом “Полтавська область”, його вихід у світ в 1967 р. розглядався місцевими владними структурами як перший етап багатогранної роботи по дослідженню історії населених пунктів. Зокрема, в контексті цього не варто недооцінювати спільне рішення бюро Полтавського обкому партії та облвиконкому від 23 січня 1968 р., яке зобов'язало музеї, архіви, бібліотеки області продовжувати роботу по вивченню історії населених пунктів, здійснювати публікації краєзнавчих нари-

сів, путівників. Причому, координація роботи в даному напрямку покладалася на обласну редакційну колегію багатотомника, яка за попереднім задумом повинна була виступити організатором краєзнавчої роботи на Полтавщині¹¹.

На жаль, наведене рішення, як і чимало інших важливих рішень, прийнятих в 70-80-х рр., так і не було реалізовано на практиці, внаслідок чого великі потенційні можливості обласної редколегії, краєзнавчого активу не були використані. Разом з тим, підготовка багатотомної історії міст і сіл певною мірою стимулювала видання різноманітної літератури краєзнавчої тематики. За неповними даними в 60-70-х рр. було видано близько 50 книг, брошур, присвячених окремим населеним пунктам, музеям, пам'яткам. Серед них нариси з історії Полтави, Миргорода, Лубен, Диканьки та інших¹².

В 60-70-х рр. певною мірою активізувалася робота по підготовці книг з історії окремих промислових підприємств. За підрахунками Є.М.Скляренка на початок 80-х рр. було опубліковано 15 книг і брошур історико-заводської тематики¹³. Найбільш фундаментальні з них висвітлювали віхи становлення Полтавського тепловозоремонтного заводу, Кременчуцького автомобільного заводу, Кременчуцького заводу дорожніх машин, Крюківського вагонобудівного заводу¹⁴.

Загальний стан краєзнавчої роботи позитивним чином вплинув на розвиток музейництва в регіоні. Спираючись на республіканське централізоване фінансування та можливості обласного бюджету значною мірою зміцнили свою матеріально-технічну базу Полтавський обласний краєзнавчий музей, його філіали, районні краєзнавчі музеї. Водночас, в досліджуваний період знайшли своє поширення такі форми музейної роботи як створення історико-культурних заповідників. Так, одним з перших відповідно до рішення партійно-державного керівництва 17 липня 1979 р. було створено заповідник-музей у с.Гоголеве Полтавської області, розташований на площі 15 гектарів. Його створення за попередніми розрахунками мало пройти в три етапи. На першому проводилось впорядкування меморіальних будівель, могили батьків письменника, унікальної пам'ятки садово-паркового мистецтва. Другий етап повинен був озна-

менуватися відкриттям оригінальної етнографічної зони, спорудження приміщень для фондів та інших службових приміщень. Як довела вся подальша практика далеко не все з запланованого в силу зрозумілих причин було втілене у життя. Однак навіть сьогодні заповідник - музей розкриває духовний світ письменника, яким по праву пишається українська і російська культури¹⁵.

В 1981 р. за рішенням вищого політичного керівництва і уряду України був відкритий Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви", який на площі 300 га об'єднав 21 пам'ятник історії та культури. Створення заповідника позитивно вплинуло на благоустрій самого комплексу. Так, вже в першій половині 80-х рр. були проведені роботи по реставрації Сампсонієвської церкви, будинку музею, інших об'єктів¹⁶.

В 1986 р. підтримку уряду знайшла ініціатива педагогічної громадськості республіки про відкриття музею-заповідника педагога і письменника А.С.Макаренка на території колишньої трудової колонії ім. М.Горького в с.Ковалівка Полтавської області¹⁷. У формуванні його експозиції безпосередню участь взяли Педагогічне товариство України, а також колектив Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка.

Характерною рисою розвитку музейництва 60-80-х рр. стало розширення його громадських форм, розгортання самодіяльних музеїв і музейних кімнат. Доцільно відзначити, що перші громадські музеї з'явилися на Полтавщині вже в другій половині 40-х рр. і відображали прагнення полтавчан зібрати і систематизувати матеріали своєї малої Батьківщини, увічнити пам'ять земляків, що полягли у боротьбі з фашизмом.

На початку 60-х рр. питання створення громадських музеїв і музейних кімнат привертають все більшу увагу партійних і радянських органів. Так, 4 січня 1964 р. вони зацікавлено обговорювались на сесії обласної Ради депутатів трудящих, яка зобов'язала місцеві ради і правління колгоспів надавати всіляку допомогу ініціативним групам у виділенні приміщень для новостворених культурних закладів, їх обладнанню тощо¹⁸.

Конкретні доручення отримав Полтавський обласний краєзнавчий музей. В його структурі було створено науково-методичний кабінет, що здійснював консультування самодіяльних музейників.

Наскільки ефективною була робота по наданню допомоги громадським музеям засвідчує такий факт: якщо в 1960 р. в області діяло 9 громадських музеїв і музейних кімнат, то в 1967 р. їх вже налічувалося 529.

Сьогодні громадське музейництво отримує зовсім неоднозначну оцінку. Фахівцями резонно порушується питання його надмірної заорганізованості, щільної опіки з боку партійних і радянських органів. Останнє не могло не призвести до виявів формалізму в роботі таких музеїв, прагнення окремих обласних і районних керівників до бажаних, раніше запланованих показників. Разом з тим, на нашу думку була б не вірною і недооцінка громадського музейництва як помітного суспільно-культурного явища останніх чотирьох десятиріч, яке залучило до пізнання рідного краю тисячі ентузіастів, сприяло збереженню національної ментальності, багатовікових народних традицій. В зв'язку з цим, постає питання щодо своєчасності переатестації громадських музеїв, підготовки на новому рівні кадрів самодіяльних музейників, надання необхідної допомоги краєзнавчому активу на місцях.

Нових підходів потребує також пам'яткоохоронна робота, яка в досліджуваній період здійснювалась як по лінії обласних управлінь культури, так і обласних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Було б невірним розглядати її лише через призму негативних чинників. Так, серед іншого були здійснені заходи по впорядкуванню пам'яток Великої Вітчизняної війни, встановленню і увічненню імен бійців, похованих на території Полтавщини. Безперечно користь мала також діяльність комісії з виявлення пам'яток народної архітектури, створеної в жовтні 1969 р. З її ініціативи була зафіксована наявність десятків об'єктів, які потребували реставрації і музеєфікації. Лише в Зінківському районі було виявлено 14 таких об'єктів, Диканському - 11¹⁹.

Широкий резонанс отримала ініціатива Українського товариства охорони пам'яток історії і культури по віднов-

ленню садиби класика української літератури І.П.Котляревського. За рішенням цієї авторитетної організації на ці цілі було виділено 65 тис. крб.

Відновлена за малюнком Т.Г.Шевченка садиба автора "Енеїди", "Наталки-Полтавки" гідно вшановує пам'ять видатного майстра слова. В 1968 р. на її території була встановлена пам'ятна стела з написом: "З цієї садиби на весь світ пролунав голос першого класика нової української літератури І.П.Котляревського. 1769-1838"²⁰. Подібні приклади були неодинокими.

Разом з тим, в першій половині 80-х рр. пам'яткоохоронна робота в області, як і в республіці в цілому починає поступово втрачати свою динаміку. Обмеженість коштів на її проведення в республіканському і місцевому бюджетах, затяжна криза, що охопила Українське товариство охорони пам'яток історії та культури залишили нереалізованими чимало першорядних пам'яткоохоронних програм.

Аналізуючи стан краєзнавчої роботи на Полтавщині, можна твердити, що в області протягом 60-80-х рр. було набуто цінний досвід по організації і проведенню досліджень з історії рідного краю. Переконливим свідченням цього стало відкриття в Полтаві в 1980 р. I Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства, яка поклала початок традиційним краєзнавчим форумам, скликаних Національною академією наук України, рядом зацікавлених міністерств і відомств.

В 1987 р. на базі Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка була проведена I Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства. Вироблені нею практичні рекомендації заклали основи для розвитку краєзнавства як в республіках колишнього СРСР в цілому, так і в Україні зокрема, привернули увагу до його проблем провідних вчених, діячів культури, широких громадських кіл.

¹ Абасов А.М. Становление и развитие исторического краеведения на Полтавщине от его зарождения до наших дней. -

Автореферат дисертації на соискание научной степени кандидата исторических наук: 07.00.09. - К., 1977. - 16 с. Його ж. Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства // Укр.іст.журн. - 1969. - №2.-С.117-120. Його ж. Краєзнавство Полтавщини в період становлення радянської історичної науки (до початку 30-х років)// Історіографічні дослідження в Українській РСР: Зб.ст. - К., 1973. - Вип. 6. - С.104-107. Його ж. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в ході підготовки видання "Історії міст і сіл Української РСР // Укр.іст.журн. - 1976. - № 8. - С.59-65. Жук В.Н. Историческое краеведение в вузе: проблемы, перспективы: (из опыта Полтавского государственного педагогического института им.В.Г.Короленка) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб.науч.ст. - К., 1991. - С.263-273. Козюра І.В. Внесок державних установ Полтавщини в розвиток історико-краєзнавчих досліджень в 20-х рр. ХХ ст. - Лубни, 1997. - 56 с. Його ж. Нищення провідних краєзнавчих кадрів Полтавщини в 20-30-і роки ХХ ст. // Вісн. Харк. держ. ун-ту. - 1997. - № 396: Історія. - Вип. 29. - С.150-159. Лобурець В.Є. Вивчення історії Полтавщини: традиції і сучасність// Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії (1903-1993). - Полтава, 1993. - С.5-14. Нестуля О.О. Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К.В.Мощенко //Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: Зб.наук. праць. - Полтава, 1991. - С.57-70. Його ж. Життєвими шляхами вченого: (Я.О.Риженко) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.244-249. Тронько П.Т. Стан і завдання історичного краєзнавства на Полтавщині // Тези доп. і повідомл. 1-ої Полт. наук. конф. з іст. краєзнавства. - Полтава, 1989. - С.6-7.

² Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. - К., 1993. - С.32.

³ Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). - К., 1991. - 492 с.

⁴ Реабілітовані історією. - К.- Полтава, 1992. - 240 с.

⁵ Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства. - К., 1981. - С.16.

⁶ Державний архів Полтавської області (далі-ДАПО). - Ф.15, оп.1, спр.2867. - Арк. 2.

⁷ Там само. - Ф.Р - 8661, оп.1, спр.15. Арк. 12-13.

⁸ Тронько П.Т. Вказ.праця. - С.78.

⁹ ДАПО. - Ф.Р-8661, оп.1, спр.39. - Арк. 1.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф-4633, оп.1, спр.81. - Арк.53.

¹¹ Там само. - Арк. 50-51.

¹² Гальчук І.Н. Доброго ранку, Полтаво! - Х., 1974. - 32 с. Абасов А.М., Герасименко О.Я. Миргород. - Х., 1967. - 79 с. Білий П.Х. Лубни. Історико-краєзнавчий нарис. - Х., 1971. - 91 с. Жук В.Н. Диканька. Історико-краєзнавчий нарис. - Х., 1973. - 54 с.

¹³ Скляренко Е.М. История фабрик и заводов. Историография проблемы. - К., 1985. - С.54.

¹⁴ Полтавский тепловозоремонтный завод имени А.А.Жданова: Очерк истории / Под ред. Н.Н.Губернского. - Х., 1971. - 176 с. Кременчугский автомобильный завод имени 50-летия Советской Украины: Очерк / Под ред. Л.И.Евселевского. Х., 1972. - 191 с. Евселевский Л.И., Крижевич К.И., Пустовит П.Н. Кременчугский завод дорожных машин: Очерки. - Х., 1979. - 187 с. Евселевский Л.И., Пустовит П.Н. Крюковский вагоностроительный: Очерки истории завода. - Х., 1967. - 210 с.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1, оп.32, спр. 1838. - Арк. 116.

¹⁶ Там само. - Арк.117.

¹⁷ ЗП УРСР. - 1986. - № 4. - Ст.14.

¹⁸ ДАПО. - Ф.7055, оп.1, спр.609. - Арк. 164.

¹⁹ Науковий архів Полтавського обласного краєзнавчого музею. - Спр. 11209. - Арк. 26-27.

²⁰ Гладиш К.В. Свідки життя великого ювіляра // Пам'ятники України. - 1969. - № 1-2. - С.37.

Білошицький С.

КОНЦЕПЦІЯ ХХІ СТОЛІТТЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Проблема моделювання найбільш вірогідних напрямків розвитку світової цивілізації, поступово перетворюється на важливий пріоритет діяльності суспільних наук.

Як відмітив соціолог О.Тоффлер, ще в 70-х роках було створено "такі резервуари орієнтованого на майбутнє мислення, як Інститут Майбутнього; академічні дослідницькі

групи типу гарвардської програми по Технології Суспільства; футурологічні журнали в Англії, Франції, Італії, Німеччині і США, набули розповсюдження університетські курси з прогнозування і пов'язаних з ним предметів; проведено серію інтернаціональних футурологічних конференцій в Осло, Берліні і Кіото”¹. Ще двадцять років тому футурологічні центри можна було виявити в Берліні, Празі, Москві, Римі і Вашингтоні, Каракасе, навіть у віддалених джунглях Бразилії в Белемі і Бело Хоризонті. На відміну від звичних технократичних проектувальників, чий горизонт традиційно простирається не далі, ніж на декілька років вперед, ці групи стурбовані змінами, що відстоять від нас на п'ятнадцять, двадцять п'ять і навіть п'ятьдесят років.

Як відмітив співробітник Інституту альтернативних варіантів майбутнього (США) Р.Олсон, вкрай необхідно форсовано спрямувати частину інтелектуального потенціалу людства на дослідження майбутнього, оскільки “невміння бачити перспективи втягують нас в період вакууму. Якщо такий вакуум наступить, ситуація може бути залишатися хаотичною, суперечливою і фрагментарною, у найгіршому варіанті вона може призвести країну до економічного занепаду, посиленню авторитарних тенденцій”².

Сотні книжок і статей, що були написані останнім часом, в першу чергу на Заході, атакують споживача такими дивними словосполученнями, як “зсув парадигм”, “соціальна трансформація”, “біополітика”, “людська шкала”, “антисапторна демократія”, “інформаційне суспільство”, “третя хвиля”, “контрольована анархія”, “гуманістично- екологічне суспільство” та інш. Більшість футурологів констатують революційний характер трансформації сучасного і майбутнього суспільства і водночас залишаються оптимістами в своїх прогнозах щодо майбутнього таких явищ, як демократія, громадянське суспільство та правова держава. Принаймні, ближчі декілька десятиліть, якщо світ уникне конфліктів з використанням ядерної зброї, розвиненим країнам вдасться рухатися у фарватері ліберально-демократичних цінностей.

Так, американський соціолог, лауреат Нобелівської премії, О.Тоффлер розглядає у своїй теорії “трьох хвиль” рух суспільної матерії, в першу чергу як зміну соціальних техно-

логій. “Перша хвиля”, за О.Тоффлером, означала аграрну революцію, котра проходила дуже повільно, зі швидкістю одного кілометра в рік протягом 9 тисячріч на території Європи та інших континентів. Потім, приблизно 300 років тому, в Англії, по всій Західній Європі почалася промислова революція, котра охопила біля 30 країн, які тепер можна назвати індустріальними. Ця революція (“друга хвиля”) перетворила людське суспільство з сільськогосподарського в індустріальне, змінила образ життя людей, перетворила більшість селян на робітників.

Зміни, що відбуваються в наш час, на думку соціолога, складають зміст “третьої хвилі” змін, котра така ж глибока, як промислова революція, з тією різницею, що вона протікає набагато швидше. Якщо “першій хвилі” змін треба було 10 тис. років, щоб виконати своє призначення, “другій хвилі” потребувалося 300 років, то “третья хвиля” йде надзвичайно швидким кроком”³. Ця “третья хвиля” історичних перемін являє собою не просте розширення індустріального суспільства, але радикальну зміну напрямку його розвитку, а часто і заперечування того, що існувало колись. Більш того, те, що відбувається, - це не просто технічна революція, це виникнення цілком нової цивілізації в самому широкому сенсі цього слова.

“Третя хвиля” несе революційні зміни на всіх цих рівнях одночасно. Наслідки цього - не просто розпад старого суспільства, але створення фундаменту нового. В енергетиці, техніці, сімейному житті, культурі і багато у чому іншому закладаються ті фундаментальні структури, що будуть визначати основні риси цієї нової цивілізації.

“Дійсно, - констатує О.Тоффлер, - ми можемо тепер уперше представити собі ці основні риси і навіть якоюсь мірою визначити їхні взаємовідносини. Цивілізація “третьої хвилі”, що знаходиться в зародковому стані, з економічної і технічної точки зору не тільки реальний, але і - якщо ми як слідує вдумамось - може виявитися більш впорядкованою і демократичною, ніж існуюча, і це вселяє в нас впевненість у майбутньому”⁴.

Для цивілізації “третьої хвилі” одним із головних видів сировини, причому невичерпним, буде інформація, вклю-

чаючи й уяву. За допомогою уяви й інформації знайдуться заміни для більшості ресурсів, що невідтворюються, хоча ці заміни також будуть супроводжуватися сильними економічними стрибками і коливаннями.

У міру того як інформація буде грати все більш важливу роль, нова цивілізація займеться перебудовою системи навчання, переворотом методик наукових досліджень і насамперед реорганізує засоби зв'язку. Відмовившись від культурного домінування деяких засобів масової комунікації, цивілізація "третьої хвилі" буде ґрунтуватися на демасифікованих засобах, що одержують надзвичайно різноманітну і часто високоперсоналізовану інформацію з потоку свідомості суспільства й, у свою чергу, живлячих його.

Формування нових методів виробництва і споживання енергії, нових видів виробництва і засобів інформації прискорить революцію в області найманої праці. У цивілізації "третьої хвилі" завод більше не буде моделлю для інших типів інститутів. Вже сьогодні новітні заводи виробляють демасифіковану, часто персоналізовану продукцію. Ці заводи потребують менше енергії, сировини, меншу кількість частин і компонентів, але піднімуть на небувалий рівень дизайн. Дуже важливо те, що більшість із механізмів цих підприємств будуть керуватися не робітниками, а дистанційно самими споживачами. Ті ж, хто буде безпосередньо працювати на заводах "третьої хвилі", стануть виконувати набагато менш монотонну роботу, ніж ті, хто буде працювати в збережених секторах "другої хвилі". Вони не будуть прикуті до ритму конвейсрів та зможуть працювати в часи, зручні для них.

Робоче місце стане набагато більш гуманізованим і індивідуалізованим, зелень і квіти будуть знаходитися з машинами. Заводи "третьої хвилі" будуть все частіше розташовуватися за межами гігантських міських метрополій. Вони повинні бути набагато меншими, ніж заводи минулого, із меншими адміністративними апаратами і користуватися великим ступенем самоврядування.

Найбільш разючою переміною в цивілізації "третьої хвилі" буде, можливе, переміщення роботи з заводів в будинки. У міру того як дешеві комунікації замінять дорогий транспорт, у міру збільшення ролі інтелекту й уяви у виробниц-

тві, подальшого зменшення ролі брутальної сили або звичайної розумової праці значна частина робочої сили в суспільстві “третьої хвилі” буде виробляти принаймні частину своєї роботи вдома. Ріст прос’юмеризму (злиття функцій виробництва і споживання), поширення електронного коледжу, винахід нових організаційних структур у бізнесі, автоматизація і демасифікація виробництва - все вказує на відродження дому в якості центрального осередку суспільства завтрашнього дня, - осередку з розвиненими, а не ослабленими економічними, медичними, освітніми і соціальними функціями.

Це дає нам ключ до інституційної структури цивілізації “третьої хвилі”. Деякі вчені припускають, що зі зростанням важливості інформації університет замінить завод у якості центрального інституту суспільства.

Проте малоймовірно, що якийсь один інститут - навіть дім - буде грати ту центральну роль, яку церква або завод грали в минулому. Суспільство, швидше за все, буде організовано у формі мережі, а не ієрархії нових інститутів.

Це змушує думати також, що професійні організації завтрашнього дня більше не будуть підніматися над іншими соціальними інститутами. У суспільствах “третьої хвилі” корпорації будуть вважатися комплексними організаціями, якими вони і повинні бути, і будуть переслідувати декілька цілей одночасно, а не просто шукати прибуток і виконувати виробничі функції.

Замість суспільства, синхронізованого в режимі конвеєра, суспільство “третьої хвилі” прийде до гнучких ритмів і графіків. Замість властивого масовому суспільству крайньої стандартизації поведінки, ідей, мови і життєвого стилю суспільство “третьої хвилі” буде збудовано на основі сегментації і розмаїтості. Замість суспільства, що концентрує населення, енергію й інші сторони життя, суспільство “третьої хвилі” все децентралізує і деконцентрує. Замість прагнення до максимуму, за принципом “чим більше, тим краще”, суспільство “третьої хвилі” буде цінувати оптимальні розміри і масштаби. Замість високоцентралізованого суспільства суспільство “третьої хвилі” визнає цінність децентралізованого прийняття рішень.

Такі зміни означають разючий зсув від стандартної старомодної бюрократії до широкого вибору організацій нового стилю в бізнесі, уряді, школах та інших інститутах. Там, де ієрархії збережуться, вони будуть прагнути бути більш гнучкими і здатними пристосовуватися до нових умов.

Виникнуть нові релігії, нові погляди на роль науки, нові уявлення про природу людини, нові види мистецтва - набагато більш різноманітні, чим було можливо або необхідно в індустріальну еру. Мультикультура, що зароджується, буде розвиватися доти, поки не складуться нові форми вирішення групових конфліктів (існуючі правові системи були породжені слабкою уявою і цілком неадекватні суспільству з високим ступенем різноманітності).

Зростаюча диференціація суспільства означає також і зміну ролі національної держави - дотепер основної сили стандартизації. Цивілізація "третьої хвилі" буде ґрунтуватися на новому розподілі влади, при якому нація як така не буде більш користуватися таким впливом, як колись, тоді як інші інститути - починаючи від транснаціональних корпорацій до автономних співтовариств або навіть міста-держави - будуть грати велику роль.

Теорія "постіндустріального суспільства" іншого американського соціолога, професора Гарвардського університету Д.Белла багато у чому розвиває ідеї спільні з поглядами О.Тоффлера. У Д.Белла термін "постіндустріальне суспільство" співвідноситься з "доіндустріальним" і "індустріальним". Доіндустріальне суспільство в основному видобувне, його економіка заснована на сільському господарстві, видобутку вугілля, енергії, газу, рибальстві, лісовий промисловості. Індустріальне суспільство - у першу чергу обробне, у якому енергія і машинна технологія використовуються для виробництва товарів. Постіндустріальне суспільство - це організм, у якому телекомунікації і комп'ютери виконують основну роль у виробництві й обміні інформацією і знаннями. І якщо капітал і праця є головними структурними рисами індустріального суспільства, то інформація і знання є такими для постіндустріального суспільства. З цієї причини, на думку Д.Белла, соціальна організація постіндустріального суспільства різко відрізняєть-

ся від індустріального, у чому можна переконатися, співставляючи економічні особливості кожного з них⁵.

У більш вузькому, технічному змісті головною проблемою постіндустріального суспільства буде створення відповідної "інфраструктури" для розвитку комунікаційних мереж, інформаційних технологій, що зв'яжуть його воедино. Перша інфраструктура суспільства - це транспорт для руху людей і товарів. Другою інфраструктурою історично постали засоби доставляння енергії - нафто- і газопроводи, лінії електропередач. Третьою інфраструктурою стали телекомунікації, насамперед телекомп'ютери, радіо і телебачення. Зараз із різким збільшенням числа комп'ютерів і інформаційних терміналів і швидким поменшанням вартості комп'ютерних операцій і інформаційного накопичення проблема об'єднання воедино різноманітних засобів і шляхів передачі інформації в суспільстві виходить на перше місце в економічній і соціальній політиці.

Постіндустріальне суспільство не заміняє цілком індустріальне суспільство, так само як і індустріальне суспільство не відкидає аграрні сектори економіки. Нові риси накладаються на старі, стираючи деякі з них, але в цілому ускладнюючи структуру суспільства. Корисно було б виділити деякі з нових вимірів постіндустріального суспільства.

1. Централізація теоретичного знання. Кожне суспільство завжди існує на базі теоретичного знання, але тільки тепер теоретичне знання і природні науки стають основою для змін у виробництві, що засвідчує виробництві комп'ютерів, електроніки, оптики, хімії полімерів.

2. Створення нової інтелектуальної технології. За допомогою нових математичних і економічних методів, заснованих на комп'ютерному лінійному програмуванні - так званих ланцюгах Маркова, - будуть розроблятися знаряддя системного аналізу і теорії управління для вироблення найбільш ефективних, раціональних шляхів вирішення економічних і інженерних проблем, а може бути, і проблем соціальних.

3. Формування класу виробників знання. Група, що найбільш швидко росте, - це технічні і фахові страти. У США ця група разом із менеджерами складає більше 25 відсотків

робочої сили. Після 2000-го року ця група буде самою значною групою американського суспільства.

4. Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг. У сьогоднішніх Сполучених Штатах кожен 65 чоловік із 100 зайняті в сфері послуг. Якщо в доіндустріальному суспільстві - це челядь, в індустріальному - це транспортне і фінансове обслуговування, а також індивідуального обслуговування (майстерні, ресторани, магазини), то в постіндустріальному суспільстві новим типом послуг стають гуманітарні послуги (у першу чергу в сфері медичного обслуговування, освіти і соціальної допомоги), фахові і технічні послуги (наукові дослідження, обслуговування комп'ютерів).

5. Зміна характеру праці. У доіндустріальному суспільстві життя було "грою між людиною і природою", у якому люди взаємодіяли з природою - землею, водами, лісами, - працюючи малими групами і залежачі від неї. В індустріальному суспільстві робота - це "гра між людиною і штучним середовищем", де люди закриті машинами, що виробляють товари; у постіндустріальному суспільстві робота стає насамперед "грою людини з людиною" (між чиновником і прохачем, лікарем і пацієнтом, вчителем і учнем). Таким чином, природа виключається з рамок трудового і повсякденного життя, і люди повинні вчитися жити один з одним. У історії суспільства це новий стан речей, що не має паралелей.

6. Роль жінок. Робота в індустріальному суспільстві (на фабриці) в основному здійснювалася чоловіками, жінки в ній брали участь мало. Робота в постіндустріальному суспільстві надає великі можливості для жіночої праці. Можна стверджувати, що жінки отримують надійну базу для економічної незалежності, що можна бачити на прикладі все зростаючого числа працюючих жінок, родин із двома годувальниками у збільшенні числа розлучень.

8. "Сітоси" як політичні підрозділи. Більшість соціологічних досліджень зосереджують увагу на класах або на страхах - горизонтальних підрозділах суспільства, що характеризуються відношеннями панування - підпорядкування. У постіндустріальному суспільстві може виявитися, що сітоси (від латинського city-місцезнаходження), ряд вертикальних

підрозділів, стануть більш важливим центром зосередження політичних уподобань. Існує 4 види функціональних сітосів - науковий, технологічний, адміністративний і культурний, а також 5 інституціональних сітосів - економічне підприємство, урядові контори, університети і дослідницькі центри, соціальні комплекси (лікарні, центри обслуговування і т.п.) і військова сфера. На думку Д.Белла, основна боротьба інтересів буде розвиватися між сітосами і ступінь співставлення з ними буде достатньо високою, щоб перешкодити створенню на базі нових фахових груп нового цільного суспільного класу.

9. Меритократія. Постіндустріальне суспільство, будучи в першу чергу технічним суспільством, надає перевагу не отриманій спадщині або власності (хоча ці чинники можуть сприяти певним освітнім і культурним перевагам), а виходячи зі знань і кваліфікації.

10. Економіка інформації. Інформація по своїй природі - це колективний, а не приватний товар (або власність). На ринку індивідуальних товарів ясно, що "змагальна" стратегія між виробниками більш бажана, інакше економіка стає інертної або набуває монополістичного характеру. Проте для оптимальних соціальних внесків у знання ми повинні слідувати "кооперативній" стратегії, щоб сприяти поширенню і використанню знань суспільством.

Позначені тут нові проблеми, на думку Д.Белла, ставлять у край цікаві завдання перед економістами і політиками як в галузі теорії, так і в галузі практики постіндустріального суспільства, але загальний оптимістичний характер, щодо перспектив подальшої демократизації світу на ближче майбутнє, не викликає сумніву.

Інший, не менш відомий, американський дослідник Дж.Найсбитт у своїй футурологічній концепції "інформаційного суспільства" висуває 10 напрямків - "мегатенденцій", які, на його думку, будуть визначати обличчя ХХІ століття. Достатньо тезово ознайомитися з його "мегатенденціями", щоб помітити їх спільний напрямок з теоріями О.Тоффлера, і особливо Д.Белла.

ВІД

1. Індустріальне суспільство
2. Силові технології
3. Національна економіка
4. Малий термін
5. Централізація
6. Допомога закладів
7. Символізуючи демократія
8. Ієрархія
9. Північ
10. Або/або

ДО

1. Інформаційне суспільство
2. Високі технології
3. Світова економіка
4. Протяжний термін
5. Децентралізація
6. Самодопомога
7. Демократія участі
8. Переплетіння
9. Південь
10. Безліч думок⁶.

Аналіз майбутнього держави як суспільного інституту у футурологічних роботах таких різних мислителів, як філософа і психолога К.Ясперса⁷, фізика-ядерника, лауреата Нобелівської премії А.Сахарова⁸, хірурга-кардіолога, академіка М.Амосова⁹, футуролога, член правління Римського клубу Б.Гаврилишина¹⁰, політолога і історика З.Бжезинського та інших дослідників, підкреслює декілька стратегічних тенденцій у ближчих перспективах держави. На їх думку, ближчі 20-30 років створюються умови для послаблення ролі держави як у внутрішньо-, так і у зовнішньополітичному житті. Перше відбувається за рахунок більш динамічного розвитку основних елементів громадянського суспільства: політичних і громадських організацій, церков і релігійних конфесій, приватного сектору, засобів масової інформації та ін. Друге - є наслідком глобалізації усіх процесів пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності людства. Набуває популярності ідеї "світового уряду" та "світового ладу". Як зазначає фахівець з питань менеджменту Б.Гаврилишин: "Якщо йти шляхом виключення малоймовірних варіантів, приходимо знову до ідеї "світового ладу" як нашого найвірогіднішого майбутнього і у далекій перспективі неминучого. XXI століття повинне побачити його головні контури і, можливо, навіть певну форму"¹¹. На думку дослідника, він матиме такі основні ознаки:

1. Співіснування різних культур, релігійних вірувань, переконань, способів життя.

2. Політичне правління базується на співпраці при владі за умови відсутності сильної верхівки і наявності постійних коаліцій на всіх рівнях правління, що функціонують на засадах колегіальності.

3. Істинно федеральний характер політичних інституцій зі взаємопов'язаними відповідальністю і виключним правом на прийняття рішень на різних рівнях суспільної ієрархії - світовому, регіональному, "країни", "провінції", округу, громади і сусідської общини.

4. Надзвичайно децентралізована структура влади за широкої участі громадян у прийнятті рішень з "прямою демократією" на нижчих рівнях правління.

5. Економічні системи регіонів і територій відрізнялися б в залежності від рівня економічного розвитку, співвідношення "населення-ресурси" та інших подібних детермінантів ефективності економіки. Система має бути так сконструйована аби забезпечувати економіці проходження послідовних стадій розвитку, підтримуючи диференціацію і спеціалізацію господарської діяльності, що залежить від кліматичних умов, запасів природних ресурсів і схильності людей до вирівнювання винагород за працю та норм (неприродних потреб) споживання¹².

Таким чином, на думку багатьох дослідників, революційний характер ХХІ століття не викликає сумніву, більш того, вимагає більш адекватного реагування у теорії та практиці суспільної науки.

¹ Тоффлер Элвин. На пороге будущего // Американская модель: с будущим в конфликте. — М., 1984. — С. 109

² Олсон Роберт. Заполняя вакуум // Американская модель: с будущим в конфликте. — М., 1984. — С. 156.

³ Тоффлер Алвин. Футурошок. — Санкт-Петербург, 1997. — С. 9.

⁴ Там само. — С. 33.

⁵ Белл Дэниел. Постиндустриальное общество // Американская модель: с будущим в конфликте. — М., 1984.

⁶ Коуп Роберт Дж. Тотальний менеджмент. — Хмельницький, 1993. — С. 65.

⁷ Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. — М., 1992.

⁸ Сахаров А.Д. Мир через полвека // Мир, прогресс, права человека. — Л., 1990.

⁹ Амосов Н. Разум, человек, общество, будущее. — К., 1994.

¹⁰ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств. — К., 1993.

¹¹ Там само. — С. 200.

¹² Там само. — С. 201.

**ОСНОВНІ ДАТІ
ЖИТТЯ
І ДІЯЛЬНОСТІ
П.Т. ТРОНЬКА**

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ П.Т.ТРОНЬКА

Народився **12 липня 1915 р.** в с.Заброди Богодухівського району Харківської області.

1932 — Робітник шахти (м.Дзержинськ Донецької області).

1932—1935 — Вчитель суспільствознавства семирічної школи, помічник директора училища механізаторських кадрів (с.Кленове Богодухівського району Харківської області).

1934 — Делегат VII Богодухівського районного з'їзду Рад депутатів трудящих.

1935—1936 — Помічник директора школи сільськогосподарського учнівства з виховної роботи (м.Лебедин Харківської, нині Сумської області).

1936—1937 — Курсант Єйської військової школи морських льотчиків і льотнабів (Краснодарський край).

1937 — Заступник директора, директор дитячого будинку (м.Лебедин).

1937—1939 — Завідувач відділу пропаганди, перший секретар Лебединського райкому комсомолу.

1939 — Секретар Сумського обкому комсомолу.

1939—1941 — Перший секретар Станіславського (Івано-Франківського) обкому ЛКСМУ.

— Депутат Народних Зборів Західної України.

1940 — Депутат Станіславської обласної Ради депутатів трудящих першого скликання.

1940—1948 — Член ЦК ЛКСМУ

1941—1942 — Помічник начальника політвідділу 26-го району авіабазування і маневрової авіагрупи Південно-Західного фронту.

1942 — Нагороджений медаллю “За боевые заслуги”.

1942—1943 — Помічник начальника політвідділу 8-ої повітряної армії (Південно-Західний, Сталінградський, Південний, 4-й Український фронти).

1943 — Нагороджений орденом Червоної Зірки.

— Нагороджений медаллю “За оборону Сталинграда”.

1943—1946 — Перший секретар Київського обкому і міському ЛКСМУ.

1945 — Нагороджений медалями “За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.”, “За доблесный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.”.

— Делегат установчої конференції Всесвітньої федерації демократичної молоді (Лондон).

1945—1948 — Член виконкому Всесвітньої федерації демократичної молоді.

1946—1947 — Другий секретар ЦК ЛКСМУ.

1947 — Нагороджений медаллю “Партизану Отечественной войны” I ступеня.

1947—1951 — Депутат Верховної Ради України другого скликання.

1948 — Закінчив Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка.

1948—1951 — Аспірант Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б).

1951 — Присуджений вчений ступінь кандидата історичних наук.

1951—1952 — Завідувач відділу науки і вузів Київського обкому КП(б)У.

1952—1960 — Секретар Київського обкому Компартії України.

1952—1986 — Делегат XVII—XXVII з'їздів Компартії України.

1953—1963 — Депутат Київської міської та обласної Рад депутатів трудящих четвертого—восьмого скликань.

1957 — Керівник делегації Всесоюзного товариства культурних зв'язків в Угорщині.

1958 — Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

1960—1961 — Завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України.

1960—1963 — Депутат Верховної Ради України п'ятого скликання.

1961 — Нагороджений орденом Леніна.

1961—1978 — Заступник Голови Ради Міністрів України.

1961—1980 — Член ЦК Компартії України.

1962 — Затверджений головою Головної редколегії з підготовки багатотомної “Історії міст і сіл України”.

— Заступник голови республіканського Комітету зі святкування 150-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка.

— Нагороджений медаллю “За оборону Києва”.

1963 — Затверджений членом республіканського Комітету по преміях ім.Т.Г.Шевченка.

1963—1967 — Депутат Верховної Ради України шостого скликання.

1964 — Керівник делегації України на святкуванні 40-річчя утворення Таджицької РСР.

1965 — Керівник делегації України на XX сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (Нью-Йорк).

— Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

— Нагороджений медаллю “Двадцять лет Победы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.”.

— Член Головної редакції Української Радянської Енциклопедії.

1967 — Керівник делегації України на Міжнародній виставці “ЕКСПО-67” (Канада).

1967—1971 — Депутат Верховної Ради України сьомого скликання.

1967—1989 — Голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

1968 — Присуджений вчений ступінь доктора історичних наук.

— Керівник делегації на Днях культури України в Чехословаччині.

1969 — Заступник керівника делегації України в РРФСР на декаді української літератури і мистецтва.

1970 — Член республіканського ювілейного Комітету з підготовки і святкування 100-річчя з дня народження Лесі Українки.

1971 — Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

1971—1975 — Депутат Верховної Ради України восьмого скликання.

1972 — Голова Оргкомітету з проведення Всесоюзної наукової конференції “Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР” (Київ).

— Керівник делегації України в Туркменській РСР на Днях української літератури і мистецтва.

1973 — Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

1974 — Керівник делегації на Днях культури України в Естонській РСР.

— Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради Естонської РСР.

— Член республіканської комісії з підготовки і проведення святкування 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

1975 — Заступник керівника делегації на Днях культури України в Білоруській РСР.

— Нагороджений орденом Дружби народів.

— Нагороджений медаллю “Тридцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.”.

— Нагороджений медаллю “Тридцать лет Словацкого народного восстания”.

— Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

— Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради Білоруської РСР.

1975—1979 — Депутат Верховної Ради України дев'ятого скликання.

1976 — Присуджена Державна премія СРСР в галузі науки і техніки за створення фундаментальної праці “Історія міст і сіл України”.

1978 — Обраний академіком АН України.

— Нагороджений медаллю “60 лет Вооруженных сил СССР”.

— Затверджений членом редколегії багатотомної “Історії Української РСР”.

— Затверджений заступником головного редактора “Історії Академії наук Української РСР”.

1978—1979 — Обраний віце-президентом АН України.

1979—1988 — Призначений завідувачем відділу історико-краєзнавчих досліджень, член Вченої ради Інституту історії АН України.

— Затверджений головою радянської частини комісії істориків СРСР—ЧССР.

— Обраний віце-президентом Міжнародного Комітету славистів (Будапешт).

1980 — Обраний членом Національного комітету істориків СРСР.

1980—1984 — Депутат Верховної Ради України десятого скликання.

1981 — Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради України.

1982 — Затверджений головою радянського Оргкомітету з проведення IX Міжнародного з'їзду славистів.

— Затверджений членом Головної редколегії Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Україні.

— Затверджений головою Наукової ради “Історичне краєзнавство в Українській РСР”.

— Нагороджений медаллю “В пам'ять 1500-леття Києва”.

1982—1983 — Виконуючий обов'язки президента Міжнародного комітету славистів, керував роботою IX Міжнародного з'їзду славистів.

1984 — Присуджена премія Ленінського комсомолу за цикл робіт з історії молодіжного руху.

— Затверджений головним редактором журналу “Пам'ятки України”.

1985—1990 — Депутат Верховної Ради України одинадцятого скликання.

— Нагороджений орденом Великої Вітчизняної війни I ступеня.

— Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

— Нагороджений медаллю “40 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”.

1986 — Віце-президент Міжнародного комітету славістів, проводив роботу по підготовці X Міжнародного з'їзду славістів.

1987 — Затверджений головою Оргкомітету з підготовки Першої Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства (Полтава).

— Удостоєний Республіканської премії ім. Миколи Островського.

1988 — Обраний почесним головою Комісії істориків СРСР—ЧССР.

— Затверджений відповідальним редактором тому Зводу пам'яток історії і культури України по м. Києву.

— Затверджений членом Депутатської комісії з підготовки Закону про статус української мови.

— Виступав на сесії Верховної Ради України по обговоренню проекту Закону про статус української мови.

1990 — Обраний на Установчому з'їзді головою правління Всеукраїнської спілки краєзнавців.

— Присвоєно почесне звання “Заслужений діяч науки і техніки України”.

1991 — Обраний членом головної ради і редакційної ради журналу “Пам'ятки України”.

— Обраний членом Президії Українського фонду культури.

1992 — Затверджений Головою Головної редакційної колегії по підготовці багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”.

— Затверджений головним редактором журналу “Краєзнавство”.

— Затверджений директором Інституту української книги Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України.

1993 — Затверджений завідуючим відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

— Затверджений членом Вченої ради Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України.

— Затверджений членом редакційної колегії журналу “3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”.

— Затверджений членом Комітету з підготовки і відзначення 50-річчя звільнення України від гітлерівських окупантів.

1994 — Удостоєний звання “Почесний громадянин міста Богодухова” (Харківська область).

1995 — Затверджений членом Комісії з підготовки і проведення святкування 50-річчя Перемоги над гітлерівськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні.

— Керівник делегації ветеранів війни України на святкування 50-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні у Берліні.

— Нагороджений відзнакою Президента Орденом “За заслуги” III ступеня.

— Нагороджений медаллю “50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”.

— Нагороджений медаллю “За визволення Києва”.

— Почесний професор Полтавського педагогічного інституту.

— Віце-президент Ліги історичних міст України.

— Голова комісії по відтворенню видатних пам’яток історії та культури при Президентові України.

— Почесний громадянин міст Переяслав-Хмельницького та Канева.

1996 — Позаштатний радник Президента України з питань історико-культурної спадщини.

— Голова правління Всеукраїнського фонду з відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара.

— Почесний професор Дніпропетровської національної гірничої академії.

— Почесний громадянин м. Лебедин (Сумська область).

1997 — Нагороджений відзнакою Президента Орденом Богдана Хмельницького III ступеня.

— Почесний доктор історичних наук Харківського національного та Дніпропетровського державного університетів.

1998 — Затверджений членом редколегії наукового збірника “Історична пам'ять”.

— Нагороджений медаллю “Маршал Жуков”.

1999 — Обраний першим віце-президентом Української академії історичних наук.

— Нагороджений відзнакою Президента Орденом Богдана Хмельницького II ступеня.

— Нагороджений медаллю “Захиснику Вітчизни”.

— Почесний професор Кіровоградського педагогічного університету.

2000 — Указом Президента України удостоєний звання “Герой України”.

— Член Організаційного комітету з підготовки та відзначення 55-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років.

З М І С Т

<i>Півняк Г.Г.</i> Академік П.Т.Троцько і національна гірничча академія України	5
Регіональні історичні дослідження	13
<i>Нікітенко Н.М.</i> Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу (до подій 1015-1019 рр.)	14
<i>Салій К.І.</i> Зовнішні фактори політичних орієнтацій православного духовенства доби Гетьманщини в Україні	27
<i>Колдратьєв І.В.</i> До питання про юридичний статус Любеча в другій половині XVII- на початку XVIII ст.	37
<i>Доманова Г.С.</i> До питання про становище та чисельність міщанства Чернігова (друга половина XVII- XVIIIст.)	43
<i>Кавун М.Е.</i> До історії формування міста Катеринослава у другій половині XVIII ст.(слобода Половиця та її населення)	50
<i>Петреченко І.Є.</i> Маловідомий опис Чернігівського намісництва кінця XVIII ст.	61
<i>Швидько Г.К.</i> І.В.Бебер та його проект створення педагогічного інституту в Катеринославі	70
<i>Григор'єва Т.Ф.</i> З історії створення музеїв на Півдні України (перша пол. XIX ст)	77
<i>Верменич Я.В.</i> Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу)	89
<i>Бонь О.І.</i> Діяльність О.П.Новицького по охороні та вивченню пам'яток історії та культури. ...	105
<i>Старостін В.</i> Деякі особливості забудови м. Катеринослава в середині XIX - початок XX ст	117

<i>Савчук В.С.</i> Вища жіноча освіта у Катеринославі кінець ХІХ-початок ХХст.	127
<i>Філоненко В.М.</i> Весільна обрядовість на Катеринославщині	138
<i>Ченцова Н.В.</i> Козацька колекція в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького	146
<i>Русанов Ю.А.</i> Чернігівська "Громада" у період її відродження: найвизначніші діячі	152
<i>Місінкевич Л.Л.</i> Кооперативний рух серед національних меншин Поділля в 20-х роках ХХ ст.	169
<i>Бомбардьорова О.А.</i> Підготовка робітничих кадрів на початку Великої Вітчизняної війни	180
<i>Гальчак С.Д.</i> Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941 - 1944 рр.	195
<i>Каньоса А.М.</i> Подолання негативних тенденцій в пам'яткоохоронній роботі на Поділлі в кінці 50-60-х рр.	204
<i>Крук О.І.</i> Розвиток громадського музейного руху в Україні (кінець 50-х - 80-ті рр.)	219
<i>Данилюк Ю.З.</i> Заходи по збереженню державного музейного фонду як одне з першорядних завдань українського музейництва (ІІ пол. 70-х - І пол. 80-х рр. ХХ ст.)	234
<i>Голуб І.</i> Історія та сучасний стан краєзнавчої роботи Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки	245
На шляху до української державності	256
<i>Терела Г.В.</i> Законодавче регулювання земельних відносин в Українській державі П.Скоропадського	257
<i>Харченко Т.</i> Політика уряду гетьмана П.Скоропадського щодо органів земського самоврядування	273

<i>Андрусишин Б.І.</i> Західні українці у державному апараті УНР	287
<i>Скляренко Д.Є.</i> Зовнішньополітичні акції УНР в 1919-1920 рр.	295
<i>Олійник С.В.</i> Підрозділи Української Галицької Армії на Наддніпрянщині (1919-1920рр.)	308
Формування та функціонування тоталітарної системи в Україні	321
<i>Очеретянюк В.І.</i> Ідеологічне обґрунтування політичних репресій щодо української інтелігенції (1917-1920рр.)	322
<i>Липинський В.В.</i> Реалізація принципів і методів комплектування студентських колективів у 20-х роках ХХ ст.	337
<i>Бондарчук Ю.П.</i> Масові акції протесту залізничників під час економічної кризи (кінець 20-х - початок 30-х рр.)	348
<i>Сліпов І.М.</i> Протестні настрої студентів Дніпропетровського гірничого інституту під час масової колективізації початку 30-х	359
<i>Чабан М.</i> "Слідство щодо Девлада О.С. припинити..."	366
<i>Фельбаба М.М.</i> "Товариш Борис": І.А.Шведов - заступник головного редактора "УРЕ"	377
<i>Маньковська Р.В.</i> Музейники в лещатах тоталітаризму	389
<i>Шитюк М.</i> Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України	398
<i>Марчук В.</i> Українська греко-католицька церква у 1941-1944 рр.	412
<i>Дмитрук В.І.</i> Піднесення громадської активності в Чехословаччині в другій половині 60-х рр. та її вплив на розвиток демократичних процесів в Україні	419

<i>Базисан О.Г.</i> Зусилля української інтелігенції по збереженню і розвитку національної мови та культури в 1960-70-х роках	433
Історіографія та джерелознавство	440
<i>Василенко В.О.</i> Катеринославський період життя В.І.Пічети (1903-1905) та його ранні праці.....	441
<i>Рудий Г.Я.</i> Проблеми національного мистецтва в пресі України за доби Центральної Ради (за підсумками контент-аналізу)	457
<i>Олійник З.В.</i> Національна політика РКП(б) щодо України: історіографія питання	467
<i>Подкур Р.Ю.</i> Інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК-ДПУ про повстанський рух в Україні на початку 20-х рр.ХХст	478
<i>Шевченко Л.В.</i> В.І. Стрельський - вчений-історик-джерелознавець	482
<i>Беседіна М.</i> Досвід і проблеми розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині в 60-80-х рр.	490
<i>Білошицький С.</i> Концепція ХХІ століття в суспільно-політичній думці: історія та перспективи	499
Основні дати життя і діяльності П.Т. Тронька ...	511

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Збірник статей
Випуск 11
На пошану академіка НАН України П.Т.Тронька

Оригінал – макет підготовлений *Л.А.Гречиною та А.І.Шейко*

Підписано до друку 12.09.2000. Формат 30х42/4
Папір Pollux. Ризографія. Ум. друк. арк. 29,1.
Обліково – видавн. арк. 29,1. Тираж 100 прим.
Замовлення № 390.
Ціна договірна.

Замовне видання
Видавництво "Рідний край"
252001, Київ – 1, вул. Грушевського, 4

ISBN 966-02-1686-6